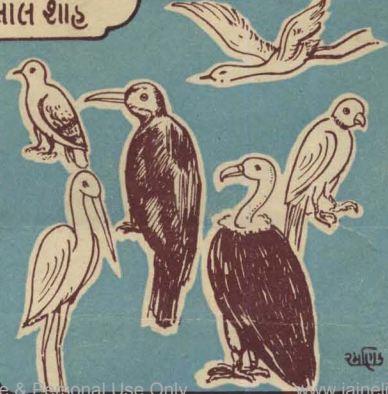
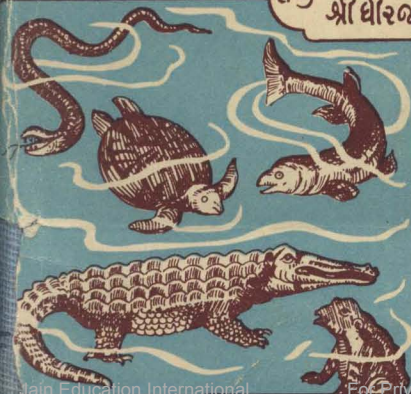

જીવ-વિચાર- પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણી વિજ્ઞાન

લેખક- શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ શાહ

આણંદ

- જીવ જો જીવને ખરેખર ઓળખતો
થઈ જાય તો તેને મુક્તિ મેળવતાં વાર
લાગે નહિ. હિંસા અને અહિંસાને
લેઈ જીવની ઓળખાણુ થતાં સ્પષ્ટ
સમજાઈ જાય છે. જીવ - વિચાર - પ્રકરણુ
એ ઓળખાણુ કરાવવા સમર્થ છે.

આ પ્રકરણુ પર લખાયેલી આ
પ્રકાશિકા જીવના સ્વરૂપ પર ખરેખર
પરમ પ્રકાશ પાથરે છે અને સમ્યગ્
જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા પૂર્વક આત્માનું
અભીષ્ટ સાધવામાં પ્રબળ નિમિત્ત બને
એમ છે.

પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મધુરંધર
સૂરીધરજી મહારાજ

નવ્ન સૂચન

इस ग्रन्थ के अभ्यास का कार्य पूर्ण होते ही नियत
समयावधि में शीघ्र वापस करने की कृपा करें.
जिससे अन्य वाचकगण इसका उपयोग कर सकें.

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

લેખક :

અધ્યાત્મવિચારક શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

સંશોધક :

પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મકુરંધરસુરિભ મ.
પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય કીર્તિચંદ્રસુરિભ મ.
પ. પૂ. સુ. શ્રી મહાપ્રભાવિજયભ મહારાજ
પ. પૂ. સુ. શ્રી ધર્માનન્દવિજયભ મહારાજ

પ્રસ્તાવના-લેખક :

સ્વ. શ્રી કેતેહચંદ્ર ઝવેરલાલ શાહ
શ્રી મનમુખલાલ તારાચંદ મહેતા

प्रकशक :
नरेन्द्रकुमार धीरजलाल शाह

मंत्री :
जैन साहित्य - प्रकाशन - मंदिर
लघालाई गणुपत पीढडींग,
सी अयंदर, मुंअई-६

卐

आवृत्ति पीछ
वि. सं. २०२८, सने १६७२
मूल्य इंपिया आठ
सर्व हक सुरक्षित

卐

मुद्रक :
अन्तिलाल सोमलाल शाह
साधना प्रिन्टरी
धीकांटा रोड, अंमदावाद,

પ્રકાશકીચ

જૈન સાહિત્યનું સર્જન, પ્રકાશન તથા પ્રચાર કરવાની દિશામાં એક મહત્ત્વ પગલું ભરવા માટે અધ્યાત્મવિચારક, શતાવધાની પંડિત શ્રી ધીરજીલાલ ટોકરશી શાહે વિ. સં. ૨૦૧૪ ના આવણુ વદિ ૮ ના શુભ દિવસે જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિરની સ્થાપના કરી, ત્યારથી તેમની કલમ એક સરખી ચાલી રહી છે અને અમે તેનું નિયમિત પ્રકાશન કરતા આવ્યા છીએ. એટલું જ નહિ પણ તે માટે ખાસ સમારોહોની યોજના કરી તેના પ્રચારને વેગ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પરિણામે પંડિતજીએ લખેલા અંથોના સારા એવો પ્રચાર થયો છે અને તે ખૂબ લોકપ્રિયતાને વર્યા છે.

સં. ૨૦૨૧ ની સાલમાં પંડિતજીએ ધણા પરિશ્રમે તૈયાર કરેલ 'જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા યાને જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન' એ નામના સચિત્ર અંથનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું. તેણે પ. પૂ. આચાર્ય લગવંતો, વિદ્વાન મુનિરાજે તથા સારાયે શિક્ષિત સમાજની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. વાસ્તવમાં જીવ-વિચાર-પ્રકરણની વિસ્તૃત-વિશદ સમજૂતી આપનારો આ અંથ માત્ર ગુજરાતીમાં જ નહિ, પણ અધીયે ભાષામાં પહેલો હતો અને તેણે આધુનિક સમાજને પ્રતીતિકર થાય તેવી પ્રચુર સામગ્રી રજૂ કરી હતી. વળી તેનું સંશોધન પ. પૂ. પં. શ્રી ધુરધરવિજયજી ગણિવર્યા, તે હાલના પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય-ધર્મધુરધરસૂરિજી મહારાજ, પ. પં. પૂ. શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્યા, તે હાલના પં. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયકીર્તિચંદ્રસૂરિજી મહારાજ તથા પ. પૂ. સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્યો પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી મહારાજ તથા પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી ધર્માનંદવિજયજી મહારાજ પાસે કરાવવામાં આવ્યું હતું, એટલે એ અંથની ઉપાદેયતામાં અનેકગણો વધારો થયો હતો.

આ અંથની પ્રસ્તાવના શ્રી કૃતેહચંદ અવેરભાઈ તથા શ્રી મન-
સુખલાલ તારાચંદ મહેતાએ સાથે મળીને લખી હતી, તેમાં શ્રી
કૃતેહચંદભાઈ આજે સ્વદેહે વિદ્યમાન નથી, તેમને અમે ભાવભરી
અંજલિ સમર્પીએ છીએ.

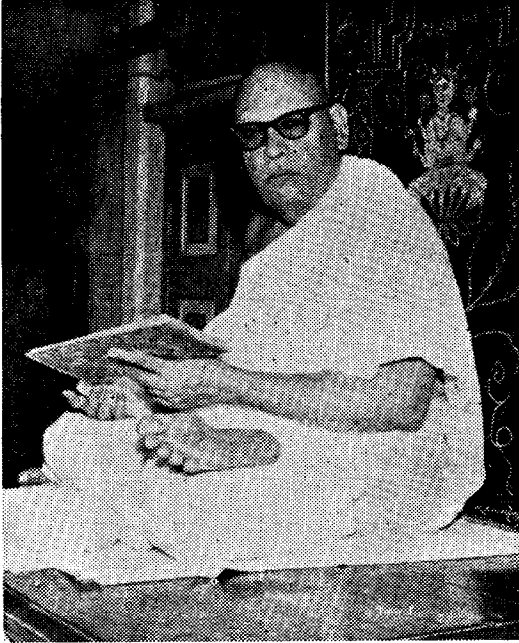
આ અંથની ૨૦૦૦ પ્રતિઓ ચાર વર્ષમાં ખપી જવા પામી
અને છતાં જિજ્ઞાસુઓની માગ ઊભી રહી, પરંતુ અન્ય પ્રકાશનોની
યોજના હાથ પર હોઈ તેની ખીણ આવૃત્તિ તરત જ પ્રગટ કરવાનું
શક્ય ન હતું. એવામાં ગત વર્ષે તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના
મુખ્ય કાર્યકર્તા સદ્ગુણાનુરાગી શ્રી દલીચંદ પરસોતમ શાહની આ
અંથ પ્રગટ કરવાની પ્રયત્ન પ્રેરણા થઈ અને તેની કેટલીક જવાબદારી
તેમણે પોતાના શિરે લઈ લીધી. તેથી આ ખીણ આવૃત્તિ પ્રકાશિત
કરવાનું શક્ય બન્યું. તે માટે અમે શ્રી દલીચંદભાઈનો ખાસ આભાર
માનીએ છીએ.

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકાની આ ખીણ આવૃત્તિ સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય
દેવ શ્રી વિજય લક્ષ્મણસૂરીસ્વરજી મહારાજને સમર્પણ કરવાની
અનુગ્રા આપવા માટે અમે પ. પૂ. શતાવધાની આચાર્યશ્રી વિજય-
કીર્તિચંદ્રસૂરિજી મહારાજનો અંતઃ કરણથી આભાર માનીએ
છીએ.

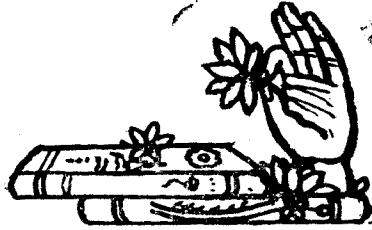
જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવાની ઇચ્છાવાળા સર્વે ભાઈ-બહેનો
આ અંથનો પ્રચાર કરવામાં તન-મન-ધનથી સહાય કરે, એ જ
આમ્યર્થના.

પ્રકાશક.

સ્વ. દક્ષિણદેશોદ્ધારક દક્ષિણદીપક પૂજ્યપાદ
આચાર્યદેવશ્રી
૧૦૦૮ શ્રી વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી મહારાજ

સમર્પણ

પ્રૌઢ પાંડિત્ય, વેધક વાણી
અને
અપૂર્વ ધગશયી
જૈન શાસનની સુંદર પ્રભાવના
કરનાર
સ્વ. જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮
શ્રી વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી
મહારાજને
જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા ગ્રંથની
આ ખીજી આવૃત્તિનું
અનેકાનેક વંદનસહ
સમર્પણ
x
વિનીત
ધીરજલાલ શાહ

દક્ષિણ દેશોદ્ધારક

પૂ. પાદ આચાર્યદેવશ્રી વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી મહારાજનું
જીવન-દર્શન

જૈન સમાજમાં ભાગ્યેજ કોઈ એવું હશે કે જે પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી મહારાજનાં નામથી પરિચિત નહિ હોય ? પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ, ગૌરવર્ણ, ભવ્ય મુખાકૃતિ અને ચમકતા નયનોને લીધે તેઓ પ્રથમ દર્શને જ સહુનું આકર્ષણ કરતા હતા.

તેમની વાણીમાં મધુરતા હતી. તે સાથે સૌજન્ય તથા સહૃદયતાનો પણ સુંદર યોગ હતો. વળી તેમનું હૃદય સાધુજનોમિત સરલતા, ઉદારતા અને પ્રસન્નતાથી પૂર્ણ હતું, એટલે તેમનો થોડો સહવાસ પણ આગંતુકના મન પર ભારે અસર કરતો.

૭૬ વર્ષની વયે પણ તેઓ એક યુવાન જેવો ઉત્સાહ ધરાવતા હતા અને શાસનસેવાનાં કાર્યોમાં નિરંતર મગ્ન રહેતા હતા.

તેમનું વક્તૃત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. તેઓ કઠોરતાને કોમલતામાં પલટી શકતા; કૃપણતાને ઉદારતામાં ફેરવી શકતા અને કુટિલતાનું સરળતામાં પરિવર્તન કરી શકતા. ભારતવર્ષના લાખેઠ લોકોએ તેમને સારી રીતે સાંભળ્યા હતા અને તેમાંથી તેમણે જીવન-સુધારણાની પ્રવ્જળ પ્રેરણા મેળવી હતી. તેમણે છેલ્લાં ૩૫ વર્ષમાં આચાર્યપદને અત્યંત શોભાવ્યું હતું.

મનોહર માલવ દેશમાં આવેલું જવરા તેમની જન્મભૂમિ. તેમના પિતાનું નામ મુળચંદલાઇ, માતાનું નામ ધાપુયાઈ. જન્મ

સંવત ૧૯૫૩. યાત્રિએ એસવાલ. તેમનું મૂળ નામ દોલતરામ. તેમને ૭-સાત વર્ષે મોટાં રાજકુંવર નામના એક બહેન હતા.

તેમની વ્યાજ્ઞાવસ્થામાં પિતાએ ધંધાર્થે બીકાનેરમાં કાચખર્સ માટે વસવાટ કર્યો, પરંતુ તેઓ ત્યાં લાંબો સમય જીવ્યા નહિ. માતા પણ લગભગ એ જ અરસામાં મરણ પામ્યા. આથી તેઓ મામાને ત્યાં ઉછરીને મોટા થયા.

તેઓ સ્થાનકવાસી કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા અને કંઈર સ્થાનકવાસીને ત્યાં ઉછર્યા હતા, એટલે તેમના મન પર મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ સંસ્કારો પડ્યા હતા, પરંતુ સોળ વર્ષની ઉંમરે પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજકૃત સમ્યક્ત્વ-શસ્ત્રોદ્ધાર નામનો ગ્રંથ વાંચવામાં આવ્યો અને તેમના અંતર્યાક્ષુ ખુલી ગયાં. મૂર્તિપૂજા શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુ છે, એ વાત તેમના સમજવામાં આવી. ત્યારથી તેઓ નિત્ય જિનમંદિરે જઈ પ્રભુદર્શન કરવા લાગ્યા. તે સાથે તેમણે નમસ્કારમહામંત્રની ત્રિકાલ-ગણના કરવા માંડી.

થોડા વખત બાદ કારણપ્રસંગે દિલ્હી જવાનું થયું. ત્યાં જિનમંદિરે દર્શન કરવા જતાં એક હસ્તપત્ર વાંચ્યું કે આજે "રામા શિયેટરમાં મુનિશ્રી લલિધવિજયજીનું" (સ્વ. પૂ. આચાર્ય વિજય લલિધસૂરિશ્વરજી મ.નું) જાહેર વ્યાખ્યાન છે. " એટલે તેઓ એ વ્યાખ્યાન સાંભળવા રામા શિયેટરમાં ગયા. એ વ્યાખ્યાને તેમના દિલ-દિમાગ પર અદ્ભૂત અસર કરી, અને તેઓ વૈરાગ્યરંગે પૂરા રંગાયા.

મુનિશ્રી લલિધવિજયજી કે જેઓ પાછલા જીવનમાં જૈનરત્ન કવિકુલકીરિટ, વ્યાખ્યાન-વાચસ્પતિ શ્રી વિજયત્રિલલિધસૂરિશ્વરજી મહાસંજ્ઞાતરીકે ખ્યાતિ પામ્યા, તેઓ મનુષ્યની પરિક્ષા કરવામાં ધક્કા ચતુર હતા. તેમણે આ રત્નને તરત ખરખી લીધું. દોલતરામે

પણ લયાનક લવાટવીને પાર કરવા માટે તેમના પગ પકડી લીધા. અમારું તો એ દંઢ માનવું છે કે મનુષ્યનો પ્રખળ યુગયોદ્ધ હોય તો જ તેને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમણે ધણા વખતસુધી ગુરુદેવ પાસે રહીને ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો. તેમાં વૈરાગ્યનો વિશેષ રંગ ચઢતો જ ગયો. આખરે સં. ૧૯૭૧માં સિકંદરાબાદ આગ્રા ખાતે તેમણે લવતારિક્ષી લાગવટી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને મુનિશ્રી લક્ષમણવિજયજી બન્યા.

તેમની સ્મરણશક્તિ સતેજ હતી, વળી દિલમાં વિચારનનો અનેરો ઉમંગ હતો, એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ સારી રીતે થવા લાગ્યો. તેઓ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરાંત વ્યાકરણ, ન્યાય, ન્યોતિષ તથા મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ થયા. તે સાથે તેમણે ઉપદેશ આપવાની કળા પણ હસ્તગત કરી. તેમાં ખૂબી એ હતી કે વિષય ગમે તેવો કઠિન હોય તો પણ તેને સરલ, સુગમ્ય બનાવી દેવો. તેમણે થોડાં વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં આત્મા, કર્મ અને ધર્મ પર જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તે 'આત્મતત્ત્વવિચાર' ના એ લાગરૂપે પ્રગટ થયેલાં છે, તે આ વસ્તુનું પ્રખળ પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. તેઓશ્રીના વ્યાખ્યાનોનું ખીલું યુસ્તક 'ધર્મતત્ત્વમેકાદશ' નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રીવિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે તેમને સં. ૧૯૯૧માં ગણીપદ, સં. ૧૯૯૨માં પંચાસપદ અને ૧૯૯૩માં ચૈત્ર વદિ ૫ ને રોજ આચાર્યપદ અર્પણ કર્યું. એ વખતે ઉપાધ્યાયજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજને પણ આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા હતા અને પદવીસ્થાનનાં તે સ્થળે અર્ચાત શિહોર (સૌરાષ્ટ્ર) શહેરમાં આઠ દિવસ સુધી લગ્ન ઉત્સવ ઉજવાયો હતો. તે દિવસથી તેઓ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા અને આજે તો એ નામ સહુનાં હૈયે અને હોઠે ચઢી ખૂબ જ લોકપ્રિય બની ગયું છે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ સુરિમંત્રની પાંચે પીઠો સિદ્ધ કરેલી હતી, તેમાં પહેલી અને બીજી પીઠ રોહીડા રાજસ્થાનમાં સિદ્ધ કરેલી હતી, ત્રીજી અને ચોથી પીઠ અંધેરી મુંબઈમાં સિદ્ધ કરેલી હતી અને પાંચમી પીઠ નિપાણીના ચાતુર્માસમાં સોળ આયંબિલ પૂર્વક મૌન પાળી, સ્ત્રીનું મુખ જોયા વિના સિદ્ધ કરેલી હતી. તેનોજ એ પ્રભાવ હતો કે તેમણે ચિંતવેલું દરેક કાર્ય સિદ્ધ થતું અને લોકો પર તેમનો અંજળ પ્રભાવ પડતો.

સૂરીશ્વરજીનું વ્યક્તિત્વ વિરલ હતું, એટલે કે લાખો મનુષ્યમાં ભાગ્યેજ જોઈ શકાય તેવું હતું. તેમનામાં પાંડિત્યનો પ્રકાશ હતો, મુત્સદીની કુનેહ હતી, સાધુતાની સુવાસ હતી, ધર્મપ્રચારની ધગશ હતી અને સહુથી મોટી વાત તો એ કે તેઓ જ્યાં જતાં ત્યાં નાનાં કે મોટાં, સ્ત્રી કે પુરુષ, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત સહુ કોઈનું પોતાના તરફ આકર્ષણ કરી શકતા. વ્યાખ્યાનપ્રસંગે તેમની વાણી જાહ્નવીના ધવિત્ર પ્રવાહની જેમ અસ્ખલિત વણા કરતી. તેમાં સિદ્ધાંતનું છટાદાર નિરૂપણ રહેતું હતું અને યુક્તિઓનું પ્રૌઢ પ્રતિપાદન થતું. તેમજ વીર, અદ્ભૂત, હાસ્ય, કરુણ, ભયાનક આદિ રસોથી ભરેલા વિવિધ દષ્ટાંતોની કલામય રજૂઆત પણ થતી. મદારી મોરલી વગાડીને મૃગસમૂહને મુગ્ધ કરી શકે છે, તેમ સૂરીશ્વરજી પોતાની અસાધારણ વક્તૃત્વકલા છેડીને મોટા મોટા માનવસમૂહને ડોલાવી શકતા અને તેમને મંત્રમુગ્ધ બનાવી શકતા. તેમનો વ્યવહાર ઉદાર હતો અને મિઠ્ઠા આનંદી હતો, તેથી સહુની પાસેથી સારી રીતે કામ લઈ શકતા.

રાષ્ટ્રભરમાં વિચરતા રહેવું અને લોકોને ધર્મ પમાડવો, એ નિઝંચસત્રનું આચાર્યશ્રીએ પૂરી ચીવટથી પાલન કર્યું હતું. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારવાડ, માળવા, મધ્ય પ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર આદિ અને તામીલનાડની ભૂમિ તેમનાં પગલે પાવન બની હતી અને ત્યાંના હજારો સ્ત્રી-પુરુષોએ તેમનાં દર્શન. સહવાસ તથા વ્યાખ્યાન શ્રવણથી

કૃતાર્થતા અનુભવી હતી. તેમણે લગભગ વીથ હજાર માઈલનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો હતો.

પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી હજારો માણસોએ જીવહિંસા છોડેલી હતી. મ્હૈસુર સ્ટેટમાં સંખ્યાબંધ ગામોમાં વર્ષના અમુક દિવસ કલ્પાનાઓ બંધ થયાં હતાં અને સંખ્યાબંધ મનુષ્યોએ જુગાર, ચોરી, સુરાપાન તથા વ્યભિચારને કાયમને માટે તિલાંજલી આપેલી હતી. વળી તેમના ઉપદેશથી અનેક જ્ઞાનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, સંઘો નીકળ્યા હતા, ઉપાશ્રયો, પાઠશાળાઓ, જ્ઞાનમંદિરો તથા આય-બિલખાતાઓ સ્થપાયેલાં હતાં અને સાધર્મિકભક્તિ તથા માનવ-રાહતનાં કાર્યો પણ થયેલાં હતાં. અનેક આત્માઓએ તેમના ઉપદેશથી દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.

પૂજ્યશ્રીનાં પ્રવચનનો પ્રભાવ એવો હતો કે જ્યાં જસો-પાંચસો રૂપિયા થવાની ધારણા હોય ત્યાં હજારો રૂપિયાની રકમ ભરાતી અને જ્યાં હજાર-બે હજારની આશા રાખી હોય, ત્યાં આંકડો લાખ પર પહોંચી જતો.

તેઓ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનો પ્રચાર કરવામાં માનનારા હતા, તેથી તેમના હાથે સાહિત્યપ્રકાશન સારા પ્રમાણમાં થયું હતું અને શાન્તિસ્નાત્રો, ઉપધાનતપ તથા ઉજ્જમણાં વગેરે પણ ખૂબ થયેલાં હતાં.

તેમનાં પ્રવચનો, ઉપાશ્રયો ઉપરાંત શાળાઓ, વિદ્યાલયો (કોલેજો) થિયેટરો તથા ટાઉન-હોલોમાં પણ થતાં અને તેના પરિણામે હજારો હૈયાનો પલટો થયો હતો. તેઓ મુમુક્ષુઓએ પૂછેલા ગમે તેવા કૂટ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ખૂબ શાંતિપૂર્વક આપતા અને તેથી અનેક મુમુક્ષુઓ અનેક વાર તેમની પાસે આવતા રહેતા.

તેમના ઉપદેશથી મ્હૈસુરનરેશ, ભાવનગરનરેશ, જ્ઞાનનગરનરેશ, ઈડરનરેશ, નોખાનરેશ, સાંગલીનરેશ, મીરજનરેશ, દેલવાડાનરેશ, સાંગલીનરેશ, મીરજનરેશ, દેલવાડાનરેશ, વગેરે રાજવીઓ તથા

-ચક્રવર્તી રાજગોપાલચારી, મદ્રાસ રાજ્યના શિક્ષણિજ્ઞ અને એન્ડે-
મેન્ટ ખાતાના પ્રધાન શ્રી વૈકટસ્વામી નાયક, મદ્રાસ રાજ્યના ઉપમુદ્રી-
સ્પીકર શ્રી ભક્તવત્સલાલ, મદ્રાસ રાજ્યના ઉદ્યોગમંત્રી શ્રી યુ.
કૃષ્ણારાવ, મહેસુર રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી શ્રી હનુમંતપ્પા, મહેસુર કોંગ્રેસના
પ્રમુખ શ્રી ચન્નૈયા, મહેસુર રાજ્યના વિદ્યામંત્રી એ. જી. રામચંદ્ર-
રાવ, ભારત સરકારના ઉદ્યોગપ્રધાન શ્રી કે. સી. રેડ્ડી, શ્રી ગોપાલ રેડ્ડી,
મેજર જનરલ કરિઅપ્પા, વગેરે જૈન ધર્મ પ્રત્યે સહૃદયવાળા બન્યા
હતા. આ રીતે સહવાસમાં આવીને જૈન ધર્માનુરાગી બનેલા નાના
અધિકારીઓ, વકીલો અને શિક્ષકો વગેરેની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.
તેઓ વર્ષમાં પ્રાયઃ એક વખત તેમના દર્શને આવતા, અને કૃતાર્થ
થતા. મહારાષ્ટ્રના ગવર્નર શ્રી શ્રીપ્રકાશ પલ્લુ તેમની ઓજસ્વી
વ્યાખ્યાન શૈલીથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા.

પૂજ્યશ્રી ઉદારતા, મધ્યસ્થતા, ખુશમિજ્જળ વ્યાદિ અનેક
ગુણોથી અલંકૃત હતા અને એક સમર્થ જૈનાચાર્યની ખ્યાતિ ધરાવતા
હતા. અનેક નગરની નગરપાલિકાઓએ તથા અગ્રેસરોએ તેમને
સન્માનપત્ર અર્પણ કર્યાં હતાં અને લાવલરી અંજલિઓ સમર્પિત
કરી હતી. વળી તેમણે દક્ષિણમાં દૂર સુધી વિચરીને જે લઘુ લોકો-
પકાર કર્યો, તે માટે તેમને 'દક્ષિણદેશોદ્ધારક' તથા 'દક્ષિણદીપક'ની
પદવીઓ અર્પણ થયેલી હતી.

વક્તા વિદ્વાન હોય, વિમલચારિત્ર-વિભૂષિત હોય અને વક્તૃત્વ
કલાવિશારદ હોય—ત્યાં ચમત્કારિક પરિણામો આવે એમાં આશ્ચર્ય
શું ? ચારિત્રનાયકની દેશનાએ અનેક હિંસકોની હિંસા છોડવી હતી,
અનેક જૂઠાઓને સાચું બોલતા કર્યાં હતા, અનેક ચોરોને પ્રામાણિક
જીવન જીવતાં શીખવ્યું હતું. અનેક વિષયલંપટોને સન્માર્ગે આણ્યા
હતા, અનેક વ્યસનીઓને વ્યસનમાંથી મુક્ત કર્યાં હતા અને જર્મા
કલેશ, કંકાસ તથા કુસંપની હોળીઓ સળગી રહી હતી, ત્યાં શાંતિ,

સમતા અને સંપના કુવારા હિડતા કર્યા હતા. આ બંધાનું વિગતવાર-
વર્ણન કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, એટલે તેનું દિગ્દર્શન માત્ર
એક જ પ્રસંગથી કરાવીશું.

વિ. સં. ૧૯૦૦-૯૧ ની આસપાસનો ઉત્તર ગુજરાતનો આ
પ્રસંગ છે. ચાણુરમાના શ્રાવકોએ વિનંતિ કરી કે 'ગુરુદેવ ! અહીંથી
થોડે દૂર રામપુરા નામનું ગામ છે, જ્યાં ચોરાનાં સવાસો જેટલાં ઘર
છે. તેઓ લૂંટકાટ ખૂબ કરે છે અને પ્રળને રંગડવામાં ખાકી રાખતા
નથી. જો તેમને આપનો ઉપદેશ લાગે તો કામ થઈ જાય, માટે
આપ કૃપા કરીને તેમને ઉપદેશ આપો.'

ચારિત્રનાયકે આ વિનંતિનો તરતજ સ્વીકાર કર્યો અને થોડા
શ્રાવકો સાથે તેઓ રામપુરા ગયા. ત્યાં લોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું
અને ઉપદેશ સાંભળવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. ચારિત્રનાયકે તેમને સાદી
અને સરળ ભાષામાં મનુષ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય સમજાવ્યું અને હિંસા,
જુઠ, ચોરી, બદમાસી વગેરે છોડી દેવા પર ખાસ ભાર મૂક્યો. આ
ઉપદેશની ભારે અસર થઈ. પચીસ માણસોએ ત્યાંજ ઊભા થઈને
પ્રણામપૂર્વક જણાવ્યું કે 'ગુરુમહારાજ ! આજથી અમે હિંસા
કરવાનું છોડી દઈએ છીએ, માંસ મદિરા વાપરવાનું બંધ કરીએ
છીએ તથા ચોરી નહિ કરવાનો નિર્ણય કરીએ છીએ. તે માટે અમને
પ્રતિજ્ઞા કરાવો.' એટલે ચારિત્રનાયકે તેમને પ્રતિજ્ઞા કરાવી અને આ
રીતે સારા કામની પહેલ કરવા માટે અલિનંદન પણ આપ્યાં. તે વખતે
પેલા માણસોએ કહ્યું : 'આપજી ! નજીકમાં સુણસર ગામ છે. ત્યાં
ચોરાનાં સવાસો ઘર છે. તેમને પણ આપ ઉપદેશ આપો. અમે
આપની સાથે ચાલીશું.' એટલે ચારિત્રનાયકે થોડા શ્રાવકો તથા
મામસોકો સાથે સુણસર પધાર્યાં.

સૌએને અખર મહી કે ઠોઈ મોટા મહાત્મા પધાર્યાં છે, એટલે
સૌને ટોચ-નગરા લઈને સામે આવ્યા અને ઉમળકથી સ્વાગત

કરતાં કહેવા લાગ્યા : ' મહારાજ ! મોટી મહેરબાની કરી આપ-અહીં પધાર્યાં, તેથી અમને ઘણો આનંદ થયો. હવે આપ ઘોડા પર બિરાજો અને ગામમાં પધારો.' અને તેમણે એક સુંદર શયુ-ગારેલો ઘોડો હાજર કર્યો.

ચરિત્રનાયકે કહ્યું : ' અમે હાથી-ઘોડા પર બેસતા નથી, પણ ચાલીને જ બધે જઈએ છીએ અને લોકોને બે શબ્દ સંભળાવીએ છીએ.'

આથી બધા લોકો ખુશ થયા અને તેમના સારા શબ્દો સાંભળવા માટે એક વિશાળ વૃક્ષની છાયામાં બેસી ગયા. ગામના નાના-મોટાં તમામ માણસોએ તેમાં હાજરી આપી. જેવી સલા તેવું વ્યાખ્યાન, જેવું મોં તેવું ટીણું. શ્રોતાઓ સમજી શકે તેવું નહિ બોલવાથી મહાપંડિત કુમુદચંદ્ર-જે પાછળથી શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયા, તે વૃદ્ધવાદી આચાર્ય સાથેના વિવાદમાં હારી ગયા હતા. તે ખીના ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. તેથી ચરિત્રનાયકે ગામલોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો ને જણાવ્યું કે ' જીવહિંસા કરવી નહિ. જેવો આપણો જીવ તેવો ખીજનો જીવ. જૂકું બોલીને કોઈને ફસાવવા નહિ. આપણે ખીજને ફસાવીએ તો ખીજ આપણને ફસાવે. ચોરી મુદ્દલ કરવી નહિ. કોઈનું ઘર ફાડીએ, કોઈની દુકાન તોડીએ, કોઈ વટેમાગુને લુંટી લઈએ કે કોઈના દોર-ઢાંખર તગડી લાવીએ તો આપણને તેમનો શાપ લાગે અને પાપનાં પોટલાં બંધાય. એનો ભારે દંડ ભોગવવો પડે. હાથે-પગે લૂલાં થઈએ, બૈરી માંદી પડે કે છોકરો મરી જાય અને આવતે ભવે નરકમાં જવું પડે તે જીકું.'

આ ઉપદેશની જાદુઈ અસર થઈ. ગામના આજેવાનોએ ઊલા થઈને જણાવ્યું કે ' પૂન્ય મહારાજશ્રીનાં માનમાં એક મહિના સુધી કોઈએ જીવહિંસા કરવી નહિ.' રોજ બસો બસો જનાવરોના ચિકાર કરનારાઓએ આ રીતે જીવહિંસા છોડી દીધી અને તેમાંનાં દશ જણા તો એવા નીકળ્યા કે જેમણે જીવનભર હિંસા ન કરવાની

પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. વળી તેમાંનાં કેટલાકે મદિરાપાનનો ત્યાગ કર્યો અને ચોરીના ધંધાને સદાને માટે તિલાંજલી આપી. તે વખતે એક જણે ઊભા થઈને કહ્યું : ' મહારાજ ! હિંસા તો આજથી જ અંધ, પણ લેવાદેવાની છૂટ ! જે એમ ન કરીએ તો અમારાં ધૈરાં-છોકરાં ખાય શું ? '

ચરિત્રનાયકે તેના મનનું સમાધાન કર્યું : ' જે સાચા માણસ થવું હોય તો ચોરી છોડ્યે જ છૂટકા. જેઓ ચોરી નથી કરતા, તે શું ખાય છે ? શું તેમનાં ધૈરાં-છોકરાં ભૂખે મરી જાય છે ? માટે એક જ વાત રાખો કે કામ કરીને ખાવું. હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ. '

આ જવાબથી તેમના મનનું સમાધાન થયું. અને તેમણે હિંસાની સાથે ચોરીના ધંધાનો પણ ત્યાગ કર્યો.

પછી સુણસરના ચોરાએ ડાભેડાના ચોરાને જણાવ્યું કે હવે અમે ગુરુના ઉપદેશથી સુધરી ગયા છીએ અને જીવહિંસા કરવાનું તથા ચોરી કરવાનું છોડી દીધું છે. માટે તમે પણ જીવહિંસા કરવાનું તથા ચોરી કરવાની છોડી દો. નહિ તો તમારો અને અમારો સંબંધ તૂટી જશે.

આ અરસામાં પૂ. ગુરુદેવ વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ ત્યાં પધાર્યા અને તેમણે એ ચોરાને સારી રીતે ઉપદેશ આપ્યો, એટલે તેમણે પણ જીવહિંસા છોડી દીધી અને ચોરીના ધંધાને તિલાંજલી આપી.

આ રીતે જૈન શાસનની મહાન પ્રભાવના કરનારા સમર્થ આચાર્ય સં ૨૦૨૮ ના ફાગણ વદિ ૯, તા. ૧૦-૩-૩૨ શુક્રવારની

મહેલી સવારે ૩-૩૦ વાગતાં અત્યંત સમાધિપૂર્વક નમ્બર દેહ છોડી
સ્વર્ગે સીધાવતાં જૈન સંઘને મોટી ખોટ પડી છે.

તેઓશ્રીના પદ્મર પ. પૂ. સ્તાવધાની આચાર્ય શ્રી વિજયકીર્તિ-
ચંદ્રસૂરિજી મહારાજે ૩૯ વર્ષ સુધી તેમની સાથે રહીને અનન્ય
નિષ્ઠાથી તેમની સેવા કરી હતી, અને આજે તેમના પગલે ચાલી જૈન
સાસનની સુંદર પ્રભાવના કરી રહેલ છે.

‘જીવ-વિચાર પ્રકાશિકા યાને જૈન ધર્મનું પ્રાણી
વિજ્ઞાન’ નામના ગ્રંથની આ બીજી આવૃત્તિ સહગત આચાર્યશ્રીને
અનેકાનેક પવિત્ર સ્મરણો સાથે સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થઇએ છીએ.

વિષયાનુક્રમ

પ્રસ્તાવના.....સ્વ. શ્રી કૃતોદયંદ ઝવેરચંદલાઈ શાહ તથા	
શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા	૧૯-
બે બોલ.....પ. પૂ. આં શ્રી. વિજયકીર્તિચંદ્રસૂરિશ્રી મં	૨૩
પહેલો ખંડ	

પ્રકરણ	ભૂમિકા	પૃષ્ઠસંખ્યા
પહેલું.....આમુખ		૩-
બીજું.....આગમ-સાહિત્ય અને પ્રકરણઅથો		૯-
ત્રીજું.....દ્રવ્યાનુયોગની મહતા		૨૧-
ચોથું.....જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ		૩૦-
પાંચમું.....વિજ્ઞાન શું કહે છે ?		૫૦-
છઠું.....જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત		૬૦-
સાતમું.....જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા		૬૯-
આઠમું.....પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ વગેરે		૮૦-
નવમું.....અર્થપદ્ધતિ		૮૪-

બીજો ખંડ

જીવોનું વર્ગીકરણ

[૧] મંગલ, અભિધેય વ્યાદિ	૮૯-
[૨] જીવોના મુખ્ય બેદો	૯૬-
[૩] પૃથ્વીકાય	૧૦૫-
[૪] અપૃકાય	૧૧૫-
[૫] અમ્નિકાય	૧૧૯-
[૬] વાયુકાય	૧૨૩-
[૭] વનસ્પતિકાય	૧૨૭-
[૮] વનસ્પતિના જીવન પર આછો દષ્ટિપાત	૧૬૦-
[૯] સર્વધ્યાપી સૂક્ષ્મ જીવો	૧૭૩-
[૧૦] વિકલેન્દ્રિય જીવો	૧૮૨-
[૧૧] પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય બેદો	૧૯૬-

[૧૨]	નારક જીવો	૨૦૭
[૧૩]	તિર્થંચ જીવો	૨૧૮
[૧૪]	તિર્થંચ જીવોની ઉત્પત્તિ	૨૪૯
[૧૫]	મનુષ્યો	૨૫૪
[૧૬]	દેવો	૨૬૭
[૧૭]	સિદ્ધ જીવો	૨૯૦

ત્રીજો ખંડ

પંચ-દ્વાર

[૧]	જીવોના વિશેષ જ્ઞાન માટે પાંચ દ્વારની પ્રરૂપણા	૩૦૭
[૨]	શરીર-દ્વાર	૩૧૩
[૩]	આયુષ્ય-દ્વાર	૩૩૫
[૪]	સ્વકાયસ્થિતિ-દ્વાર	૩૫૭
[૫]	પ્રાણુ-દ્વાર	૩૬૬
[૬]	યોનિ-દ્વાર	૩૮૫
[૭]	ઉપદેશ અને અંતિમ વચન	૪૦૨

પરિશિષ્ટ

[૧]	જીવોનું વર્ગીકરણ તાલિકા રૂપે	...	...	...
[૨]	જીવોનું વર્ગીકરણ [મુખ્ય ભેદો]	...	...	૪૧૯
[૩]	સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદો	...	...	૪૨૨
[૪]	પંચ-દ્વારનો યંત્ર	...	...	૪૨૩
[૫]	પંચ-દ્વારની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી	...	...	૪૩૦
[૬]	શરીરની ઊંચાઈનો ક્રમ	...	...	૪૪૩
[૭]	આયુષ્યનો ક્રમ	...	...	૪૪૬
[૮]	સ્વકાય-સ્થિતિ	...	...	૪૪૮
[૯]	પ્રાણોની સંખ્યા	...	...	૪૪૮
[૧૦]	યોનિઓનું પ્રમાણ	...	...	૪૪૯
[૧૧]	આધારભૂત સાહિત્યની યાદી	...	...	૪૫૦

આ ગ્રંથમાં પ્રાણીઓને લગતાં દશ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, તેની સ્વતંત્ર સૂચી આપેલી નથી.

મસ્તાવના

શ્રી ઉપમિતિ-લવપ્રપંચા-કથાકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના કથન મુજબ ' **ઉચ્ચાયવેષુ ગેહેષુ બ્રાન્ત્વા-બ્રાન્ત્વા નિષોદતઃ**-આપણા સર્વના આત્માઓ ઉચ્ચ-નીચ ગતિઓમાં ભટકી ભટકીને થાકી ગયેલા છે.' હવે તેમનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? એ વિચારવાનું છે. જૈન દર્શન આ બાબતમાં ઘણું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે. શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજવિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે '**સમ્યગ્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ**-સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ મોક્ષનો-લવનિસ્તારનો સાચો માર્ગ છે.' આ જ સૂત્રનો સંક્ષેપ કરતાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે '**સમ્યગ્-જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ**। સમ્યગ્ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ મળે છે.' તાત્પર્ય કે હવે પછી લવજ્જમણ અટકાવવું હોય તો સુસજ્જનોએ સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા સમ્યગ્ ક્રિયા ઉભયનો આશ્રય લેવો જોઈએ. કેટલાક માત્ર જ્ઞાનથી જ મુક્તિ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી. પાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણવા છતાં, જો તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે તો તરી શકાતું નથી. ઔષધના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માત્રથી કે વર્ણન માત્રથી દર્દ મટતું નથી, એટલે ક્રિયાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

આ જગતમાં જીવ અને અજીવ એ બે જ તત્ત્વો છે. આશ્રવ અને બંધ એ જીવાજીવ-સંયોગનું અર્થાત્ જડ-ચેતનાના સંયોગનું અવસ્થાંતર છે. સંવર અને નિર્જરા એ આત્માની ઉજ્જવલ દશા છે. મોક્ષ જીવનું-આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આ રીતે આશ્રવાદિ પાંચેય તત્ત્વો જીવ-અજીવમાં સમાઈ જાય છે. પુણ્ય-પાપ આત્મસંબંધી કર્મપુદ્ગલો છે, જેથી પુણ્ય-પાપનો બંધમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો પણ ગણાય. જેમ નવ તત્ત્વોની પરંપરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની પણ પરંપરા છે. આશ્રવ અને બંધ સંસારનાં કારણ અને સંવર તથા નિર્જરા મોક્ષનાં કારણ છે. મોક્ષાર્થીને આત્મવિકાસના માર્ગે આગળ વધવા માટે આ નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી છે.

નવ તત્ત્વોમાં જીવતત્ત્વ સૌથી પ્રથમ છે, એટલે મનુષ્યે તેનું

સ્વરૂપ બરાબર જાણવું જોઈએ. જીવનું લક્ષણ શું? તેના કેટલા ભેદો છે? કેટલા ઉત્તરભેદો છે? એ બધા જીવો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે? કેવા શરીરવાળા હોય છે? કેટલા અયુષ્યવાળા હોય છે? તેમને કેટલા પ્રાણ હોય છે? તે કેટલી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે? વગેરે વગેરે પ્રશ્નો જિજ્ઞાસુઓના મનમાં ઊઠે, એ સ્વાભાવિક છે. જૈન મહર્ષિઓએ આ બધા પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો આપેલા છે અને તે જીવ-વિચાર-પ્રકરણ સંક્ષેપમાં રજૂ કરે છે.

આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ઉપર 'પ્રકાશિકા' નામનું વિવેચન શતાવધાની પંડિત શ્રીયુત્ ધીરજીલાલ ટોકરશી શાહે અનેક ગ્રંથોમાંથી સારભૂત તત્ત્વો એવી ઘણા પરિશ્રમે તૈયાર કરેલું છે. આ ગ્રંથનું બીજું નામ 'જૈન ધર્મનું પ્રાણી-વિજ્ઞાન' રાખવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઉચિત જ છે; કારણ કે એમાં પ્રાણીઓ સંબંધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન ભરેલું છે. અલબત્ત, આ જ્ઞાન આધુનિક પ્રાણીશાસ્ત્રીઓએ આપેલું નથી, પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા જિનેશ્વર ભગવંતે આપેલું છે અને તેથી પરમ શ્રદ્ધેય છે.

વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે સમય ઘણો ટૂંકા હોવા છતાં શ્રીમલિ ચિત્રકાર પાસે દશ ચિત્રો તૈયાર કરાવીને આ ગ્રંથમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે અને એ રીતે એની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. અમારો ખ્યાલ પહેલેથી છે ત્યાં સુધી જીવ-વિચારની બાબતમાં આટલું વિસ્તૃત અને ઉપયોગી વિવેચન આપનારો ગ્રંથ આપણા સમાજમાં આ પહેલો જ છે અને તેથી અમે તેનું હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની ભૂમિકા નવ પ્રકરણો પાડીને લખવામાં આવી છે, જેમાં આગમ અને પ્રકરણ સાહિત્ય, દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા, જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, વિજ્ઞાન (Science) શું કહે છે? જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત્, જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા, શ્રી શાન્તિસરિજીની ઐતિહાસિકતા, પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ તથા અર્થપદ્ધતિ એ વિષયો લેવામાં આવ્યાં છે અને તે દરેક પર વિશ્લેષ વિવેચન કરેલું

છે. વિશેષમાં જીવસંબંધી અનેક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ટાકલા છે. વનરપતિના જીવન અંગે અનેક પ્રમાણો આપી જીવત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. મરણ કાને કહેવાય? સંસારો કેટલી? પ્રાણુની સંખ્યા, યોનિઓનું પ્રમાણ વગેરે વિષયોની પણ સુંદર છણાવટ કરી છે અને તે માટે બ્રહ્મતસંબ્રહ્મણી આદિ અનેક ઉચ્ચ ગ્રંથોની સાક્ષી આપી છે.

પ્રાકૃત મૂળ ગાથાઓની સાથે સંસ્કૃત છાયા, દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, તેમાં ટીકાકાર મહર્ષિઓનાં ઉપયોગી અવતરણો, અન્વય, ભાવાર્થ અને વિસ્તૃત વિવેચન આ પુસ્તકને એક આદર્શ પઠનીય ગ્રંથ સિદ્ધ કરે છે.

પંડિતશ્રી ધીરજલાલભાઈ એ આજ સુધીમાં અનેક ગ્રંથો રચેલા છે, તેમાં પ્રસ્તુત વિશિષ્ટ ગ્રંથના સર્જનથી એકનો ઉમેરો થાય છે. જૈન સંઘે આ ગ્રંથને આવકારી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ-મુંબઈ, શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા-મહેસાણા, શ્રી તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ-પૂના, શ્રી રાજનગર-અમદાવાદની પાઠશાળાઓ, શ્રી જૈન સ્વેતાચ્ચર એજ્યુકેશન બોર્ડ-મુંબઈ વગેરે મુખ્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવો જોઈએ, એવો અમારો અભિપ્રાય છે. અમે એમ પણ માનીએ છે કે ભૌતિકવાદના રંગે રંગાયેલા આજના યુવક-યુવતીઓને જો આ ગ્રંથ સાંગોપાંગ વંચાવવામાં આવે તો જરૂર તેમનું વલણ આત્મવાદી થાય અને તેઓ પુણ્ય-પાપ તથા આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ જાય. એટલે ધર્મપ્રેમી દાનવીર ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકોની વધારે નકલો ખરીદી આ વર્ગમાં અવશ્ય વહેંચવી જોઈએ.

પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ ગત વર્ષમાં પ્રકાશિત કરેલો જિનોપાસના ગ્રંથ પરમાત્માના ભક્તિમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો હતો, તેમ હમણાં પ્રકાશિત થઈ રહેલો આ ગ્રંથ જ્ઞાનમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો છે. તેમાં જીવોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ઉપરાંત અહિંસાના આચરણુ રૂપ ચારિત્રમાર્ગનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે. આ રીતે આ ગ્રંથ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનું સમર્થન કરનારો હોઈ ખરેખર

અભિનંદનને પાત્ર બન્યો છે. અહીં અમે પ્રસંગોપાત્ત શ્રી ધીરજલાલ-
લાઈને એટલી સૂચના કરીશું કે તેઓ નવતત્ત્વ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર
પણુ આવી જ ઢખે ખાસ વિવેચનો તૈયાર કરે. ધર્મપ્રિય સુરજનો
તેનો જરૂર સત્કાર કરશે, એમાં અમને શંકા નથી.

જીવા મુક્તા સંસારિણો એ વાક્યથી જીવના મુક્ત અને
સંસારી એવા બે ભેદો સ્પષ્ટ છે. આ બે ભેદોમાં સર્વ જીવો સમાઈ
જાય છે. સંસારી જીવો મનુષ્યગતિમાં કર્મથી મુક્ત થવા માટેનું
સાધ્યબિંદુ રાખી સન્મતિ અને સદ્વીર્ય વડે ગુણસ્થાનક્રમમાં આરોહણ
કરતા જાય, તો જન્મ-જન્મ-માંતરમાં અવશ્ય મુક્તિ મેળવી શકે.

આ પ્રકારની મુક્તિની અમે પણ અભિલાષા કરીએ છીએ
અને તેના આદોલન સાથે મંત્રીશ્વર શ્રી વસ્તુપાલનો નિમ્ન શ્લોક
સાદર કરી વિરમીએ છીએ:—

**શાસ્ત્રાભ્યાસો જિનપદનતિઃ સંગતિઃ સર્વકાર્યૈઃ ।
સત્પ્રવૃત્તાનાં ગુણગણકથા દોષવાદે ચ મૌનમ્ ॥
સર્વસ્યાપિ પ્રિયહિતવચો ભાવના ચાત્મતત્ત્વે ।
સંપદ્યતાં મમ ભવભવે યાવદાપ્તોઽપવર્ગઃ ॥**

“ શાસ્ત્રાભ્યાસ, જિનેશ્વરના ચરણક્રમણમાં નમસ્કાર, સજ્જનોની
સંગતિ, ગુણીજનોના ગુણના સમૂહની પ્રશંસા, વ્યકિતના દોષ તરફ
મૌન, સર્વજનો તરફ પ્રિય અને હિતવચનનો ઉચ્ચાર, આત્મતત્ત્વમાં
શ્રદ્ધા—આ સર્વ જ્યાં સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અમોને
જન્મ-જન્મ-માંતરમાં મળતાં રહેા. ”

મુ'બઈ, તા. ૨૫-૩-૬૫
સં. ૨૦૨૧ના ફાલ્ગુન વદિ અષ્ટમી
શ્રી આદિ. ભ. જન્મ-દિક્ષા-
કલ્યાણક-મંગલ દિન.
લેખકની ૬૦મી વર્ષગાંઠ.

સ્તેહ્યંદ ઝવેરલાઈ શાહ
મનસુખલાલ તારાયંદ
મહેતા

જે બોલ

લેખક : પૂ. આ. શ્રી. વિજયકીર્તિચંદ્રસૂરિજી મ.

જૈન શ્રુતસાગરમાં અનેક અણુમોલ રત્નો પડેલાં છે, પરંતુ તેમાં ડૂબકી મારીને તેનાં તળિયાં સુધી પહોંચનારા અને તેને બહાર કાઢનારા મરજીવા જ્ઞેષ્ઠ એ. પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈ તેમાંના એક છે. તેમણે આજ સુધીમાં જૈન શ્રુતસાગરનાં અનેક અણુમોલ રત્નોને બહાર કાઢ્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ તેને પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા વડે અનેરા ઓપ આપી જગતના ચોકમાં મૂક્યાં છે. બાળ-અંધાવળી, ધર્મબોધ-અંધમાળા, જૈન શિક્ષાવધી, ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરી, શ્રી પ્રતિકમણુસૂત્રપ્રબોધટીકા, જિનોપાસના વગેરે અંથે તેની સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે તેમનો આ વિષયનો ઉત્સાહ જરાય મંદ પડ્યો નથી, ઉલટો વધતો જાય છે અને આજે સાઠ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ એમાં રાત-દિવસ તલલીન રહે છે.

તેમણે જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકાની યોજના તૈયાર કરી. મને એ આખતના સમાચાર આપ્યા, ત્યારે ખૂબ જ આનંદ થયો, પરંતુ એ વખતે કદપના ન હતી કે તેના સંશોધક તરીકેની જવાબદારી મારા શિરે આવશે. આમ છતાં થોડા જ સમય બાદ તેની જવાબદારી મારા શિરે આવી અને આ પુણ્યકાર્યનો હું પણ યત્કિંચિત્ ભાગી બનું, એ વિચારે તેનો મેં સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો.

આ અંથનાં પ્રકરણો લખાઈને મારી પાસે જોમ જોમ આવતાં ગયાં, તેમ તેમ હું એ વાંચતો ગયો અને તેણે મારા મન પર ખૂબ જ સુંદર છાપ પાડી. રોચક શૈલિ, વિશદ વિવેચન અને અનેક જ્ઞાતની અવનવી માહિતી, તેની મન ઉપર સુંદર છાપ કેમ ન પડે ?

મારે સ્પષ્ટતયા કહેવું જોઈએ કે પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ જીવ-વિચાર-પ્રકરણના અર્થ, ભાવ તથા રહસ્યને બહાર લાવવા માટે આ અંથમાં ઘણા સારા પુરુષાર્થ કર્યો છે અને વૈદક, વનસ્પતિ તેમજ મંત્રવિષયક તેમના જ્ઞાનનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

વળી તેમણે વૈજ્ઞાનિક મંતવ્યોની નોંધ પણ અનેક સ્થળે કરી છે. એટલું જ નહિ પણ જ્યાં તેની ત્રુટિઓ દેખાણી, ત્યાં તેનું નિરસન કરી જૈન સિદ્ધાંતોની શ્રેષ્ઠતા પણ સાબીત કરી છે.

આ અંતની રચના સુંદર શૈલિથી કરવામાં આવી છે. પ્રથમ ભૂમિકા-ખંડમાં જિનાગમ અને પ્રકરણઅંથોનું પ્રામાણ્ય દર્શાવીને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક મતનું નિરસન કર્યું છે અને જીવની સિદ્ધિ કરનારાં પ્રમાણોની ખૂબ જ સુંદર રજૂઆત કરી છે. તે સાથે આ પ્રકરણ-અંતની ખાસ ઉપયોગિતા પણ સમજાવી છે અને તેના રચયિતા વિષે સારો એવો પરામર્શ કરીને વાદવિતાલ શ્રી શાંતિસુરિજીનો ઠીક ઠીક પરિચય આપ્યો છે. બીજા ખંડમાં જીવોનું વર્ગીકરણ બતાવવામાં આવ્યું છે અને સાથે સાથે ધણી ઉપયોગી માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. ત્રીજા પંચ-દ્વાર ખંડમાં જીવોના શરીરમાન, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ તથા યોનિઓ સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે અને છેવટે ૧૧ જેટલાં પરિશિષ્ટો આપીને આ અંતની ઉપયોગિતામાં ધણો વધારો કર્યો છે.

શિક્ષકોએ, વિદ્યાર્થીઓને જીવ-વિચાર-પ્રકરણનો અભ્યાસ કરાવતાં પહેલાં આ અંત ધ્યાનથી વાંચી જવાની જરૂર છે અને ખુદ વિદ્યાર્થીઓએ પણ તેનું પુનઃ પુનઃ વાંચન-મનન કરવા જેવું છે. સંઘો, સંસ્થાઓ તથા પુણ્યશાળી આત્માઓએ આવા સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા માટે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. એક સુંદર અંતની રચના થાય, પણ તેનો જોઈએ તેવો પ્રચાર ન થાય તો શું કામનું? સાહિત્ય-સર્જનનું કર્તવ્ય પંડિતજીએ બજાવ્યું, તો સાહિત્ય-પ્રચારનું કર્તવ્ય શ્રી સંઘો, સંસ્થાઓ તથા પુણ્યશાળી આત્માઓએ બજાવવું જોઈએ. આવા અંથોનો પ્રચાર જેટલો વિશેષ હશે, તેટલી ધર્મભાવનાની ખીલવણી થશે અને જૈન સિદ્ધાંતોનો જગતભરમાં જયજયકાર થશે.

છેવટે પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ આવી એક સુંદર કૃતિનું નિર્માણ કર્યું, તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપી આ લેખની સમ્પાદિત કરું છું.
(પ્રથમ આવૃત્તિમાંથી)

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

પહેલો ખંડ

ભૂ મિ કા

॥ ॐ ह्रीं अहं नमः ॥

प्रकरण पહેલું

આમુખ

ઘણા મંથન પછી 'જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા' એ નામ નક્કી કર્યું અને લેખનની પ્રવૃત્તિ આરંભી. એ વખતે ખ્યાલ ન હતો કે અમે અમારા ત્રીશ વર્ષ પુરાણા એક વિચારને સંજીવન કરી રહ્યા છીએ ! પરંતુ તે અંગે જરૂરી સાહિત્ય એકત્ર કરતાં 'જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા' નામની પુસ્તિકા હાથ પર ચડી અને તેણે અમારા મનઃપ્રદેશમાં ભૂતકાળનાં અનેક સંસ્મરણો તાબાં કરી દીધાં.

અમે એ વખતે અમદાવાદમાં શેઠ ચીમનલાલ નગી-નદાસ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય શિક્ષક હતા અને ધર્મ તથા ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપતા હતા. આજે તો ધાર્મિક શિક્ષણ ઘણી ખરી શાળાઓમાંથી નીકળી ગયું છે અને જે થોડી શાળાઓમાં રહ્યું છે, ત્યાં પણ તેને માટે અઠવાડિયામાં એ કે ત્રણથી વધારે સમય (Periods) રાખવામાં આવતા નથી. પણ અમારા વર્ચસ્વવાળા આ વિદ્યાલયમાં અમે ધર્મશિક્ષણને પ્રથમ વિષય ગણ્યો હતો, તે માટે દરેક

ધોરણમાં રોજનો એક સમય (Period) ગોઠવ્યો હતો. અને જે વિદ્યાર્થી આ વિષયમાં ઉત્તીર્ણ ન થાય, તેને ઉપલા ધોરણમાં ચડાવવો નહિ, એ નિયમનો બરાબર અમલ કર્યો હતો.

પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે સારી એવી તૈયારી કરવી પડતી અને તે અંગે મંથન પણ ખૂબ થતું. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે આ શિક્ષણને રસ-પ્રદ કઈ રીતે બનાવવું? તે અંગે જે પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રાપ્ત થતાં હતાં, તે બહુ સામાન્ય કોટિનાં હતાં, એટલે અમે નવી નવી રીતો અજમાવતા હતા. તેમાંથી ‘જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા’નો જન્મ થયો. અમારી લેખક તરીકેની કારકિર્દીનું આ પહેલું પુસ્તક હતું, છતાં તે સારો આદર પામ્યું હતું અને ત્રણ વર્ષ બાદ તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી.

આ પુસ્તિકા તો માત્ર ૨૦ પાનાંની જ હતી અને તે એકદમ પ્રારંભના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિર્માણ થયેલી હતી, પણ તેના અનુસંધાનમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હતો કે જીવ-વિચાર અંગે હવે પછી એક મોટું પુસ્તક લખવું અને તે માટે નોંધો પણ તૈયાર કરવા માંડી હતી; પરંતુ એ મોટું પુસ્તક લખવાનો સંયોગ સાંપડ્યો નહિ અને તે અંગે ૬૦ થી ૭૦ કુલ્સ્કેપ કાગળ જેટલી જે અગત્યની નોંધો તૈયાર કરી હતી, તે પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ.

ત્યાર પછી થોડાં વર્ષે વિદ્યાલય છોડ્યું અને અમે

લેખક તથા પ્રકાશકના વ્યવસાયમાં પડયા, પણ અમારી દૃષ્ટિ તો જૈન ધર્મ અને જૈન સાહિત્ય પરત્વે જ કેન્દ્રિત થયેલી હતી. બાળશ્રંથાવળીનાં ૧૨૦ પુસ્તકો, જૈન ન્યોતિ માસિક, જૈન ન્યોતિ સાપ્તાહિક વગેરે તેનાં પ્રત્યક્ષ રૂળો હતાં.

આ વ્યવસાયમાં વિદ્ને આઠ્યાં, પરિસ્થિતિ અનુસાર નવું કામ સ્વીકારવું પડયું, પણ ન્યાં સંયોગો અનુકૂળ લાગ્યા કે પાછા મૂળ ક્ષેત્રમાં આવી ગયા.

છેલ્લાં પાંત્રીશ-ચાલીશ વર્ષથી જૈન ધર્મવિષયક પુસ્તકો લખવાની-પ્રચારવાની પ્રવૃત્તિ એકધારી ચાલી રહી છે અને તેણે અમને સારો એવો યશ આપ્યો છે.

ગયા વર્ષે* 'જિનોપાસના'નું પ્રકાશન થયું અને તેના વાંચનથી હજારો હૈયાં હરખાયાં. ત્યારબાદ આ વિષયની સ્ફુરણા થવા લાગી, મંથન થવા લાગ્યું અને ઉપર જણાવ્યું તેમ 'જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા' નામ નક્કી કરીને લેખનની પ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે આજકાલ તો પુસ્તકોનાં નામો બાળકોનાં નામોની જેમ-ગમે તે પ્રકારનાં પાડવામાં આવે છે, પછી તેમાં વિષય ગમે તે અર્થો હોય; પરંતુ આ નામ એવું કલ્પિત નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ નામ ગુણસંપન્ન છે, સાર્થક છે. 'જીવ-વિચાર' નામના પ્રકરણ-શ્રંથની 'પ્રકાશિકા' નામની વૃત્તિ, તે જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા.'

અલબત્ત, આમાં સ્વતંત્ર મૌલિક વિવેચન પણ છે,

* સં. ૨૦૨૦માં.

અને તે સારા પ્રમાણમાં છે, પરંતુ તેનો મુખ્ય આશય તે જીવ-વિચારના અર્થ-ભાવ-રહસ્યનો પ્રકાશ કરવાનો જ છે, એટલે આ નામ પસંદગી પામ્યું છે.

વૃત્તિ, સામાન્ય રીતે ગાથાઓને અનુસરીને લખવામાં આવે છે અને તે સંગઠ્ય લખાય છે, પરંતુ અમે આ પદ્ધતિમાં થોડું પરિવર્તન કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથના ત્રણ ખંડો પાડ્યા છે. તેમાં પ્રથમ ખંડનું નામ 'ભૂમિકા' રાખ્યું છે, કારણ કે તે આ વિષયની તાત્ત્વિક-ઐતિહાસિક-સાહિત્યિક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. બીજા ખંડનું નામ 'જીવોનું વર્ગીકરણ' રાખ્યું છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત જીવરાશિના વર્ગો અને પેટાવર્ગો દર્શાવ્યા છે. [જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચીસમી ગાથા સુધીનું વિવેચન અહીં પૂરું થાય છે.] અને ત્રીજા ખંડનું નામ 'પંચદ્વાર' રાખ્યું છે, કારણ કે તેમાં જીવોનાં શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિ, એ પાંચ દ્વારની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

આ વૃત્તિ લગભગ લખાઈ રહેવા આવી, ત્યારે કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોએ એવું સૂચન કર્યું કે આ ગ્રંથ સામાન્ય વાચક વર્ગને પણ અતિ ઉપયોગી હોઈ તેનું સ્વતંત્રનામ રખાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, તેથી તેનું અપરનામ 'જૈનધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન' રાખવામાં આવ્યું કે જે વિષયનો સ્પષ્ટ બોધ કરાવનારું છે.

અહીં એ પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે આ વિષય ઘણો ગહન છે અને તેના વિષે જેટલું લખીએ તેટલું

ઓછું છે, પરંતુ વર્તમાનકાલના વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસીઓ કે મુમુક્ષુઓને આ વિષયને એકંદર સારો ઓષ થાય એટલી સામગ્રી આમાં આપી છે અને તે અમારા મનને મોટો સંતોષ છે.

કેટલાક કહે છે કે પ્રારંભિક લખાણ બહુ લાંબું હોય તે ઠીક નહિ, એથી મૂળ વિષય વચ્ચે અંતર પડી જાય છે. પરંતુ અમારું મંતવ્ય એવું છે કે જ્યાં સુધી કેઈ પણ વિષય અંગે વિદ્યાર્થીના મનમાં યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થતી નથી, ત્યાં સુધી તે વિષયને યથાર્થપણે ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને ઘણી વાર બધો ય પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે; એટલે અમે વસ્તુનું મૂળ પકડવું છે અને ક્રમે ક્રમે ભૂમિકા તૈયાર કરવાની યોજના ઘડી છે.

પાઠકોને અમે પૂછીએ છીએ કે શાલિમાર અથવા નિશાદ જેવા બગીચાઓમાં? બે-ચાર ચક્કર વધારે મારીએ તો શું કંટાળો આવે છે ખરો? અથવા ગુલાબનો હાર લાંબો હોય તો પહેરવાથી અસુવિધા થાય છે ખરી? અથવા અમૃતના ઘૂંટકા બે-ચાર વધારે ભરાઈ ગયા હોય તો તેથી ખેદ થાય છે ખરો? જો એનો જવાબ નકારમાં હોય તો જ્ઞાનની ખુશબો ફેલાવનાર, ગુલાબથી પણ અધિક સૌરભને ધારણ કરનાર અને અમૃતપાનથી પણ વધુ સ્વાદિષ્ટ એવી વ્યવસ્થિત વિચારધારાનું વાંચન કરતાં કંટાળો કે ખેદ શા માટે આણવો?

૧. આ બંને કાશ્મીરના પ્રસિદ્ધ બગીચાઓ છે, તે શ્રીનગરની સમીપમાં આવેલા છે અને તેનું સૌન્દર્ય અપ્રતિમ ગણાય છે.

અમારા અન્ય ગ્રન્થોની જેમ આ ગ્રંથનું સંશોધન પણ વિદ્વાન મુનિરાજે પાસે કરાવ્યું છે, એટલે તેની ઉપાદેયતા બાબતમાં કોઈએ કશી શંકા કરવાનું કારણ નથી.

આટલા પ્રારંભિક વક્તવ્ય સાથે અમે પાઠકોને અનુરોધ કરીએ છીએ કે તેઓ હવે આ ગ્રંથના વાંચનમાં આગળ વધે અને તેમાંથી સારભૂત બાબતો ગ્રહણ કરીને તથા તેનું વારંવાર મનન કરીને જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય વસ્તુ જીવનમાં ઉતારે અને પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધે.

પ્રકરણ બીજું

આગમ-સાહિત્ય અને પ્રકરણ-ગ્રંથો

વ્યવહારમાં માતૃપિતા, વડીલો કે ગુરુજનોનું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય છે, તેમ ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક નિષ્ક્રિયામાં આપ્તપુરુષનું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

આપ્તપુરુષ એટલે વિશ્વસનીય પુરુષ, જેના વચનમાં પરસ્પર વિસંવાદ (Contradiction) ન હોય તેવી વ્યક્તિ. રાગદ્વેષનો સદંતર નાશ કર્યા વગર વચનમાં અવિસંવાદિ-પણું આવી શકતું નથી, માટે જૈન શાસ્ત્રો શ્રી જિન ભગવંત, અહર્હદેવ કે તીર્થંકર પરમાત્માને આપ્તપુરુષ માને છે અને તેમણે ધર્મ કે તત્ત્વવિષયક જે પ્રજ્ઞાઓ કરી છે, તેને પ્રમાણભૂત લેખે છે.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોવાનાં કારણે સર્વ વસ્તુઓનું સાચું સ્વરૂપ બાણી-જોઈ શકે છે અને રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત હોઈને કોઈ પણ ક્ષણે કે કોઈ પણ કારણે અન્યથા (અસત્ય) બેલતા નથી. બાણી તેમનું અંતર પરમાર્થવૃત્તિથી પરિપૂર્ણ હોઈને જે

ન્યાયયુક્ત હોય, જે હિતકર હોય, જે કલ્યાણકારી હોય, તેનું જ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. આ સંયોગોમાં તેમણે જે કંઈ કહ્યું હોય, પ્રજ્ઞ્યું હોય, તે આપણા માટે છેલ્લો શબ્દ જ સમજવો જોઈએ.

વર્તમાન વ્યવહારની પરિભાષામાં કહીએ તો નીચલી કોર્ટના ફેંસલાને અવગણી શકાય છે, હાઈકોર્ટના ફેંસલાને પણ અવગણી શકાય છે, પરંતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ફેંસલાને અવગણી શકાતો નથી. તેમ ધર્મ અને તત્ત્વવિષયક બાબતોમાં શ્રી તીર્થંકર ભગવાનનું વચન છેલ્લા ફેંસલારૂપ હોઈને તેને અવગણી શકાતું નથી.* જેઓ તીર્થંકર પરમાત્માના વચનને અવગણે છે, એટલે કે તેની સત્યતા બાબત શંકા ધરાવે છે, તેઓને સમ્યક્ત્વની-સમ્યગ્દર્શનની સ્પર્શના થતી નથી; અથવા થઈ હોય તો પણ ચાલી જાય છે અને તેથી તેઓ મોક્ષના અધિકારી રહી શકતા નથી. જૈન શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

નાદંસણિસ નાણં, નાણેણ વિના ન હુંતિ ચરણગુણા ।

અગુણિસ નત્થિ મોક્ષો, નત્થિ અમોક્ષસ નિવ્વાણં ॥

‘જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને સમ્યગ્-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી

* ભલે સુપ્રિમ કોર્ટના ચૂકાદો અવગણી શકાતો નથી, છતાં તે સત્ય જ હોય છે તેમ નથી. તે કોઈ નિર્દોષને પણ ભારનારને તેથી અસત્ય પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે જિનેશ્વરદેવનું વચન તો કદિ પણ અસત્ય હોઈ શકતું નથી.

તેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી; જેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી, તે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી; અને જેઓ કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી, તેઓ નિર્વાણ પામી શકતા નથી.' તાત્પર્ય કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્દર્શન પહેલું જોઈએ. તે સિવાય એ સાધના સફળ થઈ શકતી નથી.

અહીં અમને શાસકાર ભગવંતોનાં નિમ્ન વચનો યાદ આવે છે :

જિણવયणे अणुरत्ता, जिणवयणं जे करेंति भावेणं ।

अमला असंकलिद्धा, ते हुंति परित्तसंसारा ॥

‘ જે આત્માઓ જિનવચનમાં અનુરક્ત છે—શ્રદ્ધાવંત છે અને જિનવચનમાં પ્રરૂપાયેલાં ધર્માનુકાનો ભાવપૂર્વક કરે છે, તે મલરહિત અને સંકલેશરહિત એવા મર્યાદિત સંસારવાળા બને છે.’ તાત્પર્ય કે જિનવચનમાં પરમ શ્રદ્ધાન્વિત થવું, એ મુમુક્ષુ આત્માઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આપ્તપુરુષના વચનને આગમ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેનાથી વસ્તુનો સ્ફુટ બોધ થાય છે. ‘આગમ્યત્તે વસ્તુતત્ત્વમનેનેતિ આગમ: ।’

॥ આગમને અનુસરનારી ગણધર ભગવંત કે શ્રુતસ્થ-વિદ્યાની જે શાસરચના તે પણ ઉપચારથી આગમ જ કહેવાય છે. આવાં આગમો પીસ્તાલીશ છે. તેને સૂત્ર, સિદ્ધાંત, શ્રુત, જિનવાણી, જિનવચન, નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘ જિનાગમે તો ચોરાશી સાંભળ્યાં છે? અને અહીં પીસ્તાલીશની વાત કેમ કરો છો ? ’ તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ એક કાળે જિનાગમે ચોરાશી હતી, પણ કાળબળે તેમાંનાં યોગણ્યાલીશ આગમે લુપ્ત થયાં, એટલે અહીં પીસ્તાલીશની વાત કરી છે.’

કેટલાક કહે છે કે ‘ ખરાં જિનાગમે તો બત્રીશ જ છે, છતાં પીસ્તાલીશનો નિર્દેશ કેમ ? ’

પરંતુ આ કથન અનુચિત છે, તે નીચેનાં વિવેચનથી સમજી શકાશે :

જેઓ શ્રી જિનશાસનની નીતિ, રીતિ અને પરંપરાથી પરિચિત છે, તેમને તો સ્વપ્ને પણ આવો કુરિસત વિચાર આવે નહિ, આમ છતાં પંચમકાલના વિષમ યોગે, આગમ-રચના થયા બાદ સેંકડો વર્ષે, જૈનસંઘની એક વ્યક્તિને મૂર્તિપૂજના વિરોધના કારણે, આવો વિચાર આવ્યો અને ‘ જૈસે કો તૈસા મિલે ’ એ ન્યાયે તેને કેટલાક એવા અનુયાયીઓ મળી ગયા કે જે આવું બોલવા તથા પ્રચારવા લાગ્યા. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

પ્રસ્તુતં હેતુસંયુક્તં, શુદ્ધં સાધુજનપ્રિયમ્ ।

યો વક્તું નૈવ જાનાતિ, સ જિહ્વાં કિં ન રક્ષતિ ? ॥

“ જે પુરુષ વિષયને અનુરૂપ, હેતુસંહિત, શુદ્ધ અને મહાજ્ઞાનેને પ્રિય લાગે એવું બોલવાનું બાજુતો નથી, તે

૧૧. નંદીસૂત્રમાં ૮૪ આગમોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમાં ૩૪ સૂત્રો અને ૫૦ પ્રકીર્ણક પયત્રા મળી ૮૪ આગમો ગણાવેલાં છે.

પોતાની જાણને કાબૂમાં કેમ રાખતો નથી ?' અર્થાત્ આવા પુરુષોએ મૌન સેવવું જ ઉચિત છે.

અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જે આત્માઓ ભવલીરુ છે, તેમણે તટસ્થ ભાવે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ અને પછી જ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો જોઈએ. તેમાં ચે દેવ, ગુરુ તથા શાસ્ત્ર જેવા પવિત્ર વિષયનો અવર્ણવાદ થતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરતાં પહેલાં સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જે પીસ્તાલીશ આગમમાં બત્રીશ ખરાં છે અને તેર ખોટાં છે, એમ કહીએ તો બત્રીશની પ્રામાણિકતા વિષે પણ સંશય જાણે થાય છે અને એ રીતે બધું આગમ-સાહિત્ય અપ્રામાણિક છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, જે બત્રીશની માન્યતાવાળાને પણ ઈષ્ટ નથી. તાત્પર્ય કે પીસ્તાલીશ આગમો ગણુધર આદિ મહાપુરુષોએ રચેલાં હોઈ બધાં જ એક સરખા પ્રામાણિક છે, એટલે તેમાંનાં કોઈની પણ સત્યતા બાબત શંકા ઉઠાવવા જેવું નથી.

આ માન્યતાવાળાઓ તરફથી એવો પણ પ્રચાર થાય છે કે 'મૂલસૂત્રો પર રચાયેલ નિયુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ભાષ્યો તથા ટીકાઓમાં ઘણું કલ્પિત આવી ગયેલું છે, માટે તે માનવા યોગ્ય નથી.' પરંતુ આ તો 'પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ' જેવા જેવી વિચિત્ર નીતિ છે. ઉક્ત સાહિત્યમાં મૂર્તિ-પૂજનાં વર્ણનો આવે છે અને તે આ મહાશયોને ઈષ્ટ

નથી, એટલે તેઓ સમગ્ર સાહિત્યને કલ્પિત બહાર કરી રહ્યા છે.

મૂલસૂત્રો પર નિર્બુક્તિઓ વગેરે રચનારા કોઈ સામાન્ય કોટિના પુરુષો ન હતા. તેઓ જૈન શ્રુતના પારગર્ભી અને ઉચ્ચ-પદસ્થ મહાત્માઓ હતા. વળી ભવભીરતા તેમની રંગેરંગમાં વ્યાપેલી હતી. તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય યોલવાનો ત્યાગ હતો. તેઓ દૃઢતાપૂર્વક એમ માનતા હતા કે સત્યની આજ્ઞામાં સ્થિર થયેલ આત્મા જ મૃત્યુને તરી બંધ છે. આવા મહાપુરુષો કંઈ કલ્પિત એટલે અસત્ય યોલે કે લખે ખરા? જેને આ જગતમાં કંચન કે કામિનીનો લોભ છે અથવા સત્તાની લોલુપતા છે કે કીર્તિની કામના છે, તે કંઈ પણ અસત્ય યોલવા કે લખવા તત્પર થાય, પણ જે કંચન-કામિનીના ત્યાગી છે, જેને કોઈ પણ પ્રકારની સત્તાની લોલુપતા નથી કે કીર્તિની કામના નથી, તે કંઈ પણ અસત્ય યોલે કે લખે શા માટે?

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરી દેઈએ કે મૂલસૂત્રોના અર્થને વિશેષ સ્કુટ કરવા માટે તથા તેની આનુષંગિક બાબતો પર વધુ પ્રકાશ પાડવા માટે ઉક્ત મહાપુરુષોએ જે કંઈ લખ્યું, તે તેમને સુવિહિત ગુરુઓની પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું હતું. વિશેષ વિચારવાનું એ પણ છે કે જૈન સંઘ એક પણ સૂત્રની વિકૃત પ્રરૂપણને સાંખી લેતો ન હતો, અને ખુદ ભગવાન મહાવીરે પોતાના જમાઈ જમાલિને ઉત્સૂત્ર યોલતાં સંઘ બહાર કરવાની અનુજ્ઞા

આપી હતી, તે કલ્પિત વસ્તુઓનો સ્વીકાર શી રીતે કરે? તાત્પર્ય કે એ નિયુક્તિઓ વગેરે સંઘમાન્ય હતી, એ જ એની પ્રામાણિકતાનો પ્રબલ પૂરાવો છે.

હજી પણ થોડું વધારે. મૂલસૂત્રોનું સહસ્ય સમજવા માટે આ ટીકા-સાહિત્ય ઘણું ઉપયોગી છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ સાહિત્યને દૂર સખવાથી મૂલસૂત્રોનો ખરો અર્થ-પ્રકાશ લાધે તેમ નથી. જેમણે આ સાહિત્યને દૂર રાખીને મૂલસૂત્રોનો અર્થ પ્રકાશવા પ્રયત્ન-પ્રયાસ કર્યો, તે એને ન્યાય આપી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક બાબતમાં છબરડા વાળીને વિદ્વજ્જનોની હાંસીને યાત્ર બન્યા છે. તાત્પર્ય કે નિયુક્તિઓ વગેરે ટીકા-સાહિત્ય પણ આગમ-સાહિત્ય જેટલું જ પ્રામાણિક છે, એટલે તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ.

પીસ્તાલીશ આગમોનાં નામ આ પ્રમાણે સમજવાં :

૧૧ અંગો : (૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ, (૩) સ્થાનાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) વ્યાખ્યાપ્રસંગિત (શ્રી ભગવતી (સૂત્ર), (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસકદશાંગ, (૮) અંતકૃતદશાંગ, (૯) અનુત્તરૌપયાતિક, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર-

બાર અંગોમાંથી દષ્ટિવાદ નામનું એક અંગ લુપ્ત થતાં ૧૧ અંગો રહેલાં છે. દષ્ટિવાદ ઘણું મોટું હતું અને તેમાં અનેક વિદ્યા-કલાનો સંગ્રહ હતો. ચૌદ પૂર્વ એ તેનો જ એક મહત્વનો ભાગ હતો.

૧૨ ઉપાંગો : (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજપ્રશ્નીય, (૩) જીવાભિગમ, (૪) પ્રજાપના, (૫) સૂર્યપ્રસપ્તિ, (૬) જાંબૂદ્રીપપ્રસપ્તિ, (૭) ચંદ્રપ્રસપ્તિ, (૮) કલ્પિક્ષ, (૯) કલ્પવત્સિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પચૂલિકા અને (૧૨) વૃષ્ટિદશા.

આમાં ૮ થી ૧૨ સુધીનાં સૂત્રો 'નિરચાવલી સૂત્રો'નાં નામે ઓળખાય છે.

૪ મૂલસૂત્રો : (૧) આવસ્થક, (૨) દશવૈકલિક, (૨) ઉત્તરાધ્યયન અને (૪) પિંડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિ. સર્વ સાધુઓને મૂળમાં એટલે સહુથી પહેલાં પઠન કરવા એવું હોઈ આ ચાર મૂલસૂત્રો કહેવાય છે.

૨ સૂત્રો : (૧) નંદીસૂત્ર અને (૨) અનુયોગ દ્વારસૂત્ર.

૬ છેદસૂત્રો : (૧) નિશીથ, (૨) બૃહતકલ્પ, (૩) અવહાર, (૪) દશાશ્રુતચંદ, (૫) પચકલ્પ અને (૬) મહાનિશીથ.

૧૦ પકીર્ણક (પયન્ના) : (૧) ચતુઃશરણ, (૨) આતુરપ્રત્યાખ્યાન, (૩) લક્ષ્મણપરિણા, (૪) સંસ્તારક, (૫) તાંદુલવૈચારિક, (૬) ચંદ્રવેદ્યક, (૭) દેવેન્દ્રસ્તવ, (૮) ગણિવિદ્યા, (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન અને (૧૦) વીરસ્તવ. આ દશ પ્રકીર્ણકોમાં કોઈ દેવેન્દ્રસ્તવ અને વીરસ્તવને જોઈને મૂકે છે અને સંસ્તારકને ગણતા નથી; તેના બદલે મરણસમાધિ અને ગચ્છાચારની મહત્ત્વા મૂકે છે.

જૈન શ્રમણોની પરિચર્યા શ્રુત અને સંયમની આસ-
ધના પર કેન્દ્રિત થયેલી હતી, એટલે તેઓ ઉપાધ્યાય
પાસે સૂત્રની અને આચાર્ય પાસે અર્થની વાચના લેતા,
તેને લગતા પ્રશ્નો પૂછતા, તેનું નિયમિત પરાર્વતન કરતા
અને તેનું સૂક્ષ્મ ચિંતન પણ કરતા કે જેને જૈન પરિભાષામાં
'અનુપ્રેક્ષા' કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનો શ્રુતાભ્યાસ થયા પછી તેઓ મુમુક્ષુઓ
સાથે ધર્મસંબંધી વાર્તાલાપ કરતા કે ધર્મસંબંધી ઉપદેશ
આપતા. અથવા તો શ્રુતાનુસારી કેટલુંક સાહિત્ય રચીને
તેનું અધ્યયન કરાવતા. આ રીતે જૈન શ્રમણોએ સ્વેલું
સાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે અને તે માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો
જ નહિ, પણ સમસ્ત માનવસંસ્કૃતિનો મહાન વારસો
છે. તે સંબંધમાં ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ડૉ. ભાઉ દાજી,
ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ આદિ ભારતીય
વિદ્વાનોએ ઘણો જીવો મત પ્રદર્શિત કરેલો છે અને ડૉ.
હર્મન યાકોબી, લોચમાન, કલાટ, બુહુલર, હોર્નલે, વિન્ડશ,
રાઈસ, હુલ્સે, ફીલ્હોર્ન, પીટર્સન, ફર્ગ્યુસન, બર્નેસ,
શુબ્રિંગ, હર્ટલ, ગેરિનો, એલ. પી. ટેસીટોરી વગેરે
વિદેશી વિદ્વાનોએ પણ મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલાં છે.

જે શ્રમણ, સૂત્ર અને અર્થના સારા અભ્યાસી હોય
તેને ગીતાર્થ કહેવાય છે. આવા ગીતાર્થ શ્રમણોએ-મુનિ-
વરોએ શાસના એક દેશથી સંબંધ એવી જ કૃતિઓ
અલ્પ ગ્રંથવળગને વિશિષ્ટ ગ્રંથ પમાડવા માટે સ્વી, તે

પ્રકરણગ્રન્થો કે પ્રકરણોની સંજ્ઞા પામી છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે—

સૃષ્ટાન્યજ્ઞોપકારાય, તેભ્યોઽપ્યર્વાક્તનર્ષિભિઃ ।

શાલ્લેકદેશસંબદ્ધાન્યેયં

પ્રકરણાન્યપિ ॥

—દ્રવ્યલોક, ગાથા ૭૯૯.

“તેમના કરતાં (અનંગપ્રવિઠ શ્રુતના રચયિતાઓ કરતાં) વધારે સાંપ્રત ઋષિઓએ અજંજનોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબંધ થયેલાં પ્રકરણો પણ રચ્યાં.”

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે કે જિનાગમોમાં કહેવાયેલા એક એક વિષય અને એક એક વચન પર પ્રકરણો રચાયેલાં છે અને તેણે જૈન શ્રુતની ભવ્યતા તથા ઉપકારિતા પર ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે. શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ૫૦૦ પ્રકરણો રચ્યાં, શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિએ ૧૪૪૪ પ્રકરણોની રચના કરી, ખીજ પણ અનેક મહાપુરુષો પ્રકરણોની રચના કરતા જ રહ્યા, એટલે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ?

પરંતુ ‘સર્જન ત્યાં વિનાશ’ એ ન્યાયે તેમાંનાં ઘણાં પ્રકરણો નામશેષ થયાં છે અને આજે તો અમુક ભાગ જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે. આમ છતાં જૈનધર્મનો મર્મ સમજવવા માટે તે ઘણો ઉપયોગી છે, આવા પ્રકરણોમાં તત્ત્વાર્થાધિ-ગમસૂત્ર, નવતત્ત્વપ્રકરણ, દંડક, લઘુસંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, છ કર્મગ્રંથ, ત્રણ ભાષ્ય અને જીવ-વિચારની મુખ્યતા છે.

જીવવિષયક કેટલાંક પ્રકરણોની યાદી

જિનાગમોમાં અનેક સ્થળે જીવનું વર્ણન આવે છે. જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું છત્રીશમું અધ્યયન જીવના સ્વરૂપ તથા ભેદાનુભેદનું કમખદ્દ વર્ણન આપે છે તથા દશવૈકલિકા સૂત્રનું ચોથું અધ્યયન વડજીવનિકા પણ જીવના સ્વરૂપનો સંક્ષિપ્તમાં બોધ કરાવે છે.

આ સાહિત્યના આધારે ગીતાર્થ મુનિવરોએ જીવ-વિષયક અનેક પ્રકરણો રચેલાં છે, તેમાંથી ઉપલબ્ધ પ્રકરણોની યાદી નીચે મુજબ છે :

- (૧) જીવ-વિચાર-પ્રકરણ
- (૨) જીવ-વિચાર-સ્તવ
- (૩) જીવાજીવ-વિભક્તિ-પ્રકરણ.
- (૪) જીવ-સંખ્યા-કુલક
- (૫) જીવ-સંબોધ
- (૬) જીવ-સમાસ-સૂત્ર
- (૭) જીવ-સિદ્ધિ
- (૮) જીવ-સ્થાપના-કુલક
- (૯) જીવ-સ્વરૂપ-ચતુર્વિંશિકા
- (૧૦) જીવાજીવ-વિચાર-વિવરણ
- (૧૧) જીવાજીવ-વિભૂતિ
- (૧૨) જીવાનુશાસન

- (૧૩) જીવાનુશાસન-સન્ધિ
 (૧૪) જીવાનુશિષ્ટ-કુલક
 (૧૫) જીવાનુસિદ્ધિ
 (૧૬) જીવાભિગમ-સંગ્રહણી

આમાંની કેટલીક કૃતિઓ પ્રકટ થઈ છે અને કેટલીક કૃતિઓ હજી અપ્રકટ છે. તેની મૂલ કૃતિઓ કયા ભંડારમાં સુરક્ષિત છે, તે પૂનાના ભાડાંરકર-ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટે ખહાર પાડેલા 'ગિનરત્નકોષ-ભાગ પહેલા'માં નોંધ શકાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા

આગમ-સાહિત્ય તથા પ્રકરણ-ગ્રંથોમાં દ્રવ્યને અનુયોગ છે, ગણિતનો અનુયોગ છે, ધર્મકથાનો અનુયોગ છે અને ચરણ-કરણનો પણ અનુયોગ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો તેમાં ષડ્દ્રવ્યનું વિવેચન છે, ખગોળ તથા ભૂગોળને લગતા ગણિતનું નિરૂપણ છે, ધર્મનો ઓધ કરાવે તેવી સરસ કથાઓ છે, ચારિત્રનું ઉત્તમ પ્રકારે નિર્માણ કરવાનો ઉપદેશ છે અને વિવિધ ધર્માનુષ્ઠાનો અંગે ઉપયોગી માર્ગદર્શન છે.

અનુયોગ એટલે સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કે સૂત્રના અર્થનું વિવેચન. ‘અનુયોગ-દ્વાર-સૂત્ર’ એ નામમાં અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા છે અને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે પણ અભિધાન-ચિન્તામણિ-કોષના દેવાધિદેવ-કંઠમાં ‘અનુયોગકૃત્ ઉપાધ્યાયઃ’ એ પદની વૃત્તિમાં અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કરેલો છે.

દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ તથા

ચરણ-કરણાનુયોગમાં વધારે મહત્તા દ્રવ્યાનુયોગની છે, કારણ કે ષડ્દ્રવ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આત્મવાદ, કર્મવાદ, પુરુષાર્થવાદ તથા મોક્ષવાદમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. જીવનું લક્ષણ, જીવના ભેદો વગેરે પણ દ્રવ્યાનુયોગને જ આધીન છે.

વર્તમાન યુગના એક સમર્થ ચિંતક કહે છે કે 'આત્માનું વિશિષ્ટ કલ્યાણ સાધવાનું સમર્થ સાધન કોઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા છે. જ્યાં સુધી આત્માએ એ વિચારણા કરી નથી, અથવા કરી છે તે સ્થિતિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ચારિત્રની આરાધના વિશિષ્ટ ફલ આપી શકતી નથી. ચરણ-કરણ એટલે ચારિત્રની આરાધના. તેનું વિશિષ્ટ ફલ કેવલજ્ઞાન છે. તે પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકલ ધ્યાન જોઈએ. શુકલ ધ્યાન ધ્યાતો આત્મા દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા કરે. જેને દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા ન હોય, તે આત્મા શુકલ ધ્યાન માટે સમર્થ બની શકે નહિ.'^૧

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય-મહોપાધ્યાય શ્રી યશો-
વિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં કહ્યું છે કે-
શુદ્ધ આહારાદિક તનુયોગ,
મોટે કહીએ દ્રવ્ય-અનુયોગ.

‘શુદ્ધ આહાર-પાણી વાપરવા, વિધિ પૂર્વક નિયમિત

૧. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ પર પં. શ્રી (વર્તમાનમાં આચાર્ય શ્રી),
કુરુન્ધરવિજયજી મહારાજનું વિવેચન પૃષ્ઠ ૧-૨.

ક્રિયાઓ કરવી, વિવિધ તપશ્ચર્યામાં પ્રવૃત્ત થવું એ ચારિત્ર-યોગ છે, પણ તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણાને તોલે આવી શકે નહિ. તાત્પર્ય કે એ યોગ નાનો છે અને આ યોગ મોટો છે.’

ન્યાયના પ્રકાશક વિદ્વાન શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરે તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે “ચરણ-કરણમાં ઘણા આગળ વધેલા હોય, પણ જેઓ સ્વસમય અને પરસમય બાણતા નથી, એટલે કે દ્રવ્યાનુયોગમાં નિષણાત નથી, તેઓ નિશ્ચય શુદ્ધ ચારિત્રનો સાર બાણતા નથી.’

અન્ય મહાપુરુષોએ પણ દ્રવ્યાનુયોગનું મહત્ત્વ ખૂબ જ આંક્યું છે, એટલે મુમુક્ષુઓએ દ્રવ્યાનુયોગની વિચાર-ણામાં પ્રવૃત્ત થવું આવશ્યક છે.

જેને આપણે વિશ્વ, જગત કે દુનિયા કહીએ છીએ, તેના બે વિભાગ છે : એક લોક અને બીજો અલોક. તેમાં લોક જીવ અને અજીવથી વ્યાપ્ત છે, જ્યારે અલોકમાં માત્ર આકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી. આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે સર્વત્ર આકાશ ફેલાયેલું છે, તેના એક ભાગમાં લોક આવેલો છે અને તેમાં ચેતન તથા જડ પદાર્થો રહેલા છે.

ચેતન તથા જડ પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ૫૩દ્રવ્ય—છ પ્રકારનાં દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧) જીવ (Soul or Consciousness)

- (૨) ધર્મ (Medium of motion)
- (૩) અધર્મ (Medium of rest)
- (૪) આકાશ (Space)
- (૫) કાલ (Time)
- (૬) પુદ્ગલ (Matter)

આમાં કાલ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યોને અસ્તિ-કાય કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં પ્રદેશોનો સમૂહ હોય છે. કાલમાં પ્રદેશોનો સમૂહ હોતો નથી.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એક એક છે અને કાલ, પુદ્ગલ તથા જીવ આ ત્રણ દ્રવ્યો અનંત છે. કાલ સિવાયના પાંચે ય દ્રવ્ય ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અર્થાત્ તે કોઈનાં ઉત્પન્ન કરેલાં નથી કે તેનો કદી પણ નાશ થવાનો નથી. અલબત્ત, તેના પચાચોમાં—તેની અવસ્થાઓમાં અવસ્થા પરિવર્તન થતું રહે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ દ્રવ્યો મૂળમાં સનાતન હોવા છતાં અવસ્થાવિશેષથી પરિવર્તનશીલ છે.

વિશેષમાં આ દ્રવ્યો સમાન અવગાહમાં સાથે રહી શકે એવાં છે અને વ્યવસ્થિત હોવાનાં કારણે તેની સંખ્યામાં કદી વધારો કે ઘટાડો થતો નથી.

જીવદ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ ચેતના છે. તે સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણમાં આવશે.

ધર્મદ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ ગતિસહાયકતા છે, એટલે

કે સ્વભાવાનુસાર સ્વયં ગતિ કરી રહેલા ચેતન અને જડ પદાર્થોને ગતિમાન થવામાં તે સહાય કરે છે. અહીં સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે, 'જ્યારે એક દ્રવ્ય સ્વભાવથી ગતિશીલ છે, તો અન્ય દ્રવ્યની સહાયતાની આવશ્યકતા શી?' તેનું સમાધાન એ છે કે માછલીમાં તરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે, છતાં જલ વિના તે તરી શકતી નથી, તેમ ચેતન અને જડ પદાર્થોમાં સ્વયં ગતિ કરવાની શક્તિ છે, પણ તેઓ ધર્માસ્તિકાયની સહાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ પણ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કોઈ પણ પદાર્થ આકાશમાં ગતિ કરે છે, તે ઈથર નામના એક અદૃશ્ય પદાર્થના આધારે કરે છે. ઈથરના સ્વરૂપ બાબત વૈજ્ઞાનિકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે, પણ ધીમે ધીમે તેઓ ધર્માસ્તિકાયની નજીક આવી રહ્યા છે, એમાં કોઈ શંકા નથી. +

અધર્મદ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ સ્થિતિસહાયકતા છે, એટલે કે સ્વભાવાનુસાર સ્થિતિ-સ્થિરતા કરી રહેલા ચેતન અને જડ પદાર્થોને સ્થિર થવામાં તે સહાય કરે છે. અહીં પણ ઉપર જેવો પ્રશ્ન થવાનો કે જ્યારે પદાર્થો પોતાના

+ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પદાર્થો કેવળજ્ઞાન સિવાય જાણી શકાય એવા નથી. હૃદયસ્થનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તેને જાણી ન જ શકે. માત્ર આગમ-ત્રાણભાવો બુદ્ધિત્રાણ થઈ શકતા જ નથી, એટલે વિજ્ઞાનની કલ્પનામાં આવતો ઈથર પદાર્થ ધર્માસ્તિકાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ માનવાની જરૂર નથી, પણ આ ચરાચર સૃષ્ટિનું સંચાલન કોઈ એવા પદાર્થને આધારે છે, એ હકીકત ધર્માસ્તિકાયની પોષક છે.

સ્વભાવાનુસાર સ્થિતિ-સ્થિરતા કરે છે, ત્યારે તેને સ્થિર થવામાં સહાયની અપેક્ષા શી ?' તેનું સમાધાન એ છે કે મનુષ્યમાં સ્થિર થવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં જેમ શય્યા, આસન વગેરે તેમાં સહાયભૂત થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું.

આ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યાપેલા છે, એટલે ચેતન અને જડ પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી થાય છે, પણ તેથી બહાર થતી નથી.

આકાશદ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ અવકાશ છે, એટલે કે તે બધાં દ્રવ્યોને પોતાની અંદર રહેવાનું સ્થાન આપે છે.

કાલદ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ વર્તના છે, એટલે કે તેનાથી દરેક દ્રવ્યની વર્તના-વિદ્યમાનતા બાણી શકાય છે. આ પદાર્થ હોતો, આ પદાર્થ છે, આ પદાર્થ હશે, વગેરે જ્ઞાન કાલ સિવાય થઈ શકતું નથી. અહીં એ પણ સમજ લેવું આવશ્યક છે કે કોઈ પણ ક્રિયા કે પરિવર્તન થવામાં કાલ એ મુખ્ય કારણ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કાલની સહાય વિના કોઈ પણ ક્રિયા કે કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ શકતું નથી. ગર્ભમાંથી બાળક થવામાં, બાળકથી યુવાન થવામાં અને યુવાનથી વૃદ્ધ થવામાં કાલની આવશ્યકતા રહે છે, તેજ રીતે સ્વાધ્યાયાદિ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો તે પણ કાલને આધીન જ થાય છે.

કાલ એ અરૂપી અદૃશ્ય દ્રવ્ય છે, એટલે તે પકડી શકાતું

નથી, પણ સંકેતના આધારે તેનું પરિમાણ કાઢી શકાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પરિમાણ નીચે મુજબ બતાવ્યું છે.

કાલનો નિર્વિભાજ્ય ભાગ = સમય	
અસંખ્ય સમય	= આવલિકા
સંખ્યાત આવલિકા	= શ્વાસ
એ શ્વાસ	= પ્રાણ
સાત પ્રાણ	= સ્તોક
સાત સ્તોક	= લવ
સીત્તોત્તેર લવ	= મુહૂર્ત
ત્રીશ મુહૂર્ત	= અહોરાત્ર (દિવસ અને રાત્રિ)
પંદર અહોરાત્ર	= પક્ષ
એ પક્ષ	= માસ
એ માસ	= ઋતુ
ત્રણ ઋતુ	= અયન
એ અયન	= વર્ષ
પાંચ વર્ષ	= યુગ
વીશ યુગ	= શતાબ્દી
દશ શતાબ્દી	= સહસ્ત્રાબ્દી
ચૌરાશી સો સહસ્ત્રાબ્દી	= પૂર્વાંગ
ચૌરાશી લાખ પૂર્વાંગ	= પૂર્વ

આનાથી પણ વધારે ખીજાં પરિમાણો બતાવેલાં છે, જેમાં શીર્ષ પ્રહેલિકાનું પરિમાણ ૧૯૪ અંક જેટલાં વર્ષોનું છે.

તેની આગળ અસંખ્યાતની ગણના થાય છે, તેમાં પદ્મોપમ, સાગરોપમની મુખ્યતા છે. આનો અધિકાર આ જ ગ્રંથમાં આગળ ઉપર આવશે.

તેનાથી આગળ અનંતની ગણના થાય છે, તેમાં પુદ્ગલપરાવર્તની સંજ્ઞા આવે છે. અનંતની ગણનામાં અનંતાનંત એ છેવટની કક્ષા છે.

પુદ્ગલનું મુખ્ય લક્ષણ વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ છે. આ જગતમાં આપણી નજરે જે કોઈ પદાર્થો પડે છે, તે આ પુદ્ગલની જ રચના છે. બાકીનાં દ્રવ્યો અરૂપી હોઈ દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતાં નથી. શબ્દ (ધ્વનિ), અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, આતપ, એ પણ પુદ્ગલનાં જ પરિણામો છે.

લોકના આકાર સંબંધી દ્રવ્યાનુયોગમાં જણાવેલું છે કે તે કેડે બંને હાથ રાખીને બે પગ પહોળા કરીને ટકાર બિલેલા પુરુષ જેવો છે. તેમાં પગથી કેડ સુધીનો ભાગ તે 'અધોલોક' છે, નાભિસ્થાન તે 'તિર્યંગ લોક' છે; અને તે ઉપરનો ભાગ તે 'ઉર્ધ્વલોક' છે.

તેની તમામ ઊંચાઈના ચૌદ સરખા ભાગ પાડવા, તે ચૌદ રાજ કહેવાય છે, અને તેવા ચૌદરાજવાળો જે લોક, તે ચૌદ રાજલોક કહેવાય છે. રાજનું માપ અસંખ્ય યોજનો છે.

ચૌદ રાજલોકમાં ગોઠવાયેલી વસ્તુનો ક્રમ નીચે મુજબ છે :

સૌથી ઉપર સિદ્ધશિલા, તેની નીચે પાંચ અનુત્તર વિમાનો, તેની નીચે નવ ઐવેયક, તેની નીચે બાર દેવલોક, તેની નીચે ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષચક્ર અને તેની નીચે મનુષ્યલોક. આટલાં સ્થાનો સાત રાજલોકમાં સમાયેલાં છે. તેની નીચે અનુક્રમે વાણુવ્યંતર, વ્યંતર, અને ભવનપતિ દેવોનાં અને ધર્મમા પૃથ્વીનાં પ્રતરો પરસ્પર એકબીજાને આંતરે છે અને તેની નીચે વંશા, શૈલા, અંબના, રિષા, મધા અને માઘવતી નામના વિભાગો છે, જેમાં અનુક્રમે સાત નરકો સમાયેલાં છે. ધર્મમાં પહેલું નરક છે અને માઘવતીમાં સાતમું નરક છે.

દ્રવ્યાનુયોગનો આટલો સંક્ષિપ્ત જ્યાલ મનમાં રહેવાથી આગળ પર જીવનું સ્વરૂપ સમજવામાં ઘણી અનુકૂળતા રહેશે.

પ્રકરણ ચોથું

જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ

જિનાગમોમાં જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું છે, એ તેનું સહુથી મોટું પ્રમાણ છે અને તેથી શ્રદ્ધાસંપન્ન આત્માઓને જીવના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિષે કશી શંકા રહેતી નથી. આમ છતાં જેઓ તેને યુક્તિથી બાણવા ઇચ્છે છે, તેમને માટે જીવનાં લક્ષણો વગેરે બતાવવામાં આવ્યાં છે અને તે જીવના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો નિર્ણય કરવામાં ઘણાં ઉપયોગી છે.

હરેક દ્રવ્ય પોતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણથી ઓળખાય છે, તેમ જીવદ્રવ્ય-જીવ પણ પોતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણથી ઓળખાય છે. જીવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ચેતના છે. કહ્યું છે કે 'ચેતનાલક્ષણો જીવઃ ।' ચેતના, ચૈતન્ય, ચિત્શક્તિ એ બધા પર્યાયશબ્દો છે.

આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે જ્યાં જ્યાં ચેતના, ચૈતન્ય કે ચૈતન્ય-આપાર જણાય, ત્યાં ત્યાં જીવ સમજવો. આપણામાં ચેતના જણાય છે, માટે આપણામાં જીવ છે.

ગાયમાં ચેતના જણાય છે, માટે ગાયમાં જીવ છે. કબૂતરમાં ચેતના જણાય છે, માટે કબૂતરમાં જીવ છે. કીડીમાં ચેતના જણાય છે, માટે કીડીમાં જીવ છે. વનસ્પતિમાં ચેતના જણાય છે, માટે વનસ્પતિમાં જીવ છે.

જ્યાં ચેતના નથી, ત્યાં જીવ નથી. તાત્પર્ય કે તે અજીવ છે, જડ છે. ટેબલમાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી; એ અજીવ છે, જડ છે. કાચના ટુકડામાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી; એ અજીવ છે, જડ છે. લોખંડના સળિયામાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી. એ અજીવ છે, જડ છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં એમ કહ્યું છે કે ‘જીવો સ્વમોગ-હ્રસ્વણો-જીવ ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે.’ ઉપયોગ એટલે ચેતનાનું સ્કુરણ, યોગવ્યાપાર કે જાણવાની પ્રવૃત્તિ. આ ઉપયોગ નિરાકાર અને સાકાર એમ બે પ્રકારનો હોય છે. તેમાં વસ્તુનો સામાન્ય કે અસ્કુટ યોગ થવો, તેને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે અને વિશેષ કે સ્કુટ યોગ થવો, તેને સાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે. આ બે પ્રકારના ઉપયોગને અનુક્રમે દર્શન તથા જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

જે જાણે છે, તેને સુખ-દુઃખનું સંવેદન થાય છે; જે જાણતો નથી, તેને સુખ-દુઃખનું સંવેદન થતું નથી. મનુષ્યને થોડો તાપ લાગે તો દુઃખનું સંવેદન થાય છે, જ્યારે સગડીમાં હર વખત કોલસા સળગતા હોય છે અને આગ્નિ ભભૂકતો હોય છે, પણ તે કશું જાણતી નથી, એટલે

તેને દુઃખનું સંવેદન થતું નથી. આપણી જીવને કોઈ મીઠા પદાર્થનો સંસર્ગ થાય તો સુખનું સંવેદન થાય છે, પણ કડઠી દૂધપાકના તપેલામાં ત્રણ કલાક રહે તો પણ તેને જરાય સુખનું સંવેદન થતું નથી, કારણ કે તે ઉપયોગ વાળી નથી, કશું બાણતી નથી.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જીવનાં લક્ષણો અન્ય પ્રકારે પણ બતાવ્યાં છે. જેમકે—

યઃ કર્તા કર્મમેદાનાં, મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥

“ જે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોનો કર્તા છે અને એ કર્મનાં ફળોનો લોકતા છે, તથા જે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાના સ્વભાવવાળો છે, તે જ આત્મા છે, જીવ છે. તેનું લક્ષણ ખીણું નથી.”

થોડા વિવેચનથી આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ થશે. જીવ અન્ય દ્રવ્યની જેમ અનાદિ-નિધન છે, એટલે કે તેની આદિ પણ નથી અને તેનું નિધન પણ નથી. જે દ્રવ્ય નિત્ય, શાશ્વત કે સનાતન હોય, તેની આદિ શી રીતે હોઈ શકે? જો તેની આદિ માનીએ તો તે પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય અને જો એવું સિદ્ધ થાય તો તેને નિત્ય, શાશ્વત કે સનાતન કહી શકાય નહિ.

આ જીવ મિશ્રાત્વ, એક વગેરે કારણે કર્મ ઉપાળે છે અને તેના અંધનમાં સપડાય છે. આ કર્મઅંધનને ક્ષિપિ તેને બુદ્ધી બુદ્ધી ગતિઓમાં જવું પડે છે અને તેને

અનુરૂપ શરીર ધારણ કરીને પૂર્વના કર્મોનું સારું કે ખોટું ફળ લોગવવું પડે છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘અમને ફલાણાએ સુખી કર્યા અને ફલાણાએ દુઃખી કર્યા.’ આમ કહેવું ઉપચારથી ઠીક છે, પણ તાસ્વિક રીતે તો આત્મા જેવું કર્મબીજ રોપે છે, તેવું જ તેનું ફલ લોગવે છે; એટલે આપણે સુખ-દુઃખનો જે ઉપલોગ કરીએ છીએ, તે આપણી પોતાની જ પેદાશ છે, તે માટે બીજા કોઈ જવાબદાર નથી.

જીવ સત્પુરુષાર્થના યોગે કર્મનાં બંધન તોડી શકે છે અને તેમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકે છે. તાત્પર્ય કે બંધ અને મુક્તિ જીવની સંભવે છે, પણ અન્યની નહિ.

કેટલાક કહે છે કે ‘જીવ તો દેખાતો નથી, એટલે ખરેખર તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે કે કેમ? એ શંકાસ્પદ છે. વળી ચેતનાનો અનુભવ શરીર દ્વારા થાય છે, માટે ચેતનાને શરીરનું લક્ષણ માનો તો કેમ?’ પરંતુ તેમનું આ કથન ઉચિત નથી. જે ચેતના શરીરનું લક્ષણ હોય તો તે સદા ચૈતન્યયુક્ત રહેવું જોઈએ, પણ મરણાવસ્થામાં તે ચૈતન્ય-રહિત બની જાય છે. વળી ચેતના શરીરનું લક્ષણ હોય તો મોટા શરીરવાળામાં વધારે ચેતના હોવી જોઈએ અને તેના લીધે તેનામાં જ્ઞાન પણ વધારે હોવું જોઈએ. તે જ રીતે નાના શરીરવાળામાં ઓછી ચેતના હોવી જોઈએ અને તેના લીધે તેનામાં જ્ઞાન પણ ઓછું હોવું જોઈએ; પરંતુ ઘણી વાર મોટા શરીરમાં ઓછું જ્ઞાન

અને નાના શરીરમાં વધારે જ્ઞાન બેવામાં આવે છે. એક પહેલવાન અને સંત પુરુષની સરખામણી કરીએ તો આવસ્તુ વધારે સ્કુટ થાય છે. પહેલવાન કઢાવર શરીરનો હોવા છતાં તેનામાં જ્ઞાન ઓછું હોય છે અને સંતપુરુષ દુબળા-પાતળા હોવા છતાં તેમનામાં જ્ઞાન વધારે હોય છે. હાથી અને બળદની સરખામણીમાં મનુષ્ય એ નાનું પ્રાણી છે, છતાં તે બંને કરતાં વિશેષ જ્ઞાન ધરાવે છે, એટલે ચેતનાને શરીરનું લક્ષણ માની શકાય નહિ. એ તો જીવનનું જ લક્ષણ છે અને જીવમાં જ હોય છે.

જીવ અને શરીર જુદા છે, તેથી જ મૃત્યુ સમયે જીવ શરીરને છોડી બચે છે અને કર્મ અનુસાર નિયત શ્રેયેલી ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

જીવ અને શરીર જુદા છે, પણ એક નથી, એ વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનારું એક સુંદર કથાનક રાયપસેણીય સૂત્રમાં આપેલું છે. તે પાઠકોની બાજુ માટે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રદેશી રાજાનું કથાનક

શ્વેતગ્નિકા નગરીના રાજાનો પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર ચિત્ર નામનો સારથિ એક વાર કામપ્રસંગે શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં શ્રમણ કેશિકુમારનો ઉપદેશ સાંભળી પ્રતિબંધ પાર્યો અને તેણે શ્રાવકનાં સમ્યક્ત્વમૂળ બાર વ્રતો ધારણ કર્યાં. પછી તેણે આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી

કે ‘હું ભગવન્ ! શ્વેતમ્બિકા નગરી પ્રાસાદિક છે, દર્શનીય છે અને રમણીય છે, માટે ત્યાં પધારવા કૃપા કરશો.’

ચિત્રસારથિએ આમ બે-ત્રણવાર વિનંતિ કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘જેવી ક્ષેત્ર-સ્પર્શના.’

આચાર્યશ્રીના ઇંગિત પરથી ચિત્ર એટલું સમજ્યો હતો કે તેઓ એક વાર શ્વેતમ્બિકા નગરીને જરૂર પાવન કરશે, એટલે તેણે શ્વેતમ્બિકા પહોંચીને ઉદ્યાનપાલકને કહી રાખ્યું હતું કે ‘જ્યારે શ્રમણ કેશિકુમાર અહીં પધારે, ત્યારે મને ખબર આપજે.’

અનુક્રમે આચાર્યશ્રી શ્વેતમ્બિકા પધાર્યા, ઉદ્યાન-પાલકે ચિત્રસારથિને વધામણી આપી, ચિત્રસારથિએ ઉદ્યાનપાલકને યથેષ્ટ દાન આપી વિદાય કર્યો અને સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈ, યોગ્ય વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરી, આચાર્યશ્રીના દર્શને ગયો. ત્યાં આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે ‘હું ભગવન્ ! અમારો રાજ પ્રદેશી અધાર્મિક છે. તે કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુનો આદર કરતો નથી અને સર્વ કોઈને હેરાન કરે છે; માટે આપ તેને ધર્મોપદેશ કરો.’

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘જો તે અહીં આવશે, તો અમે તેને ધર્મોપદેશ કરીશું.’

ચિત્રે કહ્યું : ‘હું તેને કોઈ પણ ઉપાયે આપની સાથે લઈ આવીશ.’

પછી એક દિવસ ઘોડાની પરીક્ષા કરવાના નિમિત્તે રાજાને રથમાં બેસાડી નગરી બહાર દૂર લઈ ગયા અને ત્યાં રાજાએ પાછા ફરવાનું સૂચન કરતાં તેણે રથને મૃગવન-ઉદ્યાન આગળ લાવીને ઊભો રાખ્યો કે જ્યાં આચાર્યશ્રીનો મુકામ હતો.

ચિત્રે કહ્યું : ‘ મહારાજ ! આ મૃગવનઉદ્યાન છે. ત્યાં ઘોડાઓને થોડો થાક ખવડાવીએ અને આપણે શ્રમ પણ દૂર કરીએ. ’

રાજાએ હા પાડતાં રથને તે અંદર લઈ આવ્યો અને શ્રમણ કેશિકુમારના ઉતારાથી થોડે દૂર ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેની સારસંભાળ કરવા લાગ્યો. રાજા પણ રથથી નીચે ઉતર્યો અને ઘોડાઓના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેણે સભાની વચ્ચે ઉપદેશ કરી રહેલા શ્રમણ કેશિકુમારને જોયા.

એમને જોતાં જ પ્રદેશી રાજાને વિચાર આવ્યો કે ‘ આ વળી જડ-મુંડિયો અહીં બેઠો છે ? અને લોકોને તે એવું શું આપે છે કે જેથી આવડી મોટી માનવ-મેદની અહીં એકત્ર થઈ છે ? ’

તેણે કહ્યું : ‘ ચિત્ર ! જો તો ખરો કે આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ? પેલો મોટો જડ બરાડા પાડીને અન્ય જડ લોકોને સમજાવી રહ્યા છે ? આવા નફકરા લોકોને લીધે આપણે આવી સુંદર ઉદ્યાનભૂમિમાં પણ યથેષ્ટ વિચરી

શક્તા નથી! આપણે વિશ્રાંતિ લેવા અહીં આવ્યા, તો એ મોટા ખરાડા પાડીને આપણું માથું પકવી રહ્યો છે !’

ચિત્રે કહ્યું : ‘હે સ્વામિન્ ! હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ શ્રમણ કેશિકુમાર છે કે જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરંપરામાં ઉતરી આવેલ છે. એમને ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન થયેલું છે.’

રાજાએ કહ્યું : ‘ત્યારે તો એની પાસે જવા જેવું ખરું.’ પછી અને શ્રમણ કેશિકુમારની સામે જોઈને ઊભા રહ્યા.

રાજાએ પૂછ્યું : ‘હે ભંતે! તમે શું ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન ધરાવો છો ?’

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! દાણચોરો દાણમાંથી છટકી જવા માટે કોઈને ખરો રસ્તો પૂછતા નથી, પણ આડાઅવળા માર્ગે ચાલે છે, તેમ વિનયના માર્ગથી છટકી જવાને લીધે તને પ્રશ્ન પૂછતાં પણ આવડતો નથી. વારુ, મને જોઈને તને એવો વિચાર આવેલો ખરો કે ‘આ મોટો જડ અન્ય જડ લોકોને શું સમજાવી રહ્યો છે ? અને મારા ઉદ્યાનમાં મોટા ખરાડા પાડીને મને શાન્તિ લેવા દેતો નથી !’

રાજાએ કહ્યું : ‘આ વાત સાચી છે, પણ તમે આ સાચી જાણ્યું ?’

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘અમારા શ્રમણ-સમુદાયમાં પાંચ

પ્રકાશનાં જ્ઞાનો મનાય છે : (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા (૫) કેવલજ્ઞાન. તેમાંનાં પહેલાં ચાર જ્ઞાન મને થયેલાં છે, તેના લીધે તારા મનનો સંકલ્પ હું જાણી શક્યો છું. ’

રાજા : ‘હે ભંતે ! તમારા શ્રમણ-નિર્ગથોમાં એવી સમજ છે ખરી કે જીવ જુદો છે અને શરીર પણ જુદું છે ?’

આચાર્યશ્રી : ‘હા. અમારી સમજ એવી છે.’

રાજા : ‘તો પછી જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતાનું કારણ સાંભળો. મારો દાદો આ નગરીનો જ રાજા હતો. તે ઘણો અધાર્મિક હતો અને પ્રજાની સારસંભાળ ખરાબ રાખતો નહતો. તે તમારા મત પ્રમાણે તો મરીને નરકમાં ગયેલો હોવો જોઈએ. મારા દાદાને મારા પર ઘણું હેત હતું. હવે તે જો મરીને નરકમાં ગયો હોય તો અહીં આવીને મને એટલું તો જણાવે ને કે ‘તું કોઈ પ્રકારનો અધર્મ કરીશ નહિ, કારણ કે તેનાં ફલરૂપે તારે નરકમાં જવું પડશે.’ પણ તે હજી સુધી મને કહેવા આવ્યો નથી; એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.’

આચાર્યશ્રી : ‘હે રાજા ! તારો દાદો પરતંત્રપણે નરકનાં દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે, એટલે તને કહેવા શી રીતે આવે ? નારકીમાં ઉત્પન્ન થયેલો તાજે અપરાધી મનુષ્યલોકમાં આવવા તો ઘણું ઈચ્છે છે, પણ ચાર કારણોથી તે આમ

કરી શકતો નથી. પ્રથમ તો નરકની ભયંકર વેદના તેને વિહળ કરી નાખે છે. ખીજું નરકના કઠોર સંત્રીઓ કે જે ખરમાધારી કહેવાય છે, તે એને ક્ષણમાત્ર પણ છૂટો મૂકતા નથી. ત્રીજું વેદનીય કર્મ પૂરું ભોગવાયેલું હોતું નથી. અને ચોથું તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયેલો હોતો નથી. તાત્પર્ય કે મરીને નરકમાં ગયેલો આત્મા અહીં આવી શકતો નથી, તેનું કારણ તેની પરતંત્ર અવસ્થા છે, નહિ કે નરક નામની કોઈ ગતિ નથી એ.’

રાજા : ‘ મારી ઉપર્યુક્ત માન્યતા દઢ કરનારો ખીજો દાખલો સાંભળો. આ જ નગરીમાં મારી દાદી હતી. તે ઘણી ધાર્મિક અને શ્રમણોપાસિકા હતી. મારી આ દાદી મરણ પામીને આપના મત પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ગયેલી હોવી જોઈ એ. હું તેના વહાલસોયો પૌત્ર હતો. તે મને જોઈને રાજી રાજી થઈ જતી. તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને મને કહેવું જોઈતું હતું કે ‘હે પૌત્ર ! તું પણ મારા જેવો ધાર્મિક થજે, જેથી તને સ્વર્ગનાં સુખો પ્રાપ્ત થશે.’ પણ હજી સુધી તે મને એવું કહેવા આવી નથી, એટલે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતા દઢ બનેલી છે.’

આચાર્યશ્રી : ‘હે રાજા ! સ્વર્ગની સરખામણીમાં આ મનુષ્યલોક ઘણો ગંદો છે, એટલે દેવ શ્રેણી તારી દાદી અહીં કેમ આવે ? તે અહીં આવવાને દર્શિ છે, તો પણ ચાર કારણે આવી શકે નહિ. એક તો દેવો સ્વર્ગના

દિવ્ય કામલોગોમાં ખૂબ મશગુલ બની બંધ છે અને માનવીય સુખોમાં તેમની રુચિ રહેતી નથી; બીજું એ દેવનો મનુષ્ય સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો હોય છે અને દેવ-દેવીઓ સાથે નવો પ્રેમ સંક્રમેલો હોય છે; ત્રીજું દિવ્ય સુખમાં પડેલો એ દેવ ‘હમણાં જાઉં છું’, ‘હમણાં જાઉં છું,’ એમ વિચારે છે, ત્યાં તો કેટલોય કાળ વહી બંધ છે અને મનુષ્ય લોકના અદ્વાયુષી સંબંધીઓ મરી પરવાર્યાં હોય છે; ચોથું મનુષ્યલોકની દુર્ગંધ ઘણી હોય છે. તે દુર્ગંધ પુદ્ગલોથી વાસિત થઈ ને ચારસો-પાંચસો યોજન ઊંચે પહોંચે છે. તેથી પણ દેવો આ મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી. તાત્પર્ય કે સ્વર્ગમાંથી તારી દાદી સંદેશો આપવા ન આવી, તેનું કારણ સ્વર્ગીય સુખોની આસક્તિ છે, નહિ કે સ્વર્ગ નામની ગતિ નથી એ.’

રાજા : ‘જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે, તેનાં થોડાં વધારે પ્રમાણ સાંભળો. એક વાર પ્રાણદંડની શિક્ષા પામેલા ચોરના શરીરના નાના નાના ટુકડા કરાવીને જોયું કે તેમાં જીવ ક્યાં રહેલો છે? પરંતુ તેમાંના કોઈ પણ ટુકડામાં જીવ મળ્યો નહિ. એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે.

બીજી વાર એક ચોરને લોઢાની કુંભીમાં પૂરીને તેના પર સબ્જડ ઢાંકણું ખેસાડયું અને ફરતી ચોકી મૂકી. પછી થોડા દિવસ બાદ ઉઘાડીને જોયું તો પેલો ચોર મરણ પામેલો હતો, પણ કુંભીમાં કોઈ જગાએ તિરાડ કે નાતું

સરખું કાણું પડેલું ન હતું. જો જીવ શરીરથી જુદો હોય અને તે શરીર છોડીને ચાલ્યો ગયો તો કુંભીમાં કોઈ સ્થળે તો તિરાડ કે કાણું પડે ને ? માટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જૂદા નથી, પણ એક છે.

ત્રીજી વાર એક ચોરનું જીવતાં વગ્ન કર્યું અને મારીને વગ્ન કર્યું તો તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ. જો જીવ અને શરીર જુદા હોય તો થોડું પણ વગ્ન ચોષ્ટું તો થાય ને ? એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જૂદા નથી અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.

આચાર્યશ્રી : ‘રાજન્ ! તારી વાત પરથી જણાય છે કે તેં જીવનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્નો તો ઘણા કર્યા છે, પણ એ પ્રયત્નો જોઈએ તે પ્રકારના ન હતા, એટલે તેનું પરિણામ જોઈએ તેવું આવ્યું નહિ. હે રાજન્ ! અરણીનાં લાકડામાં અગ્નિ હોય છે, એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એ લાકડાના નાના નાના ટૂકડા કરવામાં આવે અને પછી તપાસવામાં આવે કે એ અગ્નિ ક્યાં રહેલો છે, તો દેખી શકાય ખરો ? હવે એ રીતે અગ્નિ ન દેખાય તો એમ કહી શકાય ખરું કે અરણીના લાકડામાં અગ્નિ જ નથી ? જો કોઈ એવું કહે તો એ વચન અવિશ્વસનીય જ ઠરે. આ જ રીતે દેહના નાના નાના ટૂકડા કરી તેમાં જીવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો અને જીવ ન દેખાય તો એમ કહેવું કે જીવ નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી, એ વચન પ્રામાણિક કેમ ઠરે ?

જેમ અવાજ જડ વસ્તુઓને લેદીને ચાલ્યો જાય છે, તેમ જીવ પણ જડ વસ્તુઓને લેદીને ચાલ્યો જાય છે, એટલે કુંભીમાં તિરાડ કે કાણું ક્યાંથી પડે? વળી વજન તો પુદ્ગલનો-જડ પદાર્થનો ગુણ છે, જ્યારે જીવ તો પુદ્ગલથી ભિન્ન એવો અર્પી પદાર્થ છે, એટલે તેનું વજન ક્યાંથી હોય? માટે જીવ એ શરીરથી જૂદો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે અને તે મર્ચા પછી પરલોકમાં જાય છે.’

આ ઉત્તરથી પ્રદેશી રાજના મનનું સમાધાન થયું અને તે શ્રમણ કેશિકુમારને નમી પડ્યો. પછી તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે સમ્યક્ત્વમૂલ શ્રાવકનાં બાર વ્રતો ગ્રહણ કરી આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું.

કેઈ એમ કહેતું હોય કે આ તો બહુ પુરાણા જમાનાની વાત છે. આજે તો વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધ્યું છે અને લોકોના મનમાં અનેક જાતના તર્ક થાય છે. તે આ જાતના તર્કોનું સમાધાન કરે એવો એક સંવાદ અમે અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

શરીર અને ચેતના વિષે રસિક સંવાદ X

એક વાર અમે એક વિદ્વાન મિત્રને પૂછ્યું કે, ‘તમે શરીરને શું માનો છો?’

- x ‘દક્ષિણમાં દિવ્ય પ્રકાશ’ નામના ગ્રંથના બીજા પ્રકરણમાં ‘વિજ્ઞાનવાદીનું દ્રષ્ટિબિન્દુ’ એ નામથી અમે કેટલીક હકીકત રજૂ કરી હતી. તે ત્રાસંગિક જાણીને અહીં ઉચિત ફેરફાર સાથે સાભાર રજૂ કરી છે.

તેમણે તરત જ જવાબ આપ્યો : ‘એક પ્રકારનું યંત્ર. જેમ વરાળયંત્ર વરાળના જોરે કામ કરે છે, ડીઝલ એન્જિન તેલની શક્તિથી કામ કરે છે અને પેટ્રોલ-મશીન પેટ્રોલની શક્તિથી ગતિમાન થાય છે, તેમ આ યંત્ર કાર્બન વગેરે દ્વારા થતી દહનક્રિયા વડે ચાલતું રહે છે, એટલે એક પ્રકારનું દહનયંત્ર છે.’

અમે પૂછ્યું : ‘વરાળયંત્ર, ડીઝલ એન્જિન કે પેટ્રોલ-મશીન વચ્ચે અને મનુષ્યના શરીરરૂપી યંત્ર વચ્ચે કંઈ ફેર ખરા ?’

તેમણે કહ્યું : ‘એ પણ એક જાતનાં યંત્રો છે અને આ પણ એક જાતનું યંત્ર છે. એમાં ફેર શો ?’

અમે કહ્યું : ‘વારુ, આપણે વરાળયંત્ર, ડીઝલ એન્જિન કે પેટ્રોલ-મશીનને કહીએ કે તમે અમુક સ્થળે જઈ આવો, તો તે જઈ-આવી શકે ખરા ?’

તેમણે કહ્યું : ‘એ પોતાની મેળે અમુક સ્થળે જઈ-આવી શકે નહિ.’

અમે કહ્યું : ‘તેમને કોઈ સવાલ પૂછીએ તો તેનો જવાબ આપે ખરા ?’

તેમણે કહ્યું : ‘એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યાંથી આપી શકે ? એમને જીભ થોડી જ હોય છે ?’

અમે કહ્યું : ‘તો એ યંત્રો શું કોઈ વસ્તુ સાંબંધી વિચાર કરી શકે ખરા ?’

તેમણે કહ્યું : ના, ભાઈ! ના. એ કંઈ વિચાર કરી શકે નહિ. વિચાર કરવા માટે તો મગજ જોઈએ અને તેને સંદેશો પહોંચાડવા માટે જ્ઞાનતાંતુઓનું જખખર જૂથ જોઈએ.'

અમે કહ્યું : ' સાથે સાથે એ પણ જણાવી દો કે એ યંત્રો શ્વાસ લઈ શકે કે નહિ ? '

તેમણે કહ્યું : ' એ યંત્રો શ્વાસ ક્યાંથી લે ? તેમને ફેફસાં થોડાં હોય છે ? '

અમે કહ્યું : ' આપના ઉત્તરથી તો એમ જણાય છે કે વરાળયંત્ર વગેરેમાં અને મનુષ્યના શરીરરૂપી યંત્રમાં ઘણી બાબતનો ફેર છે અને તે બહુ મોટો છે. એક યંત્ર પોતાની મેળે બિલકુલ-હાલી-ચાલી શકતું નથી અને બીજું યંત્ર પોતાની મેળે હાલી-ચાલી શકે છે તથા સેંકડો-સહસ્રો માઈલનો પ્રવાસ કરીને ધારેલા સ્થળે પહોંચી જાય છે. એક યંત્ર જરાયે બોલી શકતું નથી અને બીજું યંત્ર પોતાની મેળે જેટલું બોલવું હોય તેટલું બોલી શકે છે, વિવિધ પ્રકારનો વાર્તાવિનોદ કરી શકે છે, ગાવાની ઈચ્છા થાય તો જુદા જુદા સ્વરે અનેક પ્રકારનાં ગીતો ગાઈ શકે છે અને રોવાનું મન થાય તો લેંકડો તાણીને કે મોટી પોક મૂકીને કડાકો સુધી રોઈ પણ શકે છે. વળી એક યંત્ર કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરી શકતું નથી, જ્યારે બીજું યંત્ર નાની કે મોટી, સુંદર કે અસુંદર, સમીપમાં રહેલી કે દૂર રહેલી અથવા દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એવી સર્વ વસ્તુઓનો

વિચાર કરી શકે છે, સારી-ખોટી લાગણીઓનો અનુભવ કરી શકે છે અને અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ કરી તેને અમલમાં પણ મૂકી શકે છે. આ કંઈ જેવો-તેવો ફેર નથી! તે જ રીતે એક યંત્રમાં શ્વાસ લેવાની કે મૂકવાની જરાયે શક્તિ નથી; ત્યારે ખીનું યંત્ર ગમે તેટલો દીર્ઘ શ્વાસ લઈ શકે છે, તેને રોકી પણ શકે છે અને મૂકી પણ શકે છે. એટલે બંને યંત્રો વચ્ચે અતિ મોટો અને અસાધારણ ફેરફાર છે. હવે અમારા વિદ્વાન મિત્ર! અમને એટલું જ કહો કે આ અસાધારણ ફેર શેને આભારી છે ?

તેમણે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું : ‘ પ્રથમ યંત્ર જડ છે અને ખીનું યંત્ર ચેતનાવાળું છે, તેના લીધે આવો અસાધારણ ફેર જણાય છે.’

અમે કહ્યું : ‘ તો આપ જડ અને ચૈતન્ય એવા બે પ્રકારના પદાર્થોનો સ્વીકાર કરો છો ને ? ’

તેમણે કહ્યું : ‘ જરૂર. અમે લાકડા, લોહા, પથ્થર, કાચ વગેરેને જડ માનીએ છીએ અને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જતુ વગેરેને ચેતનાવાળા માનીએ છીએ. જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય તેને માનવાનો ઇન્કાર શા માટે કરીએ ? ’

અમે કહ્યું : ‘ તમે હમણાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો, એ ચેતના શું છે ? ’

તેમણે કહ્યું : ‘ વરાળ જેમ એક પ્રકારની શક્તિ છે, વિદ્યુત્ત જેમ એક પ્રકારની શક્તિ છે, તેમ ચેતના પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે.’

અમે કહ્યું : ‘ એ શક્તિ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરેમાં જણાય છે અને ખીજામાં કેમ જણાતી નથી ? ’

તેમણે કહ્યું : ‘ જ્યાં તેની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં જણાય. ખીજે ક્યાંથી જણાય ? ’

અમે કહ્યું : ‘ કૃપા કરીને એ જણાવશે કે ચેતનાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ? ’

તેમણે કહ્યું : ‘ અમુક તત્ત્વો મળે એટલે ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે. ’

અમે કહ્યું : ‘ જે વસ્તુસ્થિતિ એવી જ હોય તો કાપડ, લોખંડ અને ખીજી વસ્તુઓનાં કારખાનાંની જેમ ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય વગેરે અનેક જીવંત પ્રાણીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢી શકાય અને તેમને મનગમતો આકાર પણ આપી શકાય. શું કોઈ વૈજ્ઞાનિકે આવો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે ખરો ? અને તેનું કોઈ નિશ્ચિત સમીકરણ ઘડ્યું છે ખરું ? ’

અહીં અમારા વિદ્વાન મિત્ર વિચારમાં પડયા. તેમણે અનેક વૈજ્ઞાનિકોનાં નામ યાદ કર્યાં, પણ કોઈએ તત્ત્વ-સંયોજનથી ચેતના ઉત્પન્ન કરી હોય અને જીવંત પ્રાણીઓ બનાવ્યાં હોય, એવું યાદ આવ્યું નહિ. તેમની આ મુંઝવણ તરત જ અમારા સમજવામાં આવી ગઈ, એટલે અમે કહ્યું : ‘ મુસ્ખળી! જીવંત પ્રાણીઓ બનાવવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ સ્વયં કામ કરી શકે એવું મગજ કે સ્વયં જોઈ શકે એવી આંખ કોઈએ બનાવી છે ખરી? અરે! એ વાત પણ જવા

દો ! તેમાં જે સ્નાયુ અને પડદા છે, અંત્રીઓ અને શિરાઓ છે, તેના જેવા જીવંત સ્નાયુઓ અને પડદાઓ કે જીવંત અંત્રીઓ અને શિરાઓ કોઈ બનાવી શક્યું છે ખરું? જે આ બધું બની શકતું હોય તો આ જગત પર રહેલા મનુષ્યો કે પશુ-પક્ષીઓને મૃત્યુના મુખમાં જતાં જરૂર બચાવી શકાય, કારણકે તેનામાં જે અંગ, અવયવ કે શક્તિની ખામી હોય, તે આ સાધનોથી પૂરી પાડી શકાય અને એ રીતે તેમનું શરીરચત્ર ચાલતું રાખી શકાય, પણ હજી સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિક મૃત્યુને ખાળી શક્યો નથી કે પોતાના આયુષ્યમાં બસો-પાંચસો વર્ષનો ઉમેરો કરીને અતિ દીર્ઘાયુ થયો નથી, એ શું બતાવે છે ?

વિદ્વાન મિત્ર અમારું વક્તવ્ય એકચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતા, પરંતુ તેમના મુખ પર વિષાદ તથા હર્ષની મિશ્રિત લાગણીઓ વારંવાર તરી આવતી હતી, એ અમે સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યા હતા. તેમને વિષાદની લાગણી થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોતે આજ સુધી અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં, અનેક માસિકો અને સાપ્તાહિકોનું અવલોકન કર્યું હતું અને નામાંકિત ગણાતા પ્રાધ્યાપકોની (પ્રોફેસરોની) વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં પણ હાજરી આપી હતી. આ રીતે તેમણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું, તેને કિંમતી ખજાનો સમજતા હતા, પરંતુ આજે તેમણે જોયું કે એ ખજાનામાં સાચા સિક્કા દાખલ થવાને બદલે સંખ્યાબંધ ખોટા સિક્કાઓ દાખલ થઈ ગયા હતા અને ખજાનાની કિંમત નહિવત્ અર્થ ગઈ હતી. તેમને હર્ષની લાગણી થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આજે

એક વસ્તુની-નવી જ દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ રહી હતી કે જેનું મૂલ્ય કોઈ પદાર્થથી થઈ શકે તેવું ન હતું.

અમે કહ્યું : ‘આપ તો વિદ્વાન છો, દરેક વસ્તુને તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરી શકો તેવા છો; તેથી એ વિચારવું જોઈએ કે જો જડ તત્વોના સંયોજનથી ચેતના ઉત્પન્ન થતી હોય તો કારખાનામાં બનેલા માલની માફક બધામાં તે એક જ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને તેનું પરિણામ પણ સરખું જ આવવું જોઈએ. એટલે એક મનુષ્ય અતિ ચપલ અને ધીજી મંદ, એક મનુષ્ય અત્યંત કાર્યશીલ અને ધીજી પ્રમાદી, એક મનુષ્ય બહુ બુદ્ધિશાળી અને ધીજી મૂર્ખ એમ બનવું ન જોઈએ. તે જ રીતે હાથી, ઘોડા, ગિંટ, વાનર, માછલાં, સાપ અને મનુષ્ય વગેરેની શક્તિમાં પણ ફેર ન પડવો જોઈએ, કારણ કે તે બધા ચેતના નામની એક પ્રકારની શક્તિથી જીવંત બનેલા છે. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે તે બધાની શક્તિમાં, વિકાસમાં અને સ્વરૂપમાં ફેર દેખાય છે, તો તેનું કારણ શું? આવા તો ધીજી પણ સંખ્યાબંધ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે કે જેનો ખુલાસો જીવ અથવા આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માન્યા વિના થતો નથી. તે માટે જ્ઞાની પુરુષોએ જે છ સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા કરી છે, તે તમારે ખાસ જાણવા જેવી છે.’

વિદ્વાન મિત્રે કહ્યું : ‘જો એમ જ હોય તો મને એ સિદ્ધાન્તો જરૂર જણાવો, હું તેનું ચિંતન-મનન કરીને આનંદ પામીશ.’

અમે કહ્યું : ‘ જ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપેલા છ સિદ્ધાન્તોમાં પ્રથમ સિદ્ધાન્ત એ છે કે ચૈતન્ય એ જીવનું-આત્માનું લક્ષણ છે, એટલે જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય દેખાય, ત્યાં ત્યાં આત્મા અવશ્ય છે. બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા અનાદિ છે, એટલે કોઈ એ તેને બનાવેલો નથી. અને અવિનાશી છે, એટલે કોઈ કાળે નાશ પામવાનો નથી. તે નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અમર છે. ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે, એટલે તેને જે કર્મબંધન પ્રાપ્ત થયેલું છે. તેની જવાબદારી તેની પોતાની છે. ચોથો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા જ કર્મફલનો લોકતા છે, એટલે જે કર્મો તેણે બાંધેલાં છે, તેનાં ફળો તેને પોતાને જ લોગવવાં પડે છે. પાંચમો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા પુરુષાર્થના યોગે આ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે અને તેના બંધનમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી શકે છે. અને છઠ્ઠો તથા છેલ્લો સિદ્ધાન્ત એ છે કે ‘ એવો પુરુષાર્થ કરવાની સર્વ સામગ્રી વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે.’

કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે કે એ વિદ્વાન મિત્રે આ છયે સિદ્ધાન્તો અક્ષરશઃ પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારી લીધા અને અમારા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી પ્રકટ કરતાં કહ્યું : ‘ આજે તમે મને એવી વસ્તુની ભેટ કરી છે કે જે હું જીવનગીર્ણ્ય ત બૂલી શકીશ નહિ.’

પ્રકરણ પાંચમું

વિજ્ઞાન શું કહે છે ?

વિજ્ઞાન શબ્દ પહેલાં પણ વપરાતો અને આજે પણ વપરાય છે, પરંતુ બંનેના અર્થમાં ઘણું અંતર પડી ગયું છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં આવતા 'સવળે નાળે વિન્નાળે પચ્ચક્ષ્ણાળે ચ સંજમે' એ વચનો પરથી એમ સમજાય છે કે વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ કરતાં જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ કે મોક્ષ સંબંધી જે બોધ પ્રાપ્ત થતો તેને 'જ્ઞાન' કહેવાતું અને સત્સંગ તથા સ્વાધ્યાયના યોગે એ જ્ઞાન વિશિષ્ટ કેટલું બનતું, ત્યારે 'વિજ્ઞાન'ની સંજ્ઞા પામતું. એ વિજ્ઞાનના ફલરૂપે પ્રત્યાખ્યાનની પ્રાપ્તિ થતી, એટલે કે પાપી પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર કરવાની વૃત્તિ જાગતી અને પરિણામે 'સંયમમાર્ગ'માં પદાર્પણ થતું. આ સંયમમાર્ગ છેવટે મુક્તિપુરીમાં પહોંચાડતો, એટલે માનવજીવનનું મહાન ધ્યેય પરિપૂર્ણ થતું.

આજે વિજ્ઞાન શબ્દથી ભૌતિક પદાર્થોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન

એટલો જ અર્થ સમજવામાં આવે છે અને તેનું ક્ષેત્ર પૌદ્ગલિક સુખોનો વિસ્તાર છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેના લીધે ભૌતિક સુખો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ભોગવવાની ઇચ્છા-અભિલાષા પ્રકટે છે અને તે માટે ગમે તેવી પાપકારી પ્રવૃત્તિમાં જરાયે સંકેચ થતો નથી. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો આ ભૌતિક વિજ્ઞાનના પરિણામે મહા આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જે આગળ જતાં દુર્ગતિનાં દ્વારો ખોલી અકથ્ય વેદનાઓનો અનુભવ કરાવે છે. પરંતુ ‘આ ભવ મીઠો, તો પરભવ કોણે દીકો ?’ એવી નાસ્તિક માન્યતામાં રાચનારાઓને આ વાત સૂઝતી નથી. જેમ પતંગિયું રૂપની લાલસાને લીધે જ્યોતમાં પડીને ખાખ થઈ જાય છે, તેમ ભૌતિકવાદીઓ ધન-સંપત્તિ-અધિકાર-કીર્તિ વગેરેની લાલસામાં સપડાઈને ખતમ થઈ જાય છે. તેમને અભીષ્ટ શાન્તિની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. ખાસ કરીને તેમના જીવનનો અંતિમ ભાગ તો નિરાશા, નાસી-પાસી કે માનસિક વ્યથામાં જ પસાર થાય છે.

ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય પરમ શાન્તિ છે. વિજ્ઞાનનું અંતિમ ધ્યેય પરમ શક્તિ છે. તેમાં પરમ શાન્તિનું પરિણામ તો નિતાન્ત શુભ જ આવે છે, પણ પરમ શક્તિ વિષે આવું કહી શકાય એમ નથી. તેનું પરિણામ શુભ પણ આવે અને અશુભ પણ આવે. જે શક્તિનો સદુપયોગ થાય તો પરિણામ શુભ આવે અને દુરુપયોગ થાય તો પરિણામ અશુભ આવે.

સદુપયોગ અને દુરુપયોગમાં વિવેકની જરૂર પડે છે અને તે આત્માર્થીને જ યથાર્થરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ પોતાના નાના કે મોટા સ્વાર્થ માટે વિજ્ઞાનનો કદી દુરુપયોગ કરતા નથી, પરંતુ જેઓ અનાત્મવાદી છે, પુણ્ય-પાપમાં માનતા નથી અને જેનું મુખ્ય ધ્યેય પણ લોભ-વિલાસ છે, તેના હાથમાં વિજ્ઞાનનું હથિયાર સલામત નથી. તેઓ નાના સ્વાર્થ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાના અને તેમાં લાખો-કોડો-અબજો જીવોની હિંસા થઈ જાય, તેની પરવા કરવાના નહિ.

દારૂડિયાના હાથમાં દારૂનો બાટલો આપીએ અને કહીએ કે તારે માત્ર આ બાટલો જોઈને રાજી થવાનું છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, તો એ બની શકે ખરું? અથવા ભૂખ્યા માણસની આગળ વિવિધ વાનીઓ ભરેલો થાળ મૂકીએ અને તેને માત્ર ટગર ટગર ભેવાનું જ કહીએ તો એ બની શકવાનું ખરું? જો એનો ઉત્તર 'ના' માં હોય તો વિજ્ઞાનનું પણ તેમજ સમજવાનું છે. આજે વિજ્ઞાનનો દોર અનધિકારી લોકોના હાથમાં આવી ગયો છે, એટલે તેનો ઘણો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે અને હિંસાનું પ્રમાણ એકદમ વધી ગયું છે.

આજે ઘણા લોકો આધુનિક વિજ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈ ગયા છે અને 'વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચું, બાકી બધું ખોટું' એમ માનવા તથા કહેવા લાગ્યા છે. આ લોકોને અમે શું કહીએ? જો અંધશ્રદ્ધા ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઇચ્છવા યોગ્ય નથી,

તો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શું ધ્વંસિત્ત્વ યોગ્ય છે ખરી ? ‘વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચું અને બાકી બધું ખોટું’ એમ માનવું એ એક પ્રકારની અધશ્રદ્ધા જ છે.

આમ માનનારે બાણી લેવાની જરૂર છે કે વિજ્ઞાને ગર્હ કાલે જે કહ્યું હતું, તે આજે બદલાયું છે અને આજે કહેશે તે આવતી કાલે બદલાવાનો સંભવ છે. તાત્પર્ય કે વિજ્ઞાનનાં કોઈ પણ મંતવ્ય સ્થિર નથી; એટલે તેના સિદ્ધાન્તોને છેવટનો શબ્દ માની શકાય નહિ. ખુદ વૈજ્ઞાનિકે શું કહી રહ્યા છે ? તે સાંભળો : ‘We are beginning to appreciate better and more thoroughly, how great is the range of our ignorance. અર્થાત્ આપણા અજ્ઞાનનો વિસ્તાર કેટલો મોટો છે, તે આપણે વધુ સારી અને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ.’

સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જેમ્સ જીને ‘મીસ્ટીરિયસ યુનિવર્સ’ (રહસ્યપૂર્ણ વિશ્વ) નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “Science should leave off making pronouncement the river of knowledge has too often turned back on itself—અર્થાત્ વિજ્ઞાને નિત્ય નવી ઘોષણા કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાનની સરિતા ઘણી વાર પોતાના મૂળસ્ત્રોત તરફ પાછી વળી છે.’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક બાબત આપણે નવી નવી શોધોની બહાર કાઢીએ છીએ, જ્યારે ખીજી બાબત આપણી મૂળ-

ભૂત માન્યતાઓ અંગે નવેસરથી વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે.’

આ વૈજ્ઞાનિકે એ જ પુસ્તકમાં આગળ પર જણાવ્યું છે કે—The outstanding achievement of twentieth century physics is not theory of relativity with its wielding together of space and time, of the theory of quantum with its present apparent negation of the laws of causation, of the dissection of the atom with the resultant discovery that things are not what they seem. It is the general recognition that we are not yet in contact with ultimate reality. અર્થાત્ વીસમી સદીના પદ્ધર્થ-વિજ્ઞાનનો મહાન અવિષ્કાર આકાશ અને કાલને એક કરતાં સાપેક્ષવાદ કે કાર્ય-કારણના સિદ્ધાન્તનો ખુલ્લો ઈનકાર કરતો ક્વોન્ટમ સિદ્ધાન્ત નથી, તેમજ પરમાણુ-વિભાજન પણ નથી કે જે ‘વસ્તુઓ દેખાય છે એક પ્રકારની અને છે બીજા પ્રકારની’ એવું પ્રતિપાદન કરે છે. આ સદીનો મહાન અવિષ્કાર તો એ છે કે આપણે અત્યાર સુધી પરમ વાસ્તવિકતાની પાસે પહોંચ્યા નથી.’

આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી ક્યો સુજ્ઞ વિજ્ઞાનમાં આંધળી શ્રદ્ધા રાખવાતું ઉચિત સમજશે ?

પક્ષપાતથી ખરાબ વસ્તુ પણ સારી લાગે છે અને

ખોટા પૂર્વગ્રહથી સારી વસ્તુને પણ ખરાબ માનવાનું વલણ પેદા થાય છે, એટલે સત્યશોધનની અભિરુચિ ધરાવનારે આ બંને વસ્તુ છોડવા જેવી છે. તેણે તો તટસ્થભાવે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેમાં જે અશો સત્ દેખાય, તેને સત્ તથા અસત્ દેખાય, તેને અસત્ માનવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

વિજ્ઞાનનું મુખ્ય હેતુ સુધી ભૌતિકવાદ તરફ રહ્યું છે, એટલે તેને જીવ કે આત્માની અચિંત્ય શક્તિનું ભાન થયું નથી, પરંતુ હવે વૈજ્ઞાનિકો ધીમે ધીમે એ તરફ ઢળવા લાગ્યા છે.

પ્રો. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટીન કહે છે : 'I believe that intelligence is manifested throughout all nature. અર્થાત્ હું માનું છું કે સમસ્ત પ્રકૃતિમાં ચેતના કામ કરી રહી છે.'

સર એ. એસ. એડિંગ્ટન કહે છે : 'Something unknown is doing, we do not know what.... I regard consciousness as fundamental. I regard matter as directive from consciousness. The old atheism is gone. Religion belongs to the realm of the spirit and mind and cannot be shaken. અર્થાત્ કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ કામ કરી રહી છે. આપણે બાણતા નથી કે એ શું છે ? હું ચૈતન્યને મુખ્ય માનું છું, ભૌતિક પદાર્થોને ગૌણ

પુરાણો નાસ્તિકત્વાદ હવે ચાલ્યો ગયો છે. ધર્મનું વિચાર-ક્ષેત્ર આત્મા તથા મન છે અને તેને કોઈ પણ પ્રકારે ચલિત કરી શકતા નથી.’

સર જે. એ. થોમસન કહે છે : ‘Throughout the world of animal life there are expressions of something akin to the mind in ourselves. There is from Amoeba upwards a stream of inner and subjective life. It may be only a slender rill, but some times it is a strong current. It includes feeling, imagining, purposing. It includes unconscious. અર્થાત્ અખિલ પ્રાણીજગતમાં એવી પ્રક્રિયાઓ છે કે જે આપણા મન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમીબા (વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુ) થી માંડીને બધા પ્રાણીઓમાં આંતરિક તથા વૈયક્તિક જીવનનું અરણું વહે છે. કોઈક સ્થળે તેનો સ્રોત પાતળો છે, તો કોઈક સ્થળે બળવાન પણ છે. તેમાં લાગણીઓ, કલ્પના, સંજ્ઞા અંતર્ગત છે. ખેશુદ્ધ અવસ્થાનો પણ તેમાં જ સમાવેશ થાય છે.’

એ જ વૈજ્ઞાનિક અન્યત્ર કહે છે કે : ‘How did living creatures begin to be upon the earth? In point of science, we do not know. અર્થાત્ પૃથ્વી પર જીવતાં પ્રાણીઓ શી રીતે આવ્યાં? તેનો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કોઈ ઉત્તર નથી.’

જે. બી. એસ. હેલ્ડન કહે છે : 'The truth is that, not matter, not forces, not any physical thing, but mind, personality is the central fact of the universe. અર્થાત્ સત્ય એ છે કે પુદ્ગલ (matter) નહિ, બળ (force) નહિ, ભૌતિક પદાર્થ નહિ, પણ મન અને વ્યક્તિત્વ એ વિશ્વનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે.'

આર્થર એચ. કોમ્પટન કહે છે : 'A conclusion which suggests....the possibility of conciousness after death.....the flame is distinct from the log of wood which serves it temporarily as fuel. અર્થાત્ કેટલાક પ્રયોગો પરથી દોરાયેલું અનુમાન બતાવે છે કે મૃત્યુ બાદ પણ ચેતનાનો સંભવ છે. અગ્નિ લાકડાથી જુદો છે. લાકડા તો થોડા વખત માટે એને પ્રકટ થવા માટે ઈંધનનું કામ આપે છે.'

સર ઓલિવર લોજ કહે છે : 'The time will assuredly come when these avenues into unknown region will be explored by science. The universe is a more spiritual entity than we thought. The real fact is that we are in the midst of a spiritual world which dominates the material. અર્થાત્ એ સમય અવશ્ય આવશે કે બ્યારે વિજ્ઞાન દ્વારા અજ્ઞાત વિષયનાં દારોનું

અ-વેષણ થશે. આપણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં. આ વિશ્વ વધારે આત્મમય છે. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આપણે એવા આત્મમય જગતની અંદર છીએ કે જે ભૌતિકતા પર વ્યસ્ત લોગવે છે.’

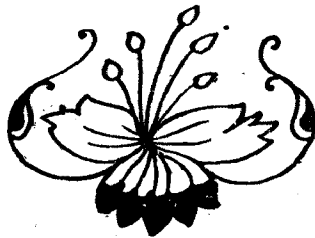
પ્રો. ડબ્લ્યૂ મેકડુગલ કહે છે : ‘For no single organic function has yet been found explicable in purely mechanical terms, even such relatively simple processes as the secretion of the tear or the exudation of a drop of sweat continue to elude all attempts of complete explanation in terms of physical and chemical science. અર્થાત્ એવું કોઈ શારીરિક કાર્ય હજી સુધી માલુમ પડ્યું નથી કે જે યાંત્રિક પરિભાષાથી સમજાવી શકાય. પ્રમાણમાં ઘણી નાની કહી શકાય એવી બાબતો, જેમકે-આંસુ નીકળવા, પરસેવો ટપકવો વગેરે પણ કેવળ પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષાથી બરાબર સમજાવી શકાતા નથી.’

ડૉ. ગાલ કહે છે : ‘In my opinion there exists but one single principle which sees, hears, feels, loves, thinks, remember etc. But this principle requires the aid of various material instruments in order to manifest its respective functions. અર્થાત્ મારા અભિ-

પ્રાયશી તો કેવલ એક જ વસ્તુ મુખ્ય છે કે જે જીવ્ય છે, સાંભળે છે, લાગણીનો અનુભવ કરે છે, પ્રેમ કરે છે, વિચાર કરે છે, યાદ કરે છે વગેરે. પરંતુ આ વસ્તુને પોતાનું ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ભૌતિક સાધનોની જરૂર પડે છે.’

ગ્રેટ ડીઝર્ઝન નામના પુસ્તકમાં આવાં બીજાં અનેક મંતવ્યોને આધારે એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ‘આ દુનિયા આત્મા વિનાનું યંત્ર નથી. તેમાં ચેતનાશક્તિ અવશ્ય કામ કરી રહી છે, પછી તેનું નામ ગમે તે આપવામાં આવે.’

કહેવાનું તાર્પર્ય એ છે કે હવે વિજ્ઞાન પણ જીવનું —આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવા લાગ્યું છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં તેને સાર્વભૌમ માન્યતા પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ છું.

જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત્

જો જીવ એ કોરી કલ્પના હોત કે કોઈ મનસ્વીનો તુલ્કો હોત અને એ નામની કોઈ વસ્તુ આ વિશ્વમાં ખરેખર હસ્તી ધરાવતી જ ન હોત, તો તેના વિષે વિચાર કરવાનું ભાગ્યે જ વ્યાજબી ગણાત. આપણે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન વસ્તુઓનો વિચાર કરતા નથી, કારણકે તેથી આપણું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. યદિ કોઈ આ પ્રકારનો વિચાર કરે અને તેમાં રાચવા લાગે તો આપણે શું કહીએ છીએ? ‘ભાઈનું જરા ખસ્યું છે’ એ જ કે કંઈ બીજું?

પરંતુ જીવ એ કોરી કલ્પના નથી, કોઈ મનસ્વીનો તુલ્કો નથી, પણ આગમસિદ્ધ વસ્તુ છે અને તેને યુક્તિ એટલે તર્કશુદ્ધ દલીલો તથા અનુભૂતિ એટલે સર્વ કોઈને સામાન્ય રીતે થતા અનુભવનો પૂરેપૂરો ટેકો છે. તાત્પર્ય કે તે એક નક્કર હકીકત (Solid fact) હોઈને તેના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર થયેલો છે.

કોઈ એમ કહેતું હોય કે ‘જીવ તો નજરે દેખાતો

નથી, તેના વિષે વિશેષ વિચાર શો હોઈ શકે ? ' તે આમ કહેવું ઉચિત નથી. વાયુ નજરે દેખાતો નથી, ઇંચર નજરે દેખાતો નથી અને વિદ્યુતશક્તિ પણ નજરે દેખાતી નથી, તો શું એના વિષે વિશેષ વિચાર થઈ શકતો નથી ? એક વસ્તુ દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય, પણ તેના વિષે વિચાર થઈ શકે છે અને તેના ગુણ-ધર્મ નક્કી કરી શકાય છે; પરંતુ આ વાત તો સામાન્ય મનુષ્યોને અનુલક્ષીને થઈ. જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, તેમને તો બધું હસ્તામલકવત્ એટલે હાથમાં રહેલા આંબળાની જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેથી તેમને માનસિક ભૂમિકા પર કશો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેઓ તો જ્ઞાનદષ્ટિએ જે કંઈ જુએ છે-જાણે છે, તે જ પ્રમાણ છે.

તત્ત્વની વિચારણા જીવથી શરૂ થાય છે. જેમકે-

જીવાઽજીવા પુણં, પાવાસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।

બંધો મુક્ત્વા ય તદ્દા, નવ તત્તા હુંતિ નાયઽવા ॥

‘ નવ તત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ.’

અમે પાઠકોને પૂછીએ છીએ કે સૌ અથવા હબરની સંખ્યામાંથી એકકો લઈ લઈએ તો બાકી શું રહે છે ? એ જ સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાનની છે. જો તેમાંથી જીવતત્ત્વ લઈ લઈએ તો બાકી કંઈ રહેતું નથી.

અહીં કોઈ એમ કહેતું હોય કે અજીવ બાકી રહે,

તો એ નગણ્ય વસ્તુ છે. જો જીવ ન હોય તો અજીવનો વિચાર શા માટે કરવો ? સુખ-દુઃખનું સંવેદન જીવને થાય છે અને સકલ દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જ તત્ત્વની વિચારણા છે, એટલે જીવ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ વિવેચન તો જીવ સંબંધી વિચાર કરવા પરત્વે થયું, પણ જીવ-વિચારમાં વિચાર શબ્દ કયા અર્થમાં યોગ્યથેલો છે, તે જાણવાની જરૂર છે.

એક વાર અમે પાઠશાળાના એક હોંશિયાર ગણાતા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું કે ‘જીવ-વિચારનો અર્થ શો ?’

તેણે કહ્યું : ‘જીવ સંબંધી વિચાર, તે જીવ-વિચાર.’

અમે કહ્યું : ‘આ તો તમે સમાસ છોડ્યો, પણ જીવ-વિચારનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે ?’

તેણે કહ્યું : ‘જીવ નામની વસ્તુ પરત્વે વિચાર કરવો તે જીવ-વિચાર.’

અમે કહ્યું : ‘ભાષાના ધોરણે તમારો અર્થ ઠીક છે. પણ અહીં તે કયા સંદર્ભમાં વપરાયેલો છે ? શું આપણે અહીં જીવ સંબંધી વિચાર કરવાનો છે ? તર્કો કરવાના છે ?’

તેણે કહ્યું : ‘પાઠ્ય પુસ્તકમાં તો એમ જ લખ્યું છે કે ‘જીવ સંબંધી વિચાર કરવો, તે જીવ-વિચાર.’ અને તેણે પુસ્તક દેખાડ્યું.’

અમે કહ્યું : ‘એ ઠીક છે; પણ જ્યારે આપણે

એક વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા બેઠા હોઈએ, ત્યારે તે અંગે વિચારણા કરવી જોઈએ અને તેમાં જે કોઈ પ્રશ્નો સ્ફુરે તે શિક્ષકને પૂછવા જોઈએ. પરંતુ આપણે તે અંગે કંઈ વિચારણા જ ન કરીએ તો પ્રશ્ન ક્યાંથી સ્ફુરે? આપણા જૈન શાસ્ત્રોમાં સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે : (૧) વાચના એટલે ગુરુ આગળ સૂત્ર અને અર્થનો પ્રાઠ લેવો. (૨) પૃચ્છના એટલે સૂત્ર અને અર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરવા. (૩) પરાવર્તના એટલે જે કંઈ શીખી ગયા હોઈએ તેનું પુનરાવર્તન કરવું. (૪) અનુપ્રેક્ષા એટલે તે પર ખૂબ જિંડાણથી વિચાર કરવો. અન્ય લોકો એને માટે નિદ્ધિધ્યાસન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. અને (૫) ધર્મકથા એટલે સ્વાધ્યાયના ફળરૂપે ધર્મ કે તત્ત્વનું જે સ્વરૂપ સમજાયું હોય, તે કલ્યાણબુદ્ધિથી ખીજને સમજાવવું. વારુ, અહીં વિચાર શબ્દ ત્રણ અર્થમાં યોજાયેલો છે.

વિચારનો પ્રથમ અર્થ મત કે અભિમત છે. શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આ અર્થ જણાવેલો છે. એટલે જીવ સંબંધી જ્ઞાની ભગવંતોએ જે મત કે અભિમત દર્શાવેલો છે, તે જીવ-વિચાર.

વિચારનો બીજો અર્થ તત્ત્વનિર્ણય છે. ‘શબ્દસ્તોમ-મહાનિધિ’ આદિ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કોષોમાં આ અર્થ આપેલો છે; એટલે જીવ સંબંધમાં જ્ઞાની ભગવંતોએ કરેલો જે તાત્વિક નિર્ણય તે જીવ-વિચાર.

વિચારનો ત્રીજો અર્થ લેહપૂર્વકનું કથન છે અને તે

શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલે જીવના સ્વરૂપ, શરીર, આયુ, ક્ષયસ્થિતિ, પ્રાણ, યોનિ, વગેરેના લેહપૂર્વક જેમાં કથન કરાયું છે, તે જીવ-વિચાર.

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે જીવ-વિચારનો આ અર્થ સાંભળતાં વિદ્યાર્થીના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલી ઉઠ્યો કે ‘ખરેખર ! શબ્દની શક્તિ અગાધ છે. જો તેનાથી પરિચિત થઈએ તો કેટલું બધું જ્ઞાન મળે છે ?’

ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં જીવ-વિચાર શા માટે શીખવાય છે ? તે પણ સ્પષ્ટતથા સમજી લેવું જોઈએ. જો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

× કિં સુરગિરિણો ગરુયં ? જલનિહિણો કિંવ હોજ્જ ગંભીરં ? ।

કિં ગયણાઠ વિસાલં ? કોઠ્ઠવ અર્હિસાસમો ધમ્મો ? ॥

‘આ જગતમાં મેરુ પર્વત કરતાં મોટું શું છે ? પ્રાગર કરતાં ગંભીર શું છે ? આકાશ કરતાં વિશાળ શું છે ? અને અર્હિસા સમાન ધર્મ કયો છે ?’ અર્થાત બીજો કોઈ નથી.

* કલાણકોઢિજણી, દુરંતદુરિયારિવગ્ગણિઠ્ઠવણી ।

સંસારજલહિતરણી, એકચ્ચય હોઈ જીવદયા ॥

“ કોડો કલ્યાણને જન્મ આપનાર, વિવિધ પ્રકારનાં

× (પુષ્પમાલા શ્લોક ૬)

* (પુષ્પમાલા શ્લોક ૭)

કારણ દુઃખોનો નાશ કરનાર અને સંસારસમુદ્રને તારનાર એક જીવહયા જ છે.”

एवं खु नाणिणो सारं, जं न हिंसइ किंचण ।

अहिंसा समयं चेव, एयावन्त वियाणिया ॥

‘જાનીઓના કહેવાનો સાર એ જ છે કે કોઈપણ જીવની હિંસા કરો નહિ. અહિંસાને જ શાસ્ત્રોમાં કહેલો શાશ્વત ધર્મ સમજો.’

ભારતના અન્ય ઋષિ-મહર્ષિઓએ તથા સાધુ-સંતોએ પણ “દયા ધર્મ કો મૂલ હૈ” એ બહેરાત એકી અવાજે કરેલી છે.

‘અઠાર પાપસ્થાનકોમાં પ્રાણતિપાતને પહેલું મૂકવાનું કારણ શું?’ કારણ એ જ કે તે સહુથી મોટું પાપ છે. પ્રાણતિપાત એટલે પ્રાણનો અતિપાત, જીવહિંસા. પોતાનું હિત ધ્યાનને જીવહિંસા છોડવી જ જોઈએ, કારણ કે તે વેરને વધારનારી છે તથા બારે કર્મબંધન કરાવનારી છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘જીવહયા બહુ સારી વસ્તુ છે, પણ તેનું પાલન તો સાધુ, સંત કે ત્યાગી પુરુષોથી જ થઈ શકે. આપણાથી તેનું પાલન થઈ શકે નહિ.’ પરંતુ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. જો હૃદયમાં ક્યાના પરિણામ હોય તો જીવહયાનું પાલન ઓછા કે વધુ અંશે જરૂર થઈ શકે છે. જો ગૃહસ્થોથી જીવહયાનું પાલન ન થઈ શકતું હોય, તો ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુએ ગૃહસ્થ-ધર્મનું નિરૂપણ કરતાં સ્થૂલ-પ્રાણતિપાત-વિરમણ-

જ્ઞાને પ્રરૂપું જ ન હોત અને દયાધર્મનો ઉપદેશ દેતાં અભયદાનની આટલી ભેરદાર હિમાયત પણુ કરી ન હોત. તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થો પણુ જીવદયાનું પાલન કરી શકે છે અને પોતાના ચારિત્રનું ઉત્તમ પ્રકારે ઘડતર કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે આગળ વધી શકે છે.

જીવદયા એટલે જીવોની દયા, જીવરાશિની દયા. આ વિશ્વમાં જીવોનો જે સમૂહ વ્યાપેલો છે, તેને જીવરાશિ કહેવાય છે. રાશિ એટલે સમૂહ. હવે જીવરાશિના સ્વરૂપનું જ જ્ઞાન ન હોય, તો જીવોની દયા કઈ રીતે પળે ? શાસ્ત્ર-કાર ભગવતોએ તો સ્પષ્ટ ફરમાવ્યું છે કે-

પદમં નાણં તઓ દયા, एवं चिट्ठइ सव्वसंजए ।

અન્નાણી કિં કાહી ? કિંવા નાહીइ છેઝ-પાવગં ? ॥

‘ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા. આ પ્રમાણે સર્વ સંયત્ પુરુષો સ્થિત છે-માને છે. અજ્ઞાની શું કરે ? તે શ્રેય અને પાપનો માર્ગ કેમ કરીને જાણે ? ’

આહીં સાધુધર્મનો વિષય ચાલી રહ્યો છે. તેને ઉદ્દેશીને એમ કહેવાયું છે કે જેણે પ્રથમ એટલે પ્રારંભમાં જીવ સંબંધી જ્ઞાન મેળવી લીધું હોય, તેજ દયાનું સારી રીતે પાલન કરી શકે છે. જે અજ્ઞાની છે, એટલે કે જીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, એ શું કરવાનો ? એ કેમ કરીને જાણવાનો કે આ શ્રેયસ્નો માર્ગ છે અને આ પાપમાર્ગ છે ?

આજ્ઞાનો તેમણે જાણવ્યું છે કે-

જો જીવે વિ વિયાળેઈ, અજીવે વિ વિયાળેઈ ।

જીવાજીવે વિયાળંતો, સો હુ નાહીઈ સંજમં ॥

‘ જે જીવને સારી રીતે બાણુ છે, તે અજીવને પણ સારી રીતે બાણુ છે. આ રીતે જીવ અને અજીવ બંનેને બાણુનારો સંયમને સારી રીતે બાણી શકે છે.’

જીવને સારી રીતે બાણુવો, એટલે તેનાં લક્ષણુ, લેહ, સ્વરૂપ વગેરેનો યથાર્થ યોધ પ્રાપ્ત કરવો. જ્યારે આ પ્રકારનો યોધ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી અજીવને યોગળી કાઢવાનું કામ સાવ સહેલું બની જાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ‘આ જીવ’ એવો નિશ્ચયપૂર્વક યોધ થયો કે ‘આ અજીવ’ એવો યોધ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ થવાનો. જેને જીવનાં લક્ષણુ લાગુ પડતાં નથી, તે અજીવ.

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે તદ્દન નીચલા યરના જીવો અને અજીવ વચ્ચે લેહરેખા દોરવાનું કામ સહેલું નથી, પણ ત્યાં જ્ઞાનીના શબ્દો કે શાસ્ત્રવચનો સહાય રૂપ થાય છે અને તેથી જીવને અજીવ માની તેનું ઉપમર્દન કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

જેણે જીવ-વિચારનું શિક્ષણ લીધું છે, તે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ, કીડા, જંતુ, પક્ષી, પશુ, મનુષ્ય વગેરેમાં જીવ માનવાનો અને તેથી તેના આરંભ-સમારંભથી જરૂર બચવાનો. કદાચ પ્રમાદવશાત્ તેમ ન અન્યું તો પણ તેના દિલમાં તો દયાની ભાવના રહેવાની

જ અને તેથી તેનાં પરિણામો કોમળ રહેવાના. જૈનો દ્વાળુ ગણાયા, તેનું ખરૂં કારણ એ છે કે તેમની દયાનો વિસ્તાર જીવ-વિચારના શિક્ષણને લીધે ઘણા મોટો થઈ ગયો.

અન્ય સમાજોની હાલત જુઓ કે જ્યાં જીવન સંબંધી વિશિષ્ટ શિક્ષણ નથી, તેઓ અનેક જીવોની હિંસા કરવા છતાં પોતે હિંસા કરી હોય એમ સમજતા નથી. પછી તેમાંથી બચવાની કોશીશ તો કરે જ શી રીતે? તાત્પર્ય કે દયાધર્મના યથાર્થ પાલન માટે જીવ-વિચારનું શિક્ષણ આવશ્યક છે અને તેથી જ જૈન સંઘમાં આજે તેનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે.

જીવ-વિચારના શિક્ષણ માટે આજે પ્રાયઃ જીવ-વિચાર-પ્રકરણની જ પસંદગી થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે તેની પ્રાકૃત ભાષા સહેલી છે, તેની શૈલિ સુગમ છે, તેમાં જીવના ભેદો વગેરેનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ છે અને તે માત્ર એકાવન જ ગાથાઓનું હોઈને થોડા જ વખતમાં કંઠસ્થ કરી શકાય એવું છે.

પ્રકરણ સાતમું

જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા

એક કૃતિ સંઘમાન્ય હોય અને સુવિહિત ગુરુ દ્વારા તેનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું હોય, ત્યારે સામાન્ય રીતે શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તેના કર્તા કે નિર્માતા સંબંધી પ્રશ્ન ઉઠતો નથી. તેઓ તો ‘પાડા-પાડીનું કામ છે કે બળી ખાવાનું કામ છે?’ એમ વિચારી સીધા અધ્યયનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ બુદ્ધિપ્રધાન-તર્કશાલી મનુષ્યોની સ્થિતિ બુદ્ધ પ્રકારની છે. તેમના જિજ્ઞાસુ મનમાં એ પ્રશ્ન અવશ્ય ઉઠે છે કે ‘આ કૃતિ કોણે રચી છે? ક્યારે રચી છે? શા માટે રચી છે?’ વગેરે. જો તેમના આ પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન કરવામાં આવે છે, તો તેમને આનંદ થાય છે અને કૃતિનું અધ્યયન કરવાનો ઉત્સાહ વધે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ખ્યાલમાં રાખીને જ અમેાએ પ્રસ્તુત પ્રકરણનું આલેખન કર્યું છે.

પ્રથમ એવી પ્રથા હુતી કે કોઈ પણ ગ્રંથ, પ્રકરણ કે સ્તવન-સ્વાધ્યાય (સબ્જાય)ની રચના થાય, ત્યારે તેના

કર્તા કે નિર્માતા ઘણા ભાગે એ કૃતિના છેડે ગર્ભિત રીતે અને કેટલીક વાર સ્પષ્ટતયા પોતાના નામનું સૂચન કરતા. આથી તે કૃતિ કેની છે ? એ સમજાઈ જતું. આ રીતે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામાં 'સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિદ્ધે' એ શબ્દો વડે પ્રકરણ-કર્તાએ પોતાનું 'શ્રીશાન્તિ-સૂરિ' એવું નામ સૂચવ્યું છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'આ શાન્તિસૂરિજી મહારાજ કયા ?' કારણ કે જૈન પરંપરામાં અનેક શાન્તિ-સૂરિજી થયેલા છે, જેમકે—

(૧) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-બૃહદ્વૃત્તિના સ્વનાર થારાપદ્ર-ગચ્છીય ? શ્રીશાન્તિસૂરિ કે જે વાહિવેતાલની પદવીથી વિભૂષિત હતા.

(૨) તિલકમંજરી-કથા-ટિપ્પનના સ્વચિતા પૂર્ણ-તલ્લગચ્છીય શ્રીશાન્તિસૂરિ.

(૩) વાર્તિકવૃત્તિવિધાયક ચન્દ્રકુલીય શ્રી વર્ધમાન-સૂરિશિષ્ય શ્રીશાન્તિસૂરિ.

(૪) ધર્મરત્નપ્રકરણ, પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર આદિના કર્તા શ્રી નેમિચન્દ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીશાન્તિસૂરિ.

(૫) ભક્તામરસ્તોત્રની વૃત્તિના પ્રણેતા ખંડેલગચ્છીય શ્રી શાન્તિસૂરિ.

(૬) પ્રમાણુપ્રમેયકલિકાવૃત્તિના નિર્માતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.

૧. સ્થિરાપદ એવું નામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

- (૭) ઘટખર્પર, રાક્ષસવૃન્દાવનકાવ્યાદિવિવૃત્તિમાં રચયિતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.
- (૮) પિંડેષણાશતકના રચયિતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.
- (૯) બૃહચ્છાન્તિના રચયિતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.
- (૧૦) પર્વપંચાશિકાના રચયિતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.
- (૧૧) ચેદયવંદણમહાભાસના રચયિતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.
- (૧૨) જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા શ્રીશાન્તિસૂરિ.

એટલે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઈથી આપી શકાય એમ નથી. એમાં સાધક-બાધક અનેક પ્રમાણે વિચારવા પડે એમ છે. પરંતુ અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાવી દઈએ કે બૃહચ્છાન્તિ અને પર્વપંચાશિકાના રચયિતા તો વાદિ-વેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિ જ છે; કારણ કે આવા સ્પષ્ટ શબ્દો ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટની પ્રતિ નં ૪૫૯/૧૮૮૨-૮૩, પ્રતિ નં. ૩૫૦/A/૨/૪૪૨-૪૩ તથા અન્ય એક પ્રતિમાં લખાયેલા છે.^૧

કેટલાક ચેદયવંદણભાસને પણ તેમની કૃતિ માને છે, પણ તે માટે કોઈ પુષ્ટ પ્રમાણ નથી. ચેદયવંદણભાસ એ શ્રી શાન્તિસૂરિની કૃતિ છે, એવો નિર્ણય માત્ર એક પ્રતિના છેડે લખાયેલા નામ પરથી થયો છે. બુદ્ધ એ કૃતિમાં તેનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. વળી મો અભ્યયનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ એ જો વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો ખાસ સંકેત હોય

૧. આના વિવેચન માટે જુઓ શ્રીપ્રતિકમણસૂત્ર-પ્રબોધટીકા ભાગ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૬૪૭-૪૮-૪૯-૫૦.

તો તે પણ આમાં ગેરહાજર છે. અમને તો એમ લાગે છે કે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની રચના કરનાર શ્રી શાન્તિસૂરિજી પછીના કોઈ શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ તેની રચના કરી હશે. જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પ્રથમ ગાથા આ પ્રમાણે છે :

ભુવણપર્ઈવં વીરં, નમિઝ્ઞ મળામિ અવુહ-બોહત્યં ।
જીવસરૂવં કિંચિ વિ, જહ મળિયં પુવ્વસૂરીહિં ॥

અને ચેઇયવંદણમહાલાસની છેલ્લી ગાથા નીચે મુજબ છે :

ભુવણમવણપર્ઈવો, તિયિસેંદ-નરિંદવિંદકયસેવો ।
સિરિવદ્ધમાણવીરો, હોહ સયા મંગલં તુમ્હ ॥

અહીં શ્રી વીરની સ્તુતિ અને તેમને ભુવનપ્રદીપની ઉપમા એ અને સમાન છે.

‘જે અને ગાથામાં આટલું સામ્ય છે, તો તે એક જ કર્તાની કૃતિ કેમ ન હોય ?’ એ પ્રશ્ન થવો અહીં સ્વાભાવિક છે, પણ અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ છેલ્લી ગાથામાં કે તેની ઉપરની ગાથામાં તેમનો નામનિર્દેશ નથી અને મો પદ પણ જણાતું નથી.

હવે આવીએ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ઉપર. પ્રવાહ તો એવો છે કે આ પણ વાદિવેલાદ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની કૃતિ છે; પરંતુ તે માટે પુષ્ટ પ્રમાણ ક્યાં ? વળી આ પ્રકરણ પરના ટીકાકરો પૈકી કોઈ પણ તેમનો કશો પરિચય આપતા નથી. જો તેમને એ પ્રવાહમાં સત્ય લાગ્યું હોત તો સંભાવના રૂપે પણ તેમનો ઉલ્લેખ કરત, પણ

એવો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. વિશેષમાં આ કૃતિ વાદિ-વેતાલની હોય તો તેની રચના પછી પાંચસો વર્ષ સુધીમાં તેના પર કોઈ પણ વૃત્તિ કેમ ન રચાઈ? તેમનું શિષ્ય-મંડલ વિદ્વાન હતું અને તેની પરંપરા અમુક સદી સુધી તો ચાલેલી જ છે. આ પ્રકરણ પરની પ્રથમ ટીકા છેક વિક્રમની સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા કે જેના તરફથી આ કૃતિ વાદિ-વેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની હોવા બાબત વિશેષ પ્રચાર થયો છે, તે આ પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં તે માટેનું પુષ્ટ પ્રમાણ રજૂ કરી શકેલ નથી, અને તેણે જે પ્રમાણ રજૂ કર્યું છે, તે વિચારણીય છે. તે જે નિર્દેશ માટે તપાસ્યે પટ્ટાવલીનો હવાલો આપે છે, તેમાં આવો ઉલ્લેખ છે જ નહિ. તેમના તરફથી પાઠક રત્નાકરજીની સંસ્કૃત ટીકા સાથે જે જીવ-વિચાર-પ્રકરણ સને ૧૯૧૫માં બહાર પડ્યું, તેના ઉપોદ્ધાતમાં તો એમ જ લખ્યું હતું કે ‘અનેકગુણ ગણાલક્ષતા શ્રીમચ્છાન્તિસૂરિપાદાઃ પ્રકૃતપ્રકરણં રચિતવન્ત ઇયન્માત્રં મઠ્ઠાશત્તમગાથાયાઃ પ્રકટમેવાવગમ્યતે, તેષાં સત્તા-સમચાદિગતો નિર્ણયોઽસ્માકં સ્મૃતિપથે નાસ્તિ ।’

આ વિષયમાં પાછળથી પ્રમાણ મળી આવ્યું હોય એ બનવા યોગ્ય છે, પણ એ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે જે પાઠકોને પૂરી પ્રતીતિ કરાવી શકે. અસ્તુ.

હવે જે એક પ્રમાણ આ કૃતિ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિ-સૂરિજીની હોવાનું સૂચવે છે, તેનો અહીં નિર્દેશ કરીશું.

ઉક્ત શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ ઉત્તરાધ્યયસૂત્રની બહુદૃષ્ટિના છેડે પોતાની પ્રશસ્તિ આપી છે અને છેવટની ધંકિતમાં જણાવ્યું છે કે 'તદ્મો ભવ્યાઃ ત્રિદોષપ્રશમકરતો ગૃહ્યર્તા લિહ્યતાં ચ ।' અને બહુદ્યાન્તિના પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે 'મો મો ભવ્યા શૃણુત વચનં પ્રસ્તુતં સર્વમેતદ્' એ જ પાઠમાં આગળ પર 'મો મો ભવ્યલોકા' પદ પછી તેમના મો અવ્યયની પ્રીતિનું સૂચન કરે છે. હવે ભવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામાં 'કરેહ મો હ્જ્જમં ધમ્મે ।' આવાં પદો આવે છે, જે એમની શૈલિનું આબેહૂબ દર્શન કરાવે છે. આ સંયોગોમાં હાલ આ કૃતિને વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની માનીને જ ચાલીએ, પરંતુ તે માટે હજી પુષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાનાં બાકી રહે છે.

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો પરિચય શ્રી પ્રભા-ચન્દ્રસૂરિવિરચિત શ્રીપ્રભાવકચરિત વગેરે પરથી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી

તેમનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં રાધનપુર પાસે ઊણુ ગામમાં થયો હતો. તેમનું સંસારી નામ ભીમ હતું, તેમના પિતાનું નામ ધનદેવ અને માતાનું નામ ધનશ્રી હતું, તેઓ શ્રીમાલ વંશના હતા.

આ વખતે ષાટણમાં યારાષદ્રગચ્છીય શ્રી વિજય-ચિંહસૂરિ નામના ઐવવાસી આચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તેઓ

એક વખત ઊંચું પઢાર્યાં. ત્યાં ભીમ તેમના બેવામાં આવ્યો. તે અનેક શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોઈને આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યું કે 'જો આ કિશોર સાધુ થાય તો શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનની અવશ્ય પ્રભાવના કરે.'

તેમણે ધનદેવ શેઠ પાસે ભીમની માગણી કરી. ધર્મપરાયણ પતિ-પત્નીએ સંઘના કલ્યાણ કાળે એ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના બહાલસોયા પુત્રને આચાર્યશ્રીના ચરણે મૂક્યો. આચાર્યશ્રીએ તેને શુભ મુહૂર્તે દીક્ષા આપી અને 'સુનિ શાન્તિભદ્ર' નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો.^૧ પછી તેમને સૂત્ર-સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, ન્યોતિષ તથા મંત્રશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને અનુક્રમે આચાર્યપદ આપ્યું, ત્યારથી તેઓ 'શ્રી શાન્તિ-સૂરિભ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. છેવટે ગરુડનો ભાર તેમને સોંપી શ્રી વિજયસિંહ આચાર્યે સ્વર્ગગમન કર્યું.

આ વખતે પાટણની જાહોજલાલી ઘણી હતી. તેના પર મહારાજ ભીમદેવનું આધિપત્ય હતું. તેમનો દરબાર અનેક નામાંકિત પંડિતોથી શોભતો હતો. આચાર્યશ્રીએ આ દરબારમાં પોતાની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ અને અનેરી વાદકબાનો પરિચય આપ્યો. આથી મહારાજ ભીમદેવે પ્રસન્ન

૧. ગુજરાતમાં પાલનપુર નજીક રામસીણ (રામસેણ) નામનું ગામ છે. ત્યાંના જિનમંદિરમાં પ્રતિમાજીના પગાસણ ઉપર ૧૦૮૪માં ચારાપદગરુડના શ્રી શાન્તિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી તેમનું સાધુ અવસ્થાનું નામ શ્રી શાન્તિભદ્ર હોય એમ સંભવે છે, કારણ કે ગરુડ, નામ અને સમય લગભગ મળતો છે.

અર્થને તેમને 'કેવીન્દ્ર' અને 'વાદિચક્રવર્તી' નામનાં આનવંતા બિરુદો આપ્યાં.

કસ્તૂરીની લોકોત્તર સુગંધ જેમ થોડીવારમાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, તેમ સમર્થ મહાપુરુષોની ખ્યાતિ થોડા જ સમયમાં દેશ-દેશાન્તરમાં ફેલાઈ જાય છે. આ આચાર્યશ્રીની સમર્થ કવિ અને વાદી તરીકેની ખ્યાતિ સાંભળીને મહાકવિ ધનપાળે તેમને ધારાનગરીમાં પધારવાનું આમંત્રણ આપ્યું કે જે માલવદેશની રાજધાનીનું પદ ભોગવતી હતી અને દ્વિગજ પંડિતોના નિવાસને લીધે સરસ્વતીની કીડાભૂમિ બનેલી હતી.

આચાર્યશ્રીએ મહાકવિ ધનપાળના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી ધારાનગરી તરફ વિહાર કર્યો. છેલ્લા મુકામે રાજ ભોજ સામે આવ્યો અને તેણે આચાર્યશ્રીને આવકાર આપીને જણાવ્યું કે 'ધારાની સભામાં ઉદ્ભટ વાદીઓ છે, તેમાંના જેટલા વાદીઓને તમે જીતશો, તેટલા લાખ માલવી દ્રમ્મ તમને આપીશ. મારે જોવું છે કે ગુજરાતના જૈન સાધુઓમાં વિદ્વતાનું કેટલું સામર્થ્ય છે ?'

આચાર્યશ્રીએ આ પડકાર ઝીલી લીધો અને ધારાનગરી પહોંચ્યા પછી રાજસભામાં વાદ આરંભ્યો. તેમાં એક પછી એક ચોરાશી વાદીઓને જિતી લીધા. આ રીતે આચાર્યશ્રી રાજ ભોજની સભાના વાદીઓ માટે વેતાલ સમ નીવડ્યા, એટલે રાજ ભોજે તેમને 'વાદિવેતાલ' બિરુદ આપ્યું તથા શરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી દ્રમ્મ અર્પણ કર્યાં. તે

વખતના ગુજરાતના ધોરણે તેની કિંમત ૧૨,૬૦૦૦૦ બાર-લાખ ને સાઠ હજાર રૂપિયા થતી હતી.

આચાર્યશ્રીએ તેમાંના ૧૨ લાખ રૂપિયા ધારાનગરીમાં સુંદર જિનમંદિર નિર્માણ કરવા માટે આપી દીધા અને બાકીના ૬૦૦૦૦ રૂપિયા ગુજરાતના થારાપદ્રનગરે (હાલના થરાદ ગામે) મોકલી આપ્યા કે જેમાંથી શ્રીઆદિનાથ-મંદિરમાં મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ એક દહેરી બાંધવામાં આવી તથા રથ વગેરે કરાવવામાં આવ્યા.

કહેવાય છે કે શ્રી શાન્તિસૂરિજી મહારાજની વાદ-વિષયક ખ્યાતિ સાંભળીને આ વખતે ધારાનગરીમાં ૫૦૦ વાદીઓ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે આવી પહોંચ્યા હતા, પરંતુ સૂરિજીએ એ બધાને જીતી લઈને જૈનધર્મનું તેમજ ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું.

સૂરિજી આ દિગ્વિજય કર્યા પછી પાટણ પધાર્યા ત્યારે રાજા અને મંત્રીમંડલ સહિત પાટણની તમામ પ્રજાએ તેમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું હતું.

આચાર્યશ્રી પાટણમાં પોતાના ૩૨ શિષ્યોને ન્યાયનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. આ વખતે વડગચ્છીય શ્રીમુનિ-ચન્દ્રસૂરિ નાડોલથી વિહાર કરીને ચૈત્યપરિપાટી-નિમિત્તે પાટણ પધાર્યા. એકઠા તેઓ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવનાં દર્શન કરીને નજીકના ઉપાશ્રયમાં વિરાજમાન આ આચાર્યશ્રીને અળવા આવ્યા, પરંતુ એ વખતે ઐદ્ધ દર્શનના પ્રમેયનો પાઠ ચાલતો હતો, એટલે તેમને નમસ્કાર કરીને ગુપચુપ

એસી સચા તેમણે પોતાની ત્રિવ-ધારણા શક્તિથી એ આખો પાઠ અવધારી લીધો. બીજા દિવસે, ત્રીજા દિવસે પણ આમ જ ગન્યું. આ રીતે કુલ દશ દિવસ રહીને તેમણે દ્વિતીય દિવસના દશ પાઠ અવધારી લીધા. પરંતુ આચાર્યશ્રીના કોઈ શિષ્ય આ પાઠ અવધારી શક્યા નહિ. આથી તેઓ ઘણા ખેદ પામ્યા. આ વખતે શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિએ તેમની આજ્ઞા લઈ દ્વિતીય દિવસના પાઠ અભિશુદ્ધ કરી બતાવ્યા. આથી આચાર્યશ્રીની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ એકદમ ઊભા થયા અને તેમને આલિંગન કરતાં યોદ્યા: 'તું તો ધૂળમાં ઢંકાયેલું' રતન છે. મારી પાસે રહીને અભ્યાસ કર.'

આ વખતે પાટણમાં ચૈત્યવાસીઓનું પ્રભુત્વ હતું અને કોઈ સંવેગી સાધુને ઉતરવા માટે સ્થાન મળતું ન હતું. આચાર્યશ્રીએ આ વસ્તુનો ખ્યાલ કરી શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિને ઉતરવા માટે ટંકશાળ પાછળની એક ઝોરડી અપાવી અને તેમને છયે દર્શાવનો અભ્યાસ કરાવ્યો. કહેવાય છે કે આ સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસીઓ તરફથી સંવેગીઓને વસતિ મળવા લાગી.

હવે સૂરિજીની શાસનપ્રભાવનાના અન્ય અંગ તરફ એક આછો દષ્ટિપાત કરી લઈએ. એકવાર તેમણે ધૂલિકોટ (ધૂળિયો કોટ) પડવાની સચોટ આગાહી કરીને ૭૦૦ શ્રીમઘ કુટુંબોને બચાવી લીધા હતા અને તેમને જૈન ધર્મના દૃઢ અનુરાગી કર્યા હતા. તેઓ રાજપુતોને પણ

છૂટથી ધર્મનો પ્રતિબોધ કરતા. આ રીતે કુલ ૪૧૫ રાજ-કુમારો જૈન ધર્મની છત્રછાયા નીચે આઠ્યા હતા અને તેના આચાર-વિચારનું પાલન કરી રહ્યા હતા.

એક વાર એક શ્રેષ્ઠિપુત્રને સર્પદંશ થતાં તેને મૃત માનીને જમીનમાં દાટી દીધો હતો. આચાર્યશ્રીને ખબર પડતાં તેને જમીનમાંથી બહાર કઢાવ્યો અને મંત્રશક્તિથી નિર્વિષ કર્યો. આ રીતે તેને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થતાં સૂરિજીની એક મહામાત્રિક તરીકેની ખ્યાતિ વિસ્તાર પામી.

સર્વતોમુખી પ્રતિભાને વરેલા આ આચાર્યશ્રીએ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચેલી છે, જે વાદશક્તિ માટે કિલ્લા સમાન મનાય છે. મહારાજ સિદ્ધરાજની સભામાં શ્રી વાહિદેવસૂરિએ આ ટીકાના આધારે જ દ્વિગમ્બરાચાર્ય કુમુદ્યંદ્રને પરાજય આપ્યો હતો. તેમની અન્ય કૃતિઓમાં અર્હદ્-અભિષેક-વિધિ તથા બૃહદ્છાન્તિપાઠ (મોટી શાંતિ) ની ગણના નિશ્ચિત છે. આ ઉપરાંત બીજી કૃતિઓ પણ સંભવે છે, પરંતુ તે સંબંધી વિશેષ શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે.

આ આચાર્યશ્રીએ પોતાના શિષ્યસમુદાયમાંથી શ્રી વીરમુનિ, શ્રીશાલિભદ્રમુનિ તથા શ્રીસર્વદેવમુનિને આચાર્યપદવી આપી ગચ્છની વ્યવસ્થા કરી હતી અને પોતાનું આયુષ્ય અદ્ય બાણીને યશશ્રાવકના પુત્ર સોઢે કાઢેલા ગિરનારતીર્થના યાત્રાસંઘ સાથે પ્રયાણ કર્યું હતું. ત્યાં ગિરનારતીર્થની યાત્રા કર્યા પછી અણસણવતનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ૨૫ દિવસ સુધી તેનું પાલન કરીને સં. ૧૦૯૬ના જોઠ સુઠ દને મંગળવારે કૃતિક નક્ષત્રમાં સમાધિ-પૂર્વકે દેહનો ત્યાગ કરી અર્ધજાતન કર્યું હતું.

પ્રકરણ આઠમું

પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ વગેરે.

અન્યરચનાઓ કે પ્રકરણરચનાઓ તો ઘણી થાય છે, પરંતુ તે બધા પર વૃત્તિ કે ટીકા રચાતી નથી. તેમાંની જે રચના અસાધારણ વિશેષતા ધરાવતી હોય, અતિશય ઉપયોગી હોય કે એક યા બીજા કારણે લોકપ્રિય થયેલી હોય, તેના પર વૃત્તિ કે ટીકા રચાય છે. પ્રસ્તુત જીવ-વિચાર-પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ કે ટીકાઓ રચાઈ, તેનું કારણ તેની ખાસ ઉપયોગિતા તથા લોકપ્રિયતા છે.

આ પ્રકરણ પર સુખ્યોદિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા અસ્તરગચ્છીય વાચક શ્રીમેઘનંદનના શિષ્ય પાઠક રત્નાકરજીએ સં. ૧૬૧૦માં રચેલી છે. પ્રશસ્તિમાં સાલ ઉપરાંત આશો વદિ ૮ અને 'ઘડલૂ' નામના સ્થાનનો નિર્દેશ છે.

આ વૃત્તિ શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા મહેસાણા તરફથી સં. ૧૯૭૧માં પત્રકારે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

અહીં પ્રાસંગિક એ પણ જણાવી દઈએ કે ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટે પ્રકાશિત કરેલા શ્રી જિન-રત્નકોષ-ભાગ પહેલામાં

જીવ-વિચાર પરની ટીકાઓમાં જણાવ્યું છે કે પહેલી ટીકા વિ. સં. ૧૬૧૦માં રત્નસૂરિએ (રત્નસાધુએ) રચી અને બીજી સં. ૧૬૧૦માં ખરતરગચ્છીય ચન્દ્રવર્ધનગણિના શિષ્ય મેઘનંદનગણિએ રચી. પણ આમાં ગરબડ થઈ ગઈ છે. આ બે ટીકાઓ જૂદી નથી, પણ એક જ છે. શ્રી ચન્દ્રવર્ધનગણિને શ્રી મેઘનંદન, શ્રી દયાનંદન અને શ્રી વિજયનંદન એ નામના ત્રણ શિષ્યો હતા. તેમાં મેઘનંદનના શિષ્ય પાઠક રત્નાકરજીએ આ વૃત્તિ રચી, એવી સ્પષ્ટતા પ્રસ્તુત વૃત્તિની નિમ્ન પંક્તિઓમાં થયેલી છે:—

સુગુણગણિસ્તૃતીયઃ સરલમત્તિઃ કુશલસિંહનામાન્યઃ ।

વિસ્ત્યાતચન્દ્રવર્ધનગણિરપ્યાસીત્ ક્રમેણ તતઃ ॥૧॥

તેષાં શિષ્યત્રિતયં સમજનિ જગતીતલે વિદિતવિદ્યમ્ ।

શ્રીમેઘનન્દનદયાનન્દનવિજયનામાનઃ ॥૧૦॥

શ્રેષ્ઠશ્રેઠિકુલોત્તંસા, વાચકા મેઘનન્દનાઃ ।

વૃત્તિં જીવવિચારસ્યાકાર્ષીદ્રત્નસ્તદન્તિષત્ ॥૧૧॥

આ પ્રકરણ પર બીજી સંસ્કૃત ટીકા ખરતરગચ્છીય શ્રીસમયસુંદર ગણિએ સં. ૧૬૬૮માં અમદાવાદમાં હાબ પટેલની યોગમાં રહીને રચી હતી, આવી માહિતી જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસ પૃ. ૫૮૬ પર સાક્ષરવર્ય શ્રી મોહન લાલ દલીચંદ દેશાઈએ આપી છે અને તે માટે ભાવનગરના શ્રી ભક્તિવિજયજી ભંડારની સૂચીનો હવાલો આપ્યો છે; પરંતુ આ વૃત્તિ હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલી નથી. આ સંબંધમાં બીકાનેરનિવાસી સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી અગસ્ત્યજી નાહલ સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં તેમણે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે

‘જીવ-વિચાર પર સમયસુન્દરજી કી ટીકા વાસ્તવમાં હૈ હી નહીં ।’
એટલે આ વસ્તુ વિચારણીય બને છે.

આ પ્રકરણ પર ત્રીજી સંસ્કૃત ટીકા ખરતરગૃહીય શ્રીજિનલાલના શિષ્ય શ્રીઅમૃતધર્મના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીક્ષમાકલ્યાણકૃષ્ણે વિ. સં. ૧૮૫૦ના ભાદ્રપદ શુક્લ-પક્ષની સપ્તમીના દિવસે ખીકાનેરમાં પૂર્ણ કરેલી છે. આ વૃત્તિ પ્રમાણમાં નાની છે, એટલે કે અવચૂરિ જેવી છે, પણ વિષયનો યોગ કરાવવા માટે સારી છે. એનું પ્રકાશન સં. ૧૯૬૨માં ગુજરાતી અનુવાદ સાથે શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા-ભાવનગર તરફથી થયેલું છે.

શ્રી મો. દ. દેશાઈએ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેની નોંધ લીધેલી છે અને તેનો રચનાસંવત્ ઉપર પ્રમાણે ૧૮૫૦ જણાવ્યો છે. શ્રી જિનરત્નકોષ ભાગ-પહેલામાં પણ તેનો રચનાસંવત્ આ જ આપેલો છે, પરંતુ જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા તરફથી પ્રગટ થતા જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં તેનો સં. ૧૭૮૫ છપાયે જાય છે ! અનેક આવૃત્તિઓ થવા છતાં આ ભૂલ સુધરી નથી, એ ખરેખર ! ખેદનો વિષય છે.

આ સિવાય શ્રીજિનરત્નકોષ-ભાગ પહેલામાં બે વિશેષ ટીકાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એક ઈશ્વરાચાર્યકૃત અક્ષરાર્થ-હીપિકાનો અને બીજો તેના આધારે શ્રી ભુવનસુંદરે રચેલી ટીકાનો. પરંતુ તેનો વિશેષ પરિચય હજી પ્રાપ્ત થયો નથી. તેની મૂળ પ્રતિઓ જોયા પછી જ ખબર પડે કે ખરેખર એમાં શું છે ?

જીવ-વિચાર-પ્રકરણનું પ્રથમ પ્રકાશન મુંબઈવાળા શ્રાવક ભીમશી માણેકે સં. ૧૯૫૯માં લઘુપ્રકરણસંગ્રહમાં કર્યું હતું. ત્યાર બાદ ૧૨ વર્ષે મહેસાણાવાળા શ્રાદ્ધરત્ન શ્રી વેણીચંદ સુરચંદે ઉપર્યુક્ત શ્રીરત્નાકરજીની સંસ્કૃત ટીકાનું પ્રકાશન કર્યું હતું. તે પછી તેની ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા તરફથી પ્રકટ થવા લાગી કે જે આજે* સાતમી આવૃત્તિ સુધી પહોંચી છે.

આ પ્રકરણ શિક્ષણોપયોગી હોઈ અન્ય સંસ્થાઓએ પણ તેની ગુજરાતી-હિંદી આવૃત્તિઓ મૂલમાત્ર કે અર્થ સાથે પ્રગટ કરેલી છે, પણ તે બધાનો અહીં વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

આ પ્રકરણનો કેન્ય અનુવાદ ડૉ. ગેરિનોએ જર્નલ એશિયાટિકમાં સને ૧૯૦૨માં પ્રકટ કર્યો હતો.

આ પ્રકરણનો અંગ્રેજી અનુવાદ કોઈ વિદેશી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાને કર્યાનું જાણમાં નથી; પરંતુ અમદાવાદથી શ્રી જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટીએ મુનિશ્રી રત્નવિજયજી પાસે સંપાદિત કરાવીને સને ૧૯૫૦માં પાઠક રત્નાકરવૃત્તિ સાથે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કરેલો છે.

પ્રસ્તુત જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા આ વિષયમાં એક નવું પ્રસ્થાન છે અને તે તાત્ત્વિક ભૂમિકાથી માંડીને જીવ-વિચારના તમામ વિષય પર સારો એવો પ્રકાશ ફેંકી પોતાનું નામ સાર્થક કરે છે. આજનો શિક્ષિત વર્ગ કે જે આ વિષયમાં અનેક શંકાઓથી ઘેરાયેલો છે, તેના મનનું સમાધાન કરવામાં આ વૃત્તિ અનેરો ભાવ લજવશે, એવી અમારી આંતરિક શ્રદ્ધા છે.

* સં. ૨૦૨૧ સુધીમાં.

પ્રકરણ નવમું

અર્થપદ્ધતિ

જીવ-વિચાર-પ્રકરણનો અર્થ પ્રકાશવા માટે પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં ષડંગ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) મૂળ ગાથા.

(૨) સંસ્કૃત છાયા. પ્રાકૃતની સાથે સંસ્કૃત છાયા આપવાથી તેનો અર્થનિર્ણય કરવામાં સુગમતા પડે છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ આ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી ખીલ અંગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) પદાર્થ. દરેક પદના અર્થ જાણ્યા વિના સમગ્ર અર્થની સંકલના થઈ શકતી નથી, એટલે આ અંગ આવશ્યક છે. તેમાં પ્રથમ સામાન્ય અર્થ અને પછી વિશેષ અર્થ એ ક્રમને અપનાવવાથી ભ્રાંધ ઘણો સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી અહીં દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ આપ્યા

વામાં આવ્યા છે. જે પદોમાં સામાન્ય અર્થથી જ કામ ચાલે એવું છે, ત્યાં વિશેષ અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી.

(૪) અન્વય. અર્થની સંકલના કરવા માટે અતિ ઉપયોગી હોઈ ચોથા અંગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) ભાવાર્થ. માત્ર ભાષાંતરથી ભાવ સુધી પહોંચાતું નથી, એટલે ભાવાર્થનો પણ એક આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) વિવેચન. ગાથાના પ્રયોગન આદિ સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની અપેક્ષા રહે છે, તેથી છઠ્ઠા અંગ તરીકે વિવેચનને અપનાવ્યું છે.

આશા છે કે આ પદ્ધતિ અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે.

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

૬

બીજા ખંડ

જીવોનું વર્ગીકરણ

[૧]

મંગલ, અભિધેય આદિ

મૂળ

મુવળ-પર્ણવં વીરં, નમિઝ્ઞ મળામિ અબુહ-બોહત્યં ।
જીવસરૂવં કિંચિ વિ, જહ મળિયં પુવ્વ-સૂરીર્હિ ॥ ૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા

મુવન-પ્રદીપં વીરં, નત્વા મળામિ અબુધ-બોધાર્થમ્ ।
જીવ-સ્વરૂપં કિંચિદપિ, યથા મળિતં પૂર્વસૂરિમિઃ ॥

પદાર્થ

મુવળપર્ણવં—મુવનમાં પ્રદીપ જેવા.

મુવન એટલે લોક. જેન દષ્ટિએ તેના ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) ઉર્ધ્વલોક, જે સામાન્ય રીતે સ્વર્ગ તરીકે ઓળખાય છે. (૨) તિર્યગ્લોક, જે સામાન્ય રીતે મર્ત્યલોક કે મનુષ્યલોક તરીકે ઓળખાય છે. અને (૩) અધોલોક, જે સામાન્ય રીતે પાતાળ તરીકે ઓળખાય છે. લોક શબ્દથી આ ત્રણે લોક સમજવાના છે.

જીનેતર શાસ્ત્રોમાં આ ત્રણે પ્રકારે ઉપરાંત તેના ચૌદ પ્રકારે પણ વર્ણવેલા છે અને તેથી ભુવન શબ્દ ચૌદના સંકેત તરીકે વપરાય છે.

દીપ એટલે દીવો, પ્રદીપ એટલે મોટો દીવો, અથવા ઉત્કૃષ્ટ દીવો. તેનું મુખ્ય કાર્ય અંધકારનો નાશ કરવાનું છે, એટલે લક્ષણથી તેનો અર્થ 'પ્રકાશ કરનાર' એવો થાય છે.

આ રીતે ભુવન-પ્રદીપનો અર્થ ત્રણે ય લોકમાં રહેલા જીવાજીવજૂપ સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશ કરનારા એમ સમજવાનો છે.

વીર—વીરને, શ્રી મહાવીર સ્વામીને.

કહ્યું છે કે 'વિશેષેણ ઈરયતિ પ્રેરયતિ કર્માણિ ઇતિ વીરઃ—જે વિશેષતાથી ક્રમેની પ્રેરે છે—હર કરે છે, એટલે કે આત્માથી છૂટા પાડે છે, તે વીર.' પૂર્વાચાર્યોએ તેનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કર્યું છે :

વિદ્યારયતિ યત્ કર્મ, તત્સા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તઞ્ચ, તસ્માદ્ વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

'જે કર્મનું વિદ્યારણ કરે છે, તપથી વિરાજમાન છે અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તે વીર કહેવાય છે.'

ચરમ તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાનસ્વામી આવા ગુણોથી યુક્ત હતા, એટલે તેઓ 'વીર' કહેવાયા. શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે તેમનો ઉલ્લેખ શ્રી વીસ્વામી, શ્રી વીર-પ્રભુ કે શ્રી વીર પરમપ્રમા તરીકે આવે છે.

નમિઝ્ઞ—નમીને, નમસ્કાર કરીને.

લાવપૂર્વક હસ્તપાદાદિ અવયવોનો સંકેત્ય કરવો, નમસ્કાર-સૂચક શબ્દ બોલવા અને નમસ્કાર્ય પ્રત્યે માનસિક એકાગ્રતા, વિચારણા, શ્રદ્ધા, આદર, બહુમાનની લાગણી કે શુદ્ધ પરિણતિ રાખવી, તેને નમસ્કાર કહે છે.

મળામિ—ઠહું છું.

અબુહ-બોહત્ય-અબુધોના બોધાર્થે; જેઓ બોધ પામેલા નથી, તેમને બોધ પમાડવા માટે.

અહીં બોધ શબ્દથી સામાન્ય બોધ કે વ્યાવહારિક જ્ઞાન નહિ, પણ તત્ત્વબોધ સમજવાનો છે. તાત્પર્ય કે જેનો હજી તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવેશ થયો નથી કે જેણે જીવ-અજીવ વગેરેનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી, તે અબુધ છે. અહીં કેટલાક 'અજ્ઞાની' એવો અર્થ કરે છે અને તેવો અર્થ ઘઈ શકે ખરો, પણ તે પ્રસ્તુત નથી. પાઠકે રત્નાકરજીએ પણ 'અબુધા :—અવિદિતજીવાજિવાદિતસ્વાર્થાસ્તેષાં બોધાર્થ-વદ્ વિજ્ઞાનાય' એવો અર્થ કરેલો છે.

જીવસરૂર્વ-જીવના સ્વરૂપને.

જીવ એટલે આત્મા. જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના ગુણને લીધે તેને જીવ કહેવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે 'જીવિતવાન્, જીવતિ, જીવિષ્યતીતિ જીવ:—જે જીવનવાળો છે, જે જીવે છે અથવા તેા જે જીવવાનો છે, તે જીવ.' ઉપયોગ: અનાદિનિધનત્વ, શરીરપૃથકત્વ, કર્મકર્તૃત્વ, કર્મલોકતત્ત્વ, ખરૂપિત્વ આદિ અનેક લક્ષણોથી તે યુક્ત છે.

જીવનની ક્રિયા જેના વડે શક્ય બને છે, એ જીવંત શરીરને પણ ઉપચારથી જીવ કહેવામાં આવે છે. છેદન, બેદન, તાડન, મારણ વગેરે શરીર તરીકે માનેલા આ જીવનું થાય છે, પણ તેનું સંચાલન કરનાર આત્માનું થતું નથી. એ તો સ્વભાવે અજ-અમર છે, એટલે કે જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી.

સ્વરૂપ શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે, તેમાંથી લક્ષણ કે પ્રકાર અહીં અભિપ્રેત છે.

કિંચિ વિ—કંઈક, થોડું, સંક્ષેપથી.

જહ—જેમ.

મણિયં કહેલું છે.

પુન્વસૂરિહિં—પૂર્વાના સૂરિઓએ, પૂર્વાચાર્યોએ.

અન્વય

અહીં મળામિ એવું ક્રિયાપદ છે, એટલે અહં પદ અધ્યાહારથી લેવાનું છે.

અહં વીરં નામિકુળ કિંચિ વિ જીવસરુવં મળામિ—હું શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને જીવનું કંઈક એવું સ્વરૂપ કહું છું.

‘એ વીર કેવા છે?’ તો મુવળપર્ફવ-ત્રણેય લોકના સમસ્ત પદાર્થોના પ્રકાશ કરવામાં પ્રદીપ જેવા.

‘હું શા માટે જીવનું સ્વરૂપ કહું છું?’ તો અબુહ-બોહત્યં—જેઓને જીવ-અજીવ વગેરેનો યોધ ઘણો અત્ય છે, તેમને વિશેષ યોધ પમાડવા માટે.

‘હું તે કેવી રીતે કહું છું?’ તો જહ મળિયં પુવ્વ—
સુરીહિ—જેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે, તેમ; પરંતુ મારી
મતિથી નહિ.

ભાવાર્થ

ત્રણ લોકના સમસ્ત પ્રદાર્થોના પ્રકાશ કરનાર એવા
શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને, જીવ-અજીવ વગેરેનો
અદ્ય યોધ ધરાવનારાઓને વિશેષ યોધ પમાડવા માટે,
પૂર્વાચાર્યોના કથન અનુસાર હું જીવનું કંઈક સ્વરૂપ કહું છું.

વિવેચન

ભયાનક ભવસાગરમાં જમણ કરનાર પ્રાણીઓના
ઉપકાર માટે પ્રવહણુ સમાન તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની
ઇચ્છા રાખનારા શ્રીમાન્ શાન્તિસૂરિજી મહારાજે શિષ્ટાચારના
પરિપાલન અર્થે પ્રારંભમાં ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કરવાના હેતુથી
તથા ગ્રંથના અભિધેય એટલે વિષયને સૂચવવાના આશયથી
આ પ્રથમ ગાથા કહી છે.

વિશેષતઃથી કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય
કે મંગલાચરણુ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી
એ પાંચેયનું સૂચન કરવા માટે તેઓશ્રીએ આ પ્રથમ
ગાથા રજૂ કરી છે.

અહીં ‘ત્રણ લોકના સમસ્ત પ્રદાર્થોના પ્રકાશ કર-
નારા એવા શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને’ આ
શબ્દો મંગલાચરણુરૂપ છે.

‘જીવનું કંઈક-અલ્પ એવું’ આ શબ્દો પ્રસ્તુત પ્રકરણના અભિધેય કે વિષયને જણાવનારા છે. ‘પૂર્વાચાર્યોના કથન અનુસાર’ આ શબ્દો ગુરુપરંપરા સાથેનો સંબંધ સૂચવનારા છે.

‘અલ્પ યોધ ધરાવનારાઓને વિશેષ યોધ પમાડવા માટે’ આ શબ્દો પ્રકરણ-રચનાનું પ્રયોજન સૂચવનારા છે, તેમજ તેના અધિકારી અંગે પણ નિર્દેશ કરનારા છે. તાત્પર્ય કે આ પ્રકરણ મેં તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરનારાઓ માટે રચ્યું છે, નહિ કે પાંડિતો અથવા અભ્યાસીઓ માટે.

અંતરચનાના પ્રારંભમાં ઇષ્ટદેવનું મંગલાચરણ કરવાથી અંતકારની પરમ આસ્તિકતા પ્રકટ થાય છે અને તેથી અધ્યયન-અધ્યાપન માટે નિઃસંકોચ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે. વળી ઇષ્ટદેવના નામસૂચનથી આ અંત કયા ધર્મનો કે સંપ્રદાયનો છે, એ પણ જાણી શકાય છે.

અંતના પ્રારંભમાં જ અભિધેય કે વિષયનું સૂચન કરી દેવાથી આ અંતમાં શેનું વર્ણન આવશે, તે પાઠકો સમજી શકે છે અને તેથી તેના અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ કરવી કે નહિ ? તેનો નિર્ણય કરી શકે છે.

સંબંધનો નિર્દેશ કરવાથી આ અંતને કેટલો પ્રમાણુ-ભૂત ગણવો ? તેનો ખ્યાલ પાઠકોને આવી શકે છે. દાખલા તરીકે અહીં પ્રકરણકર્તાએ એમ કહ્યું છે કે ‘હું પૂર્વાચાર્યોના કથન અનુસાર કહું છું’, પણ મારી મતિથી કહેતો નથી.’

એટલે પૂર્વાચાર્યોના કથન પર અટલ વિશ્વાસ રાખનારા એવા શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તે ગ્રાહ્ય બને છે. અહીં આવું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ ન હોય તો સંભવ છે કે પાઠકો તેને સ્વતંત્ર મતનિરૂપણ માની લે અને તેથી તેના અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ કરવી કે નહિ? એના વિચારમાં પડે.

અંતરચનાતું પ્રયોજન જણાવવાથી પાઠકને અંતરચનાના હેતુ પરત્વે કંઈ શંકા કરવાતું કારણ રહેતું નથી અને અધિકારીતું સૂચન કરવાથી જેઓ તેના અધિકારી છે, તે જ તેના પઠનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં લગભગ બધા જ દર્શનવાળાઓ આ પદ્ધતિતું અનુસરણ કરતા અને તેથી જ્ઞાન-સંપાદનના ક્ષેત્રમાં સુંદર વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતી.

આ આખી રચનામાં ગાહ્યા છંદનો જ ઉપયોગ થયેલો છે કે જેનું લક્ષણ સંસ્કૃત ભાષાની આર્યાને મળતું છે.

[૨]

જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

જીવા મુક્તા સંસારિણો ય તસ થાવરા ય સંસારી ।
પૃથ્વી-જલ-જ્વલન-વાઝ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા ॥૨॥

સંસ્કૃત છાયા

જીવા મુક્તાઃ સંસારિણશ્ચ ત્રસાઃ સ્થાવરાશ્ચ સંસારિણઃ ।
પૃથ્વી-જલ-જ્વલન-વાયુ-વનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ જ્ઞેયાઃ ॥

પદાર્થ

જીવા—જીવો.

અહીં જીવની બહુલતા સૂચવવા માટે જીવા એવો બહુવચનનો પ્રયોગ છે. જીવો દ્રવ્યથી અનંત છે, ક્ષેત્રથી સમસ્ત લોકવર્તી છે, કાલથી ત્રણે કાલમાં રહેનાર છે અને ભાવથી ઉપયોગાદિ લક્ષણવાળા છે.

જો બધાં જ શરીરમાં એક અખંડ જીવ હોત તો અહીં જીવા એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરત નહિ, પણ

નિગોદ* સિવાય દરેક શરીરમાં જીવો જીવ છે, કારણકે તેને સુખદુઃખનો અનુભવ જીવ જીવ પ્રકારે થાય છે અને દરેકનું વ્યક્તિત્વ (Individuality) જીવ પ્રકારનું છે, તેથી અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ સાર્થક છે.

મુક્તા—મુક્ત, પારંગત, સિદ્ધ.

જે જીવો કર્મથી સર્વથા મૂકાયેલા છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. આવા જીવો દેહ છોડ્યા પછી લોકના અગ્ર-ભાગે આવેલી સિદ્ધશિલા ઉપર પહોંચે છે અને ત્યાં સ્થિર થાય છે. આવા જીવો સંસારસાગરનો પાર પામી ગયેલા હોવાથી પારંગત કહેવાય છે અને તેમનું સર્વ પ્રયો-જન સિદ્ધ થયેલું હોવાથી સિદ્ધ પણ કહેવાય છે.

સંસારિણો—સંસારી.

‘ સંસરણં સંસાર: ’ જેમાં એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં સરી જવાનું કામ નિરંતર ચાલી રહ્યું છે, તે સંસાર કહેવાય છે. આવા સંસારમાં રહેલા જીવો, તે સંસારી.

ય—અને.

ત્રસ—ત્રસ.

કહ્યું છે કે ‘ શીતોષ્ણભયાચૈરમિતપ્તાસ્તન્નાશાય ત્રસ્યન્તીતિ ત્રસા: । ’ જે જીવો ઠંડી, તાપ, ભય વગેરેથી ત્રસ પામીને દુઃખી થઈને તેનો નાશ કરવાની એટલે કે પ્રતિકાર કરવાની એલા કરે છે, તે ત્રસ કહેવાય છે. અહીં ત્રસ્યન્તિનો અર્થ

* નિગોદમાં એક શરીરમાં અનંત જીવો રહે છે.

ચેષ્ટન્તે કરવાનો છે. તાત્પર્ય કે જે જીવો સુખ-દુઃખનું સંવેદન થતાં તેને અનુકૂળ હલન-ચલનાદિ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તે ત્રસ કહેવાય છે. ત્રસનામકર્મના ઉદ્દયથી જીવો આવું ત્રસપણું પામે છે.

થાવરા—સ્થાવર.

કહ્યું છે કે 'તિષ્ઠન્ત્યુષ્ણાદ્યમિતાપિતા અપિ તત્પરિહારા-સમર્થાઃ સ્થાવરનામકર્મોદયવશવર્તિનઃ સ્થાવરાઃ ।' જે જીવો ઠંડી, તાપ વગેરેથી પીડા પામવા છતાં તેનો પરિહાર કરવાને અસમર્થ હોઈ, જેવી હાલતમાં હોય તેવી જ હાલતમાં પડ્યા રહે છે, તે સ્થાવર કહેવાય છે. સ્થાવર-નામકર્મના ઉદ્દયથી જીવો આવું સ્થાવરપણું પામે છે.

ચ—અને.

સંસારી—સંસારી જીવો.

પૃથ્વી-જલ-જલણ-વાઝુ-વળસ્સઈ--પૃથ્વી, જલ, જવલન, વાયુ અને વનસ્પતિ.

પૃથ્વી એટલે માટી, જલ એટલે પાણી કે અપ્, જવલન એટલે અગ્નિ કે તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ પાંચેયમાં જીવોનો વાસ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કેટલાક જીવો આ પાંચેયને પોતાની કાયા બનાવીને અંદર રહેલા છે. આ જીવોને અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય (તેજસ્કાય), વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય કહેવામાં આવે છે.

થાવરા—સ્થાવર.

નેયા—બાણવા યોગ્ય છે.

અન્વય

જીવા મુક્તા સંસારિણો ય—જીવો સિદ્ધ અને સંસારી એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં સંસારી-સંસારી જીવો ત્ત્સ ધાવરા ગ્ર-ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં ધાવરા પુઢવી-જલ-જલણ-વાઝ-વણસ્સઈ નેયા—સ્થાવર જીવો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એમ પાંચ પ્રકારે બાણવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ

જીવોના સિદ્ધ અને સંસારી એવા બે મુખ્ય ભેદો છે. તેમાં સંસારી જીવો ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારમાં વહેંચાયેલા છે. તેમાં સ્થાવર જીવો પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ પ્રકારના છે.

વિવેચન

આ લોકમાં અનંતાનંત જીવો રહેલા છે. આ બધા જીવોમાં ચેતના કે ઉપયોગાદિ લક્ષણો સામાન છે, પણ તેમની અવસ્થા સમાન નથી. કેટલાક જીવો કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થઈ, સંસારસાગરનો પાર પામી, સિદ્ધ થયેલા છે, એટલે સમગ્ર જીવોના ‘સિદ્ધ’ અને ‘સંસારી’ એવા બે ભેદો પડે છે.

સિદ્ધ અને સંસારી જીવોમાં આપણો સંપર્ક-સમાગમ સંસારી જીવો સાથે જ રહે છે અને દયાનો વિષય તે જ

બની શકે, તેથી પ્રથમ વર્ણન સંસારી જીવોનું કરેલું છે. સંસારી જીવો પણ અવસ્થાવિશેષથી બે પ્રકારના છે : કેટલાક જીવો ભય, ત્રાસ કે દુઃખનો અનુભવ થતાં તેના પ્રતિકાર માટે ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે, ન્યારે કેટલાક જીવો એવી ચેષ્ટાઓ કરી શકતા નથી. એટલે સમગ્ર સંસારી જીવોના 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એવા બે પ્રકારો પડે છે.

હાલના વૈજ્ઞાનિકોએ એમ માન્યું છે કે ન્યાં પ્રતિક્રિયા—Response દેખાય, ત્યાં જીવન—(Life) માનવું; એટલે કે આપણે કોઈને સ્પર્શ કરીએ કે કોઈ પ્રકારનો આઘાત કરીએ અને સામી કંઈ પણ પ્રતિક્રિયા થાય તો સમજવું કે આમાં જીવન છે અને પ્રતિક્રિયા ન થાય તો સમજવું કે આમાં જીવન નથી; પરંતુ આ લક્ષણ અપૂર્ણ છે, અધૂરું છે; કારણ કે કેટલાક જીવો તથા પ્રકારની સામગ્રીના અભાવે દુઃખનું સંવેદન થવા છતાં પ્રતિક્રિયા કરી શકતા નથી, એટલે 'ચેતનાલક્ષણો જીવઃ' એમ માનવું જ યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થાવર જીવો જીવ-રાશિમાંથી બાકાત થતા નથી.

ત્રસ અને સ્થાવરમાં પણ સ્થાવરનું સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પ્રથમ કરે છે. સ્થાવર જીવો પાંચ પ્રકારના છે: (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય (૩) અગ્નિકાય (તેજસ્કાય-તેઉકાય), (૪) વાયુકાય અને (૫) વનસ્પતિકાય. આનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને પૃથ્વી રૂપે પરિણામિત

છે, કેટલાક જીવો અપ્ એટલે પાણી કે જલને પોતાના શરીર રૂપે પરિણુમાવે છે, કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને અગ્નિરૂપે પરિણુમાવે છે, કેટલાક જીવો વાયુને પોતાના શરીરરૂપે પરિણુમાવે છે અને કેટલાક જીવો વનસ્પતિરૂપે પરિણુમાવે છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે કે એક પરંપરા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણને સ્થાવર અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા બહુ શરીરવાળા જીવોને ત્રસ માનવાની હતી. નીચેની પંક્તિઓ તેના પ્રમાણરૂપ છે :

પુઢવી આઝજીવા ય, તહેવ ય વળસ્સઈ ।

ઈચ્ચેતે ધાવરા તિવિહા, તેસિં મેઐ સુળેહમે ॥

ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬, ગા૦ ૬૯.

“ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય તેમજ વનસ્પતિકાય એમ સ્થાવરો ત્રણ પ્રકારના છે. તેના ભેદો મારાથી સાંભળો. ”

તેઝ વાઝ અ બોધઢવા, ઝરાલા ઝ તસા તહા ।

ઈચ્ચેઐ તસા તિવિહા, તેસિં મેઐ સુળેહ મે ॥

ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬, ગા૦ ૧૦૭.

“ તેજસ્કાય, વાયુકાય અને ઉદાર-બૃહત્ શરીરવાળા ત્રસો, એમ ત્રસો ત્રણ પ્રકારના છે. તેના ભેદો મારાથી સાંભળો. ”

અહીં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણને સ્થિર માની તેનો સમાવેશ સ્થાવરમાં કર્યો છે અને

અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા બે ઈન્દ્રિય આદિ જીવોમાં ગતિ હોવાથી તેનો સમાવેશ ત્રસમાં કર્યો છે. આમ છતાં પ્રથમ બેને ગતિત્રસ અને બે ઈન્દ્રિય આદિને પ્રધાનત્રસ કહ્યા છે, એટલે આ અપેક્ષાકૃત ભેદ છે; પરંતુ સામાન્ય વ્યવહાર તો પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેયને સ્થાવર માનવાનો છે, એટલે પ્રકરણકારે તેની ગણના સ્થાવરમાં કરેલી છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘જીવંત શરીરો સામાન્ય રીતે કેંક પાંચા-કેં નરમ હોય છે, તે પૃથ્વીકાય જેવા કઠિન કેમ હોઈ શકે?’ પણ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. પ્રાણી-ઓનાં હાડકાં, શીંગડાં, નખ વગેરે કઠિન હોવા છતાં તેમાં જીવ હોય છે, તેમ પૃથ્વી કઠિન હોવા છતાં તેમાં જીવ હોઈ શકે છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જેમ માદક દ્રવ્ય પીવાથી મનુષ્ય મૂર્છિત દશામાં પડ્યો રહે છે અને તેમાં હલન-ચલનાદિ વ્યવહાર જેવામાં આવતો નથી, તેમ પૃથ્વી સચેતન હોવા છતાં તેમાં રહેલું ચૈતન્ય અમુક અંશે મૂર્છિત હોવાથી તે જોઈએ તેવું વ્યક્ત થતું નથી અને આપણા અનુભવમાં આવી શકતું નથી, પણ સાત્ત અને યુક્તિનો આધાર લઈએ તો આપણી બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવું છે.

જેઓ એમ કહે છે કે ‘જલે વિષ્ણુઃ સ્થલે વિષ્ણુઃ’ તેઓ તો પૃથ્વી વગેરેમાં ચૈતન્ય હોવાનો ઈન્કાર કેમ કરી શકે? જો સ્થલમાં-પૃથ્વીમાં વિષ્ણુનો વાસ હોય તો ચૈતન્યનો વાસ કેમ ન હોય ?

જીવંત શરીર અમુક સંયોગોમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ખાણમાં રહેલા લવણ, પત્થર વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે. કેટલીક વાર પત્થરના પાણિયાઓ ક્રમશઃ વધતા ભેવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે તે અંદરથી સચેતન પૃથ્વી સાથે જોડાયેલા હોય છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘ પાણી તો પ્રવાહી છે અને આમ તેમ ફેલાઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં તે કોઈ જીવનું શરીર કેમ હોઈ શકે? ’ પરંતુ આ કથન ઊંડા અનુભવ વિનાનું છે. ઈંડામાં જરદી એટલે પીળો પ્રવાહી રસ હોય છે, તે જીવંત હોય છે, કારણ કે તેમાંથી આગળ જતાં પક્ષીનો જન્મ થાય છે. અથવા હાથીની ઉત્પત્તિ સમયે તે કલલ એટલે એક જાતના પ્રવાહી પદાર્થરૂપ હોય છે અને તેમાંથી જ આગળ જતાં હાથીનો જન્મ થાય છે, એટલે પ્રવાહી પદાર્થ પણ જીવનું શરીર બની શકે છે.

અહીં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ પ્રવાહીનો અમુક જથ્થો જીવનું શરીર બની શકે, પણ અત્યંત નાનું ણિંદુ જીવનું શરીર શી રીતે બની શકે? ’ તો આમ કહેવું યુક્તિ-યુક્ત નથી; કારણ કે જીવો અત્યંત નાના ણિંદુ અને તેથી પણ અધિક નાના લાગને પણ શરીર તરીકે ધારણ કરનારા હોય છે. તે સંબંધી આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો શું કહે છે? તે સાંભળો : ‘ એક વાળમાં ૪૦૦૦ જંતુઓ સમાઈ શકે તેવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે. ટીકીટ પર ફેટાલ્યા કટેરિયા જંતુઓ ૨૫૦૦૦૦૦૦૦ (પચીસ કોડ) રહી શકે છે. ’ ડૉ. એ.

રીય કહે છે કે 'એક રતલ ચેરીકુટ પર ૧૨૦૦૦૦૦૦ જંતુઓ, એક રતલ કાળી દ્રાક્ષ પર ૧૧૦૦૦૦૦૦ જંતુઓ અને એક રતલ લીલી દ્રાક્ષ પર ૮૦૦૦૦૦૦ જંતુઓ સમાઈ શકે છે.' વળી એક વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે 'સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્રથી એવાં ઝીણાં જંતુઓ દેખાય છે કે એક સોયના અગ્રભાગ પર ૬ કોડનો સમાવેશ થઈ શકે.' હવે પાણીના અતિ સૂક્ષ્મખિંદુને જીવ શરીર તરીકે ધારણ કરી શકે કે નહિ? તે વિચારી જુઓ. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જીવ દેહપરિણામી છે, એટલે મોટા દેહમાં મોટો, નાના દેહમાં નાનો અને અતિ નાના દેહમાં અતિ નાનો થઈને રહે છે. તાત્પર્ય કે જલનું અત્યંત નાનું ખિંદુ પણ સચેતન હોય છે અને અપૂકાયજીવોના અસંખ્યાત શરીરોના સમૂહરૂપ હોય છે ને તેમાં પ્રત્યેક શરીર દીઠ જુદો જુદો જીવ હોય છે.

અગ્નિ તથા વાયુમાં પણ આ રીતે ચૈતન્ય હોય છે અને વનસ્પતિમાં તો તેની નિશાનીઓ બહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેનો વિચાર આગળ આઠમા પ્રકરણમાં આવશે.

[३]

पृथ्वीकाय

भूण

फलिह-मणि-रयण-विद्रुम-हिङ्गुल-हरियाल-मणसील-रसीदा ।
कणगाइ-धाऊ सेढी-वन्नेय-अरणेद्वये-पलेवा ॥ ३ ॥

अभय-तूरी-ऊसं, मड्डी-पाहाण जाइओ णेगा ।
सौवीरंजण-लूणाइ-पुढविभेयाइ इच्चाइ ॥ ४ ॥

संस्कृत धाया

स्फटिक-मणि-रत्न-विद्रुम-हिङ्गुल-हरिताल-मनःशिला-रसेन्द्राः ।
कनकादि धातवः खटिका-वर्णिका-अरणेटक-पलेवकाः ॥३॥

अभ्रकं तूर्यूपं मृत्तिका-पाषाणजातयोऽनेकाः ।
सौवीराञ्जन-लवणादयः पृथ्वीभेदा इत्यादयः ॥४॥

पदार्थ

फलिह-स्कटिक.

उत्तराध्ययनसूत्रना ॐवाॐवविविभिक्षितप्रकरधुमा ' गोमे-

જ્જણ ય રુચો અંકે ફલિહે ય લોહિયકલે ય ' આદિ પદોથી સ્ફટિકની ગણના ચૌદ રત્નોમાં કરેલી છે; એટલે સ્ફટિક નામનું એક રત્ન પણ થાય છે, પરંતુ તેનો સમાવેશ રત્નમાં સમજવો. અહીં સ્ફટિક શબ્દથી પારદર્શક અને કિંમતી એવા પથ્થરની જાતિ સમજવી કે જેની મૂર્તિઓ, માળા વગેરે બને છે. અંગ્રેજીમાં જેને ' Crystal and quartz ' કહે છે, તે આ વસ્તુ સમજવી.

મણિ-મણિ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ' મણિવિહાણે ' એ પદથી ચૌદ પ્રકારનાં રત્નો જ ગ્રહણ કરેલાં છે, એટલે મણિ અને રત્ન એ એક ખીજના પર્યાયશબ્દો છે. છતાં વ્યવહારમાં તેની ગણના જૂદી થાય છે, એટલે અહીં તેનો જુદો પ્રકાર સમજવાનો છે. ચન્દ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત વગેરે સમુદ્રોત્પન્ન રત્નોને આ વિભાગમાં ગણવાના છે.

રચણ-રત્ન.

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ રત્નના ચૌદ પ્રકારો માન્યા છે, તે આ પ્રમાણે : (૧) ગોમેદક, (૨) રુચક, (૩) અંક, (૪) સ્ફટિક અને લોહિતાક્ષ, (૫) મરકત અને મસારગલ્લ, (૬) ભુજમોચક, (૭) ઈન્દ્રનીલ, (૮) ચન્દન, ગૈરિક અને હંસગર્ભ, (૯) પુલક, (૧૦) સૌગન્ધિક, (૧૧) ચન્દ્રપ્રભ, (૧૨) વૈદૂર્ય, (૧૩) જલકાન્ત અને (૧૪) સૂર્યકાન્ત.

આજે રત્ન શબ્દથી મુખ્યત્વે માણેક, પોખરાજ, નીલમ, પન્ના, ગોમેદ (લસણિયુ), શનિ વગેરે સમજાય છે.

બ્યોતિષીઓ નવરત્નમાં મુક્તા એટલે મોતી અને પ્રવાલનો પણ સમાવેશ કરે છે.

વિહુમ-પ્રવાલ, પરવાળાં.

પરવાળાં દરિયાઈ એટમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે લાલ-રંગના હોય છે અને માળા બનાવવા માટે, વીંટીઓમાં નંગ તરીકે જડવા માટે તથા ઔષધિપ્રયોગ માટે વપરાય છે.

આજના શોધકો પરવાળા માટે નીચેની હકીકત રજૂ કરે છે. ‘ ઉષ્ણકટિબંધના દરિયામાં અસંખ્ય ઝીણા જંતુઓ રહે છે; તે મરી જાય છે, ત્યારે તેના કંઠણ હાડપિંજરો એક બીજાની સાથે બાજી જાય છે, એટલે એ રીતે દરિયામાં એક બતના ટાપુ બને છે. આવા ટાપુને પરવાળાના ટાપુ (Coral-iland) કહે છે. પરવાળાના ટાપુ પર ખાસ કરીને નાજિયેરીના ઝાડ વિશેષ થાય છે. વેસ્ટ ઈન્ડીઝમાં બાહામાનો ટાપુ છે, તે પરવાળાનો ટાપુ છે.’

પરવાળાંને હિન્દીમાં ‘ મૂંગા ’ ફારસીમાં ‘ મિરબન ’ અને અંગ્રેજીમાં ‘ રેડ કોરલ ’ કહે છે.

હિંગુલ-હિંગળોક.

લાલરંગનો ખનીજ પદાર્થ છે. તેનો ઉપયોગ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સેંથો પૂરવામાં કરે છે અને રક્ષાયણ-શાસ્ત્રીઓ પારો મેળવવા માટે કરે છે. હિન્દી ભાષામાં તેને ઈગુર, ફારસી ભાષામાં સીંગરક અને અંગ્રેજી ભાષામાં સલ્ફ્યુરેટ ઓફ મર્ક્યુરી (Sulphurate of Mercury) કહે છે. બજારમાં હિંગળોકના ગાંગડા વેચાય છે, તેમાં

‘૩મી સીંગરફ’ સહુથી સારો ગણાય છે અને ૧ શેર જેટલા આ હિંગળોકમાંથી પોણા શેર જેટલો પારો નીકળે છે.

હરિયાલ-હસ્તાલ.

આ પણ એક જાતનો ખનીજ પદાર્થ છે કે જે ગંધક અને સોમલના મિશ્રણથી થાય છે. હસ્તાલના અનેક પ્રકારો છે, તેમાં પત્રી હસ્તાલ ઉત્તમ ગણાય છે. તે રંગે પીલી હોય છે અને રંગ, રસાયણ તથા ઔષધિમાં વપરાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેને ઓર્પિમેન્ટ (Orpiment) કહેવામાં આવે છે.

મણસિલ-મનશીલ, મણશીલ.

આ એક જાતનો ઝેરી પદાર્થ છે અને ઔષધિ તથા રસાયણોમાં વપરાય છે. કેટલાક તેને હસ્તાલનો જ એક પ્રકાર માને છે. હિન્દીમાં તેને ‘મૈનસીલ’ અને અંગ્રેજીમાં ‘રિઅલગાર’ (Realgar) કહે છે.

રસીંદ્ર—રસેન્દ્ર, પારો.

રસીંદ્ર એ મૂળ શબ્દ છે. અહુવચનમાં દ્વા એવો પ્રયોગ થયેલો છે. અધા રસોમાં ઉત્તમ હોવાથી તેને રસેન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. પારદ, પારો એ તેના પર્યાયશબ્દો છે. પારો ખાણમાંથી નીકળે છે અને વજનમાં ખૂબ ભારે હોય છે. ઔષધિમાં તથા રસાયણમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અનાજ સડી ન જાય તે માટે તેમાં પારાની થેપલીઓ (માટીમાં મિશ્રણ કરેલી) મૂકવામાં આવે છે. તેને હિન્દીમાં

પારા અને અંગ્રેજીમાં મરક્યુરી (Mercury) કહેવામાં આવે છે.

હાલ પારાની વિશેષ ઉત્પત્તિ સાઈબિરિયામાં થાય છે કે જે સોવિયેટ રશિયાનો એક ભાગ છે અને ઉત્તર પ્રદેશમાં ઘણે દૂર આવેલો છે.

કળગાઈ ધાતુ—કનકાદિ ધાતુઓ, સોનું વગેરે સાત પ્રકારની ધાતુઓ.

કનક એટલે સોનું. બધી ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને અહીં મુખ્યતા આપવામાં આવી છે. આદિ શબ્દથી બાકીની છ ધાતુઓ સમજવાની છે, તે આ પ્રમાણે : રૌપ્ય-રૂપું, તામ્ર-તામ્બું, લોહ-લોહું, ત્રપુ-તરવું-કલાઈ, સીસક-સીસું અને જસદ-જસત. પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં ‘ચામીકર-રુપ્ય-તામ્ર-ત્રપુ-સ્વર્પર-સીસક-લોહાનિ’ એ ક્રમ આપ્યો છે, પણ તેમાં કોઈ તાત્ત્વિક તફાવત નથી. સ્વર્પર એટલે જસત.

ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ લઘુવૃત્તિમાં એટલું સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘ષ્ણામ્નિસંયોગાત્પૂર્વં પૃથ્વીકાયત્વં અગ્નિ-સંયોગે તુ અગ્નિકાયત્વં’ આ સાતે ય ધાતુ અગ્નિનો સંયોગ થયા પહેલાં એટલે ખાણમાંથી નીકળી હોય તે સ્વરૂપમાં પૃથ્વીકાય ગણાય છે અને જ્યારે તેનો અગ્નિ સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે તે અગ્નિમય થઈ જવાથી તેની ગણના અગ્નિકાયમાં થાય છે. અહીં વિશેષ સ્પષ્ટતા એટલી કે ધાતુઓ ઠરી જાય છે, ત્યારે અજીવ ગણાય

છે, કારણ કે એ વખતે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું જીવન રહેતું નથી.

સેદી—ખડી.

ટીકાઓમાં 'સેદિ ત્તિ' શ્લોકો એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે, એટલે તેનો અર્થ ખડી સમજવાનો છે કે જે ઘરને ધોળો રંગ આપવામાં, તેમ સ્લેટ વગેરે પર અક્ષરો લખવામાં વપરાય છે.

વન્નિય—રમચી, સોનાગેરુ.

ટીકાઓમાં વર્ણિકાનો અર્થ રક્તમૃત્તિકા એટલે એક પ્રકારની લાલ માટી ઠરવામાં આવ્યો છે કે જેને વર્તમાન ભાષામાં રમચી અથવા સોનાગેરુ કહે છે. વાસણો વગેરેને લાલ રંગ ચડાવવા માટે તેનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે.

અરણેટ્ટક—અરણેટક.

ઉપા० શ્રીક્ષમાકલ્યાણકલ્પએ વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'અરણેટ્ટકઃ પાષાણલંબમિશ્રિતશ્વેતમૃત્તિકારૂપો દેશપ્રસિદ્ધઃ' તે પથ્થરના ટુકડાથી મિશ્રિત શ્વેત માટીરૂપ હોય છે અને અમુક દેશમાં અરણેટ્ટક નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પલેવા—પલેવક, એક જાતનો પોચો પથ્થર.

પલેવ એ મૂળ શબ્દ છે. બહુવચનમાં પલેવા એવો પ્રયોગ થયેલો છે. વૃત્તિકારોના અભિપ્રાયથી તે પાષાણની એક જાત છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પલેવ શબ્દ પોચાના અર્થમાં વપરાય છે. તેમાં માત્રાનો વ્યતય થવાથી પલેવ

બન્યો હોય એ સંભવિત છે. એ રીતે તેનો અર્થ એક બતનો પોચો પથર થાય છે.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર આદિમાં પૃથ્વીકાયની ગણના પ્રસંગે સેદી, વન્નિય, અરણેટ્ટય કે પહેલનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, પણ પ્રકરણ-રચનાકાલે આ વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને તેનો પૃથ્વી સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમાં કરેલી છે.

અભય-અબ્રક, અખરખ.

પડવાળો ચમકદાર એક પ્રકારનો ખનીજ પદાર્થ છે. તે રસાયણ તથા ઔષધિમાં વપરાય છે અને પાંચેય પ્રકારના રંગમાં મળી આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેને મીકા (Mica) કહે છે.

તૂરી-તુરી, ફટકડી.

ટીકાકારોએ તૂરીનો અર્થ 'વસ્ત્રોને રંગનો પાશ આપનારી એક બતની માટી' કર્યો છે: 'તૂરી વસ્ત્રાણાં પાશહેતુર્મુત્તિકાવિશેષઃ।' જે તૂરીનો અર્થ તુવરી કરીએ તો ફટકડીનો એ પર્યાયશબ્દ છે અને ખનીજ હોવાથી પૃથ્વીકાયનો જ એક પ્રકાર છે. વળી કપડાને રંગ ચડાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

કેટલાક તૂરીનો અર્થ તેજતુરી પણ કરે છે કે જેનો ઉલ્લેખ કથાસાહિત્યમાં લોહાનું સુવર્ણ બનાવનારી એક પ્રકારની માટી તરીકે આવે છે.

ક્રસં-ખારાવાળી માટી, ખારો.

ટીકાકારોએ ક્રસંનો અર્થ ક્ષારવાળી ભૂમિ ક્યો છે કે જેમાં અંકુરાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ‘ક્રષઃ ક્ષારભૂમિઃ ચત્રાંકુરોત્પત્તિર્ન ભવતિ ।’ આવી ભૂમિ પર જે ખારો જામે છે, તેને પણ ઊંચ જ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ‘ખારું ખારું ઊંચ’ કહેવાય છે, તે આ ખારાને ઉદ્દેશીને જ કહેવાય છે.

કેટલાક ક્રસંનો અર્થ ખારો કરે છે, પણ તેમાં ક્ષાબલા જુદા જુદા ક્ષારના આપે છે. જેમકે-સાજીખાર, નવસાર, ધોવાનો પાપડિયા ખાર, જવખાર વગેરે. આમાં સાજીખાર અને પાપડિયો ખાર તો ઉપરના વર્ગમાં આવી શકે, પણ નવસાર મનુષ્યની વિષ્ટા અને મૂત્રમાંથી તૈયાર થતો હોઈને^૧ તેમજ જવખારની ઉત્પત્તિ જવનું પંચાંગ બાળીને થતી હોઈને^૨ આ વર્ગમાં આવી શકે નહિ.

મટ્ટી-પાહાણ-જાડઓ ખેગા-માટી અને પાષાણની અનેક જાતિઓ-જાતો.

કેટલીક માટી પનક એટલે સૂક્ષ્મ રજડપ હોય છે, તો કેટલીક પીંડ એટલે ઢેકાંડપે હોય છે. વળી કેટલીક માટીનો રંગ કાળો, તો કેટલીક માટીનો રંગ લાલ, પીળો, આદિ પીળો, ધોળો, ભૂખરો એમ અનેક પ્રકારનો હોય

૧. જીવો આર્યભિષગ્-રસવૈદ વિભાગ. પૃ. ૬૮૧

૨. ” ” ” ” ” પૃ. ૬૭૫

આ પૃષ્ઠનો ક્રમાંક નવમી આવૃત્તિ મુજબ સમજવો.

છે. વિશેષમાં કેટલીક માટી ઘણી ચીકણી, તે કેટલીક સામાન્ય ચીકણાવાળી અને કેટલીક ખરબચડી પણ હોય છે. આમ માટીની અનેક જાતો હોય છે, તે બધી પૃથ્વી-કાયમાં ગણાય છે.

પથ્થરમાં પણ આરસ, અકીક, કસોટી, ચિરોડી, કાંકરા, શિલા વગેરે અનેક જાતો હોય છે. તે ખાણમાં હોય છે, ત્યાં સુધી જીવનશક્તિથી યુક્ત હોવાને લીધે પૃથ્વીકાયમાં ગણાય છે.

સોવીરંજણ-સૌવીરંજન, સૂરમો.

આ એક પ્રકારનો ખનીજ પદાર્થ છે કે જેનું ખારીક ગુણ આંખમાં અંજન કરવા માટે વપરાય છે. તેના ઘોળો અને કાળો એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં કાળો વધારે ગુણકારી મનાય છે.

લૂણાઈ-લૂણ વગેરે.

લૂણ એટલે લવણ કે મીઠું. તે દરિયાના ખાસ પાણીને સૂકવીને ખનાવવામાં આવે છે તથા જમીનમાંથી પણ નીકળે છે. સિંધવ, સંચળ, ખીડલૂણ વગેરેની ગણના પણ લૂણમાં થાય છે.

પુઠવિભેયાઈ-પૃથ્વીકાયના ભેદો.

ઈચ્છાઈ-ઈત્યાદિ.

અન્વય

આ બે ગાથાઓમાં વસ્તુઓનાં નામ અનુક્રમે આપેલાં હોવાથી અન્વય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

૭.-૮

સામાર્થ

સ્ટ્રિક, મણિ, રત્ન, પરવાળાં, હિંગળોક, હસ્તાલ, મણ્ડલીલ, પારો, સોનું વગેરે સાત ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટક, પલેવક, અખરખ, તૂરી, ખારો, માટી અને પથ્થરની અનેક જાતો, સૂર્યો તથા મીઠું વગેરે પૃથ્વી-કાયનાં લેહો છે.

વિવેચન

સ્થાવર જીવોમાં પ્રથમ નિર્દેશ પૃથ્વીનો-પૃથ્વીકાયનો કરેલો છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ વર્ણવ્યું છે.

સ્ટ્રિક, મણિ, રત્ન, પ્રવાહ આદિ વસ્તુઓ જ્યારે પૃથ્વીના પેટમાં હોય છે, ત્યારે સચિત્ત હોય છે, જીવન-શક્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમાં કરેલી છે. આ વસ્તુઓ ખાણમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી શસ્ત્ર, અગ્નિ, રસાયણ વગેરેના પ્રયોગથી જીવરહિત બને છે, એટલે એની ગણના અચિત્ત, અજીવ કે જડમાં થાય છે.

આ પરથી એમ પણ સમજવાનું છે કે પૃથ્વીને ખોદતાં અનેક પ્રકારના અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો હજીયાં છે, તેથી તેની જયણા કરવી જોઈએ. જયણા એટલે ચતના, દયા પાળવાનો પ્રયત્ન.

[૪]

અપ્કાય

ભૂળ

ભોમંતરિક્ષમુદગં, ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતણૂ મહિયા ।
હુંતિ ઘણોદહિમાઈ, ભેદા ણેગા ય આઊસ્સ ॥૫૧॥

સંસ્કૃત ળયા

ભૌમાન્તરીક્ષમુદકં, અવશ્યાયો હિમં કરકો હરિતતનુર્મહિકા ।
ભવન્તિ ઘનોદધ્યાદ્યો ભેદા અનેકે ચાપ્કાયસ્ય ॥૫૧॥

પદાર્થ

ભોમંતરિક્ષમુદગં—ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી.
ભોમ અને અંતરિક્ષ તે ભોમંતરિક્ષ. ભોમ એટલે
ભૂમિ સંબંધી, ભૂમિમાંથી નીકળતું. અંતરિક્ષ એટલે
અંતરીક્ષ સંબંધી, આકાશમાંથી પડતું. કૂવા, વાવ વગેરેમાં
પાણીની જે સરવાણીઓ તળિયેથી કૂટે છે, તે ભૌમ કે
ભૂમિનું પાણી ગણાય છે અને જે પાણી વરસાદમાં પડે છે,
તે આંતરીક્ષ કે આકાશનું ગણાય છે.

ઓસા—ઝકળ.

હિમ—ઝરક.

કરગ—કરા.

વરસાદમાં ઝરકના નાના ગોળ ટુકડા પડે છે, તેને કરા કહેવામાં આવે છે.

હરિતણુ—હર્લ કે ઘાસ પરનાં જલણિંદુઓ.

ટીકામાં કહ્યું છે કે 'હરિતણુ ત્તિ' સ્નેહકાલે ધર્માગ્રેષુ જલચિન્દવઃ—હરિતાણુ એટલે પ્રાતઃકાળમાં હર્લ કે (કે ઘાસ)ના અગ્રભાગ પર દેખાતાં જલણિંદુઓ.

મહિયા—ધુમ્મસ.

હુંતિ—છે.

ઘણોદહિમાઈ—ઘનોદધિ આદિ.

પૃથ્વી તથા વિમાનો ઘનોદધિના આધારે ટકેલા છે. ઘનોદધિ એટલે ઘન થઈ ગયેલા-જામી ગયેલા પાણીનો સમૂહ. ઘનોદધિ ઘનવાતના આધારે અને ઘનવાત તનુવાતના આધારે ટકી રહેલ છે.

આદિ પદ્ધતી ખીજ પશુઆવા પ્રકારો ગ્રહણ કરવા.

મેઝાણેગા—અનેક લેદો.

ચ—અને.

આરસ—અપ્ના, અપ્કાયના.

અન્વય

મોમ-અન્તરિક્ષ્વં ઉદ્ગં ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતણુ મહિયા
ચ ઘણોદહિમાઈ : આરસ (અ)ણેગા મેયા હુંતિ ॥

ભાવાર્થ

ભૂમિતું પાણી, આકાશતું પાણી, આકળ, અરક, કરા, દર્ભ કે ઘાસ પરનાં જલબિંદુઓ, ધુમ્મસ અને ઘનોદ્ધિ આદિ અપ્કાયના અનેક લેહો છે.

વિવેચન

પથ્વીકાય પછી અપ્કાયનો પરિચય કમપ્રાપ્ત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ‘સુદ્ધોદય ય ઝસ્સે, હરતળૂ મહિયા હિમે’ એ પદોથી અપ્કાય જીવોના પાંચ પ્રકારો બતાવેલા છે : (૧) શુદ્ધોદક, (૨) આકળ, (૩) ઘાસ પરનાં જલબિંદુઓ, (૪) ધુમ્મસ અને (૫) અરક. અહીં ભૌમ અને આંતરીક્ષ એવા બે લેહો બતાવ્યા છે, તે શુદ્ધોદકના જ સમજવા. કરાનો સમાવેશ અરકમાં સમજવો. ઘનોદ્ધિ અને હિમમાં અપેક્ષાવિશેષથી લેહ નથી, એટલે તેની ગણના પાંચ પ્રકારમાં કરેલી નથી.

કેપ્ટન સ્કોર્સનીએ સૂક્ષ્મદર્શકચંત્ર વડે પાણીના એક ટીપામાં ૩૬૪૫૦ હાલતાચાલતા સૂક્ષ્મ જીવો બોયા, એવું વર્ણન કેટલાક આધુનિક વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમાં આવે છે, પણ તે પાણીથી જુદા સમજવા. પાણી પોતે સ્થાવર છે અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા આ જીવો ત્રસ છે, એટલે કે બે ઈન્દ્રિયવાળા છે.

કેટલાક કહે છે કે, ‘પાણી તો ઓકિસજન અને હાઈડ્રોજન નામના બે વાયુ મળવાથી થાય છે, પછી તેમાં જીવ શી રીતે હોઈ શકે?’ તાત્પર્ય કે તે એક પ્રકારનો ભૌતિક

પદાર્થ જ છે. પરંતુ આમ કહેવું ઉચિત નથી. એ કે તેથી અધિક દ્રવ્યો વડે ભલે પાણીની ઉત્પત્તિ થતી હોય, પણ જ્યારે તે પાણીરૂપ બને છે, ત્યારે તે અસંખ્ય જીવોની કાર્યારૂપ જ હોય છે. કેટલાક પદાર્થોના સંયોગથી વીંછી, દેડકા, માછલાં વગેરે બને છે, પણ તેમાંનું જીવતત્ત્વ તો શૂંદ્રું જ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. અહીં એ જીવાવયું પણ ઉચિત ગણાશે કે ભગવતીસૂત્ર આદિમાં વાતચોનિક જલનો ઉલ્લેખ આવે છે, એટલે વાયુના સંયોગથી જલ બનવાની વાત નવી નથી.

પાણીને ગરમ કરતાં ત્રણ ઉકાળા આવે, એટલે અપૂકાયના જીવો સ્થવી બન્ય છે અને અચિત્ત પાણી રહી બન્ય છે. તે ઉકાળામાં પાંચ પ્રહર સુધી, શિયાળામાં ચાર પ્રહર સુધી અને ચૌમાસામાં ત્રણ પ્રહર સુધી અચિત્ત રહે છે. પછી પાછું સચિત્ત બને છે, એટલે કે અપૂકાય જીવો ઉત્પન્ન થઈ બન્ય છે. જો આ રીતે પાણી સચિત્ત થતાં પહેલાં તેમાં ચૂનો નાખવામાં આવે તો બીજા ચૌવીશ પ્રહર સુધી અચિત્ત રહી શકે છે. આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને જીવહયાપ્રેમીઓ ઉકાળેલા પાણીનો ઉપયોગ કરે છે, તેમજ ચૂનાવાળું પાણી પણ રાખે છે, જે સચિત્ત પાણીનો સર્વથા ત્યાગ કરનાર સાધુ-સાધ્વીઓને ખપમાં આવે છે.

[૫]

અગ્નિકાય

મૂળ

ઇંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ઉક્કાસણ-કળગ-વિજ્જુમાઈયા ।
અગ્ણિ-જિયાણં મેયા, નાયવ્વા નિરુણ-બુદ્ધીઐ ॥૬॥

સંસ્કૃત છાયા

અન્નાર-જ્વાલા-મુર્મુર-ઉલ્કાશનિ-કળક-વિદ્યુદાદયઃ ।
અગ્નિ-જીવાનાં મેદા જ્ઞાતવ્યા નિપુણબુદ્ધયા ॥૬॥

પદાર્થ

ઇંગાલ-અંગાર.

જે અગ્નિ જ્વાલારહિત હોય, તે અંગાર સમજવો.
' અન્નારો જ્વાલારહિતઃ । ' કાષ્ટ વગેરેના અગ્નિમાંથી જ્વાલા
શમી જતાં અંગારા રહે છે. વ્યાવહારિક લાભમાં સળગતા
કેલસાને અંગાર કહેવામાં આવે છે, પણ આ પરિભાષા
અનુસાર જ્યારે તે જ્વાલારહિત હોય, ત્યારે જ તેને
અંગાર સમજવાનો છે.

જાલ-જવાલા.

અગ્નિમાંથી જે શિખા પ્રકટે કે ભડકે થાય, તેને જવાલા કહે છે. 'જ્વાલા અગ્નિસમ્બદ્ધાર્ચિર્વિશેષઃ ।'

મુમ્મુર-ભાઠાનો અગ્નિ, ભરસાડ.

છાણાં વગેરે ખળી ગયા પછી તેના પર રાખ વળી બચ છે, તેને ભાઠો કે ભરસાડ કહે છે. તેમાં અગ્નિના નાના કણ હોય છે, એટલે તેની ગણના અગ્નિકાયમાં કરેલી છે. ટીકામાં કહ્યું છે કે 'મુર્મુરા વિરલાગ્નિકળમસ્મઃ લોકે કારિષોઽગ્નિરિતિ પ્રસિદ્ધઃ ।' મુર્મુર એટલે થોડા અગ્નિકણરાળી ભસ્મ કે જે લોકોમાં કારિષ-અગ્નિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કારિષ એટલે સૂકાયેલું છાણુ, તેમાંથી ખનાવેલાં છાણાં.

ચક્કાસણિ—ઉલ્કાનો અગ્નિ.

કવચિત્ કવચિત્ આકાશમાંથી જે અગ્નિ ઝરે છે અને જેના મોટા લીસોટા પડે છે, તેને ઉલ્કા સમજવાની છે. અશનિ એટલે અગ્નિ.

કળગ—આકાશમાંથી ખરતા અગ્નિકણો.

કેટલીક વાર આકાશમાંથી અગ્નિના કણો ખરે છે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં કણુગરૂપે કરાયો છે.

કેટલાક ઉલ્કા અને અશનિનાં સ્વરૂપો બુદ્ધાં માને છે અને ઉલ્કા રેખારૂપ હોય છે, ન્યારે અશનિ કણુકરૂપ હોય છે એમ જણાવે છે; પણ એમ કરતાં કણુગનો અર્થ બંધગ્રેસતો નથી. ત્યાં 'આકાશમાંથી તારાની જેમ કણિયા

રૂપે પડતો અગ્નિ' એવો અર્થ કરવામાં આવે છે, પણ તેથી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ થતી નથી. એ તો અશનિનું જ એક સ્વરૂપ થયું, એટલે સ્કાસણિનો અર્થ ઉલ્કાનો હીસોટારૂપ અગ્નિ અને કળગનો અર્થ આકાશમાંથી ખરતા અગ્નિકણો એમ કરવો સમુચિત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર તથા ભુવસમાસ વગેરેમાં ઉલ્કા આદિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પણ તે અગ્નિનું એક પ્રકારનું સ્વરૂપ હોઈને અહીં વર્ણવાયેલું છે.

વિજ્જુમાર્ઠયા—વિદ્યુત્ આદિ, વીજળી વગેરે.

વરસાદના દિવસોમાં આકાશમાં જે વીજળી થાય છે, તેમાં એક પ્રકારનો અગ્નિ હોય છે. વીજળીના દીવામાં પણ સૂક્ષ્મ તારો એકદમ તપવાથી અગ્નિ પ્રકટ થાય છે; જ્યારે વીજળીનો દીવો ખુઝાતો હોય, ત્યારે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

આદિ શબ્દથી ધીજ નહિ કહેલા ભેદો પણ સમજવા. જેમકે અરણીનાં લાકડાં ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, જંગલમાં વાંસ પરસ્પર ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, સૂર્યકાન્ત મણિના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, દીવાસળી ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ વગેરે.

અગ્નિ—જિયાણં—અગ્નિકાય ભુવોના.

ભેયા—ભેદો, પ્રકારો.

નાયઠ્ઠા—બાણુવા યોગ્ય છે.

નિરુણ—બુદ્ધીષ—નિપુણ ખુદ્ધિ વડે.

અન્વય

શંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ચક્રાસણિ-કળગ-વિજ્જુભાઈયા અગ્નિ-
જિવાણં મેયા નિચ્છણ્ણુદ્ધિય નાયવ્વા ॥

ભાવાર્થ

અંગારા, જ્વાલા, ભાકાનો અગ્નિ, ઉલ્કાનો અગ્નિ,
આકાશમાંથી વરસતા અગ્નિના કણ, વીજળી વગેરે અગ્નિ-
કાયના જીવોના ભેદ નિપુણબુદ્ધિ વડે જાણવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

અપ્કાય પછી અગ્નિકાયનું વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે.
તેમાં અગ્નિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોનો પરિચય કરાવવામાં
આવ્યો છે.

અગ્નિનું જે સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ, તે અંગારરૂપ
હોય છે, અથવા જ્વાલારૂપ હોય છે, અથવા ભાકા કે
ભરસાડરૂપ હોય છે. તે ત્રણેયનો અહીં નિર્દેશ કરેલો છે.
તે સિવાય આકાશમાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અગ્નિ પ્રકટ
થાય છે, તેમાંના ઉલ્કા, કણુગ અને વિદ્યુતનો અહીં વિશિષ્ટ
નિર્દેશ કરેલો છે. આ વિષયમાં ખાસ અભ્યાસીઓ તેના
વિશેષ પ્રકારો પાડવા ઈચ્છે તો પાડી શકે છે, પણ અહીં
તો સૂચન માત્ર છે. આકાશમાં જે વીજળી થાય છે, તે
સચિત્ત હોવાથી જ તેની ગણના અગ્નિકાયમાં કરેલી છે.

[૬]

વાયુકાય

શૂળ

ઉબ્ધામગ-ઉક્કલિયા, મંડલિ-મહ-સુદ્ધ-ગુંજ-વાયા ય ।
ઘ્ણ-ત્તણ-વાયાઈયા, મેયા યલુ વાઠકાયસ્સ ॥૭॥

સંસ્કૃત-છાયા

ઉદ્ભ્રામક-ઉક્કલિકૌ, મળ્ડલિ-મહ-સુદ્ધ-ગુન્જ-વાતાશ્ચ ।
ઘનવાત-તનુવાતાદિકા ભેદાઃ યલુ વાયુકાયસ્ય ॥૭॥

પદાર્થ

ઉબ્ધામગ—ઉદ્ભ્રામક વાયુ, સંવર્તક વાયુ.

ઉબ્ધામગ અને ઉક્કલિય તે ઉબ્ધામગ-ઉક્કલિયા. જે વાયુ, તણુખલાં વગેરેને ઊંચે ચડાવીને ભભાવે તેને ઉદ્ભ્રામક વાયુ કહેવાય છે. 'ઉદ્ભ્રામક-વાતઃયસ્તૂનાદિકમૂર્ધ્વં ભ્રામયતિ ।' અને સંવર્તક વાયુ પણ કહે છે. 'ઉદ્ભ્રામક-જ્ઞાતોઽપ્પત્તામઃ સંવર્તકઃ ।'

ઉક્કલિય—ઉત્કલિક વાયુ.

જે રહી રહીને વાય અને જેનાથી ધૂળમાં રેખાઓ પડે છે, તે ઉત્કલિક વાયુ કહેવાય છે. ‘ ઉત્કલિકાવાતઃ યઃ સ્થિત્વા વાતિ યેન ધૂલિષુ રેખા સમુત્પદ્યન્તે । ’

મંડલિ—મંડલિક વાયુ.

જે મંડલાકારે વાય અને પાંદડાં વગેરેને મંડલાકારે એટલે ગોળ ગોળ ચકાવો લેતાં ભભાવે તેને મંડલિક વાયુ કહેવાય છે. ‘મંડલીવાતઃ યો મંડલ્યા વાતિ પત્રાદિકં મંડલા-કારેણ ભ્રામતીત્યર્થઃ ।’

મહ—મહાવાયુ, વટોળિયો.

અહીં મુહ એવો પાઠ પણ જેવામાં આવે છે. તેનો અર્થ મુખવાસમાંથી ઉચ્છ્વાસરૂપે નીકળતો વાયુ એવો થાય, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં વાયુકાયનો આવો લેહ પ્રાયઃ આવતો નથી, એટલે ઉપરના પાઠને જ શુદ્ધ માન્યો છે.

સુદ્ધ—શુદ્ધ વાયુ.

જે વાયુ મંદમંદ વહેતો હોય, તે શુદ્ધ વાયુ કહેવાય છે. ‘શુદ્ધવાતો મન્દવાતઃ ।’

ગુંજ—ગુંજરવ કરતો વાયુ.

વાયા—વાયુઓ.

ય—અને.

ઘણ-તણ-વાયાઈયા—ઘનવાત, તનુવાત વગેરે.

જે વાયુ ઘન-ઘાટો હોય, તે ઘનવાત કહેવાય અને

તનુ-પાતળો હોય તે તનુવાત કહેવાય. આ વાયુઓ ધનો-
દ્ધિની નીચે હોય છે. આદિ શબ્દથી નહિ કહેલા એવા
અન્ય ભેદો પણ સમજી લેવા.

મેયા—ભેદો, પ્રકારો.

સ્વલુ—નિશ્ચયપૂર્વક.

વાચકાયસ્સ—વાયુકાયના.

અન્વય

સ્વભામગ...વાયા ય ઘણ-તણુ-વાયાઈયા સ્વલુ વાચ-
કાયસ્સ મેયા ।

વિવેચન

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને અગ્નિકાય પછી વાયુકાયનો
પરિચય કેમપ્રાપ્ત છે. વાયુ, પવન, હવા વગેરે એકાર્થી
શબ્દો છે.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે પૃથ્વી,
પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિ નજરે દેખાય છે, પણ વાયુ
નજરે દેખાતો નથી. એ તો તેના કાર્યથી જ બાહ્યી શકાય
છે. દાખલા તરીકે ડાળીઓ હાલતી હોય કે ધન ફરફરતી
હોય તે પરથી વાયુ વહી રહ્યો છે, એમ આપણે બાહ્યી
શકીએ છીએ.

અહીં જેને શુદ્ધ વાયુ કહેવામાં આવ્યો છે, તેમાં
પણ અંતર્ગત અનેક ભાતના વાયુ હોય છે. આધુનિક
વૈજ્ઞાનિકોના કથન મુજબ સૂકી હવામાં ૭૮ ટકા નર્ષટ્રો-
જન, ૨૧ ટકા ઓક્સિજન, ૦૯ ટકા આર્ગન અને ૦૪

કાર્બન ડાયોક્સાઇડ વગેરે વાયુઓ હોય છે. આ ઉપરાંત પાણીની વરાળ અને ખીબા ઘન પદાર્થોની રચકણો અને સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ પણ હોય છે.

વાયુ નજરે દેખાતો નથી, આમ છતાં તેને વજન પણ હોય છે અને તેનું અમુક પ્રકારનું દબાણ પણ હોય છે. દાખલા તરીકે ૧૦ સેન્ટીમીટર લાંબો, ૧૦ સેન્ટીમીટર પહોળો અને ૧૦ સેન્ટીમીટર ઊંચો ખાલી કબજો હોય તો તેની અંદર ૧ લિટર હવા હોય અને તેનું વજન ૧.૩ ગ્રામ હોય. એક કાચના વાસણમાંથી હવા ખેંચી લઈને વજન કરવામાં આવે અને પછી હવા ભરાવા દઈને વજન કરવામાં આવે તો હવાવાળું કાચનું વાસણ વધારે વજનદાર હોય છે. તે પરથી આ માપ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. વળી એરોમીટર વગેરે સાધનોથી હવાનું દબાણ કેટલું છે ? તે જાણી શકાય છે.

દૂકમાં, વાયુના અનેક પ્રકારો છે અને તેમાં ચેતન-તત્ત્વ હોઈ તેને શરીરરૂપે ધારણ કરનાર જીવોને વાયુકાયિક જીવો કહેવામાં આવે છે. વાયુ વિના જીવન ધારણ કરવું મુશ્કેલ છે, આમ છતાં તેની દયા પાળવાની ભાવના રાખવી અને તે પ્રમાણે યથાશક્તિ વર્તાવું, એ જીવદયાપ્રેમીઓનું કર્તાવ્ય છે.

[૭]

વનસ્પતિકાથ

મૂળ

સાહારણ-પત્તેયા, વળસ્સઈ--જીવા દુહા સુષ મણિયા ।
જેસિમણંતાણં તણૂ ઇગા સાહારણા તે ૩ ॥ ૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા

સાધારણ-પ્રત્યેકા વનસ્પતિજીવા દ્વિવિધાઃ શ્રુતે મણિતાઃ
યેષામનન્તાનાં તનુરેકા સાધારણાસ્તે તુ ॥૮॥

પદાર્થ

સાહારણ-પત્તેયા—સાધારણ અને પ્રત્યેક.

સાધારણ-અને પત્તેયા તે સાહારણ-પત્તેયા. સાહારણ
એટલે સાધારણ અને પત્તેય એટલે પ્રત્યેક. અહીં 'સાધારણ'
અને 'પ્રત્યેક' આ બંને પારિભાષિક શબ્દો છે, એટલે તેના
અર્થ પરિભાષાના ધોરણે સમજવાનો છે, નહિ કે સામાન્ય
ભાષાના ધોરણે.

વળસ્સઈ-જીવા—વનસ્પતિકાયના જીવો.

વળસ્સઈના જીવા તે વળસ્સઈ-જીવા. વળસ્સઈ—
વનસ્પતિ-વનસ્પતિકાય. વનસ્પતિ એટલે અડપાન. તેને
શરીર તરીકે ધારણ કરનારા જીવો તે વનસ્પતિકાય.

દુહા—બે પ્રકારના.

સુણ—શ્રુતમાં, સૂત્રોમાં, આગમોમાં.

શ્રુતનો સામાન્ય અર્થ સૂત્ર કે આગમ છે. તે અંગે
બૃહત્કલ્પલાખ્યામાં કહ્યું છે કે—

સુય-સુત્ત-ગંધ-સિદ્ધંત-સાસણે આણ-વયણ-ઉવણસો ।
પણ્ણવણા આગમ ઇવ, ઇગઈ પજ્જવા સુત્તે ॥૧૧॥

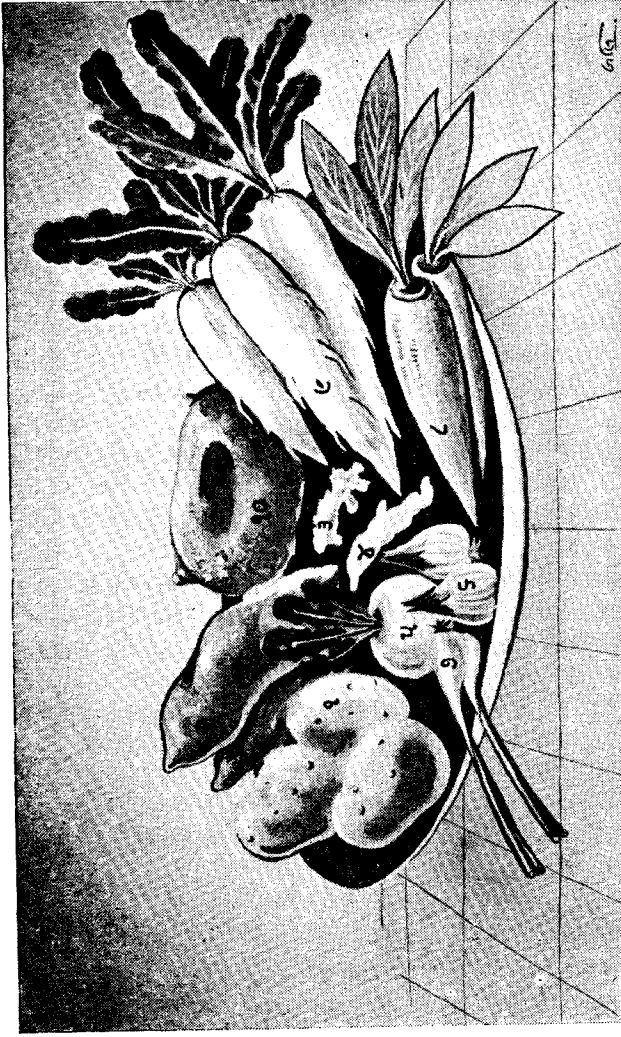
‘શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રંથ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન,
ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના અને આગમ આ બધા સૂત્રોમાં વપરાયેલા
એકાર્થી પર્યાયશબ્દો છે.’

આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રુતનો વિશેષ અર્થ
સામાયિક્કથી માંડીને બિન્દુસાર પૂર્વ સુધીની રચના કરવામાં
આવ્યો છે. ‘શ્રુતં સામાયિક્કાદિ-બિન્દુસારાન્તમ્ ।’

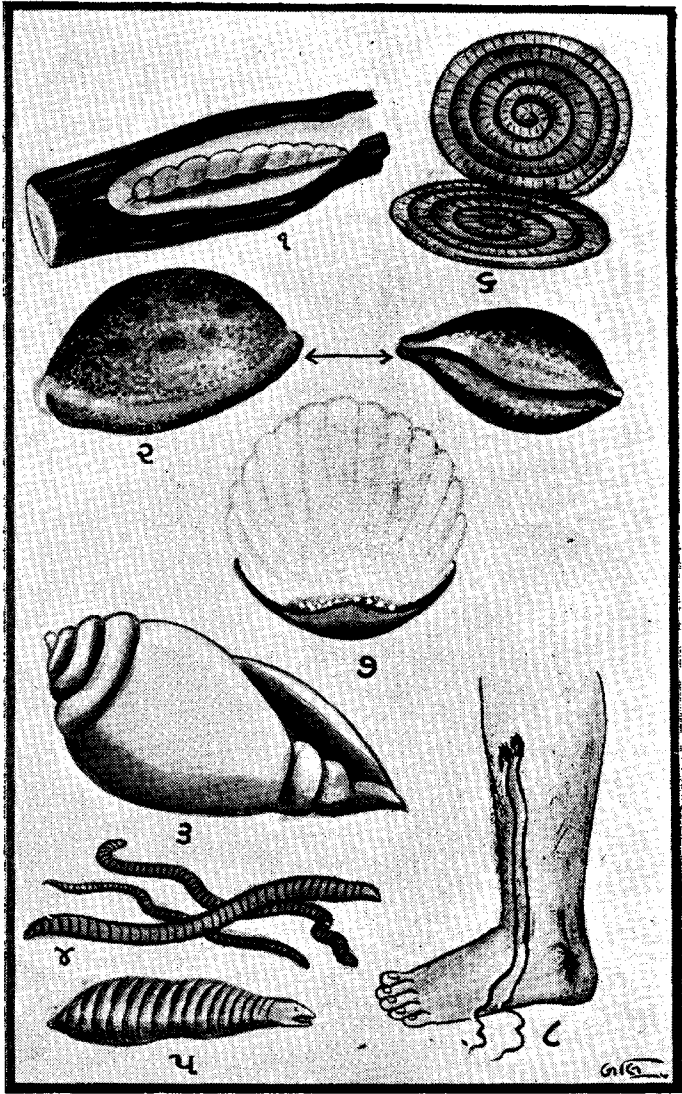
તાત્પર્ય કે અહીં શ્રુત શબ્દથી આપણા સિદ્ધાન્ત-
ગ્રંથો કે આગમગ્રંથો સમજવાના છે.

મળિયા—ઠહેલા છે.

જેસિ—જેમાં.

साधारण वनस्पतिकाय : (१) अटाटा, (२) शकरिया, (३) आडू, (४) बीबी हणहर, (५) भीट,
 (६) लसणू, (७) डुंगणी (८) गाजर, (९) मूणा अते (१०) सरसणू. पृ. १३२ थी १४८.

એકાન્દ્રિય જીવો : (૧) કાષ્ઠકીડો, (૨) કોડા-કોડી, (૩) શંખ, (૪) અળસિયાં, (૫) મામણુમૂંડા (૬) આરિયા, (૭) છીપ અને (૮) વાળા.

પૃ. ૧૮૨ થી ૧૮૬

અર્ણતાણં—અનંત જીવોનું.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રણ પ્રકારની સંખ્યાઓ માની છે. તેમાંના અનંતનો અહીં નિર્દેશ છે. ભૂમિકાખંડના ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ દ્રવ્ય અનંત છે, એવું શાસ્ત્રપ્રમાણથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

તણૂ—તણુ, શરીર.

એગ—એક.

સાહારણા—સાધારણ.

તે—તે.

ઉ—તો, વળી.

અન્વય

एए वणस्सइजीवा दुहा साहारण-पत्तेया भणिया, जेसिं अर्णताणं तणू ते साहारणा ।

ભાવાર્થ

આગમોમાં વનસ્પતિકાયના જીવો ‘સાધારણ’ અને ‘પ્રત્યેક’ એમ બે પ્રકારના કહેલા છે. તેમાં અનંત જીવોનું જે એક શરીર, તે સાધારણ કહેવાય છે.

વિવેચન

પૃથ્વીકાયનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું છે; અપૂકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાયનું સ્વરૂપ પણ અનેક પ્રકારનું છે; તેમ વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ પણ અનેક પ્રકારનું છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો પ્રકારો પરત્વે વનસ્પતિકાયનું સ્થાન સર્વ

સ્થાવરોમાં ચડિયાતું છે. ધાન્યના કેટલા પ્રકાર છે? શાક-ભજીના કેટલા પ્રકારો છે? ફળ-ફૂલના કેટલા પ્રકારો છે? અને વનૌષધિ તથા જડીબુટ્ટીઓના પણ કેટલા પ્રકારો છે? આ બધાનો વિચાર કરીએ તો કહેવું જ પડે કે પ્રકારોની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રાણી વનસ્પતિકાયની હરિક્ષિ કરી શકે એમ નથી.

જેમ સમગ્ર જીવોના સિદ્ધ અને સંસારી એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે, તેમ સમગ્ર વનસ્પતિકાયના (૧) સાધારણ અને (૨) પ્રત્યેક, એવા બે વિભાગો છે. તેમાં સાધારણતું મુખ્ય લક્ષણ અનંતકાયિત્વ છે; એટલે કે એક જ શરીરમાં અનંત જીવોનું સાથે રહેવાપણું છે. આ લક્ષણને લીધે સાધારણ વનસ્પતિકાયને અનંતકાય એવા બીજા નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં કદાચ પ્રશ્ન થશે કે 'દરેક દેહ કે શરીરમાં એક જીવ રહી શકે, પણ અનંત જીવો શી રીતે રહી શકે?' તેનો ઉત્તર એ છે કે ઓરડામાં જેમ એક દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે અને અનેક દીવાઓનો પ્રકાશ પણ રહી શકે છે, તેમ એક શરીરમાં એક જીવ પણ રહી શકે છે અને અનેક જીવો પણ રહી શકે છે. જેમ દીવાના અનેક પ્રકારો સાથે રહેવા છતાં એક બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરઅંદર સમાઈ જાય છે, તેમ અનંત જીવો સાથે રહેવા છતાં એક-બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરોઅંદર સમાઈ જાય છે. વળી અનેક દીવામાંથી એક

हीवो अहार लक्ष ऋण्ये तो तेनो प्रकाश पशु तेनी साथे
 नय छे, तेम आ अनंत जिवोमांथी कोर्ध जव छूटो पडे
 तो तेनुं व्यक्तित्व पशु साथे न नय छे. तात्पर्य के
 अनंत जिवो साथे रहेवा छतां तेमनुं व्यक्तित्व लय
 यामतुं नथी.

प्रज्ञापना सूत्रमां कहुं छे के—

समगं वक्कंताणं, समगं तेसिं सरीरनिष्फत्ती ।
 समगमाहारगहणं, समगं उसासनिस्सासा ॥१॥
 एगस्स उ जं गहणं, बहूणं साहारणाण तं चेव ।
 जं बहुआणं गहणं, समासओ तंपि एगस्स ॥२॥
 साहारणमाहारो, साहारणमाणवाणगहणं च ।
 साहारणजीवाणं, साहारण लक्खणं एयं ॥३॥

‘साधारण्य अनस्पतिकायमां उत्पन्न थनारा जिवो प्रथमनी
 योनिमांथी व्युत्कभीने साथे न आवे छे अने तेमनी
 शरीरनिष्पत्ति पशु साथे न थाय छे. तेजो आहार साथे
 न ग्रहण करे छे अने श्वासोच्छ्वास पशु साथे न ले छे.

એકતું જે ગ્રહણ છે, તે જ બહુ એવા સાધારણતું
 ગ્રહણ છે. અથવા જે બહુતું ગ્રહણ છે, તે સમાસથી એકતું
 જ ગ્રહણ છે.

साधारण्य आहार अने साधारण्य श्वासोच्छ्वास ये
 साधारण्य जिवोनुं साधारण्य लक्षण छे.’

तात्पर्य के साधारण्य जिवोनी जवनकिया सिन्नसिन्न
 होती नथी, पशु ऐकी साथे अने ऐक प्रकारे न थाय छे.

સિદ્ધાન્તશ્રેયોમાં સાધારણ વનસ્પતિકાયને માટે નિર્ગોદ સંજ્ઞા વપરાયેલી છે અને તેને અનંત જીવોની ખાણ માનવામાં આવી છે.

હવે સાધારણ વનસ્પતિકાયનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવવા માટે આગળની બે ગાથાઓ કહે છે :

ભૂળ

કંદા-અંકુર-કિસલય-પળગા સેવાલ-ભૂમિફોડા ય ।

અલ્લયતિગ-ગજ્જર-મોત્થ-વત્થુલા-થેગ પલ્લંકા ॥૯॥

કોમલફલં ચ સર્વં, ગૂઢસિરાઈ સિણાઈ-પત્તાઈ ।

થોહરિ-કુંઆરિ-ગુગ્ગુલિ-ગલોય-પમુહાઈ છિન્નરુહા ॥૧૦॥

સંસ્કૃત છાયા

કન્દા અંકુર-કિશલય-પનકા: શેવાલ-ભૂમિસ્ફોટાશ્ચ ।

આર્દ્રકત્રિક-ગજ્જર-મુસ્તા-વસ્તૂલ-થેગ-પલ્લયંકા ॥૯॥

કોમલફલં ચ સર્વં ગૂઢશિરાણિ સિનાદિપત્રાણિ ।

થોહરિ-કુમારી-ગુગ્ગુલિ-ગઢૂચી-પ્રમુખાશ્ચ છિન્નરુહા ॥૧૦॥

પદ્યાર્થ

કંદા—બધી જાતના કંદો.

ટીકામાં કહ્યું છે કે ‘કન્દા ભૂમધ્યગા ધૃક્ષાવયવાસ્તે ચાર્દ્રા એવ પ્રાહ્યા: શુષ્કાણાં તુ નિર્જીવત્વાદનન્તકાયિકત્વં ન સંભવતિ—કંદ એટલે ભૂમિની મધ્યમાં ગયેલાં વૃક્ષનાં અવયવો, તે અહીં લીલાં જ અહીં કરવાં, કારણ કે સૂકાં નિર્જીવ હોવાથી તેમાં અનંતકાયિકપણું સંભવતું નથી.

કન્દો એટલે બધી જાતના કંદો. કેટલાક કંદા ને અર્થ કાંઠા કરે છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ ડુંગળી (ખ્યાજ) છે અને અહીં તમામ જાતના કંદોનો જે નિર્દેશ કરવો છે, તેનું નિરસન થઈ જાય છે.

અંકુર—અંકુર, કોંટા, ફણુગા.

અંકુર, કિસલય અને પળગ તે અંકુર—કિસલય—પળગા. ‘અંકુરા ઉદ્ગમનાવસ્થાયामવ્યક્તપત્રાચવયવાઃ ।’ અંકુર એટલે વનરપતિને ઉગવાની એ અવસ્થા કે જ્યારે પાંદડાં વગેરે અવયવો ફૂટેલાં હોતાં નથી. તેને ગુજરાતી ભાષામાં કોંટા કે ફણુગા કહે છે.

કિસલય—કુંપળ.

‘કિશલયાનિ ઉદ્ગચ્છન્નૂતનકોમલદલાનિ’—કિશલય એટલે ઉગી રહેલાં નૂતન કોમળ પાંદડાં, તેને ગુજરાતી ભાષામાં કુંપળ કહેવામાં આવે છે. ‘પીંપળ પાન ખરંત, હસતી કુંપળિયાં’ આ ઉક્તિમાં કુંપળિયાં શબ્દ કિશલયને સૂચવનારો છે.

પળગ—પંચવર્ણી કુગ.

‘પનકા પશ્ચવર્ણા ફુલ્લિઃ’—પનક એટલે પંચવર્ણી કુગ. પંચવર્ણીમાં લાલ, પીળો, વાદળી, કાળો અને ઘોળો એ પાંચ વર્ણની—રંગની ગણના થાય છે. જ્યાં લેજ હોય ત્યાં કુગ બાહે છે અને તે જુદા જુદા પાંચે ચ રંગમાં જેવામાં આવે છે.

કેટલાક પનકને અર્થ લીલ—કુગ કરે છે, પરંતુ

લીલનો અર્થ સ્પષ્ટતા શેવાળ છે અને તેનો નિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતે કરાયેલો હોવાથી અહીં માત્ર કુગ એવો અર્થ કરવો ઉચિત છે. ટીકાકાર મહર્ષિઓએ પણ અહીં માત્ર પંચવર્ણી કુગ એટલો જ અર્થ કરેલો છે.

સેવાલ—શેવાળ.

સેવાલ અને મૂમિફોડા તે સેવાલ-મૂમિફોડા. શેવાળ પ્રસિદ્ધ છે. તે સરોવર, તળાવ, ખાઓચિયા વગેરેનાં પાણી પર બને છે, ખૂબ ચીકણી હોય છે અને મુખ્યત્વે લીલા રંગની હોવાથી લીલ તરીકે ઓળખાય છે.

મૂમિફોડા—ખિલાડીના ટોપ.

‘મૂમિસ્ફોટાનિ પ્રીષ્મવર્ષાકાલભાવીનિ છત્રાકૃતીનિ લોક-પ્રતીતાનિ વા ।’ ભૂમિક્ષોડા એટલે ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાકાલમાં ઉત્પન્ન થનારી છત્રાકાર વનસ્પતિવિશેષ અથવા તેા એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. લોકભાષામાં તેને ખિલાડીના ટોપ કહે છે.

ચ—અને.

‘અલ્લયતિય—લીલું આદું, લીલી હળદર અને કચૂરો. અહીં અહ્યતિય એવો પણ પાઠ છે. ‘અહ્યતિય ત્તિ આર્દકત્રિકં આર્દકઃ શૃંગ્ગવેરઃ, આર્દહરિદ્રા, કર્ચૂરકસ્તિક-દ્રવ્યવિશેષઃ ।’ અહ્યતિય એટલે આર્દકત્રિક. તેમાં આર્દકનો અર્થ આદુ (લીલી સૂંઠ) છે, તેની સાથે લીલી હળદર અને લીલો કચૂરો કે જે એક બીજાની તીખી વનસ્પતિ છે, તેને ગ્રહણ કરવાથી આર્દકત્રિક બને છે. હિંદીમાં

તેને કચૂર કે કાલી હલદી કહે છે. તે પરથી તે હળદરને જ એક વિશેષ પ્રકાર હોય એમ જણાય છે. બંગાળીમાં પણ તેને માટે કાચા હલદ એવો શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે તે હલદરની જ એક જાતિ હોવા વિષે શંકા રહેતી નથી.

કચૂરાના છોડ હળદરના છોડ જેવા જ થાય છે અને તેનાં પાંદડાં પણ હળદરનાં પાંદડાં પ્રમાણે જ હોય છે. વળી તેના કંદ પણ હળદર પ્રમાણે જમીનમાં જ થાય છે.

વનૌષધિમાં કહ્યું છે કે 'કચૂરાનો ક્ષુપ (નાનો છોડ) થાય છે. એની નીચે આંગાહળદર જેવા ગાંઠિયા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અંજીર કે શતાવરી છે.' તે પરથી તેના ગુણો આદુને મળતા હોય એમ જણાય છે.

આર્દ્રક્રમિકમાં કચૂરાને કેમ લીધો ? તેના ઉત્તરમાં આટલું નિવેદન પર્યાપ્ત છે.

ગજ્જર—ગાજર.

ગાજર અતિ પ્રસિદ્ધ છે. હિંદી અને મરાઠી ભાષામાં પણ તેને ગાજર જ કહે છે. અંગ્રજીમાં તેને કેરોટ (Carrot) કહે છે. ગાજર જમીનમાં થાય છે, લાંબા શંકુ આકારનાં હોય છે અને રંગે રાતાં કે ધોળાં હોય છે. તેના છોડ લગભગ સવા હાથ ઊંચા વધે છે. ગાજરમાં સાકરનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક હોવાથી તે સ્વાદમાં ગળ્યા લાગે છે. સામાન્ય રીતે તેનું શાક અને અથાણું થાય છે. દુષ્કાળ જેવા સમયમાં અરીબ લોકો તેના પર નિર્વાહ કરે છે. શેરડીની જેમ

ગાજરમાંથી પણ સાકર બનાવવાનો ઉદ્યોગ કેટલાક દેશોમાં ચાલે છે.

મોત્થ—મોથ.

નદી કે જલાશયના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે કે જેને ડીલો અથવા ચીઠો કહેવામાં આવે છે. મોથનાં મૂળને સામાન્ય રીતે નાગરમોથ કહેવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ ઔષધમાં ઘણો થાય છે. અંગાળી ભાષાનો સંબંધ પ્રાકૃત સાથે વિશેષ રહ્યો છે. તેમાં મોથને માટે મુત્તા શબ્દ છે, જે મોત્થનો જ અપભ્રંશ જણાય છે. હિંદીમાં તેને નાગરમોત્થા કહે છે. મોથના ભદ્રમોથ, ક્ષુદ્રમોથ, જળમોથ વગેરે પ્રકારો વૈદ્યકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને માટે વરાહિપ્રિયા એવો શબ્દ યોજાયેલો છે, કારણ કે તેનાં પાંદડાં વરાહ-ભુંડને ઘણા પ્રિય હોય છે.

વત્યુલા—ટાંકાની ભાજી.

વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોમાં વત્યુલા નો અર્થ એક પ્રકારનું શાક એટલો કર્યો છે, પણ વત્યુલા નો અર્થ ગુજરાતીમાં ટાંકાની ભાજી અને હિંદીમાં વથુઆ થાય છે.

પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં ‘દક્ષવાત્યુલઃ શાક-વિશેષઃ ।’ એમ જણાવ્યું છે; તે પરથી ટાંકાની ભાજી કે જે વત્યુલા તરીકે ઓળખાય છે, એમ સમજવાનું છે; કારણ કે ટાંકાની એક ખીજી જાત પણ થાય છે કે જેને

રાતો ટાંકો કે ચિલ્દીની ભાજી કહેવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ લોકોનું એ પ્રિય શાક છે.

ટાંકાની ભાજી ઘણા સ્થળે થાય છે. તેના છોડ શુભારે હાથ ભર બીચા વધે છે, અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં નાનાં તથા અતિ કોમળ હોય છે, એટલે તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં કરેલી છે.

થેગ—થેગ.

‘સ્ત્રીરિંશુકથેગાવપિ કન્દૌ’ એ શબ્દથી થેગ એ એક પ્રકારનો કંદ છે, એમ સમજવાનું છે. ચોમાસમાં થેગીપાંક નામથી તે ઘણા ઠેકાણે વેચાય છે.

પલ્લંક—પાલખની ભાજી.

પાંક રતનાકરણ્યે ‘પલ્યક્કઃ શાકભેદઃ’ પલ્યંક એ એક પ્રકારનું શાક છે, એમ જણાવ્યું છે; એટલે કે પલ્લંકનો સંસ્કૃત અનુવાદ પલ્યંક આપ્યો છે અને તેનો ઉપયોગ શાક તરીકે થતો હોવાનું જણાવ્યું છે. ઉપાં શ્રી ક્ષમા-કલ્યાણકલ્યાણ્યે ‘પલ્લંક શાકવિશેષઃ’ એમ જણાવ્યું છે, એટલે તેને માટે કોઈ વિશેષ સંસ્કૃત શબ્દ આપ્યો નથી. પરંતુ અન્ય ગ્રંથો પરથી એમ જાણી શકાયું છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં તેને પાલક્ય કે મધુસૂદની કહે છે, કર્ણાટકી ભાષામાં પાલક્ય કહે છે, હિંદી અને મરાઠીમાં પાલેક કહે છે અને ગુજરાતીમાં પાલખ કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને સ્પાઈનેઝ (Spinez) કહે છે.

પાલખની ભાજીનો છોડ વેંતભર બીચો થાય છે અને

તેનાં પાંદડાં ઘણાં કોમળ તથા પાતળાં હોવાથી તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિમાં થાય છે.

કોમલફલં—કોમળ ફળ, કૂણાં ફળ.

જેમાં ગોટલી વગેરે અંધાયાં ન હોય, તેવાં ફળોને કોમળ ફળ કે કૂણાં ફળ કહે છે. ‘કોમલં ફલં અનિબદ્ધાસ્થિકમ્ ।’
 ચ—અને.

સર્વં—સર્વ પ્રકારનાં.

ગુઢસિરાઈ—ગુમ્મ નસોવાળાં.

ગુઢ એટલે ગુમ્મ છે જેની સિરાઈ એટલે શિરાઓ—નસો, તે ગુઢસિરાઈ. તાર્પર્ય કે જેની નસો સ્પષ્ટ ન દેખાતી હોય તેવાં.

સિનાઈ-પત્તાઈ—ખારી જાળ વગેરેનાં પાંદડાં.

ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકૃત્યે અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે ‘સિનાદિપત્રાણિ સિનશબ્દેન દેશવિશેષે ક્ષારપીલુ વૃક્ષ ઉચ્ચતે ।’ સિન શબ્દથી કોઈ દેશવિશેષમાં ક્ષારપીલુનું વૃક્ષ કહેવાય છે. પીલુને ગુજરાતી ભાષામાં જાળ કહેવાય છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરેમાં તેનાં વૃક્ષો ઘણાં થાય છે. આ પીલુમાં ખારી જાત અને મીઠી જાત, એમ બે જાતો છે, તેમાં ખારી જાતને સિન કહેવામાં આવે છે. તેનાં પાન ઢુંકાં અને પહોળાં હોય છે, તેની નશો સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી નથી, એટલે તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં કરેલી છે.

થોહરિ—થુવર, થોર.

‘થોહરિ સ્તુહીતરુ :’ થોહર એટલે સ્તુહીતરુ. તેને

હિંદી ભાષામાં થુહર કે સેહુંડ, અંગાળી ભાષામાં સીન્-
વૃક્ષ અને ગુજરાતી ભાષામાં થુવર કે થોર કહે છે. અંગ્રેજીમાં
તેને માટે મીલ્કસ હેજ (Milk hedge) એવો શબ્દ
વપરાય છે. થોરના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં ડાંડલિયા થોરને
કાંટાવાળી ડાંડીઓ હોય છે, પણ પાદડાં હોતાં નથી. હાથલા
થોરને પહોળાં પાંદડાં હોય છે, તે પર તીક્ષ્ણ કાંટા ઉગેલા
હોય છે અને તેને લાલ ફળો આવે છે. આ સિવાય
નાગફની થુવર, ખરસાણી થુવર, ચોધારો થુવર વગેરે
પ્રકારો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

થોરનો મુખ્ય ઉપયોગ વાડ બનાવવામાં થાય છે.
તેનું દૂધ જેરી હોય છે, જે ઔષધિ તરીકે ઉપયોગમાં
લેવાય છે. કેટલાક નીચલા થરના લોકો હાથલા થોરના
કાંટા વગેરે કાઢી નાખી તેનું શાક તથા અથાણું કરે છે.

કુંઆરિ—કુંવાર, કુંવારપાડું, કુંવારના લાબરા.

‘કુમારિ માંસલપ્રણાલાકારપત્રા’ કુમારી એટલે જેનાં
પાંદડાં ગર્ભવાળા અને પરનાળના જેવા અર્ધ વર્તુલ
તથા બડા હોય છે તેવી વનસ્પતિવિશેષ. તેને હિંદી
ભાષામાં ઘોગુવાર કે કુંવારપટ્ટા અને અંગાળી ભાષામાં
ઘૃતકુમારી કહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેને કુંવાર, કુંવાર
પાડું કે કુંવારના લાબરા કહે છે.

ગુગુલિ—એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ.

પાઠક શ્રી સ્નાકરણ્યે ગુગુલિનો પરિચય ટીકામાં
આપેલો નથી અને ઉપા. શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકલ્ય એ ‘ગુગુલ:

પ્રસિદ્ધ: 'એટલું જ કહ્યું છે. પરંતુ ગુગળનાં વૃક્ષોનું જે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરથી ગુગુલિ એ ગુગળ નહિ પણ કોઈ બીજી જ વનસ્પતિ હોય એમ લાગે છે.

આર્યભિષેકમાં કહ્યું છે કે 'ગુગળનાં ઝાડો રેતાળ તથા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. પાંદડાં નાનાં નાનાં લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ અણી વગરનાં હોય છે. ફૂલ રાતા રંગના, અતિશય ઝીણાં પાંચ પાંખડીવાળાં મંજરીની વચમાં થાય છે. ફળ નાનાં ઘોર જેવડાં પણ ત્રણ ધારા થાય છે, તેને ગુગળિયા કહે છે. એ ફળો ઉદરની પીડા દૂર કરે છે. એ ઝાડના ગુંદરને ગુગળ કહે છે, ધૂપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. વાતનાશક ઔષધ તરીકે પણ એ સારું કામ આપે છે.

આ પરથી ગુગળ પોતે તો સાધારણ કરી શકતો નથી કે તેનું વૃક્ષ પણ સાધારણની કોટિમાં આવતું નથી. ઘણો યત્ન કરવા છતાં આ વનસ્પતિ કઈ છે? તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, એટલે અહીં 'એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ' એટલો જ અર્થ આપ્યો છે.

મલોચ-ગળો.

એક પ્રકારની વેલ છે. તે ખડક તથા વૃક્ષન્ય આશ્રયે ચડે છે. તેમાં લીમડાના વૃક્ષ પર ચડનારી ગળોને ઉત્તમ ગુણવાળી માનવામાં આવે છે. ગળોને સંસ્કૃત ભાષામાં મહૂચી, હિંદી ભાષામાં મિલોચ તથા મરાઠી ભાષામાં ગુલ્લવેલ કહે છે. ઔષધિમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે.

પમુહા-પ્રમુખ, વગેરે.

જેનાં નામો મુખ્યપણે લેવાય, તે પ્રમુખ કહેવાય. અહીં ખાકીનાં બધાં નામો અધ્યાહારથી સમજી લેવાનાં છે. અરબી ભાષાના વગૈરહ-વગેરે શબ્દથી પણ આવો જ અર્થ સમજાય છે અને તે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત હોવાથી અહીં પર્યાયશબ્દ તરીકે આપેલો છે.

ચિન્નરુહા-છેદાયેલા હોય તો પણ ફરી ઉગે એવા..

થોર, કુંવાર, ગુગુલિ, ગળો વગેરે આ જાતની સાધારણ વનસ્પતિ છે.

અન્વય

વસ્તુઓનો ક્રમશઃ નિર્દેશ હોવાથી આવશ્યક નથી.

ભાવાર્થ

બધી જાતના કંદો, ફળુગા, કુંપળો, પંચવર્ણી કુંગ, શેવાળ, ખિલાડીના ટોપ, લીલું આદું, લીલી હળદર, લીલો કચૂરો, ગાજર, મોથ, ટાંકાની ભાજી, થેગ, પાલખની ભાજી, સર્વ પ્રકારનાં ફુલોં ફળો, જેની નસો ગુમ હોય, એવાં ખારી જાળ વગેરેનાં પાદડાં, છેદાયા છતાં ફરી ઉગે તેવા થોર, કુંવાર, ગુગુલિ, ગળો વગેરે સાધારણ વનસ્પતિ-કાચના પ્રકારો જાણવા.

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિના ઘણા પ્રકારો છે. તેમાંના કેટલાકનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે કે જેના પરિચય-સંસર્ગમાં

આપણે વિશેષ આવીએ એવો સંભવ છે. બાકીના પ્રકારો લક્ષણ વગેરે પરથી સ્વયં બાણી લેવાના છે.

આમ છતાં આ વિષયમાં વિશેષ માર્ગદર્શન મળે તે માટે અહીં જૈન પરંપરામાં સુબ્રહ્મિદ્ધ એવા બત્રીશ અનંતકાયનો ટુંક પરિચય આપીએ છીએ.

(૧) સર્વ જાતિના કંદ. બત્રીશ અનંતકાયમાંના કેટલાકનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સ્પષ્ટ યોધ થાય એ હેતુથી તેનો સ્વતંત્ર નિદેશ કરેલો છે.

(૨) સૂરણુ. હિંદી ભાષામાં તેને જમીનકંદ કહેવામાં આવે છે. આ કંદ ચૈત્ર-વૈશાખમાં વવાય છે અને માગસર પોષમાં તેને ખોદીને કાઢવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ મોટું થવા માટે તેને ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. સૂરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે અને તે ૧૫ કીલોથી ૨૦ કીલો જેટલું વજનમાં હોય છે. સામાન્ય રીતે તેનો ઉપયોગ શાક તરોકે થાય છે. તે અર્શરોગ-નાશક હોવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં અર્શોદ્ધન કહેવાય છે.

(૩) વજ્જકંદ. જંગલી સૂરણુ.

પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં 'વજ્જોડ્ધિ કન્દવિશેષઃ' એટલું જ કહ્યું છે, પણ અન્ય ગ્રંથો પરથી બાણી શકાયું છે કે જંગલી સૂરણુને વજ્જકંદ કહેવામાં આવે છે.* સૂરણુની સાથે જંગલી સૂરણુનો નિર્દેશ સંગત છે.

*જીઓ બૃહત્ હિન્દી કોષ, પૃ ૧૧૫૫. વજ્જકંદ

(૪) લીલું આદુ.^x

(૫) લીલી હળદર.

(૬) લીલો કચૂરો.

(૭) શતાવરી. હિંદી ભાષામાં શતાવર અને બંગાળી ભાષામાં શતમૂલી કહેવાય છે.

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોય છે. સામાન્ય રીતે બેથી ત્રણ ફુટ જેટલાં બિંબા વધે છે અને તેને કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં ઝીણાં અને પુષ્કળ હોવાથી તે કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા કે બહુપત્રા પણ કહેવાય છે. શતાવરીના એક છોડને સો કે તેથી પણ વધારે મૂળ હોય છે, તેથી તે શતમૂલી કે શતપત્રી કહેવાય છે. આ મૂળો લીલાં હોય, ત્યારે તેને છોલીને સૂકવવામાં આવે છે અને બજારમાં તે જ 'શતાવરી' ના નામથી વેચાય છે.

(૮) વિરાલિકા—એક જાતની વેલી.

ટીકામાં કે અન્ય ગ્રંથોમાં તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ તે શતાવરીની જેમ અમુક પ્રદેશમાં ઔષધિ તરીકે વપરાતી હશે, એમ લાગે છે.

(૯) કુંવર.

(૧૦) થોર.

(૧૧) ગળો.

(૧૨) લશુન—લસણ.

હિંદી ભાષામાં લહસન અને બંગાળી ભાષામાં રસુન કહેવાય છે.

^x જેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે, તે સંબંધી અહીં કંઈ લખ્યું નથી.

તે એક પ્રકારની કંદની ભતિ છે. તેમાં આઠથી દશ કળિયો હોય છે. બીજું લસણ માત્ર એક કળીનું પણ થાય છે. લસણની વાસ તીવ્ર હોવાથી ઘણા તેને પસંદ કરતા નથી; પરંતુ ઔષધિમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

(૧૩) વાંસકારેલાં-વાંસની કૂંપળો.

ટીકામાં કહ્યું છે કે 'વંસકરેલ્લા ત્તિ કોમલાનિ નવ-વંશાવયવરૂપાણિ કરેલ્લકતયા પ્રતીતાનિ-।' નવા વાંસની કૂંપળો જે કોમળ હોય છે અને કારેલાના આકારની લાગે છે, તેને વાંસકારેલાં સમજવા.

(૧૪) ગાજર.

(૧૫) લવણુ-લાણુ કે પલીઓ.

ટીકાકારે કહ્યું છે કે 'લવણકો વનસ્પતિવિશેષઃ યેન દગ્ધેન સર્જિકા સ્યાત્ ।' લવણુક એક ભતની વનસ્પતિ છે કે જેને બાળવાથી સર્જિકા થાય છે. સર્જિકા એટલે એક ભતનો ક્ષાર કે જે વનસ્પતિના પંચાંગને બાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કેટલાક લવણુકનો અર્થ લૂણીની ભાલુ કરે છે, પણ લૂણીની ભાલુ સાધારણુ નથી. વળી તેને બાળવાથી ક્ષાર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી; એટલે લવણુકનો અર્થ લાણુ કે પલીઓ કરવો ભેદ એ.

લાણુના છોડ ચણુના છોડ જેટલા ઊંચા થાય છે, તે ગુચ્છાકાર હોય છે અને તેમાં શાખા-પ્રશાખાઓ પુષ્કળ

હોય છે. તેનાં પાન ચણાનાં પાનનાં આકારનાં પણ કાંગરી વિનાના હોય છે. આ પાન એટલા સઘન હોય છે કે તેનાથી શાખાઓ ઠંકાઈ જાય છે. લાણાને બાળવાથી સર્જિકા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘણાનું માનવું એવું છે કે આ લાણો તે જ રુદ્રાંતી છે કે જે પારાને બાંધવામાં અતિ ઉપયોગી છે. શિશિર ઋતુમાં લાણામાંથી પાણીના બિંદુઓ ટપક્યાં કરે છે, એટલે તેની નીચેની જમીન લીની થઈ જાય છે અને રુદ્રાંતી એવું નામ સાર્થક બને છે.

(૧૬) લોહ. પશ્ચિનીકંઠ.

તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી.

(૧૭) ગરમર.

પ્રસિદ્ધ છે. તેનું અથાણું થાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને ગિરિકર્ણિકા કહે છે.

(૧૮) કિશલય.

(૧૯) ખીરિંશુક-ખીરસુઓ કંઠ.

વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી.

(૨૦) થેગ.

(૨૧) મોથ.

(૨૨) લવણ વૃક્ષની છાલ.

(૨૩) ખિલ્લુલ-એક જાતનો કંઠ.

(૨૪) અમૃતવેલ-જે તંતુ આકારે હોય છે.

(૨૫) મૂળો. (મૂળાનો કંઠ.)

(૨૬) બિલાડીના ટોપ.

(૨૭) વિરુદ્ધ-અંકુરા ફાડેલું કઠોળ.

કઠોળને અમુક વખત પલાળી રાખતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટે છે. આવું કઠોળ મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં છૂટથી વેચાય છે અને પૂરી-પકોડીવાળા લેયાઓ પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ તે અનંતકાય હોવાથી ઉપયોગ કરવા યોગ્ય નથી.

(૨૮) ઢક્ક-વત્યુલાની ભાજી.

(૨૯) સૂઅરવલ્લી-જંગલમાં થતી એક પ્રકારની મોટી વેલ.

(૩૦) પાલખની ભાજી.

(૩૧) કોમલ આંબડી.

જ્યાં સુધી તેમાં કચૂકો ન બાહે ત્યાં સુધી અનંત-કાય ગણાય છે.

(૩૨) ઘોણું અને લાલ રતાણું.

પાઠક રત્નાકરજીએ જીવવિચારની આ ગાથાની ટીકામાં બત્રીશ અનંતકાયનો દૂંક પરિચય આપ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે 'આલુકપિણ્ડાલુકૌ કન્દવિશેષૌ'-આલુ અને પિંડાલુ એક પ્રકારના કંદ છે. હવે કોશો તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રોનાં અન્ય પુસ્તકો બોતાં એમ બહુ શકાય છે કે જેને સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષામાં પિંડાલુ કહેવામાં આવે છે, તેને જ ગુજરાતી ભાષામાં રતાણું કહેવામાં આવે છે અને તેની ઘોળી તથા લાલ એમ બે બોલો હોવાથી

પ્રથમને માટે માત્ર આલુ અને ખીબને માટે રક્તાલુ-સ્તાળુ એવો શબ્દપ્રયોગ થતો હતો. અહીં બંનેનો સાથે નિર્દેશ છે, એટલે તે એકજ જાતના હોવા વિષે કંઈ શંકા રહેતી નથી.

હિંદી અને બંગાળી ભાષામાં બટાટાને આલૂ કહેવામાં આવે છે, પણ તે અર્થ અહીં સંગત નથી; કારણ કે બટાટા એ મૂળ તો દક્ષિણ અમેરિકાની પેદાશ છે અને સર વોલ્ટર રેલે તેને સને ૧૬૪૫ ની સાલમાં ઈંગ્લાંડ લાવ્યો એ નિશ્ચિત છે. ત્યાર પછી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે, એટલે પ્રાચીન ગાથાઓમાં તેનો ઉલ્લેખ સંભવી શકતો નથી. પરંતુ અહીં પ્રસંગવશાત્ એ જણાવી દઈએ કે બટાટા પણ અનંતકાય જ છે, કારણ કે તેને કાપતાં સરખા ગોળ કકડા થાય છે, તેમાં તાંતણા નથી અને તેનો એક ભાગ વાવીએ તો ઉગે છે. થોડા વર્ષ પહેલાં ‘બટાકા અને તેનું વિજ્ઞાન’ નામની એક પુસ્તિકા પ્રકટ થઈ હતી અને તેમાં બટાટા કંદમૂળ નથી, પણ ડાળી પર થાય છે અને એક જાતનાં ફળ છે, માટે તે ખાવામાં હરકત નથી, એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ સાધારણ કે અનંતકાયની વ્યાખ્યા ઘણી વ્યાપક છે અને તેમાં કંદમૂળ ઉપરાંત ખીબ પણ અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ બટાટાને સાધારણનાં લક્ષણો લાગુ પડે છે, એટલે તે એક જાતની સાધારણ કે અનંત-કાય વનસ્પતિ છે અને તેથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

આ વિવેચન સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એટલું જણાવી દઈએ કે એક કાળે એક દેશમાં કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ વિશેષ થતો હોય છે અને તેથી તે પ્રસિદ્ધ હોય છે, બ્યારે બીજા કાળે કે બીજા દેશમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ હોતી નથી, એટલે આજે ઉપર્યુક્ત કેટલાક પ્રકારો ઓળખવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. વળી કાલના પ્રવાહ સાથે કેટલીક નવી સાધારણ વનસ્પતિ આ દેશમાં દાખલ થયેલી છે. જેમ કે—બટાટા, બીટ વગેરે; એટલે તેનો સમાવેશ લક્ષણ પરથી સાધારણવર્ગમાં કરી લેવો જોઈએ.

આ બંને ગાથાના વિવરણમાં અમે વૈદક દષ્ટિએ કોઈ કોઈ વાતો લખી છે, તે કેવળ જાણવા માટે છે. બાકી અનન્તકાયના ઉપયોગમાં અનન્ત જીવોનો ધ્વંસ થાય છે, એટલે એ હેયકોટિમાં છે.

મૂળ

इच्छाङ्गो अपणेगे, हवंति मेया अणंतकायस्स ।
तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥११॥

સંસ્કૃત છાયા

इत्याद्योऽनेके भवन्ति भेदा अनन्तकायस्य ।
तेषां परिज्ञानार्थं, लक्षणमेतत् श्रुते भणितम् ॥११॥

પદાર્થ

इच्छाङ्गो—ઈત્યાદિ, આ તથા બીજા પણ.

અળેગે—અનેક, ઘણા.

હવંતિ—છે.

ભેયા—ભેદો, પ્રકારો.

અણંતકાયસ્સ—અનંતકાયના.

અહીં પ્રકરણકારે સાધારણના પર્યાય તરીકે અનંત-કાય શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

તેસિં—તેઓના.

પરિજાણણત્યં—પરિજ્ઞાન અર્થે, વિશેષ જ્ઞાન માટે.

લક્ષણં—લક્ષણ.

અયં—આ. હવે પછી તરત જ કહેવાશે તે.

સુણ—શ્રુતને વિષે, શાસ્ત્રોમાં.

મણિયં—કહેલું છે.

અન્ય

इच्छाङ्गो अणंतकायस्स अणगे भेया भवंति तेसिं
परिजाणणत्थं सुण अयं लक्खणं मणियं ।

ભાવાર્થ

અનંતકાયના આટલા ભેદો તો નામપૂર્વક કહ્યા, પરંતુ ધીબ પશુ ઘણા ભેદો છે. તેનું વિશેષ જ્ઞાન થવા માટે સૂત્રોમાં આ પ્રમાણે લક્ષણ કહેલું છે.

વિવેચન

આ પ્રકરણમાં જીવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહેવાનું છે,

એટલે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર બે ગાથાઓ વડે જ સાધારણ વનસ્પતિનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવ્યો. હવે તેનો ઉપસંહાર કરીને અનંતકાયના બીજા લેદા પશુ બરાબર જાણી શકાય, તે માટે તેનું સૂત્રોક્ત લક્ષણ દર્શાવે છે, તે આ પ્રમાણે :

મૂળ

ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વં, સમભંગમહીરૂગં ચ છિન્નરુહં ।
સાધારણં શરીરં, તં વિવ્વરીયં તુ પત્તેયં ॥ ૧૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા

ગૂઢ-શિરા-સન્ધિ-પર્વ-સમભમજ્જહીરકં ચ છિન્નરુહમ્ ।
સાધારણં શરીરં તદ્વિપરીતં ચ પ્રત્યેકમ્ ॥૧૨॥

પદાર્થ

ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વં—જેની નસો, સંધિસ્થાન તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં નથી.

ગૂઢ છે જેના સિર, સંધિ અને પવ્વં, તે ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વં. આ પદ શરીરનું વિશેષણ છે. ગૂઢ એટલે ગુપ્ત, અપ્રકટ, સ્પષ્ટ ન જણાય તેવું. સિર-શિરાઓ, નસો. સંધિ-સંધિસ્થાનો. પવ્વ-પર્વો. એક ગાંઠાથી બીજા ગાંઠા સુધીના ભાગને પર્વ કહેવાય છે. કેટલીક વાર ગાંઠને માટે પણ પર્વ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. અહીં જીવસમાસના વૃત્તિકાર મલ્લધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ તથા જીવ-વિચારના વૃત્તિકાર પાઠક શ્રી રતનાકરજીએ ‘પત્રકાણ્ઠ-

નાલશાસ્ત્રાદેઃ' એ શબ્દોથી સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ વસ્તુ તેનાં પાદડાં, સ્કંધ, ઢાંડી તથા શાખા વગેરે પરત્વે સમજવી. એટલે જેનાં પાંદડાંની નસો સ્પષ્ટ જણાતી ન હોય તથા થડ, ડાળ વગેરેનાં સાંધાઓ અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં ન હોય, તેને સાધારણ વનસ્પતિનું પ્રથમ લક્ષણ સમજવાનું છે.

સમભંગ—જેને ભાંગતાં સરખા ભાગ થતા હોય. 'સમોડ્વંતુરો મજ્જઃ છેદો ભવતિ તત્સમમજ્જમ્ ।' જેનાં પાદડાં વગેરેને તોડવાથી સમ એટલે સરખો, ભંગ એટલે છેદ કે ભાગ થતો હોય તે સમભંગ કહેવાય.

અહીરંગ—જે તાંતણા વગરનું હોય.

'તથા છિન્નમાનસ્ય ન વિચિત્વે હીરકાઃ તન્તુલક્ષણા મધ્યે યસ્ય તદહીરકમ્ ।' તથા જેને છેદતાં વચમાં હીરક એટલે તાંતણા ન હોય તે અહીરક કહેવાય.

છિન્નરુહં—જેને છેદવા છતાં ઉગે તેવું હોય.

સાહારણં—સાધારણ.

શરીરં—શરીર.

તત્ત્વિરીયં—તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું.

ચ—અને.

પત્તેયં—પ્રત્યેક.

અન્વય

આવસ્થકતા નથી.

ભાવાર્થ

જેની નસો, સંધિસ્થાનો તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં નથી, જેને ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય છે, જેને ભાંગતાં તાંતણાં જણાતાં નથી તથા જેને છેદીને વાવતાં ફરી ઉગે છે, તે સાધારણ વનસ્પતિકાયનું શરીર જણવું. તેથી વિપરીત લક્ષણવાળું હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર જણવું.

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું પ્રમુખ લક્ષણ અનંત-કાયિત્વ છે, એ પ્રથમ જણાવ્યું છે. હવે શાસ્ત્રમાં તેનાં જે અન્ય લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, તે અહીં કહે છે.

જીવ-સમાસ-પ્રકરણ કે જે આ પ્રકરણની પૂર્વે કેટલાક સમયે ૨૮૬ ગાથાપ્રમાણ રચાયેલું છે અને જેના પર મલ્લધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે વિ. સં. ૧૧૬૪માં ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે, * તેમાં સાડત્રીસમી ગાથા તરીકે આ ગાથા નજરે પડે છે. આ પ્રકરણમાં ઘણી ગાથાઓ પ્રાચીન, શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધરેલી છે, એટલે સંભવ છે કે આ ગાથા પણ કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ધરેલી હોય. તે ઘણી પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત હોવાનાં કારણે જીવ-વિચાર-પ્રકરણકારે પણ તેને અહીં અક્ષરશઃ ઉદ્ધરેલી જણાય છે.

* જેન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ-૨૪૭.

તેમાં પ્રથમ લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેનાં પાંદડાંની નસો વગેરે સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય કે જેના થડ અથવા ડાળીઓનાં સંધિસ્થાન-એટલે સાંધા અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં ન હોય, તેને સાધારણ શરીર સમજવું. દાખલા તરીકે કુંવારપાડું સાધારણ છે, તો તેમાં કેઈ નસ સ્પષ્ટ-તથા જણાતી નથી; અને ભૂમિકોડાનો વર્ગ સાધારણ છે, તો તેમાં સંધિસ્થાન, પર્વ આદિ નજરે પડતાં નથી.

અહીં ખીનું લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેને ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય, તે પણ સાધારણનું જ લક્ષણ જાણવું. દાખલા તરીકે મૂળાનો કંદ, ગાજર કે શકરિયાને ભાંગીએ તો તેના સરખા ભાગ થાય છે, પણ ખાંચાવાળા ભાગ થતા નથી. આ જ રીતે ખારી જાળના પાંદડાંને ભાંગીએ તો એ સરખા કકડા થાય છે, પણ એરંડા વગેરેનાં પાંદડાંની જેમ વાંકાચૂંકા કે ખાંચાવાળા ભાગ થતા નથી; એટલે આ બધાની ગણતરી સાધારણમાં થાય છે.

અહીં ત્રીનું લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેને ભાંગતાં તાંતણા ન હોય તે પણ સાધારણનું શરીર જાણવું. દાખલા તરીકે મૂળાનો કંદ, ગાજર, શકરિયા કે બટાટાને છેદવામાં આવે તો તેમાં તાંતણાં જણાતાં નથી, માટે તેમને સાધારણનું લક્ષણ લાગુ પડે છે. અંકુર અને કિસલયમાં પણ આ જ સ્થિતિ હોય છે; એટલે તેમને પણ સાધારણ ગણવામાં આવે છે.

અહીં ચોથું લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેને છેદવા છતાં

ફરી ઉગે એ સાધારણતું શરીર જાણવું. દશમી ગાથામાં તેના દાખલા રૂપે થોર, કુંવાર, ગુગુલિ વનસ્પતિ અને ગળોનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જણાવી દઈ એ કે કેટલીક સાધારણ વનસ્પતિ તેનો આગળનો ભાગ વાવવાથી ઉગે છે, કેટલાક તેનાં મૂળ વાવવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેની ડાળો રાપવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેની ગાંઠો વાવવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેના ખીજ વાવવાથી ઉગે છે, તો કેટલીક વગર વાવ્યે માત્ર અમુક વસ્તુઓનું સંયોજન થવાથી પણ ઉગે છે.

પ્રત્યેકનાં લક્ષણો આનાથી વિપરીત હોય છે, એટલે કે તેનાં પાંદડાની નસો તથા તેનાં સ્કંધ-શાખાદિ વગેરેનાં સંધિસ્થાનો અને પર્વો સ્પષ્ટ બેઈ શકાય છે, તેને ભાંગીએ તો એ સરખા ભાગ થતા નથી, પણ વાંકાચૂકા કે ખાંચાવાળા ભાગ થાય છે, તેને ભાંગીએ તો તેમાં કોઈને કોઈ પ્રકારનાં તાંતણાં જણાય છે અને છેદવાથી તે ફરી ઉગતી નથી..

મૂળ

एग-सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।

फल-फुल्ल-छल्लि-कद्दा मूलग-पत्ताणि बीयाणि ॥१३॥

संस्कृत छाया

एक-शरीरे एको जीवो येषां तु ते च प्रत्येकाः ।

फल-पुष्प-छल्लि-काष्ठानि मूलक-पत्राणि बीजानि ॥१३॥

પદ્ધતિ

एग-सरीरे-એક શરીરમાં.

एग એવું શરીર તે एग-सरीर. एग-એક. સરીર-શરીર,
કાયા, દેહ.

एगो-એક.

जीवो-જીવ.

जेसि-जेओनां, જે વૃક્ષ વગેરેનાં.

तु-તો.

अहीं च ते च એવો પણ પાઠ છે.

ते-તો.

य-અને

पत्तय-પ્રત્યેક.

फल-ફળ.

फल અને फुल्ल અને छल्लि અને कट्ट ते फल-
फुल्ल-छल्लि-कट्टा. અહીં સાતમી વિભક્તિ ભેદએ, પણ
વિભક્તિનો વ્યત્યય થવાથી પહેલીમાં છે. અહીં પ્રથમ
વિભક્તિથી પણ અર્થ સંગત થઈ શકે છે. मूला-पत्ताणि
અને बीयाणि એ પદોમાં પણ આમ જ સમજવું.

फुल्ल-ફૂલ, પુષ્પ.

छल्लि-છાલ.

कट्ट-કાઠ, થડ.

मूला-મૂળ.

मूला અને पत्त ते मूला-पत्ताणि. અહીં મૂલા એવું
પણ પાઠંતર છે, એટલે મૂલા અને પત્તાણિ એ એ પદોને
સ્વતંત્ર ગણેલાં છે.

પત્તાણિ-પત્રો, પાંદડાં.

ઘીયાણિ-ખીજ.

અન્વય

જેસિં ચ-અને જેઓનાં ઇગ સરીરે ઇગો જીવો એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે ચ પત્તેયા તે પ્રત્યેક જ જાણવા. અહીં ફલ-ફુલ્લ-છલ્લિ-કટ્ટા મૂલગ-પત્તાણિ ઘીયાણિ-ફળ, ફલ, છાલ, થડ, -મૂળ, પત્ર અને ખીજો એ બધાને શરીર સમજવાનાં છે.

ભાવાર્થ

અને જેમનાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તેમને પ્રત્યેક જાણવા. અહીં ફળ, ફલ, છાલ, થડ, મૂળ, પાંદડાં અને ખીજનાં સ્વતંત્ર શરીર જાણવાં

વિવેચન

હવે પ્રકરણકાર ક્રમપ્રાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિનો પરિચય આપે છે. ગત ગાથામાં તેમણે 'તન્વિવરીયં તુ પત્તેયં' એ શબ્દો વડે પ્રત્યેકનાં કેટલાંક લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તે પછી પ્રત્યેક શબ્દની સાર્થકતા બતાવનારું લક્ષણ બતાવવાની આવશ્યકતા હોવાથી આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં એ લક્ષણ બતાવ્યું છે. 'જેમનાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જાણવી.' પ્રત્યેક શબ્દને અર્થ પછી એમ જ સૂચવે છે કે-પ્રતિ એક; એટલે દરેક શરીરમાં એક જીવ. સાધારણ વનસ્પતિકાયના એક શરીરમાં અનંત જીવો

હોય છે, ત્યારે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે. આ ઘણાં મોટાં મૂળભૂત તત્કાવત છે.

અહીં એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે સાધારણ વનસ્પતિ કરતાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં અંગોપાંગોનો વિકાસ ઘણાં વધારે થયેલો હોય છે, એટલે તેમાં (૧) ફળ, (૨) ફલ, (૩) છાલ, (૪) લાકડું, (૫) મૂળ, (૬) પાંદડાં અને (૭) પીંજ, એ સાત વસ્તુઓ અવશ્ય હોય છે. આમ તો આ બધાં અંગોપાંગો આપણા શરીરનાં અંગોપાંગોની જેમ સંલગ્ન હોય છે, પરંતુ તે બધાનું એક પૃથક્ શરીર પણ હોય છે. તેમાં એક જીવો જીવ હોય છે.

અહીં એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે દરેક વનસ્પતિ ઉગતી વખતે અનંતકાય જ હોય છે. પછી તે અનંતકાય જાતિની હોય તો અનંતકાય જ રહે છે, અન્યથા પ્રત્યેક થઈ જાય છે. વળી મૂળ વગેરે પ્રત્યેકને આશ્રયે પીંજ અસંખ્યાત વનસ્પતિકાય જીવો રહેલા હોય છે. અથવા એમ પણ બને છે કે મૂળ સાધારણ હોય અને બાકીનો ભાગ પ્રત્યેક હોય.

શાસ્ત્રકારોએ પ્રત્યેક વનસ્પતિના નીચે પ્રમાણે બાર પ્રકારો માન્યા છે :

હસ્તા ગુચ્છા ગુમ્મા લયા ય વલ્લી ય પવ્વગા ચેવ ।
તિણ વલય હરિઓસહિ જલરુહ કુહળા ય બોધવ્વા ॥

(૧) 'હસ્તા-કૃષ્ણાઃ' આંગો, લીમડો, પીંખણો, વડ વગેરે. તેનાં એકાંશિક એટલે એક એટલીવાળા અને બહુપીંજ

એટલે વધારે ખીયાવાળા એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં આંબો જાંબૂ, ભીલામા, બહેડા, અશોક વગેરે પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે અને અગધિયો, ટીંબરૂં, પીંપળ, ધાવડી, અર્જુન વગેરેનો સમાવેશ બીજા વર્ગમાં થાય છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

(૨) ગુચ્છા—જેનાં પાંદડાં ગુચ્છા રૂપ (Cluster) હોય તે ગુચ્છ કહેવાય. જેમકે રીંગણી, ધમાસો, ખીબરૂં, નગોડ, કસુંદરો, કેરડો વગેરે.

(૩) ગુમ્મા—જેમાં થડનો વિકાસ ન હોય, પણ નીચેથી જ ડાળીઓ કુટે તેને ગુલ્મ કહે છે. જેમકે—કાંટાસેરિયો, નવમાલતી, બન્ધુજીવક, ગુલાબ, બાઈ, મોગરો વગેરે.

(૪) લયા—જે વૃક્ષ કે સ્તંભ વગેરેના આધારે ઉપર ચડે તેને લતા કહે છે. જેમકે— પન્નલતા નાગલતા, અશોકલતા, ચમ્પકલતા, શ્યામલતા વગેરે.

(૫) વલ્લી—વેલા. મોટા ભાગે ભોંય પર પથરાય તે વેલા કહેવાય. જેમકે કોળાનો વેલો, કાકડીનો વેલો, તુરિયાનો વેલો, દૂધીનો વેલો વગેરે.

(૬) પવ્વગા—જેમાં પર્વ અને ગાંઠા હોય, તે પર્વગ કહેવાય. જેમકે શેરડી, વાંસ, નેતર વગેરે.

(૭) તિળ—ધાસ. જેમકે ધ્રો, ડાલ વગેરે.

(૮) વહય—જેની છાલ ગોળ હોય, તે વહય કહેવાય.

જેમકે તાલ, તમાલ, દેવદાર, બવંત્રી, લવંગ, સોપારી, ખગુર વગેરે.

(૯) હરિ—શાકલાજી.

(૧૦) ઓસહિ—ધાન્યવર્ગ. જેમકે—ડાંગર, ઘઉં, જવ, બાજરી વગેરે.

(૧૧) જલરુહ—જળમાં ઉગે તે જલરુહ, જેમ કે પદ્મ (સૂર્યવિકાસી ગુલાબી કમળ), કુમુદ, (ચંદ્ર-વિકાસી શ્વેત કમળ), વગેરે.

(૧૨) કુહળ—ભૂમિને ફેડીને નીકળનારી વનસ્પતિને કુહળ કહે છે. શાસ્ત્રમાં તેના આય, કાય વગેરે દશ પ્રકારો બતાવેલા છે; પરંતુ જીવ-સમાસ તથા આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણમાં તેનો સમાવેશ સાધારણમાં કરેલો છે. જીવ-સમાસની વૃત્તિમાં આ વિષયની ચર્ચા કરીને તત્ત્વ કેવલિગમ્ય કહ્યું છે.

પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચે ય સ્થાવરોને પાંચ ઇન્દ્રિયો પૈકી એક સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે, એટલે તેમની ગણના એકેન્દ્રિય જીવોમાં થાય છે.

વનસ્પતિના જીવન પર આહો દૃષ્ટિપાત

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાયનીં અપેક્ષાએ વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ ઘણું વિકાસ પામેલું છે, એટલે તેમાં જીવન વ્યક્ત થાય છે અને તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

(૧) જન્મ અને મરણ : જીવનના એક છેડાને જન્મ (Birth) અને બીજા છેડાને મૃત્યુ કે મરણ (Death) કહેવામાં આવે છે. આ બંને છેડાઓ વનસ્પતિના જીવનમાં અસંખર જોઈ શકાય છે. બીજ વગેરેમાંથી વનસ્પતિનો ઉદ્ભવ થવો, એ તેનો જન્મ છે અને અમુક વખત પછી કરમાઈ જવું, એ તેનું મરણ છે.

વનસ્પતિને ઉગતાં તથા કરમાતાં કોણે જોઈ નહિ હોય ? અમે પોતે વૃક્ષો, છોડવાઓ, વેલાઓ વગેરેને ઉગતાં તથા કરમાતાં જોયાં છે અને તેથી ભારે સંવેદન અનુભવ્યું છે.

અમારું બાળપણ ગામડામાં * વ્યતીત થયું હતું કે જ્યાં સામાન્ય રીતે વનસ્પતિના વિશેષ સંસર્ગમાં આવવાનું બને છે. અમારા કૃષિયાના ખુલ્લા ભાગમાં ચોમાસાના દિવસો દરમિયાન થોડાં શાકભાજી વવાતાં. તેમાં ભીંડો ગવાર, તુરિયાં તથા કહોળું મુખ્ય હતાં. ખીજ વવાયા પછી એ ઉગવા માંડતાં અને તેને કૂણાં કૂણાં પાન આવતાં, ત્યારે અમારા આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નહિ. એક નાનકડા ખીજમાંથી આ બધું શી રીતે તૈયાર થતું હશે ? અને તેને તૈયાર કરનારું કોણુ હશે ? એ પ્રશ્ન અમારા બાલમાનસમાં વારંવાર ઉઠતો.

એને જવાબ એમ મળતો કે ‘ રાત્રે ભગવાન છાના-માના આવીને આ બધું બનાવી નય છે !’ એ વખતે અમારા માટે ‘ ભગવાન ’ શબ્દ એટલો ભારે હતો કે તેની સામે કંઈ પણ બોલવાની, વિચારવાની કે પ્રશ્ન કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ; પરંતુ આ છોડ-વેલાઓને અમે રોજ જોયા જ કરતા. ખાસ કરીને ફૂલની સામે તો અમે ટગર ટગર તાકી જ રહેતા. તેની સુંદર કેમલ કાયા, તેનો ચિત્તાકર્ષક રમણીય રંગ, તેમાંથી આવતી અમુક પ્રકારની ખુશબો અમારાં સંવેદનશીલ હૃદયને ભાવનાથી ભરી દેતી. તેમાંનું કોઈ ફૂલ ખરી પડતું તો મનમાં એક પ્રકારની ગ્લાનિ થતી, એક પ્રકારની ગમગીની ફેલાઈ જતી. આ સ્થુ અમારી ભાંગી-તૂટી ભાષામાં એ વખતનું સંવેદન-

* સૌરાષ્ટ્રમાં સુરેન્દ્રનગર પાસે આવેલું દાણાવારા ગામ. ત્યાં આજે આશરે ૨૫૦૦ મનુષ્યોની વસ્તી છે.

હજી તો ખીલ્યાને, કુસુમ ઘડીઓ બે થઈ હશે !
 હજી તો રેલ્યાને, સુરભિ ઘડીઓ બે ગઈ હશે !
 અરે ! હાવાં+ હૈયાં, જગ સકલનાં એહ હરતું !
 ગયું ક્યાં એ ખ્યારું, મધુર ફૂલડું હાસ્ય કરતું !

ભીંડાના છોડને શીંગો આવતી, તેનું અમે ખારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતા. તેને આવી સરસ હાંસો શી રીતે પડતી હશે ? એ પ્રશ્ન અમારા મનમાં વારંવાર ઉઠતો. વળી બધી શીંગોને સરખી હાંસ હતી ! નહિ ઓછી કે નહિ વધારે ! એટલે આમાં કંઈક રહસ્ય છે, એમ તો સમજતું, પણ એ રહસ્ય શું છે ? તેની ગમ પડતી નહિ.

ગવારફળિયો ચપટી કેમ રહેતી હશે ? તુરિયાને ધારો કેમ પડતી હશે ? કહોળાનું કદ આટલું મોટું કેમ થતું હશે ? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો અમારા મનમાં ઉઠતા, પણ તેનું યોગ્ય સમાધાન થતું નહિ. આમ છતાં એટલું સમજતું કે દરેક વનસ્પતિને પોતાનું વિશિષ્ટ જીવન છે અને તે પોતાની રીતે વ્યતીત કરે છે.

થોડાં વર્ષો પછી એટલે આશરે ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉંમરે વનસ્પતિઓને ઓળખવાનો શોખ જાગ્યો અને રબના દિવસો દરમિયાન અમે એક મિત્ર સાથે વાડીઓ તથા વગડામાં ફરવા લાગ્યા, ત્યારે વનસ્પતિની વૈવિધ્યભરી જીવનલીલા જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. એ લાવેા આજે પણ અમારા હૃદયને સ્પર્શી જાય છે !

+ હમણાં.

જે જીવનતત્ત્વ આપણામાં વહી રહ્યું છે, તે જ જીવન-તત્ત્વ પશુ-પક્ષીઓમાં, કીડા-જંતુઓમાં તથા વનસ્પતિ-વર્ગમાં વહી રહ્યું છે. માત્ર કાયાનો ફેર છે, પરંતુ તેને મહત્ત્વ શા માટે આપવું? વળી વનસ્પતિ એકેન્દ્રિય છે, અખોલ છે, છતાં તે માનવભતિ પર કેટલો ઉપકાર કરે છે? તે પોતાના લોગે મનુષ્યને ખોરાક પૂરો પાડે છે, જુદી જુદી જાતની ઔષધિઓ આપે છે અને તાજગીભર્યું સુંદર વાતાવરણ ખડું કરે છે! આમ છતાં મનુષ્ય જો તેના તરફ સદ્ભાવવાળો ન અને તો તેના જેવો જડ, મૂઠ કે કૃતઘ્ની કોણુ?

(૨) ત્રણુ અવસ્થાઓ : સામાન્ય રીતે જીવનમાં ત્રણુ અવસ્થાઓ હોય છે : (૧) બાલ્યાવસ્થા, (૨) યુવાવસ્થા અને (૩) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ત્રણેય અવસ્થાઓ વનસ્પતિના જીવનમાં બરાબર જોઈ શકાય છે. તે ઉગે ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે અને તેના અંગોપાંગો વિશેષ કોમળ હોય છે. પછી કાલક્રમે યુવાવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં અંગોપાંગ બરાબર ખીલે છે અને ચોક્કસ આકાર ધારણુ કરે છે. આ રીતે કેટલોક કાલ વ્યતીત થયા પછી તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાં અંગોપાંગ કૃશ કે વિકૃત થવા લાગે છે. છેવટે તે કાલના અબાધિત નિયમને આધીન થઈ મરણુ પામે છે અને પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે.

(૩) આયુષ્ય : મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી વગેરે જીવંત

પ્રાણીઓને નિયત આયુષ્ય હોય છે, તેમ વવસ્પતિને પણ નિયત આયુષ્ય હોય છે. કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય દ્વંકું હોય છે, તો કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય લાખું કે ઘણું લાખું હોય છે. આપણે સો વર્ષ ઉપરના મનુષ્યોને ઝોળવા જઈએ તો કોઈક જ મળે છે, પણ સો વર્ષ જૂનાં વૃક્ષો હજારોની સંખ્યામાં મળી આવે છે. ખજૂરીનાં વૃક્ષો ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સહેલાઈથી ભોગવે છે. જેડ્ડેલમમાં એલીપ્લાનામનાં વૃક્ષો થાય છે, તે ૮૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. એસ્ટનટનાં વૃક્ષો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવે છે. પ્રયાગ પાસે લોંચરનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનો ગણાય છે અને હવે તો કેટલાંક ૫૦૦૦ વર્ષ જૂનાં વૃક્ષો પણ મળી આવ્યાં છે !

(૪) શરીરરચના : મનુષ્યાદિ જીવંત પ્રાણીઓને જેમ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે. તેમાં મૂળ, સ્તંભ (થડ), શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ અનેક અંગો અવલોકી શકાય છે.

આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘વનસ્પતિનાં મૂળિયાં હોજરીનું કામ કરે છે, તેમાં ફરતો રસ લોહીની ગરજ સારે છે અને પાંદડાં ફેફસાનું સ્થાન સાચવે છે. કેટલાંક વનસ્પતિનાં મૂળિયાં તો એટલાં શક્તિશાળી હોય છે કે તે દૂર દૂર પથરાય છે અને ત્યાંથી પોતાને જોઈતો આહાર ગ્રહણ કરી લે છે. એક ખાવળનાં મૂળ ૬૬ ફુટ દૂર આવેલા કૂવા સુધી પહોંચ્યાં હતાં અને તેમાંથી પાણી ચૂસતાં હતાં !

વિખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી શોમાને કહ્યું છે કે, 'વનસ્પતિ અને જંતુરચનાની ઝોઠવણનો પાયો એક જ છે. બંનેના શરીરમાં રહેલા કોષો તપાસીએ તો તે ઘણા મળતા આવે છે.'

(૫) આહાર : બધાં જીવંત પ્રાણીઓ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે. આ જ રીતે વનસ્પતિ પણ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે. એ વાત ખરી છે કે મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષીઓની પેઠે વનસ્પતિને મોઢું કે જઠર હોતાં નથી, પણ તે પોતાનાં વિશિષ્ટ વિવરો (છિદ્રો) દ્વારા આહાર ગ્રહણ કરે છે અને તેનો રસ બનાવી પોતાની સમસ્ત કાયાનું પોષણ કરે છે.

કૃત્રિય વૈજ્ઞાનિક કુવિએ પોતાના 'પ્રાણીરાજ્ય' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આપણી પેઠે વનસ્પતિ પણ સચેતન છે. તે માટી, પાણી કે હવામાંથી હાઈડ્રોજન, ઓક્સિજન, નાઈટ્રોજન વગેરે પ્રાણપોષક તત્ત્વોને ખેંચી લે છે. તેને ખીબ જંતુઓની જેમ મોઢું કે હાજરી હોતાં નથી, પણ નીચલી પંક્તિનાં જંતુઓની જેમ તે વિવરદ્વારા આહાર ગ્રહણ કરી તેને પચાવે છે.'

પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી ક્યારેબાએ લખ્યું છે કે, 'વનસ્પતિ પોતાના સચેતન કણો વડે ખનીજ પદાર્થોને ગ્રહણ કરી પોતાને જોઈએ તે પ્રકારના આહારરૂપે પરિણમી લે છે.'

એ તો સર્વાવિદિત છે કે અનુકૂળ આહારથી પ્રાણીઓનાં શરીર નીરોગી તથા પુષ્ટ રહે છે અને પ્રતિકૂળ આહારથી રોગગ્રસ્ત તથા કૃશ બને છે. હવે વનસ્પતિમાં પણ આ જ સ્થિતિ જોવાય છે. તેને અનુકૂળ ખાતર-પાણી મળે તો તે નીરોગી રહે છે અને પુષ્ટ થાય છે તથા પ્રતિકૂળ આહાર મળે તો રોગગ્રસ્ત અને કૃશ બને છે. અમુક વનસ્પતિને અમુક પ્રકારનું ખાતર નાખવું, અમુક વખતે અમુક પ્રમાણમાં પાણી પાવું વગેરે જે નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેમાં મુખ્ય વસ્તુ આ જ છે. આજે ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનૌમાં ૧૨ સ્તલનો મૂળો, ૧૫ સ્તલનું રીંગણું કે ૨૫ સ્તલનાં પપૈયાં મૂકવામાં આવે છે, તે એમ બતાવવાને કે જે અનુકૂળ ખાતર આપીએ તો વનસ્પતિની કાયા કેટલી કઠાવર થાય છે !

કેટલીક વનસ્પતિનાં પાંદડાં ડીડાં, કરોળિયા, માખી વગેરે જંતુઓને પકડી લે છે અને તેનો રસ ચૂસી લે છે. ડૂસેરા, આલન્દ્રો, પીંગીકુલા, આટ્ટેકુલેરિયા વગેરે આ જાતની વનસ્પતિ છે. સ્તાળુના પાંદડાં વિષે પણ આવું જ કહેવાય છે. ડૂસેરાના છોડથી અર્ધો ઇંચ ઊંચે માખીને લટકાવવામાં આવે તો થોડીવારમાં તે પોતાનાં પાંદડાંના કાંટા તે તરફ ઊંચા કરીને તેને પોતાના પંજમાં સપડાવે છે.

આફ્રિકાનાં માડાગાસ્કર ટાપુમાં એક વૃક્ષ મનુષ્યલક્ષી તરીકે ઓળખાય છે. તે આઠથી દસ ફુટ ઊંચું હોય છે અને તેના પર કુંવારપાડાના આકારનાં લાંબા પાંદડાં હોય છે કે જેની ધારોમાં તીક્ષ્ણ કંટકોની હાર આવેલી હોય

છે. વળી આ વૃક્ષને કેટલાક તાંતુઓ હોય છે, જે હવામાં લટકતા હોય છે. જો કોઈ મનુષ્ય તેને અડકે તો તે તરત વીંટળાઈ જાય છે અને ખીજા તાંતુઓ પણ તેના તરફ ધસારો કરી તેના શરીરે ભરડો લઈ લે છે. પછી એ મનુષ્ય થડ તરફ ધકેલાય છે અને તેના રાક્ષસી પાંદડાંઓ વાંકાં વળવા લાગે છે. જ્યારે તે તદ્દન નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે તેના તીક્ષ્ણ કાંટકો પેલા મનુષ્યના શરીર પર ભોંકાવા લાગે છે અને તેમાંથી રક્ત છૂટે છે, તે થડ અને પાંદડાં ચૂસી લે છે અને તેને થોડી જ વારમાં નિર્જીવ બનાવી દે છે જ્યારે એ મનુષ્યનાં રક્ત-માંસ પૂરાં ચૂસાઈ જાય ત્યારે પાંદડાંઓ ફરી ઊંચાં થવા લાગે છે, તાંતુઓ છૂટા પડે છે અને એ વૃક્ષ પાછું મૂળ હાલતમાં આવી જાય છે. ત્યાંના જંગલી લોકો કોઈપણ મનુષ્યને પ્રાણવધની શિક્ષા કરવી હોય, ત્યારે તેને આ વૃક્ષની પાસે લાવે છે અને તેના થડ તરફ ધકેલી દે છે, એટલે ઉપર કહ્યું તેમ તેના જીવનનો કરુણ અંતમ આવે છે. કેટલાક વિદેશી પ્રવાસીઓએ આ દ્રશ્ય સાક્ષાત્ જોયું છે અને તેની છબીઓ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરેલી છે.

(૬) નિદ્રા અને જાગૃતિ : ‘જીવંત પ્રાણીઓમાં ‘નિદ્રા અને જાગૃતિ’ એ જે પ્રકારની અવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે. આવું કંઈ વનસ્પતિમાં છે કે ?’ તેનો ઉત્તર હકારમાં સાંપડે છે. પુનઃઆડ, આંબલી વગેરે વૃક્ષોનાં પાન અમુક વખતે ખીડેલાં રહે છે અને અમુક વખતે પૂરેપૂરાં ખીલેલાં હોય છે. આને નિદ્રા તથા જાગૃતિનો ભાવ સમજવો.

વળી સૂર્યવિકાસી કમળ રાત્રે ખીડાઈ જાય છે, અને દિવસે ખીલે છે તથા ચંદ્રવિકાસી કમળ કે જેને સામાન્ય રીતે કુમુદ કે પોયણાં કહેવામાં આવે છે, તે દિવસે ખીડાઈ જાય છે અને રાત્રે ખીલે છે. એને પણ નિદ્રા તથા જાગૃતિનો ભાવ સમજવો. અંબાડી વગેરે પુષ્પોમાં પણ આમ જ અને છે.

વૈજ્ઞાનિકોએ એવી નોંધ કરી છે કે મદ્રાસના અનંતપુર જિલ્લાનું 'ખજૂરીનું' એક વૃક્ષ મધ્ય રાત્રિથી નીચે પડવા માંડતું અને બપોર પહેલાં તદ્દન સૂઈ જતું. પછી તે ઊભું થવા માંડતું અને મધ્યરાત્રિ પહેલાં તદ્દન ટટ્ટાર થઈ જતું. બંગાળમાં એક ખારેકનું વૃક્ષ એવું હતું કે જે રાત્રે ત્રણ વાગે તદ્દન નીચું પડી જતું અને મધ્યાહ્ન પછી ઊભું થવા માંડતું, તે સાંજ સુધીમાં બરાબર ઊભું થઈ જતું. આને પણ નિદ્રા અને જાગૃતિનો ભાવ સમજવો.

(૭) ભય : જીવંત પ્રાણીઓ માટે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મથુન એ ચાર સંજ્ઞાઓ મોટી ગણાય છે. તેમાંથી આહાર અને નિદ્રાની વાત ઉપર આવી ગઈ. હવે ભય સંબંધી વિચાર કરીએ. જ્યારે પ્રાણીને ભય લાગે છે, ત્યારે તે કંપે છે, ઘણી વાર ચીસ પણ પાડે છે અને કેઈ સ્થલે છૂપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમાં જિજીવિષા એટલે જીવન-સંરક્ષણની વૃત્તિ મુખ્ય હોય છે. નિરીક્ષણ તથા પ્રયોગોએ એમ બતાવો આપ્યું છે કે વનસ્પતિને પણ અમુક સંયોગોમાં ભય લાગે છે અને ત્યારે તેના શરીરમાં અંતર્ગત કેટલાક ફેરફારો થાય છે. લગ્નમણીનાં પાંદડાંને

આપણો સ્પર્શ થતાં જ તે એકદમ ખીડાઈ જાય છે, આને ભયસંજ્ઞા સમજવી. તેમાં લજ્જા પણ મિશ્રિત હોય છે.

(૮) મૈથુન : મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓની પેઠે વનસ્પતિમાં પણ મૈથુનસંજ્ઞા જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન પુરુષોનાં કથન મુજબ અશોક, બકુલ, ફણુસ, કુરબક, તિલક વગેરે વૃક્ષો સાલંકાર નવયૌવના સ્ત્રીના પાદપ્રહારથી, તેના મુખનું તાંબુડા નાખવાથી, તેના સસ્નેહ આલિંગનથી, તેમજ તેના હાવ-ભાવ-કટાક્ષયુક્ત સ્વરથી જલ્દી ફળ આપે છે.

આધુનિક યુગના પુરુષોએ આ વસ્તુની અન્ય રીતે પુષ્ટિ કરી છે. તેઓ કહે છે કે પુષ્પોમાં સ્ત્રીકેસર અને પુકેસરની રચના હોય છે. તે બંનેનો સમાગમ થવાથી ફલની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં વેલિસ્નેરિયા અને સ્પાઇરેલિશ નામના જળરોપાઓ થાય છે. તેનો સમાગમ હેસ્ત પમાડે એવો છે. જ્યારે નારી-ફૂલ જળની સપાટી પર આવે છે, ત્યારે નર-ફૂલ પોતાના રોપામાંથી છૂટું પડીને તેની પાસે જાય છે અને તેને અડતાં જ ફાટે છે. આથી તેનો પરાગ નારી-ફૂલમાં પડે છે.

ખીજી પણ કેટલીક વનસ્પતિઓ વિષે આવી જ કે આ પ્રકારની હકીકતો નોંધાયેલી છે, તેથી વનસ્પતિમાં મૈથુન સંજ્ઞા હોવાનું સિદ્ધ છે. આવી સંજ્ઞા ચૈતન્યશક્તિ વિના કેમ સંભવી શકે ?

હવે વનસ્પતિના જીવનમાં જે ખીજી સંજ્ઞાઓ પણ જોવામાં આવે છે, તેનો ટુંક પરિચય કરાવીશું.

(૯) ક્રોધ : કોકનદ વૃક્ષ મનુષ્યનો પગ લાગતાં હુંકાર કરે છે, તે ક્રોધનો ભાવ જાણવો.

(૧૦) માન : રુંદતીના છોડમાંથી પાણી ટપકે છે, તે એવા માન કે અહંકારથી કે 'હું' સુવર્ણસિદ્ધિ કરાવનાર છતાં લોકો દુઃખી કેમ છે?'

(૧૧) માયા-ઘણું કરીને સઘળી વેલડીઓ પોતાનાં પાંદડાંથી ફળને છૂપાવે છે, તે માયાનો ભાવ જાણવો.

(૧૨) લોભ-પ્રવેત અર્ધ એટલે ધોળો આકડો, પલાશ એટલે ખાખરા અને બિલીવૃક્ષ વગેરે પોતાના મૂળ ભોંયમાં રહેલા નિધિ તરફ લંબાવે છે અને તેના તરફ ફેલાઈ જાય છે, એ લોભનો ભાવ જાણવો.

(૧૩) ઓધસંજ્ઞા : નળનો અંકુર પણ ઢેકાં કે કઠિન ભાગ ફેડી બહાર નીકળે છે, તે ઓધસંજ્ઞા જાણવી. અથવા વેલાઓ ગમે ત્યાં ઉગ્યા હોય છતાં ચડવા માટે ઝાડ, વાડ વગેરે તરફ સહજ રીતે પોતાની મેળે વળે છે અને તેના પર ચડે છે તથા વીંટાય છે, તે ઓધસંજ્ઞા સમજવી.

(૧૪) હર્ષ : કેટલીક વનસ્પતિઓમાં અકાળે ફૂલ-ફળ ખીલી ઉઠે છે, તે હર્ષનો ભાવ જાણવો.

(૧૫) શોક : કેટલીક વનસ્પતિઓ અકાળે સૂકાવા લાગે છે, તે શોકનો ભાવ જાણવો.

(૧૬) શબ્દગ્રહણશક્તિ-કંઠલ અને કુંડલ વગેરે વનસ્પતિઓ મેઘગર્જનાથી પલ્લવિત થાય છે, તે શબ્દગ્રહણની શક્તિ સમજવી. વળી વૃક્ષ તથા છોડવાઓ ઉપર સંગીતનો અસર થાય છે, તે પણ શબ્દગ્રહણશક્તિ સમજવી.

(૧૭) રૂપગ્રહણશક્તિ-કૂરબકાદિ વૃક્ષો સાલકાર નવચૌવના સ્ત્રીઓના સાન્નિધ્યથી ફળ આપે છે, તે રૂપગ્રહણ શક્તિ સમજવી.

(૧૮) ગંધગ્રહણશક્તિ-કેટલીક વનસ્પતિ એવી હોય છે કે જે ધૂપની સુગંધથી વધે છે, તેમાં ગંધગ્રહણ-શક્તિ જાણવી.

(૧૯) રસગ્રહણશક્તિ-બધી વનસ્પતિઓ મૂળથી રસગ્રહણ કરે છે અને શેરડી જેવી કેટલીક વનસ્પતિઓ ભૂમિમાંથી મધુર રસ વિશેષ પ્રકારે ખેંચે છે, તે રસગ્રહણ શક્તિ જાણવી.

(૨૦) સ્પર્શગ્રહણશક્તિ-વનસ્પતિને અડકતાં તેનાં શરીરમાં સ્પંદન થાય છે અને લલ્લવંતી વગેરે સંકોચાઈ જાય છે, તે સ્પર્શગ્રહણશક્તિ સમજવી.

(૨૧) રોગ : જેમ જીવંત પ્રાણીઓને જીંદી જીંદી જાતના રોગો લાગુ પડે છે અને તે યોગ્ય ઉપચારથી સારા થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ જીંદી જીંદી જાતના રોગો લાગુ પડે છે અને તે યોગ્ય ઉપચારથી સારા થાય છે.

(૨૨) ઝેરની અસર-જીવંત પ્રાણીઓ પર ઝેરની અસર ખડકૂં ખૂરી થાય છે, તેમ વનસ્પતિ ઉપર પણ ખડકૂં

પૂરી થાય છે. તેના મૂળમાં કે થડની આસપાસ અમુક પ્રકારનું જેર રેડાતાં તે સૂકાઈ જાય છે, એટલે કે પોતાનો પ્રાણુ ત્યજે છે. પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાં હાથલિયા થોર ઘણા થતા, પરંતુ એક પ્રકારની દવા છાંટવાથી એની આખી જાતિનો લગલગ નાશ થઈ ગયો છે.

છેવટે મહાન વૈજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચંદ્ર બસુના નિમ્ન શબ્દોનું અવતરણ કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું:

“આપણી પેઠે વૃક્ષો વગેરે વનસ્પતિ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડદાલ થાય છે અને હુંફથી તેજીમાં આવે છે; દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચંચળ થાય છે અથવા ઘેનમાં પડે છે; ખરાબ હવાથી ગુંગળાઈ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, સારવાથી પીડાય છે, ખેલાન કરનારી દવાથી મૂર્છા પામે છે, વીજળીથી વિશેષ ચંચળ થાય છે, વરસાદથી સુસ્ત થાય છે, સૂરજની રોશનીથી સ્ફુર્તિમાં આવે છે અને જેર કે બળાત્કારથી પ્રાણુ ત્યજે છે. વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ઠાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-જાગૃતિ એ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રકટ કરે છે.”

વનસ્પતિમાં જીવ કે જીવન હોવાની આથી વધારે સાબીતીઓ બીજી કઈ જોઈ એ ?

[૯]

સર્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ જીવો

મૂળ

પત્તેય-તરું મુત્તું, પંચ વિ પુઢવાઈગો સયલ-લોઈ ।
સુહુમા હવંતિ નિયમા અન્તમુહુત્તાઝ અદિસ્સા ॥૧૪॥

સંસ્કૃત ધાયા

પ્રત્યેક-તરું મુક્ત્વા પંચાપિ પૃથિવ્યાદયઃ સકલ લોકે ।
સૂક્ષ્મા ભવન્તિ નિયમાદન્તર્મહૂર્તાયુષોઽદૃશયઃ ॥૧૪॥

પદાર્થ

પત્તેય-તરું--પ્રત્યેક તરુને, પ્રત્યેક વનસ્પતિને.

પત્તેય એવું તરુ તે પત્તેય-તરુ. અહીં બીજી વિભક્તિના યોગમાં પદને છેડે અનુસ્વાર આવેલું છે. પત્તેય એટલે પ્રત્યેક કે જેનો પરિચય ઉપર અપાઈ ગયો છે. તરુ-વૃક્ષ, વનસ્પતિ.

મુત્તું--મૂકીને, છોડીને.

પંચ વિ--પાંચેય.

પુઢવાઈગો--પૃથ્વીકાય આદિ.

અહીં આદિ શબ્દથી અપૂકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાય એ ચાર ગ્રહણ કરવાનાં છે.

સચલ-લોહ—સકલ લોકમાં.

સચલ એવો લોહ તે સચલ-લોહ. અહીં સાતમી વિભક્તિના યોગથી સચલ-લોહ એવો શબ્દપ્રયોગ છે. સચલ-સકલ, સમસ્ત, કોઈ પણ ભાગ બાકી ન હોય એવો. લોહ-લોક. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે લોકનો અર્થ શું સમજવાનો છે ? તેનું વિવેચન ભૂમિકા-ખંડના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહેલું છે.

મુહુમા—સૂક્ષ્મ.

હવંતિ—હોય છે.

નિયમા—નિયમથી, નિશ્ચયપૂર્વક.

‘નિયમાત્ નિશ્રયેન’—નિયમથી એટલે નિશ્ચયપૂર્વક. તાત્પર્ય કે એમાં કોઈ પ્રકારનો વિકલ્પ નહિ.

અંતમુહુત્તારુ—અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા.

અંતમુહુત્ત જેનું આજ છે, તે અન્તમુહુત્તારુ.

અન્તમુહુત્ત—અંતર્મુહૂર્ત. નવ સમયથી માંડીને બે ઘડીમાં એક સમય ઓછા સુધીના ભાગને અંતર્મુહૂર્ત કહેવામાં આવે છે. તેમાં નવ સમયનું જે અંતર્મુહૂર્ત, તે સહુથી નાનું હોવાથી તેને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત કહેવાય છે અને બે ઘડીમાં એક સમય ઓછાનું અંતર્મુહૂર્ત, તે, સહુથી મોટું હોવાથી તેને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત કહેવાય છે. તે બંનેની વચ્ચેનો જે સમય તેને મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત

કહેવાય છે. અહીં અંતર્મુદૂર્ત શબ્દથી આ મધ્ય અંત-
ર્મુદૂર્ત સમજવાનું છે; કારણ કે પાંચેય સૂક્ષ્મ જીવોનું
આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલિકા જેટલું તો
હોય જ છે.

અહિસ્સા—અદશ્ય, ન દેખાય તેવા.

અ-વય

પત્તેય—તરું મુતું પુઢવાઇળો પંચ વિ સુહુમા સયલ—હોઈ
નિયમા હવંતિ—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય છોડીને પૃથ્વીકાય આદિ
પાંચેય સૂક્ષ્મ સકલ લોકમાં નિશ્ચયપૂર્વક હોય છે. એ પૃથ્વી-
કાયાદિ જીવો કેવા છે ? તો અન્તમુદુત્તારુ અહિસા અંત-
ર્મુદૂર્તના આયુષ્યવાળા તથા અદશ્ય.

ભાવાર્થ

ઉપર કહેલા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને છોડીને બાકીના
પાંચેય સ્થાવરકાયના સૂક્ષ્મ જીવો લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપેલા
છે કે જેમનું આયુષ્ય અંતર્મુદૂર્ત હોય છે અને જે દષ્ટિનો
વિષય બની શકતા નથી.

વિવેચન

પાંચ સ્થાવરનું વર્ણન પૂરું કરતાં પહેલાં જે એક
મહત્વની વસ્તુ કહેવાની છે, તે પ્રકરણકાર આ ગાથામાં
કહે છે.

પૃથ્વીકાય, અપકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને
સાધારણ વનસ્પતિકાય એ પાંચનો સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા

એ વિભાગો છે. પરંતુ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના આવા એ વિભાગો નથી. એ માત્ર બાહર જ છે. અહીં ત્રીજી ગાથાથી તેરમી ગાથા સુધી પૃથ્વીકાય આદિનો જે પરિચય આપવામાં આવ્યો, તે બાહર પૃથ્વીકાય, બાહર અપૂકાય આદિનો સમજવો. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિનો પરિચય હવે આપે છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદ્યતી જીવો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની કે કેવલી ભગવંતોને જ જ્ઞાનગોચર છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાની અને કેવલી ભગવંતો જ તેને પોતાના જ્ઞાનથી જાણી શકે છે, જ્યારે છદ્મસ્થ આત્માઓ માટે તો તે સર્વથા અદૃશ્ય જ છે. તાત્પર્ય કે ગમે તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ હોય કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો પણ આ સૂક્ષ્મ જીવો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી.

આ જીવો એટલા સૂક્ષ્મ છે કે, ‘તીક્ષ્ણસ્વજ્ઞધારયા છિદ્યમાનેऽપિ વજ્રઘાતેનાપ્યુપઘાતો ન સ્યાત્, एवं वह्न्यादिभ्योऽपि नोપઘાતઃ—તીક્ષ્ણ ખડ્ગની ધાર વડે છેદવા છતાં અથવા તો વજ્રનો ઘાત કરીએ તો પણ તેને ઉપઘાત થતો નથી કે અગ્નિ વગેરેનો પ્રયોગ કરીએ તો પણ તેને અસર પહોંચતી નથી.’ તાત્પર્ય કે આપણા હલન-ચલન, ઉઠ-બેસ કે બીજી પ્રવૃત્તિની અસર આ સૂક્ષ્મ જીવોને પહોંચતી નથી.

આ જીવો સકલ લોકમાં વ્યાપત છે, એટલે કે ચૌદ

રાજલોકનો કોઈપણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આ પાંચેય પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો રહેલા ન હોય. આ જીવોનું આયુષ્ય મધ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, એટલે કે ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલિકાનું અને વધારેમાં વધારે બે ઘડીનો સંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

આમ તો બાહર શબ્દ સ્થૂલતાવાચક છે, પણ પૃથ્વી-કાયિક એક જીવનું શરીર આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતું નથી. આપણે પૃથ્વીકાય આદિનું જે શરીર જોઈએ છીએ, તે અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરનો એક પિંડ હોય છે. તાત્પર્ય કે જે અમુક અવસ્થામાં દૃષ્ટિનો વિષય બની શકે છે, તેને માટે બાહર સંજ્ઞા યોગ્યેલી છે.

‘બાહર જીવો ક્યાં ક્યાં હોય?’ તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

एगिंदिय पंचिंदिय उड्ढेय अहे अ तिरियलोए य ।
 विगलिंदियजीवा पुण, तिरियलोए मुणेयच्चा ॥१॥
 पुढवी आउ वणस्सई, बारसकप्पेसु सत्तपुढवीसु ।
 पुढवी जा सिद्धसिला, तेऊ नरखित्त तिरिलोए ॥२॥
 सुरलोए वाविमज्झे, मच्छाई नत्थि जलयरा जीवा ।
 नेविज्जे न हु वावी, वाविअभावे जलं नत्थि ॥३॥

‘એકેન્દ્રિયો અને પંચેન્દ્રિયો ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યંગ્લોકમાં જ હોય છે અને વિકલેન્દ્રિય જીવો તે માત્ર તિર્યંગ્લોકમાં જ હોય છે. (એકેન્દ્રિય એટલે સ્થાવર

અને વિકલેન્દ્રિય એટલે બે, ત્રણ તથા ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.)

પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ બાર દેવલોકમાં તથા સાત પૃથ્વીમાં હોય છે. (પૃથ્વીની નીચે બીજી પૃથ્વીઓ રહેલી છે, તેની સંખ્યા સાત છે.) તેમાં પૃથ્વી તો સિદ્ધ-શિલામાં પણ હોય છે અને અગ્નિ તો તિર્યંગલોક અને તેમાં પણ નરક્ષેત્ર એટલે અઠી દ્વીપમાં જ હોય છે.

દેવલોકમાં વાવોની અંદર મત્સ્ય વગેરે જલચરો હોતા નથી અને નવ ઐરેયકમાં વાવો જ નથી, એટલે ત્યાં પાણી હોતું નથી.’

શાસ્ત્રકારોએ આ સૂક્ષ્મ અને બાહર જીવોના પ્રયાપ્ત અને અપ્રયાપ્ત એવા બે વિભાગો કરેલા છે, તેનું રહસ્ય પણ સમજી લઈએ.

જીવ એક શરીર છોડ્યા પછી વિગ્રહગતિ કે ઋણુ-ગતિ દ્વારા નવા જન્મસ્થાને પહોંચે છે અને ત્યાં તે જન્મને અનુરૂપ જીવન જીવવા માટે આવશ્યક એવાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવા માંડે છે, તેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ‘આહાર’ કહેવામાં આવે છે. આ આહારમાંથી તે શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મનની રચના કરે છે. આ છ વસ્તુઓ જીવન ધારણ કરવા માટે જરૂરી હોવાથી તેને ‘પર્યાપ્તિ’ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે; પરંતુ અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે બધા જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ હોતી નથી. તદ્દન નીચલા સ્તરના જીવોને ચાર પર્યાપ્તિઓ

હોય છે, તેથી આગળ વધેલાઓને પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે અને છેવટનો વિકાસ પામેલાઓને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.

હવે જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિની જરૂર હોય તેટલી પૂરી કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તેને પર્યાપ્ત (પજ્જત) કહેવામાં આવે છે અને એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પહેલાં મૃત્યુ પામે તો તેને અપર્યાપ્ત (અપજ્જત) કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે સ્થાવરના બધા મળીને બાવીશ લેહ થાય છે, તે આ પ્રમાણે :-

સ્થાવરના બાવીશ લેહ

- ૧ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય.
- ૨ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય.
- ૩ બાહર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય.
- ૪ બાહર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય.
- ૫ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અપ્કાય.
- ૬ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાય.
- ૭ બાહર પર્યાપ્ત અપ્કાય.
- ૮ બાહર અપર્યાપ્ત અપ્કાય.
- ૯ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અગ્નિકાય.
- ૧૦ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય.
- ૧૧ બાહર પર્યાપ્ત અગ્નિકાય.
- ૧૨ બાહર અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય.

- ૧૩ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વાયુકાય.
- ૧૪ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વાયુકાય.
- ૧૫ બાહર પર્યાપ્ત વાયુકાય.
- ૧૬ બાહર અપર્યાપ્ત વાયુકાય.
- ૧૭ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
- ૧૮ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
- ૧૯ બાહર પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
- ૨૦ બાહર અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
- ૨૧ બાહર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.
- ૨૨ બાહર અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.

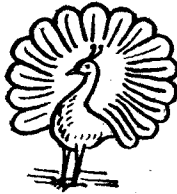
આ બાવીશ પ્રકારમાં અગિયાર પર્યાપ્ત છે અને અગિયાર અપર્યાપ્ત છે, દશ સૂક્ષ્મ છે અને બાર બાહર છે તથા ચાર સાધારણ છે અને બાકીના અઠાર પ્રત્યેક છે.

આ પ્રમાણે પાંચ સ્થાવરોનું સૂક્ષ્મ-બાહર સ્વરૂપ બાણીને તેની દયા પાળવા માટે યત્નશીલ રહેવું, એ જીવદયાપ્રેમીનું પરમ કર્તાવ્ય છે.

આ વિવેચન સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં જે એક પ્રશ્ન ઘણા તરફથી પૂછાય છે, તેનો ઉત્તર આપવાનું યોગ્ય લેખીએ છીએ. આ પ્રશ્ન એવો છે કે ‘પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ વિના આપણે જીવન ધારણ કરી શકતા નથી. તેમાં પણ પાણી અને વાયુની જરૂર તો ઘણી જ પડે છે. પાણી વિના સાધારણ રીતે દશ-બાર દિવસમાં મૃત્યુ નીપજે છે અને વાયુ વિના તો અમુક

કલાકમાં જ પ્રાણુત્યાગનો પ્રસંગ આવી પડે છે, તો આ જીવોની દયા શી રીતે પળાય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં પણ આપણા જીવ જેવો જ જીવ છે, એમ જાણ્યા પછી તેમના પ્રત્યે લાગણી થાય છે અને તેથી તેમનો ઉપયોગ જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પૂરતો જ કરવાની વૃત્તિ રહે છે; તેમજ એ રીતે પણ જે જીવોની હિંસા થાય, તે માટે દુઃખ કે પશ્ચાત્તાપની ભાવના પ્રકટે છે, એ જીવદયાનું સાચા અર્થમાં પાલન છે અને તે સર્વ સુજોએ યથાશક્તિ અવશ્ય કરવું જોઈએ.’

સ્થાવરકાયની જરા પણ હિંસા કર્યા સિવાય પણ સર્વવિરતિધારી મુનિઓ જીવન ટકાવે છે. એની રીતો શાસ્ત્રમાં વિગતવાર આપેલી છે.

[૧૦]

વિકલેન્દ્રિય જીવો

મૃગ

સંસ્વ-કવહુય-ગંડુલ-જલોય-ચંદળગ-અલસ-લહગાઈ ।
મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા બેઈંદિય માઈવાહાઈ ॥૧૫॥

સંસ્કૃત છાયા

શહ્લ-કપર્દક-ગળહુલ-જલૌક-ચન્દનક-અલસ-લહકાદયઃ ।
મેહરક-કૃમિ-પૂતરકા દ્વીન્દ્રિયા માતૃવાહકાદયઃ ॥૧૫॥

પદાર્થ

સંસ્વ-શંખ-શંખલા.

ગાથાનું પૂર્વાર્ધ એક સામાસિક પદ છે. તેમાં સંસ્વ-કવહુય વગેરે શબ્દો સાથે આવવાથી દ્વંદ્વ-સમાસ થયેલો છે. સંસ્વ-શંખ. તે સમુદ્ર વગેરેમાં થતા એક પ્રકારના કીડા છે અને નાના મોટા અનેક સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. આપણે વામાવર્ત, દક્ષિણાવર્ત આદિ જે શંખો મંદિર તથા

ગૃહસ્થનાં ઘરો વગેરેમાં જોઈ એ છીએ, તે શંખના કીડા-ઓને રહેવાનું શ્વેત રંગનું કઠિન કોટલું છે. બ્યારે તે જીવંત હોય છે, ત્યારે તેની અંદર શ્વેત તથા બદામી રંગના કીડા હોય છે. તદ્દન નાના શંખને ક્ષુદ્ર શંખ કે શંખલા કહે છે. બ્યારે દરિયાના પાણીમાં ઓટ આવે છે, ત્યારે તેના કિનારે આવા હળરો શંખલા જોવામાં આવે છે અને તે જીવંત હોય છે.

કવહુય-કોડા.

સમુદ્ર વગેરે જલાશયોમાં થાય છે અને તે નાના મોટા અનેક પ્રકારના હોય છે, આપણે જેનો કોડી-કોડા તરીકે વ્યવહાર કરીએ છીએ, તે આ પ્રાણીનાં મૃત કલેવરો છે. ગંડુલ-ગંડોલ.

‘ ગળ્હોલકા ઉદરાન્તર્વૃહત્ક્રમયઃ । ’ ગંડોલ એટલે પેટમાં થતાં મોટા કૃમિ.

જલોય-જળો.

તે પાણીમાં થાય છે, જે-ત્રણ ઈંચ લાંબી મોટી ઈંચળ જેવી હોય છે અને બગડેલા લોહીને ચૂસવા માટે શરીરના અમુક ભાગ પર લગાડવામાં આવે છે. તે બગડેલું લોહી ચૂસ્યા પછી છૂટી પડી જાય છે.

ચંદણગ-અક્ષ, અરિયા.

તે શંખ અને કોડાની માફક દરિયામાં ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્જીવ થતાં સ્થાપના કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય

છે. સિદ્ધાન્તની ભાષામાં તેને અક્ષ કે અરિયા કહેવાય છે.
અલસ-અળસિયાં.

ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદ પડ્યા પછી જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અહીં તહીં ચાલવા લાગે છે. પાણીની ચોકડી વગેરે જ્યાં ઘણા વખત પાણી ભરાઈ રહેતું હોય ત્યાં પણ નાનાં નાનાં અળસિયાં પેદા થાય છે. તેનો આકાર નાના સાપ જેવો હોવાથી તેને ભૂનાગ કે શિશુનાગ કહેવામાં આવે છે. હિંદી ભાષામાં તેને કેચુઆ કે કેંચુઆ કહે છે.

લહગાઈ-લાળિયા વગેરે.

તે વાસી કે બગડી ગયેલા રોટલા, રોટલી, નરમ પુરી વગેરેમાં લાળરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

મેહરિ-કાષ્ઠકીડા, ઘુણા.

મેહરિ અને કિમિ અને પૂયરગ તે મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા.
'મેહરકઃ કાષ્ઠકીટવિશેષઃ-લાકડામાં થતો એક ભતનો કીડો.' લોકભાષામાં તેને ઘુણુ કહે છે.

કિમિ-કૃમિ.

પેટમાં, ફેડલામાં તથા હરશ વગેરેમાં થનારા નાના ભવે.

પૂયરગાઃ-પેારા.

'પૂતરકા જલ્લાન્તર્વર્તિનો રક્તવર્ણઃ કૃષ્ણમુખઃ જીવાઃ-

પૂરા કે પોરા જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને સતા રંગના તથા કાળા મુખવાળા હોય છે.’

બેઈન્દિય—એ ઈન્દ્રિયવાળા ભવો.

માઝવાહાઈ—ચૂડેલ વગેરે.

‘માતૃવાહિકા ગુર્જરદેશપ્રસિદ્ધાઃ ચૂડેલીતિ નામ્ના વિશ્વયાતાઃ— માતૃવાહિકા એ એવ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને ચૂડેલ નામથી વિખ્યાત છે.’ અહીં આદિ પદ્ધતી સ્ત્રીપ, વાળા વગેરે ગ્રહણ કરવા. વાળા ખરાબ પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પીવામાં આવે તો મનુષ્યના શરીરમાં વૃદ્ધિ પામી હાથે-પગે લાંબા તાંતણા જેવા નીકળે છે.

અન્વય

સંસ્કૃત - કવચ્ચય - ગંડુલ - જલોચ - ચંદનગ - અલસ - લહગાઈ મેહરિ - ક્રિમિ - પૂયરગા - માઝવાહાઈ - બેઈન્દિય. અહીં જીવા શબ્દ અધ્યાહારથી ગ્રહણ કરવો.

ભાવાર્થ

શંખ-શંખલા, કોડા, ગંડોલ, જળો, અરિયા, અગસિયા, લાગિયા, કૃમિ, પોરા, ચૂડેલ, વગેરે બેઈન્દ્રિયવાળા ભવો બાણવા.

વિવેચન

સ્થાવર પછી ત્રસનું વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે. તેમાં બે ઈન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા ભવોને વિકલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. વિકલ એટલે અપૂર્ણ કે

ન્યૂન. પાંચ ઈન્દ્રિયો પૂર્ણ ગણાય છે, તેની તુલનામાં આ ઈન્દ્રિયો અપૂર્ણ કે ન્યૂન છે. એક ઈન્દ્રિય પણ અપૂર્ણ કે ન્યૂન તો કહેવાય જ, પણ પરિભાષાથી તેનો સમાવેશ આ વર્ગમાં થતો નથી.

આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાનમાં જેને 'worms and insects-જંતુઓ અને કીડાઓ' કહેવામાં આવે છે, તે આ વિકલેન્દ્રિય જીવો સમજવા.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં પ્રથમ વર્ણન બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવોનું કરે છે. અહીં બે ઈન્દ્રિયોથી સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય સમજવી કે જે અનુક્રમે સ્પર્શ કરવાનું તથા વસ્તુનો સ્વાદ ચાખવાનું કામ કરે છે.

બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે, તેમાંના કેટલાકનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. આ જીવોમાંના કેટલાક પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન થનારા છે; જેમકે-શંખ, શંખલા, કોડા, જલો, અરિયા, અળસિયા, પોરા વગેરે. કેટલાક જમીન પર ઉત્પન્ન થનારા છે; જેમકે-ચૂડેલ. કેટલાક શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા છે; જેમકે-ગંડોલ અને કૃમિ. અને કેટલાક વાસી રેટલા-રેટલી વગેરેમાં ઉત્પન્ન થનારા છે; જેમકે-લાળિયા.

આ બધા જીવો ત્રસ હોવાથી હલનચલન કરતા દેખાય છે. જે પોરા વગેરેને સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી નેઈએ તો તેની અંગરચના બરાબર જોવામાં આવે છે. લાળિયા

જીવો નરી આંખે હલન-ચલન કરતા દેખાતા નથી, તે પશુ તેમનામાં તે પ્રકારની શક્તિ હોય છે.

મૂળ

ગોમી--મંકળ-જુઆ પિપીલિ-ઉદ્દેહિયા ય મકોડા ।
 ઈલિય-ઘયમિલ્લીઓ સાવય--ગોકીડજાઈઓ ॥૧૬॥
 ગદ્દહય--ચોરકીડા ગોમયકીડા ય ધન્નકીડા ય ।
 કુંથુ-ગોવાલિય-ઈલિયા તેંદિય ઈંદગોવાઈ ॥૧૭॥

સંસ્કૃત ધ્યાત્

ગુલ્મિઃ મત્કુળ-ચૂકે પિપીલ્યુપદેહિકા ચ મત્કોટકાઃ ।
 ઈલિકા ધૂતોલિકા-સાવા-ગોકીટક-જાતયઃ ॥૧૬॥
 ગર્દભક-ચૌરકીટા ગોમયકીટાશ્ચ ધાન્યકીટાશ્ચ ।
 કુંથુર્ગોપાલિકા ઈલિકા ત્રીન્દ્રિયા ઇન્દ્રગોપાદયઃ ॥૧૭॥

પદાર્થ

ગોમી—કાનખજૂરો.

‘ ગોમીતિ ગુલ્મિઃ કર્ણશૃંગાલી ’-ગોમી એટલે ગુલ્મિઃ કે કર્ણશૃંગાલી. શુબરાતી ભાષામાં તેને કાનખજૂરો કહે છે. હિંદી ભાષામાં તેને કનખજૂરા કે ગોજર કહે છે. તેને ઘણા પગ હોય છે.

મંકળ—માંકડ.

મંકળ અને જુઆ તે મંકળ-જુઆ. મંકળ એટલે માકણ. હિંદી ભાષામાં તેને સ્ટમલ કહે છે. તે ખાટલા, ખાટ,

ગોહડાં, ગાડલા વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યનાં લોહી પર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

જુઆ—જૂ.

અહીં જુઆ શબ્દ ચૂકાના અર્થમાં છે, એટલે તેનો અર્થ જૂ સમજવાનો છે. ઉપલક્ષણથી હીંખનો સમાવેશ પણ તેમાં કરવો ઘટે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જેને જુઓ કહે છે, તે જંતુ આથી ભિન્ન સમજવું.

પિપીલિ—કીડી.

પિપીલિ અને હદેહિકા તે પિપીલિ—હદેહિયા. પિપીલિ એટલે કીડી. હિંદી ભાષામાં તેને ચીંટી કહે છે.

હદેહિયા—ઉધેઈ.

‘હપદેહિકા વાલ્મીકજીવા:—‘ઉપદેહિકા એટલે રાક્ષાના જીવ, ઉધેઈ.’ હિંદી ભાષામાં તેને ચ્દાહી, હદેહી કે દીમક કહે છે.

ચ—અને.

મક્રોડા—મકોડા.

પ્રસિદ્ધ છે. હિંદી ભાષામાં તેને ચીંટા કહે છે.

इल्लिया—ઘયળ (ધાન્યમાં ઉત્પન્ન થતી).

इल्लिय અને ઘયમિલ્લીય તે इल्लिय—ઘયમિલ્લીઓ. इल्लिय એટલે ઘયળ. તે અહીં અનાજ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થનારી સમજવી.

घयमिल्लीओ—ધીમેલ.

‘ઘયમિલ્લા ત્તિ ઘૃતેલિકા: પ્રાકૃત્વાન્મકારાગમ:’—ઘયમિલ્લ

એટલે ઘૃતેલિકા-ઘીની ઈયલ. અહીં પ્રાકૃત ભાષાના કારણે મકાર આવી ગયેલો છે. ઘીની ઈયળને ગુજરાતી ભાષામાં ઘીમેલ કહે છે.

સાવય—સાવા.

સાવય અને ગોકીડ તેની જાડ તે સાવય ગોકીડ-જાઈઓ. સાવય-સાવા. તે વાળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં જ ચોટી રહે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને ચર્મચૂષ કહે છે. લોકભાષામાં તેને સવા કહે છે. “સાવય ત્તિ” લોક-માષયા સાવા: ।’

ગોકીડ-જાઈઓ—ગીંગોડાની ભત.

કૂતરા વગેરેના કાનમાં ઘણી ભતના થાય છે.

ગદ્દહય—ગઘૈયા.

ગદ્દહય અને ચોરકીડા તે ગદ્દહય-ચોરકીડા. ગદ્દહય-ગઘૈયા. તે અવાવડ બીની જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ચોરકીડા—ચોરકીડા.

‘ચોરકીડા: મૂમૌ અઘ: સંક્ષિપ્તમુખા વિસ્તીર્ણવૃત્તછિદ્ર-કારકા: ।’ ચોરકીડ એટલે ભૂમિમાં નીચે મુખ રાખનારા અને વિસ્તારવાળા ગોલાકાર છિદ્રને કરનારા એક ભતના જીવ.

કેટલાક અહીં વિષ્ટાના કીડા એવો અર્થ કરે છે, પણ તેનો આધાર શો છે? તે બહુ શક્ય નથી.

ગોમયકીડા-છાણુના કીડા, છાણુમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા. ય-અને

ઘનનકીડા-ધાન્યમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા.

ચ-તેમ જ.

કુંથુ-કંથવા.

કુંથુ અને ગોવાલિય અને ઇલિય તે કુંથુ-ગોવાલિય-
ઇલિયા. કુંથુ-કંથવા. બહુ જ ખારીક ધોળા રંગના હોય છે.
ગોવાલિય-ગોપાલિકા, ગોવાળણ.

અહીં ટીકાકારોએ 'જીવવિશેષ:' એટલું જ લખ્યું
છે, પણ ગુજરાતી ભાષામાં જેને ગોવાળણ કહે છે, તે જ
ભતિના આ કીડા હોવા ભેદ છે. અહીં ગુવાલિય એવો
પણ પાઠ છે.

ઇલિયા-ઇયળ.

'ઈલિકા લટ્ટા: ।' અહીં ઇલિકાથી ખાંડ—ગોળ
વગેરેમાં ઉત્પન્ન થનારી ઇયળો સમજવી.

તેઈંદિય-ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.

ઈંદ્રગોવાઈ-ઈન્દ્રગોપ આદિ, ગોકળગાય વગેરે તે
ચોમાસાની શરૂઆતમાં થાય છે, રંગે લાલ હોય છે અને
ગતિ ઘણી મંદ હોય છે. કેઈંને ઘણું ધીમું કહેવું હોય
તો ગોકળગાયની ઉપમા અપાય છે.

અન્વય

અહીં કીડાઓના ક્રમશઃ નામ હોવાથી અન્વયની
આવશ્યકતા નથી. માત્ર સત્તરમી ગાથાના ચોથા ચરણમાં
તેઈંદિય ઈંદ્રગોવાઈ છે, ત્યાં ઈંદ્રગોવાઈ તેઈંદિય એમ સમજવું.
અહીં જીવા એવું પદ અધ્યાહારથી ગ્રહણ કરવાનું છે.

ભાવાર્થ

કાનખજૂરા, માંકડ, જી (લીખ), કીડી, ઉધેઈ, મંકોડા, ધાન્યમાં ઉત્પન્ન થતી ઇચળ, ઘીમેલ, સવા, ગીંગોડાની અનેક જાતો, ગધેયા, ચોરકીડા, છાણના કીડા, કીડા, ધાન્યના કીડા, કંથવા, ગોવાળજી, ગોળ-ખાંડમાં થતી ઇચળો તથા ગોકળ-ગાય વગેરેને ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો જાણવા.

વિવેચન

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને જે ઇન્દ્રિયવાળા કરતાં દ્રાણેન્દ્રિય એટલે સૂંઘવાની ઇન્દ્રિય વધારે હોય છે.

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે અને તે જુદા જુદા અનેક સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે, તે અહીં રજૂ થયેલી યાદી પરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. પરંતુ આમાં કોઈ જલોત્પન્ન કીડા નથી, એટલું નોંધપાત્ર છે. જલોત્પન્ન કીડાઓ મોટા ભાગે જે ઇન્દ્રિયવાળા હોય છે કે જેની નામાવલિ પાછલી ગાથામાં અપાયેલી છે.

આ કીડાઓની શરીરરચના, તેમની ખાસિયત વગેરેનો આજે ઊંડો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે અને તે માટે અનેક પુસ્તકો લખાયેલાં છે.

મૂળ

चउरिंदिया य विच्छ द्विकुण भमरा य भमरिया तिह्वा ।
मच्छिय डंसा मसगा कंसारी-कविल-डोलाई ॥ १८ ॥

સંસ્કૃત-છાયા

ચતુરિન્દ્રિયાશ્ચ વૃશ્ચિકો દિંહુકુળા ભ્રમરાશ્ચ ભ્રમરિકાસ્તિહ્રાઃ ।
મશ્ચિકા વંશા મશકાઃ, કાંસારિકા-કપિલ-હોલકોદયઃ ॥૧૮॥

પદ્ધતિ

ચતુરિન્દ્રિયા-ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.

જેમને સ્પર્શન, રસન તથા ઘ્રાણ ઉપરાંત ચક્ષુરિન્દ્રિય
અધિક હોય છે, તે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે.

ચ—અને.

વિચ્છ્ર—વીંછી.

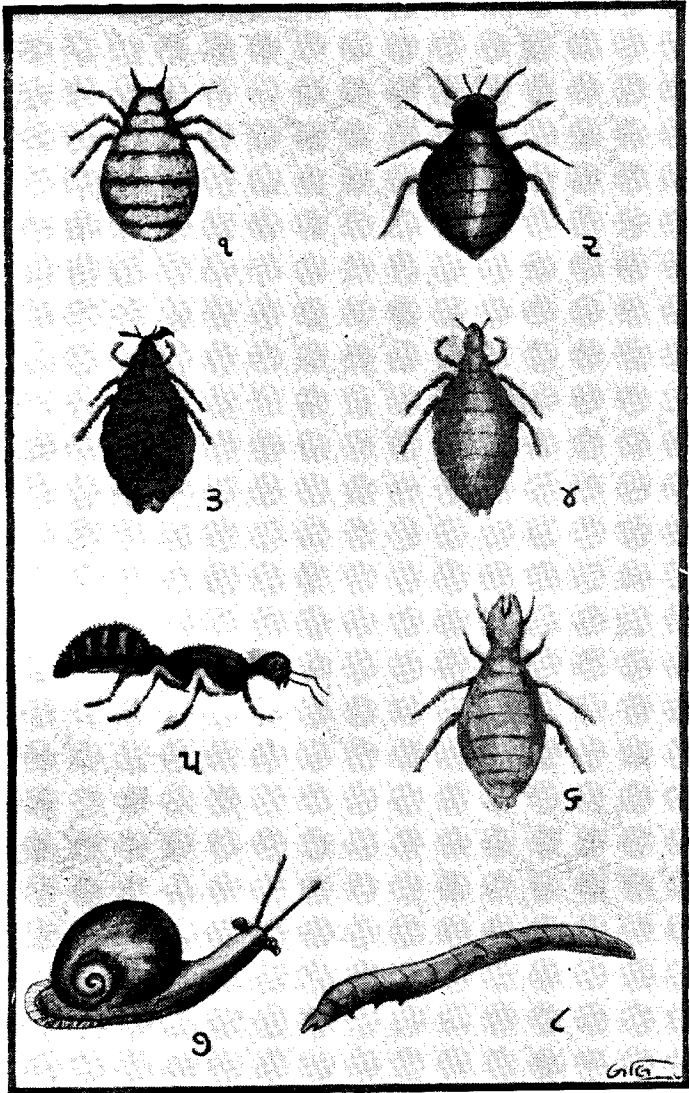
પ્રસિદ્ધ છે. તેની ગણના ઝેરી જંતુમાં થાય છે,
કારણ કે તે પૂંછડે આવેલા કાંટા વડે મનુષ્યાદિને હંશ મારે
તો ઝેર ચડે છે અને ખૂબ વેદના થાય છે. કદ, રંગ વગેરે
પરથી વીંછીના અનેક પ્રકારો પડે છે. બાર રાશિમાંની
એક રાશિનું નામ વૃશ્ચિક છે, કારણ કે તેમાં આવેલા
તાશઓનો સમૂહ વૃશ્ચિક-વીંછીના આકારે ગોઠવાયેલો છે.

દિંહુકુળ—બગાઈ.

ટીકાકાર મહર્ષિઓ એ તો ‘જીવવિશેષઃ’ એટલું જ
કહ્યું છે, પણ સંપ્રદાયથી તેનો અર્થ બગાઈ થાય છે. તે
ઘેર વગેરે પર બેસતી એક જાતની માખી છે.

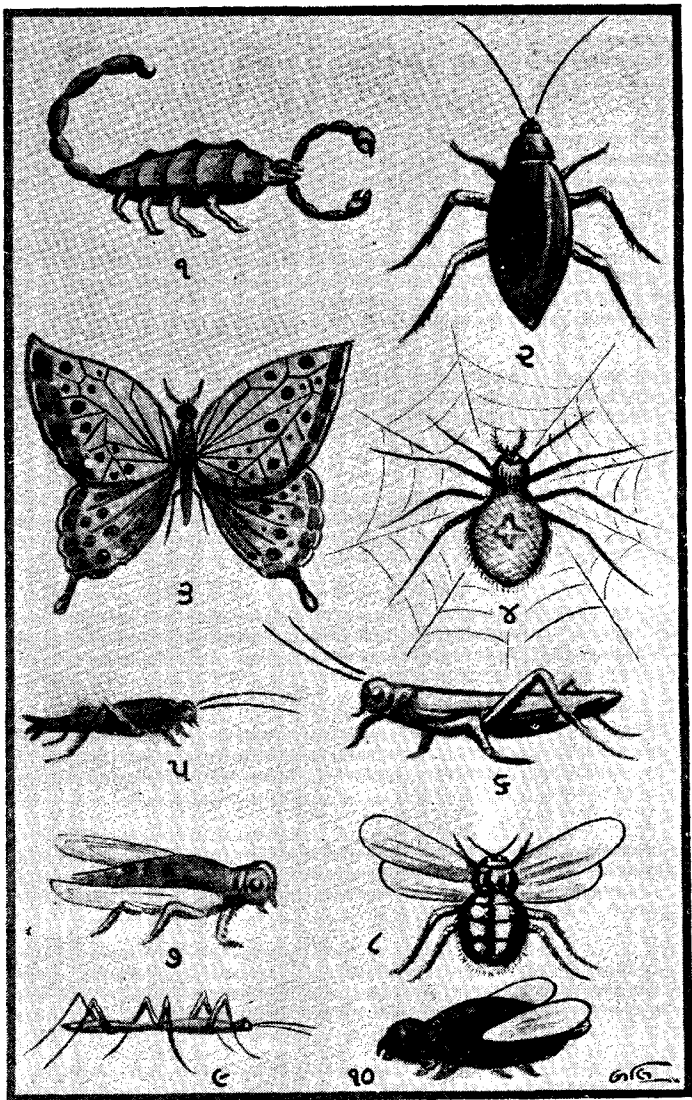
ભ્રમરા—ભમરા.

તે અહીંતહીં ભ્રમણ કરતા હોવાથી ભ્રમર કહેવાય
છે, છ પગવાળા હોવાથી પદપદ કહેવાય છે અને ફૂલનો

તેષાન્દ્રિય જીવો :

(૧) ગીંઝોડો, (૨) માંકડ, (૩) કાળી જૂ, (૪) ઘોળી જૂ, (૫) મંકોડો,
 (૬) ઉધેષ, (૭) ગોકળગાય અને (૮) ધયળ પૃ. ૧૮૭ થી ૧૯૧

અર્હરિન્દ્રિય જીવો : (૧) વીંછી, (૨) વાઠો, (૩) પતંગિયું,
 (૪) કરોળિયો, (૫) ખડમાંકડી, (૬) તીડ, (૭) માખી, (૮) બગાઈ,
 (૯) મચ્છર અને (૧૦) ભમરો. પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૫

રસ એટલે મધુને એકઠા કરનાર હોવાથી મધુકર કહેવાય છે. તે રંગે ખૂબ કાળા હોય છે, તેથી કોઈને ઘણા કાળા કહેવો હોય તો કાળો ભમ્બર કહેવામાં આવે છે.

ચ—અને.

મમરિયા—ભમરી.

તે પીળા વગેરે અનેક રંગની હોય છે અને ચટકો મારે તો વેદના થાય છે.

તિહા—તીડ.

ટોળાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈપણ એક દિશા પકડી પ્રવાસ કરવા માંડે છે. તેઓ કોઈ ખેતર પર પડે તો થોડી જ વારમાં તેનો બધો પાક ખાઈ જાય છે.

મચ્છી—માખી.

અતિ પ્રસિદ્ધ છે. ઉપલક્ષણથી અહીં મધમાખી વગેરેનો પણ સમાવેશ કરવાનો છે.

હંસા—હાંસ.

ટીકાકાર મહર્ષિ 'ઓએ હાંસને સિંધદેશતું પ્રસિદ્ધ જંતુ કહ્યું છે અને તેની ઉત્પત્તિ વર્ષાકાળમાં બતાવી છે.

‘દંશાઃ સિન્ધુદેશપ્રસિદ્ધા વર્ષોદ્ભવાઃ.’

મસગા—મશક, મચ્છર.

‘મશકાસ્તુ દંશાકારવન્તાઃ સર્વતુભાવિત્ત્વ-’ મશક એ જાણના જેવી જ આકૃતિવાળાં જંતુ છે અને તે બધી જ જંતુઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હંશ અને મશકને ઘણી વાર

સાથે ઉલ્લેખ આવે છે. તે પરથી પણ તે એકબીજાને મળતાં હોવાનું જણાય છે. તેનું પ્રસિદ્ધ નામ મચ્છર છે.

કંસારી—કંસારી.

પ્રસિદ્ધ છે.

કવિલહોલાઈ—ખડમાંકડી વગેરે.

‘કવિલહોલકા જીવવિશેષઃ સ્વડમાંકડીત્તિ પ્રસિદ્ધાઃ ।’
કવિલહોલક એ એક પ્રકારનો જીવ છે, જે ખડમાંકડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અન્વય

વિચ્છૂ ઢિંકુળ ભમરા ભમરિયા તિહા મચ્છિય ઢંસા
મસગા કંસારી કવિલહોલાઈ ય ચરરિંદિયા ॥

ભાવાર્થ

વીંછી, ખગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, માખી, ડાંસ,
મચ્છર, કંસારી, ખડમાંકડી વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો છે.

વિવેચન

જે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય
અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે, તે ચાર
ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે. તે પણ અનેક પ્રકારના છે.
તેમાંથી થોડાની ગણના અહીં કરી છે.

એ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ઘણા ભાગે પગ હોતા નથી;
ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે ચાર કે છ અને
ફેટલીક વાર તેથી પણ અધિક પગ હોય છે; બ્યારે ચાર

ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે છ કે આઠ પગ અને કેટલીક વાર તેથી વધારે પગ પણ હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિય-વાળા જીવો કે જે સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય કરતાં ઘણા વધારે વિકાસ પામેલા છે, તેમને ચાર કે બે પગ જ હોય છે અને સાપ, માછલી જેવા પંચેન્દ્રિય જીવને તો બિલકુલ પગ હોતા નથી. અષ્ટાપદ જેવા કોઈકે કોઈકે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીને આઠ પગ હોવાનું વર્ણન પણ શાસ્ત્રોમાં આવે છે. વળી ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને આગળના ભાગમાં વાળ જેવી મૂછો હોય છે. તેમાં ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને સામાન્ય મૂછો હોય છે અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને શીંગડા જેવી મૂછો હોય છે. આ તો સામાન્ય નિશાન કહું, વિશેષ તો આ બધા જંતુઓનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે.

બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિય-વાળાના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારે ગણતી વિકલેન્દ્રિયના છ પ્રકારે પડે છે અને તે સ્થાવરના બાવીશ ભેદોમાં ભેગવતાં કુલ અઠ્ઠાવીશ પ્રકાર થાય છે.

[૧૧]

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

પંચિદિયા ય ચઠહા, નારય-તિરિયા મણુસ્સ-દેવા ય ।

સંસ્કૃત-છાયા

પચ્ચેન્દ્રિયાશ્ચ ચતુર્ધા નારક-તિર્યશ્ચૌ મનુષ્ય-દેવૌ ચ ।

પદાર્થ

પંચિદિયા-પંચેન્દ્રિય જીવો.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ક્ષાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય
અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને પંચેન્દ્રિય
જીવો કહેવાય છે.

ચ-અને.

ચઠહા-ચાર પ્રકારના.

નારય અને તિરિય તે નારય-તિરિયા.

નારય-નારક.

જે જીવો નરકમાં રહેતા હોય તે નારક કહેવાય. નરક એ પૃથ્વીની નીચે આવેલું એવું સ્થાન છે કે જ્યાં પાપી આત્માઓને પાપની શિક્ષા ભોગવવા માટે ઉત્પન્ન થવું પડે છે. તેનો વિશેષ પરિચય આગળ આવશે.

તિરિચ-તિર્યંચ, પશુ-પક્ષીઆદિ.

મણુસ્સ-મનુષ્ય.

મણુસ્સ અને દેવ, તે મણુસ્સ-દેવા. મણુસ્સ-મનુષ્ય. માનવ, મનુજ એ તેના પર્યાયશબ્દો છે.

દેવ-દેવ.

ચ-અને.

અન્ય

ચથી આગળની ગાથાનું અનુસંધાન કરીને કહે છે કે પંચિન્દ્રિયા ચઢહા નારચ-તિરિયા ચ મણુસ્સ-દેવા ચ ।

ભાવાર્થ

અને પંચેન્દ્રિય જીવો ચાર પ્રકારના છે : (૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ.

વિવેચન

સિદ્ધ અને સંસારી એવા બે પ્રકારના જીવોમાં સંસારી જીવોનું વર્ણન ચાલે છે. સંસારી જીવોમાં સ્થાવરનું વર્ણન પૂરું થયું છે અને ત્રસનું વર્ણન ચાલે છે. ત્રસમાં વિકલેન્દ્રિયનું વર્ણન પૂરું થયું છે અને પંચેન્દ્રિયનું વર્ણન શરૂ થાય છે.

અહીં પાંચ ઈન્દ્રિયો સંબંધી થોડું વિવેચન આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિયું જે લિંગ કે ચિહ્ન તે ઈન્દ્રિય. અહીં ઈન્દ્રિય શબ્દથી આત્માને ગ્રહણ કરવાનો છે, કારણ કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને ભોગના પરમ ઐશ્વર્યથી તે યુક્ત હોય છે. ઉપલબ્ધિ એટલે જાણવાની શક્તિ. આવરણનો અભાવ થતાં આત્મા સર્વ વસ્તુને જાણી શકે છે. ભોગ એટલે વિવિધ ભાવોનો અનુભવ. જુદી જુદી સ્થિતિમાંથી પસાર થતાં આત્માને વિવિધ ભાવોનો અનુભવ થાય છે. ઈન્દ્રિય આત્માને હોય છે, પણ અનાત્મ એવા પથર, કાચ કે ચંત્ર આદિને હોતી નથી, તેથી ઈન્દ્રિય એ આત્માનું લિંગ કે ચિહ્ન છે.

ઈન્દ્રિયો પાંચ છે : (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૪) ઘ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય. હાથ, પગ વગેરે કેટલાંક અવયવોને કર્મેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, એ અપેક્ષાએ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે.

‘મનનો સમાવેશ ઈન્દ્રિયોમાં થાય કે નહિ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં છે. કાર્ય તથા સ્વરૂપ વગેરેની એકતાને લીધે જાતિ કે વર્ગ નિર્માણ થાય છે. અહીં પાંચ ઈન્દ્રિયોનો જે વર્ગ ગણવામાં આવ્યો છે, તેના કાર્ય તથા સ્વરૂપમાં અને મનના કાર્ય તથા સ્વરૂપમાં મોટો તફાવત છે. ઈન્દ્રિયો માત્ર મૂર્ત પદાર્થોને અમુક અંશે ગ્રહણ કરી શકે છે, બ્યારે મન તો મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બંને પ્રકારના પદાર્થોને અનેક રૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે. વળી

ઈન્દ્રિયોમાં નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા વિભાગો હોય છે, તેવા વિભાગો મનમાં હોતા નથી; એટલે મનનો સમાવેશ ઈન્દ્રિયોમાં ન કરતાં તેને અંતઃકરણ એટલે અંતરનું ઈન્દ્રિય જેવું એક જુદું જ જ્ઞાન-સાધન માનેલું છે.

કેટલાંક વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં Sixth sense-છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય એવો શબ્દપ્રયોગ આવે છે, પણ તે ઔપચારિક સમજવાનો છે. ત્યાં તો એટલું જ કહેવાનો હેતુ છે કે પાંચ ઈન્દ્રિયો સિવાય બીજી પણ અમુક રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ તેને એક પ્રકારની લઘિ સમજવાની છે. વાસ્તવમાં તે ઈન્દ્રિય નથી.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ ઈન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો ગણાવ્યા છે, તે પરથી ઈન્દ્રિયોના કાર્યનો ખુબ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શન કે સ્પર્શ છે, એટલે તેના વડે શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, મૃદુ, કર્કશ, ગુરુ અને લઘુ એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શો જાણી શકાય છે.

રસનેન્દ્રિયનો વિષય રસ છે, એટલે તેના વડે કડવો, તીખો, મીઠો, ખાટો અને તુરો એ પાંચ પ્રકારના રસો જાણી શકાય છે. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે વ્યવહારમાં ષડરસની ગણના થાય છે અને તેમાં આ પાંચ રસો ઉપરાંત લવણ એટલે ખારા રસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે, પણ શાસ્ત્રકારોએ તેને સ્વતંત્ર રસ

માન્યો નથી. એ કેટલાક મૂળભૂત રસોતું મિશ્રણ છે અને તેથી જ તે સર્વરસ-સખરસ-ની ખ્યાતિ પામેલ છે.

ધ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ધ્રાણ કે ગંધ છે, એટલે તેના વડે સુગંધ કે દુર્ગંધ પારખી શકાય છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ ગંધના વિવિધ પ્રકારો પાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હજી સુધી તે સર્વમાન્ય થઈ શક્યા નથી, એટલે અહીં સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા બે બે પ્રકારો માન્યા છે, તે જ ઉચિત છે.

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, એટલે તેના વડે કાળો, નીલો (વાદળી), પીળો, રાતો અને ઘોળો એ પાંચ પ્રકારના વર્ણો કે રંગો જાણી શકાય છે. હાલનો વ્યવહાર લાલ (રાતો), પીળા અને વાદળી રંગને 'મૂળ' તથા બાકીના બધા રંગને મિશ્ર માનવાનો છે. જેમકે—લાલ અને પીળાના મિશ્રણથી નારંગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણથી લીલો, વાદળી અને લાલના મિશ્રણથી જાંબૂડા વગેરે. વળી કાળા તથા ઘોળાને પણ એક પ્રકારનું મિશ્રણ માનવામાં આવે છે, પરંતુ અસલ કાળો રંગ કે અસલ ઘોળો રંગ મિશ્રણથી બની શકતો નથી. અલબત્ત, તેને મળતો રંગ બનાવી શકાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ એટલે ધ્વનિ કે અવાજ છે, એટલે તેના વડે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનો શબ્દ જાણી શકાય છે. અહીં સચિત્ત શબ્દથી જીવ વડે ઓલાતો શબ્દ સમજવો. જેમકે—બ્રમરનો

ગુંબરવ, ઘોડાનો હણુહણાટ અને મનુષ્ય દ્વારા ગવાતું ગીત. અહીં અચિત્ત શબ્દથી નિર્જીવ વસ્તુઓ વડે ઉત્પન્ન થતો શબ્દ સમજવો. જેમકે...જે પત્થરો સાથે અક્ષણવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, ધાતુનાં વાસણો ફરસખંધી પર પછડાવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, ઘડિયાળમાં ચંત્રખળે ઉત્પન્ન થતો ટીક ટીક શબ્દ. અને અહીં મિશ્ર શબ્દથી જીવના પ્રયત્ન વડે નિર્જીવ પદાર્થોમાં ઉદ્ભવતો શબ્દ સમજવો. જેમકે—મોરલી વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ. મનુષ્ય એ જીવંત પ્રાણી છે, તેના પ્રયત્નથી નિર્જીવ એવી મોરલી વડે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે ઘંટ વગાડવાથી, નગારું વગાડવાથી જે શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ મિશ્ર સમજવા.

તાત્પર્ય કે—

સ્પર્શનેન્દ્રિયના	૮
રસનેન્દ્રિયના	૫
ધ્રાણુનેન્દ્રિયના	૨
અક્ષુરિનેન્દ્રિયના	૫
અને	
શ્રોત્રેન્દ્રિયના	૩

એમ સર્વ મળી ઈન્દ્રિયના વિષયો ૨૩ થાય છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયોમાંથી સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ધ્રાણુ-ન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ચાર ઈન્દ્રિયો ગ્રાહ્ય વિષય સાથે સંયુક્ત થઈને, એટલે કે બ્યારે કોઈ પણ પુદ્ગલ તેના

સીધા સંપર્કમાં આવે ત્યારે તેને ગ્રહણ કરી શકે છે, એટલે તેને પ્રાપ્તકારી કહેવાય છે અને ચક્ષુરિન્દ્રિય તો ગાહ્ય વિષય સાથે સંયુક્ત થયા વિના માત્ર યોગ્ય ક્ષેત્રાદિસંનિધાનથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે, એટલે તેને અપ્રાપ્તકારી કહેવાય છે.

હવે ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરત્વે કેટલોક વિચાર કરીએ. દરેક ઇન્દ્રિયના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે પ્રકારો છે, એટલે દ્રવ્ય-સ્પર્શનેન્દ્રિય અને ભાવ-સ્પર્શનેન્દ્રિય, દ્રવ્ય-રસ-નેન્દ્રિય અને ભાવ-રસનેન્દ્રિય આમ દરેક ઇન્દ્રિયમાં સમજવાનું છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ નિર્વૃત્તિ (આકૃતિ) અને ઉપકરણ (સાધન-યંત્ર) એવા બે વિભાગો હોય છે અને તે દરેકના પણ બાહ્ય અને અભ્યંતર એવા બે બે વિભાગો હોવાથી (૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, (૨) અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ, (૩) બાહ્ય ઉપકરણ અને (૪) અભ્યંતર ઉપકરણ, એવા કુલ ચાર પ્રકારો થાય છે. તેમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને અભ્યંતર નિર્વૃત્તિનો ભેદ નથી.

ઇન્દ્રિયની દૃશ્ય આકૃતિને બાહ્ય નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે. આપણા મુખમાં જીભ છે, તે રસનેન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે, આપણા મુખમાં જે નમણું નાક છે, તે ઘ્રાણેન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે, આપણા નાક ઉપર જે બે સુંદર આંખો છે, તે ચક્ષુરિન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે અને આપણા મસ્તકની બંને બાજુ ધીપના આકારના જે કાન છે, તે શ્રોત્રેન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે.

બાહ્ય નિર્વૃત્તિ જુદા જુદા જીવોને જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરીકે ગાયની જીભ, વાનરની જીભ અને સાપની જીભ. તે એક પ્રકારની હોતી નથી. તેમાં આકાર પરત્વે કંઈ ને કંઈ તફાવત અવશ્ય હોય છે અથવા મનુષ્યનો કાન, ઘોડાનો કાન અને સસલાનો કાન સરખાવીએ તો તેમાં સ્પષ્ટ તફાવત જણાઈ આવે છે. આ રીતે બીજા ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અંગે પણ સમજવું.

બાહ્ય નિર્વૃત્તિમાં રહેલા આકારવિશેષને અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે. તેમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયની અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ જુદા જુદા જીવોના શરીર પ્રમાણે હોય છે; રસનેન્દ્રિયની અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ ક્ષુરપ્ર એટલે અન્નાના આકારે હોય છે; ઘ્રાણેન્દ્રિયની અભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ અતિમુક્તક ફૂલ કે પડધમ નામના વાજિંત્રના આકારે હોય છે; ચક્ષુરિન્દ્રિયની અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ મસુરની દાળના આકારે હોય છે; અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ કદંબના પુષ્પ જેવી માંસના ગોળાકૃપ હોય છે.

અભ્યંતર નિર્વૃત્તિની અંદર વિષયને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ એવા પુદ્ગલોની જે વિશિષ્ટ રચના હોય છે, તેને બાહ્ય ઉપકરણ કહેવાય છે અને તેની અંદર રહેલી પુદ્ગલોની સૂક્ષ્મ રચનાને અભ્યંતર ઉપકરણ કહેવાય છે. આ અભ્યંતર ઉપકરણ સારી સ્થિતિમાં હોય તો વિષય સારી રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેને કોઈ પણ કારણે આઘાત પહોંચ્યો હોય-નુકશાન થયું હોય તો ઈન્દ્રિય પોતાનો વિષય બરાબર

ગ્રહણ કરી શકતી નથી. પન્નવણાસૂત્રના ટીકાકાર મહર્ષિએ ઉપકરણના બે ભેદ માન્યા નથી. તેઓ ઉપકરણને અભ્યંતર નિર્વૃત્તિની શક્તિવિશેષ કહે છે.

ભાવેન્દ્રિયના બે પ્રકારો છે : એક લઙ્ઘિ અને બીજો ઉપયોગ. તેમાં મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મેના ક્ષયોપશમ થાય તેને લઙ્ઘિ કહેવાય છે અને તેના પરિણામે વિષય સંબંધી જે ચેતના-વ્યાપાર થાય, તેને ઉપયોગ કહેવાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે ઉપયોગ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેને ઇન્દ્રિય કેમ કહેવાય? તેનો ઉત્તર એ છે કે ઉપયોગ એ વાસ્તવિક રીતે નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને લઙ્ઘિ એ ત્રણેયનું કાર્ય છે, પણ અહીં કાર્યમાં કારણનો આરોપ કરીને ઉપયોગને ઇન્દ્રિય કહેલી છે.'

પંચેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ એ જીવન-વિકાસના ધોરણે ઘણી ઊંચી ભૂમિકા છે, આમ છતાં બધા પંચેન્દ્રિય જીવો એક સરખી સ્થિતિ કે એક સરખી અવસ્થા ભોગવતા નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો તેમની સ્થિતિ કે અવસ્થામાં મોટું અંતર હોય છે અને તે જ કારણે શાસ્ત્રકારોએ તેના ચાર પ્રકારો કે ભેદો પાડેલા છે.

તેમાં પ્રથમ નિર્દેશ નારક પંચેન્દ્રિય જીવોનો કર્યો છે, કારણ કે તે ઘણું જ દુઃખ ભોગવે છે. તિર્યંચ અને મનુષ્ય તેની સરખામણીમાં ઘણું ઓછું દુઃખ ભોગવે છે. તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં પણ સુખ પરત્વે મનુષ્યની સ્થિતિ

વધારે સારી હાય છે, એટલે બીજા નિર્દેશ તિર્યંચનો અને ત્રીજા નિર્દેશ મનુષ્યનો કર્યો છે. મનુષ્યોની સરખામણીમાં દેવો ઘણું વધારે સુખ લોગવે છે, એટલે તેમનો નિર્દેશ સહુથી છેલ્લો કર્યો છે.

નાસ્કના જીવો આપણાથી ઘણે દૂર નીચાણમાં અને ચારે બાજુ પૃથ્વીથી આવૃત્ત એવા નરકાવાસોમાં રહેતા પરતંત્ર હોવાથી મનુષ્યલોકમાં આવી શકતા નથી અને તેથી તેઓ આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી. એમનું અસ્તિત્વ તો જ્ઞાની ભગવંતોએ કહેલાં વચનો પરથી જાણી શકાય છે અને અનુમાનથી પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. +

તિર્યંચો આપણા સહવાસ-સંપર્કમાં ખૂબ આવે છે, એટલે તેમના સ્વરૂપથી આપણે પરિચિત છીએ.

મનુષ્યોનું પણ તેમ જ છે. બાકી રહ્યા દેવ. તે પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રા નિમિત્તે, કુતૂહલનાં કારણે, કોઈની પરીક્ષા કરવા માટે કે કોઈ સત્યવાદી ધર્મનિષ્ઠ આત્માને સહાય કરવા અર્થે કે પૂર્વભવના શત્રુને પરેશાન કરવા ક્વચિત્ ક્વચિત્ પૃથ્વી પર આવે છે. જો તેઓ દશ્યરૂપે આવે તો ચર્મચક્ષુનો વિષય બને છે, પણ અદશ્યરૂપે આવે તો તેમને આપણે ચર્મચક્ષુઓ વડે જોઈ શકતા નથી. અલબત્ત, કાર્ય દ્વારા તેમનું આગમન અને નિર્ગમન જાણી શકાય છે. તથા કોઈકે અસાધારણ પ્રસંગમાં પ્રકાશના પુંજરૂપે તેમનાં દર્શન પણ થાય છે.

+ ગણધરવાદમાં આ પ્રકારે સિદ્ધિ કરેલી છે.

‘દેવો છે કે નહીં?’ એ બાબતમાં ઘણા વિવાદ પ્રવર્તે છે, પણ શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તેમના અસ્તિત્વ વિષે જરા પણ શંકા નથી. વળી જેઓ માત્ર તર્કવાદી નથી, પણ સત્યના શોધક અને ગુરુદત્ત મંત્ર વગેરેની અમુક સાધના કરી ચૂક્યા છે, તેઓને આજે પણ દેવોનાં દર્શન અમુક સ્વરૂપે થાય છે અને તેમના દ્વારા અકલ્પ્ય કાર્યસિદ્ધિ થતી અનુભવાય છે.

[१२]

नारक लुपो

भूष

नेरइया सत्तविहा, नायव्वा पुढवि-भेएणं ॥ १९ ॥

संस्कृत शया

नैरयिकाः सप्तविधा, ज्ञातव्याः पृथ्वी-भेदेन ॥ १९ ॥

पदार्थ

नेरइया-नैरयिको, नारक लुपो.

निरय-नरक. तेभां रडेनारे ते नैरयिक.

सत्तविहा-सात प्रकारना.

नायव्वा-नायवा.

पुढवि-भेएणं-पृथ्वीना लेह वडे; पृथ्वीना प्रकारे

अनुसार.

अन्वय

नेरइया पुढवि-भेएणं सत्तविहा नायव्वा ।

ભાવાર્થ

નારક જીવો પૃથ્વીના પ્રકારો અનુસાર સાત પ્રકારના બાલુવા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદો ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા. હવે તેના ઉત્તરભેદો કહેવાની શરૂઆત કરે છે. તેમાં પ્રથમ નારક જીવોના ભેદો-પ્રકારો કહે છે. નારક જીવો સાત પ્રકારના છે. આ પ્રકારો પૃથ્વીના પ્રકારો અનુસાર સમજવાના છે. તાર્પર્ય કે અધોલોકમાં^૧ આવેલી નારક પૃથ્વીઓ (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંક્રમલા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) તમસ્તમઃપ્રભા^૨ એ સાત પ્રકારની છે અને તેના નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોનો એક એક પ્રકાર ગણીએ તો નારક જીવોના કુલ સાત પ્રકારો પડે છે. તેમને અનુક્રમે પહેલી નારકીના જીવો, બીજી નારકીના જીવો, ત્રીજી નારકીના જીવો, ચોથી નારકીના જીવો, પાંચમી નારકીના જીવો, છઠ્ઠી નારકીના જીવો અને સાતમી નારકીના જીવો કહેવાય છે.

નારક પૃથ્વીઓનાં રત્નપ્રભાદિ નામો સાન્વર્થ એટલે નામ પ્રમાણે અર્થવાળા છે. તેમાં પ્રભા શબ્દ રૂપવાચી કે

૧ મેરુ પર્વતની સમતલ ભૂમિથી નીચે ૯૦૦ યોજનથી અધોલોકની ગણના થાય છે. ૨ અહીં મહાતમઃપ્રભા એવું નામ પણ મળે છે.

(૧) આ લવમાં અલક્ષ્ય ભક્ષણ કરનારને (૨) નરકમાં આ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. (૩) આ લવમાં પ્રાણીઓની હિંસા કરનારની (૪) નરકમાં આ પ્રકારે હિંસા થાય છે.

(૧) આ ભવમાં પરંધનનું હરણુ કરનાર (૨) નરકમાં આ પ્રકારની શિક્ષા ભોગવે છે. (૩) આ ભવમાં ઝડુગીરી કરનારને (૪) નરકમાં આ પ્રકારનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે.

આહુલ્યવાચી છે. 'પ્રમાણ્વોઽત્ર રૂપવાચી બાહુલ્યવાચી વા ।' એટલે જે પૃથ્વી રત્નમયી છે કે રત્નના આહુલ્યવાળી છે, તેને રત્નપ્રભા જાણવી. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ત્રણ કાંડ કે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. તેમાં પ્રથમ ખરકાંડ એટલે કઠિન ભૂમિનો ભાગ છે અને તેમાં ૧૬ જાતિનાં રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે, એ અપેક્ષાએ તેને રત્નપ્રભા કહેવામાં આવે છે.

જે પૃથ્વીમાં શર્કરા એટલે કાંકરાનું આહુલ્ય છે, તે શર્કરાપ્રભા. જે પૃથ્વીમાં વાલુકા એટલે રેતીનું આહુલ્ય છે, તે વાલુકાપ્રભા. જે પૃથ્વીમાં પંક એટલે કાઢવનું આહુલ્ય છે, તે પંકપ્રભા. જે પૃથ્વીમાં ધૂમ એટલે ધૂમાડાનું આહુલ્ય છે, તે ધુમપ્રભા. જે પૃથ્વીમાં તમસ્ એટલે અંધારાનું આહુલ્ય છે, તે તમસ્પ્રભા. અને જે પૃથ્વીમાં તમસ્તમ એટલે ગાઢ અંધકાર ચોતરફ છવાયેલો છે, તે તમસ્તમ:પ્રભા.

આ સાતેય પૃથ્વીનાં નિરન્વય નામો એટલે માત્ર સંકેતરૂપે કહેવાતાં નામો અનુક્રમે ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, શિષ્ટા, મધા અને માધવતી છે.

આ સાતેય પૃથ્વીનો સમુદ્ધિત આકાર છત્રાતિછત્ર જેવો છે, એટલે પ્રથમ નાનું છત્ર, તેની નીચે મોટું છત્ર તેની નીચે વધારે મોટું છત્ર, એમ ક્રમશઃ વિસ્તારવાળા સાત છત્રો હોય તેવો છે.

અહીં એ પણ જણાવવું જોઈએ કે આ પૃથ્વીએ

એક બીજીથી સંલગ્ન નથી, એટલે કે તેમની વચ્ચે મોટું અંતર છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ સાતેય પૃથ્વીઓ એક-બીજીથી સ્વતંત્ર છે અને તે ધનોદ્ધિ, ધનવાત તથા તનુવાતના આધારે આકાશમાં રહેલી છે.

‘પૃથ્વી જેવી અતિ વજનદાર વસ્તુ આકાશમાં શી રીતે રહે?’ એ પ્રશ્ન મતિમાન મનુષ્યને થવો સહજ છે. તેનો ઉત્તર જુદા જુદા વિચારકો કે ધર્મગુરુઓએ જુદી જુદી રીતે આપ્યો છે. કોઈક કહે છે કે દ્વિગૂણે પોતાની સૂંઠ વડે પૃથ્વીને ધરી રાખે છે. કોઈક કહે છે કે સર્વ સેનાથી વીંટળાયેલા ભગવાન હાથના ટેકાઓ વડે પૃથ્વીને અદ્ધર રાખે છે. કોઈક કહે છે કે શેષનાગ ઉપર પૃથ્વી રહેલી છે. કોઈક કહે છે કે કાચબાની પીઠ ઉપર પૃથ્વીનું મંડાણ છે. કોઈક કહે છે કે આ પૃથ્વી ગાયના શીંગડા પર રહેલી છે, તો કોઈક કહે છે કે આ પૃથ્વી સમુદ્ર પર રહેલી છે. આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓ પૃથ્વીને સૂર્યના આકર્ષણે અદ્ધર રહેલી માને છે, પણ સૂર્ય શેના આધારે રહેલો છે? તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી શકતા નથી. આ વિચારો સદોષ છે અને જેમ જેમ વિચારમાં આગળ વધીએ તેમ તેમ ગૂંચ વધારનારા છે, જ્યારે જૈન શાસ્ત્રોએ કરેલો ખુલાસો સંગત છે, ને તેથી ખુદ્ધિમાનોને તે ગ્રાહ્ય છે. તેમાં કહ્યું છે કે ‘આકાશના આધારે તનુવાત હોય છે, તનુવાતના આધારે ધનવાત હોય છે અને ધનવાતના આધારે ધનોદ્ધિ, તેમ જ ધનોદ્ધિના આધારે પૃથ્વી

રહેલી છે. આ ઘનોદ્ધિ પર અખલો મણુ વજનવાળી પૃથ્વી હોય છે.’

અધોલોકમાં સૂર્ય-ચંદ્રનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી, એટલે આ સાતેય પૃથ્વીઓમાં અંધકાર વ્યાપેલો હોય છે.

અહીં એ પણ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે અધી પૃથ્વીઓ કદમાં સરખી નથી, તેમ તેમાં ઉપજવાનાં સ્થાનોની સંખ્યા પણ સરખી નથી.

પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી ૧ રાજ + લાંબી, ૧ રાજ પહોળી તથા ૧૮૦૦૦૦ યોજન જડી છે અને તેમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં ૩૦ લાખ સ્થાનો છે.

બીજી શકંશોપ્રભા પૃથ્વી ૨૧૧ રાજ લાંબી, ૨૧૧ રાજ પહોળી તથા ૧૩૨૦૦૦ યોજન જડી છે અને તેમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં ૨૫ લાખ સ્થાનો છે.

ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી ૪ રાજ લાંબી, ૪ રાજ પહોળી તથા ૧૨૮૦૦૦ યોજના જડી છે અને તેમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં ૧૫ લાખ સ્થાનો છે.

ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વી ૫ રાજ લાંબી, ૫ રાજ પહોળી તથા ૧૨૦૦૦૦ યોજન જડી છે અને તેમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં ૧૦ લાખ સ્થાનો છે.

પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વી ૬ રાજ લાંબી, ૬ રાજ પહોળી તથા ૧૧૮૦૦૦ યોજન જડી છે. તેમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં ૩ લાખ સ્થાનો છે.

+ પૃથ્વીની આ લંબાઈ-પહોળાઈ તત્ત્વાર્થ ટીકાનુસાર જણાવી

છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વી ૬૫ રાજ લાંબી, ૬૫ રાજ પહોળી તથા ૧૧૬૦૦૦ યોજન જડી છે. તેમાં નારક જીવોને ઉપજવવાનાં ૯૯૯૯૫ સ્થાનો છે.

અને સાતમી તમસ્તમઃપ્રભા પૃથ્વી ૭ રાજ લાંબી, ૭ રાજ પહોળી તથા ૧૦૮૦૦૦ યોજન જડી છે. તેમાં નારક જીવોને ઉપજવવાનાં ૫ સ્થાનો છે.

આ રીતે સાત નારકીમાં નારક જીવોને ઉપજવાનાં કુલ ૮૪ લાખ સ્થાનો છે.

સાતેય પૃથ્વીઓની જેટલી જડાઈ ઉપર કહેવામાં આવી છે, તેની ઉપર-નીચેનો એક એક હજાર યોજન જેટલો ભાગ છોડીને વચલા ભાગમાં નરકાવાસ છે. દાખલા તરીકે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જડાઈ ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે, તે ઉપર-નીચેનો એક એક હજાર યોજન બાદ કરતાં વચ્ચે ૧૭૮૦૦૦ યોજનની જડાઈ રહે, તેમાં નરકાવાસો આવેલા છે.

અહીં એ પણ સમજી લેવાની જરૂર છે કે આ નરકાવાસો પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આવેલા નથી, પણ તેના પ્રતરોમાં આવેલા છે, એટલે પ્રથમ પૃથ્વીનો ખાલી ખંડ પછી પ્રતર, પછી ખાલી ખંડ, પછી પ્રતર, એ રીતે દરેક પૃથ્વીમાં ગોઠવણ છે. એક પ્રતરની જડાઈ ૩૦૦૦ યોજન હોય છે.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં આવા ૧૩ પ્રતર છે, શકંરાપ્રભામાં ૧૧, વાલુકાપ્રભામાં ૯, પંકપ્રભામાં ૭, ધૂમપ્રભામાં

૫, તમઃપ્રભામાં ૩ અને તમસ્તમઃપ્રભામાં ૧ પ્રતર છે, કુલ ૪૯ પ્રતરો છે.

અધા નરકાવાસ છરાના જેવા વજનાં તળિયાવાળાં છે; પરંતુ તેમનો આકાર જુદો જુદો છે. કોઈનો ગોળ, કોઈકનો ત્રિકોણ તે કોઈનો ચતુષ્કોણ; વળી કેટલાક નરકાવાસ હાંદલાના આકારના તે કેટલાક ઘડાના આકારના છે. આ અધા નરકાવાસો અશુચિથી ખદખદતા તથા પડ, માંસ અને લોહીના કાઢવવાળા છે. વળી તે સ્વભાવથી જ અતિ ઉષ્ણ કે અતિ ઠંડા છે અને હંમેશાં અંધકારમય દુઃખની ખાણ જેવા છે.

નારકીમાં પુંવેદ કે સ્ત્રીવેદ નથી, એટલે કે ત્યાં પુરુષજાતિ અને સ્ત્રીજાતિ એવા વિભાગો નથી. ત્યાં અધાં જ નપુંસકવેદવાળા છે. નારક જીવોને તીવ્ર કામવાસનાને ઉદ્દય હોય છે, પરંતુ સાધનોના અભાવે એ કામવાસનાની તૃપ્તિ થતી નથી.

જેમ દેવોનો જન્મ ઉપપાતથી થાય છે, એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગ વિના માત્ર અમુક પ્રકારના સ્થાનથી થાય છે, તેમ નારકોનો જન્મ પણ ઉપપાતથી થાય છે. દેવોનું શરીર વૈકિય હોય છે, એટલે કે નાનું-મોટું થઈ શકે છે, તેમ નારક જીવોનું શરીર પણ વૈકિય હોવાથી નાનું મોટું થઈ શકે છે.

નારકીમાંથી સ્વવેદો જીવ પુનઃ નારકીમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમજ દેવલોકમાંથી સ્વવેદો જીવ પણ સીધો

નારકીમાં આવતો નથી. એટલે તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ એ ગતિમાંથી ચ્યવેલા જીવો પોતાનાં કુકર્મોનાં ફળ ભોગવવા અહીં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના આયુષ્ય પ્રમાણે અહીં રહી ભયંકર યાતનાઓ ભોગવે છે. આ જીવોનું આયુષ્ય નિકાચિત હોય છે, એટલે કે તેઓ આયુષ્ય પૂરું થતાં સુધી મરણ પામતા નથી. તાર્પર્ય કે તેમને નિયત સમય સુધી દુઃખ ભોગવવું જ પડે છે.

નારકીના જીવો દશ પ્રકારની વેદના ભોગવે છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) શીતવેદના—અત્યંત ઠંડીથી ઉત્પન્ન થતી વેદના.

(૨) ઉષ્ણવેદના—અત્યંત ગરમીથી ઉત્પન્ન થતી વેદના. પહેલી ચાર નારકીમાં ઉષ્ણવેદના હોય છે, પાંચમી નારકીમાં શીત અને ઉષ્ણ એ બંને વેદના હોય છે અને છઠ્ઠી તથા સાતમી નારકીમાં શીતવેદના હોય છે.

(૩) ક્ષુધાવેદના—ભૂખની વેદના. નારક જીવોને અશુભ કર્મના ઉદ્વચથી ભયંકર ભૂખ લાગે છે, પણ તેનું શમન થતું નથી, એટલે તેની ભયંકર વેદના અનુભવે છે.

(૪) તૃષાવેદના—તરસની વેદના. નારક જીવોને અશુભ કર્મના ઉદ્વચથી ભયંકર તૃષા લાગે છે અને ગમે તેટલું જલ પીએ તો પણ તેમના કંઠ-ઓઠ-તાળુ તથા જીભ અતિ શોષાય છે. એ રીતે તેઓ તૃષાવેદના અનુભવે છે.

(૫) કંડુવેદના—ખરબની વેદના. નારક જીવોનું

શરીર એ પ્રકારનું હોય છે કે તેમને ખરજ-ખુજલી આવ્યા જ કરે, તે ગમે તેટલું ખણવા છતાં શાંત થાય નહિ, એટલે તે કંડુવેદનાનો અનુભવ કરે છે.

(૬) પરવશતા—આપણે અમુક અંશે પરવશ છીએ; તિથિઓ આપણા કરતાં ઘણા વધારે પરવશ છે, પરંતુ નારક જીવો તો તેના કરતાં પણ અનંતગુણા પરવશ છે. ત્યાં એમનું ધાર્યું તો કંઈજ ઉપજતું નથી. સમસ્ત જીવન પરવશપણે જ પસાર થાય છે.

(૭) જ્વર—તાવ. નારક જીવોના શરીરમાં એક પ્રકારનો તાવ રહે છે કે જે અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે અને જીવનપર્યાંત જતો નથી.

(૮) દાહ—શરીરે દાહ થવો.

(૯) શોક—અત્યંત શોક-સંતાપ થવો.

(૧૦) ભય—અત્યંત ભય ઉપજવો.

નારક જીવોને ભવ-સ્વભાવથી અવધિજ્ઞાન હોય છે,* તે પણ મહાદુઃખનું કારણ થાય છે. આ જ્ઞાન દ્વારા તેઓ ચારે બાજુથી આવતા નિરંતર દુઃખના હેતુઓને જુએ છે, એટલે કે હુમણાં આ આવશે, આમ કરશે, તેમ કરશે ઇત્યાદિ દેખીને ભયથી કંપાયમાન રહે છે.

નારક જીવોને પરમાધાર્મિઓ (નરકના સંત્રીઓ) વિવિધ પ્રકારે પીડા ઉપજાવે છે અને તેઓ પોતે પણ એક બીજાને પીડા ઉપજાવવા તત્પર બને છે.

* મિથ્યાદષ્ટિના અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

નરક જેવું લયંકર દુઃખ અન્યત્ર કેઈ સ્થળે નથી. ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'જીવો મહાહિંસા કરવાથી, મહા પરિગ્રહ ધારણ કરવાથી, પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરવાથી તથા માંસનું ભક્ષણ કરવાથી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.'

બૃહત્સંગ્રહણી-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે 'મિથ્યાદષ્ટિ, મહાઆરંભી, મહાપરિગ્રહી, તીવ્ર ક્રોધી, શીલહીન (દુષિત ચારિત્રવાળા), રુદ્ર પરિણામી અને પાપમતિ જીવ નરકનું આયુષ્ય ખાંધે છે.'

શ્રી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, 'નરકના ચાર દરવાજા છે : રાત્રિભોજન, પરસ્ત્રીગમન, યોગ અથાણું અને અનંતકાયનું ભક્ષણ.'

સારાંશ કે પાપી પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહેનારા જીવો પોતાનાં પાપોનું ફળ ભોગવવા નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નિરંતર અકથ્ય યાતનાઓ અનુભવે છે.

વૈદિક સંપ્રદાયે પણ પાપીઓને ઉત્પન થવા માટે નીચે પ્રમાણે સાત નરકો માનેલી છે : (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) સુતલ, (૪) રસાતલ, (૫) તલાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ નરક જેવાં સ્થાનની માન્યતા છે.

તાત્પર્ય કે દુષ્ટ કર્મો કરનારને મૃત્યુ બાદ એવા સ્થળે ઉત્પન્ન થવું પડે છે કે જ્યાં અકથ્ય વેદનાઓ

અનુભવવી પડે. આ જગતમાં કાળાં કામ કરનાર ગુનેગારો એમ માને છે કે વધારેમાં વધારે મૃત્યુની શિક્ષા થશે અને તે ભોગવી લઈશું, પરંતુ નરકમાં જે પ્રકારની યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે, તેનું જ્ઞાન થતાં તેમની આ માન્યતા છૂટી જાય છે અને તેઓ કાળાં કામ કરતાં અટકી સત્પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. નરકમાં કેવાં દુઃખો ભોગવવા પડે છે, તે જાણવા માટે નરક-ચિત્રાવલિ અવશ્ય જોવી.

[૧૩]

તિર્યંચ જીવો

મૂળ

જલચર-થલચર-સ્વચરા તિવિહા પંચિદિયા તિરિક્ષ્વા ય ।
મુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા મગરા ય જલચારી ॥ ૨૦ ॥

સંસ્કૃત છાયા

જલચર-સ્થલચર-સ્વચરાત્રિવિધાઃ પચ્ચેન્દ્રિયાસ્તિર્યંચશ્ચ ।
શિશુમાર-મત્સ્ય-કચ્છપ-ગ્રાહા મકરાશ્ચ જલચારિણઃ ॥૨૦॥

પદાર્થ

જલચર—જલચર, જલમાં ચાલનાર, પાણીમાં રહેનાર.

જલચર અને થલચર અને સ્વચર તે જલચર-થલચર-સ્વચરા. જલચર-જલચર. 'જલે પાનીયે ચરન્તીતિ જલચરઃ।' જલ એટલે પાણી, તેમાં ચાલનારા તે જલચર.' તાત્પર્ય કે જે જીવો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાણીમાં હરી-ફરીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે જલચર કહેવાય છે.

ચલચર—સ્થલચર, ભૂમિ પર ચાલનાર, જમીન પર રહેનાર.

‘સ્થલે ભૂમ્યાં (ભૂમેઃ) ઉપરિ ચરન્તીતિ સ્થલચરાઃ । સ્થલ એટલે ભૂમિ, તેના ઉપર ચાલનારા તે સ્થલચર.’ તાત્પર્ય કે જે જીવો જમીન પર જન્મ ધારણ કરે છે અને જમીન પર હરી-ફરીને પોતાનું જીવન વ્યતી કરે છે, તે સ્થલચર કહેવાય છે.

સ્વચર—ખચર, આકાશમાં ઉડનાર, પક્ષી. ‘સ્વે આકાશે ચરન્તીતિ સ્વચરાઃ ।’ ખ એટલે આકાશ, તેમાં ગતિ કરનાર તે ખચર. અહીં સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ કરવામાં ન આવે તો ખેચર એવો શબ્દપ્રયોગ પણ થાય છે. આકાશમાં ગતિ કરનાર-ઉડનાર જીવો પક્ષી, વિહંગ કે વિહંગમ કહેવાય છે.

તિવિહા—ત્રણ પ્રકારના.

પંચિન્દ્રિયા—પંચેન્દ્રિય.

આ પદ તિરિક્ષાનું વિશેષણ છે.

તિરિક્ષા—તિર્યંચ.

“તિર્યગ્ચન્તીતિ તિર્યગ્ચઃ ।” જે જીવો તિર્યંચ એટલે ત્રાંસા કે વાંકાચૂંકા ચાલે, તે તિર્યંચ. પશુ-પક્ષી વગેરેની ચાલ આ પ્રકારની હોય છે, એટલે તેમને આ સંજ્ઞા લાગુ પડે છે. ટીકાકાર મહર્ષિઓએ તિર્યંચ શબ્દની ખીજી વ્યાખ્યા

પણ આપી છે : “ તિરોહિતા સ્વકર્મવશવર્તિનઃ સર્વાસુ ગતિષુ ગચ્છન્ત્યુપપદ્યન્તે ઈતિ તિર્યઙ્ચઃ । ” જે જીવો પોતાના કર્મને વશ થઈ તિરોહિત થયેલા છે અને તે કારણે સર્વ ગતિમાં જાય છે, તે તિર્યંચ.

ચ--અને.

સુસુમાર--મગરમચ્છની જાતિ.

સુસુમાર અને મચ્છ અને કચ્છવ અને ગાહ તે સુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા. સુસુમાર-મગરમચ્છની જાતિ. ‘ શિશુમારા મહીષસદૃશાઃ । ’ શિશુમાર એટલે શરીરે સ્થૂલ પાડા જેવા આકારના દરિયાઈ પ્રાણીઓ. તેમને સામાન્ય રીતે મગરમચ્છ કહેવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં સુસુમાર એવો શબ્દપ્રયોગ છે અને હિંદી ભાષામાં આ જાતના પ્રાણીઓ માટે સૂંસ શબ્દ પ્રચલિત છે, એટલે અહીં સૂંસુમાર એવું પાઠાંતર સમજવું જોઈએ.

મચ્છ--મત્સ્ય, માછલાં.

માછલાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રમાં તેના અનેક પ્રકારો વર્ણવેલા છે. જેમ કે-હલિ-મત્સ્ય, શેહિત-મત્સ્ય, તિમિ-મત્સ્ય, તિમિંગલ-મત્સ્ય, નક-મત્સ્ય, તાંદુલ-મત્સ્ય, પતાકા-મત્સ્ય વગેરે.

કચ્છવ-કચ્છપ, કાચબાની જાતિ.

કાચબો પણ પ્રસિદ્ધ જલચર છે. તેના અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે. અસ્થિકચ્છપમાં

અસ્થિનો ભાગ વિશેષ હોય છે અને માંસકચ્છપમાં માંસનો ભાગ વિશેષ હોય છે.

ગાહ-ગ્રાહ, ઝૂંડ.

‘ગ્રાહો જીવવિશેષસ્તન્તુકયોનિપ્રસિદ્ધઃ ।’ ગ્રાહ એ એક પ્રકારનું જલચર પ્રાણી છે કે જે તાંતુ જેવું લાંબું હોવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેને લોકભાષામાં ઝૂંડ અને હિન્દી ભાષામાં ઘઙિયાલ કહે છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તેના (૧) દિલી, (૨) વેષ્ટક, (૩) મૂર્ધજ, (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એવા પાંચ પ્રકારો જણાવેલા છે, પણ તેનું વિશેષ વર્ણન કરેલું નથી, એટલે તેની ઓળખાણ અહીં આપી શકતા નથી.

મગરા-મગર.

મગર પણ ખૂબ જાણીતું જલચર છે. તેની પૂંછડીમાં કરવતના ઢાંતા જેવા તીક્ષ્ણ ઢાંતા હોય છે, જે કાતિલ હથિયારનું કામ કરે છે. સામાન્ય રીતે મગરો મોટા તળાવ, મોટા સરોવર તથા દરિયામાં રહે છે, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તેના કિનારે આવીને પડયા રહે છે, ત્યારે કિનારાની માટી જેવા રંગના લાગે છે અને તેથી મનુષ્યો તથા પશુઓ ઘણી વાર છેતરાય છે. જમીન કરતાં પાણીમાં મગરનું બળ ઘણું હોય છે.

ચ-અને

જલચારી-જલમાં વિચરનારા, જલચરો.

અન્વય

મૂળ ગાથા પ્રમાણે સમજવો.

ભાવાર્થ

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારના છે: (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર. તેમાં જલચર તિર્યંચોના શિશુમાર, મત્સ્ય, કચ્છપ, ગ્રાહ અને મગર એ પાંચ ભેદો જાણવા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદોનું નિરૂપણ કરતાં નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ, એ ક્રમ સ્થાપિત કરેલો છે, એટલે પ્રથમ નારક જીવોના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

અહીં પંચેન્દ્રિયનો વિષય ચાલુ હોવા છતાં પ્રકરણ-કારે પંચિન્દ્રિયા તિરિક્ત્વા એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે સ્થાવર અને ચિકલેન્દ્રિય જીવોને પણ સામાન્ય રીતે તિર્યંચ કહેવામાં આવે છે, તેનો વ્યતિરેક કરવો અને માત્ર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના ભેદોનું જ નિરૂપણ કરવું.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોને લોકભાષામાં પશુ-પક્ષી કહેવામાં આવે છે. તેની વિવિધતાથી આપણે કેટલાક અંશે પરિચિત છીએ, પરંતુ આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરનાર એક પ્રાણીશાસ્ત્રી જણાવે છે કે ‘આ પૃથ્વીમાં લગભગ ૮૦૦૦ પશુઓની તથા ૮૦૦૦ પક્ષીઓની જાતિ છે; આમ બધી મળીને પ્રાણીઓની ૧૬૦૦૦ જેટલી જાતિ છે. આ બધા પ્રાણીઓની ખાસિતનો અભ્યાસ કરવો

હોય તો અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક જાંઘળી સુધી એકધારું કાર્ય કરવું પડે એમ છે.’

અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે આજે પશુ-પક્ષીઓના જીવન સંબંધી અનેક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ઘણી રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડે છે. ઉપરાંત આપણા ચાલુ સાહિત્યમાં પણ પશુ-પક્ષીના વિશિષ્ટ ગુણો સંબંધી અનેકવિધ માર્મિક નોંધો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આપણા જીવન માટે દષ્ટાંત રૂપ લેખાય છે. દાખલા તરીકે સિંહનું પરાક્રમ, હાથીનું બુદ્ધિચાપલ્ય, ઘોડાની સ્ફૂર્તિ, બળદનો પુરુષાર્થ, ગાયની નમ્રતા, વાનરની ચપલતા, કૂતરાની વક્ષાદારી, ગરુડનું ઉડ્ડયન, સમળી (ચીલ)ની ઝડપ, શકરાની દૃષ્ટિ, બગલાનું ધ્યાન, મોરની કલા, કૂકડાની મદાંઈ, ખુલખુલનું ગાન, કોયલના કંઠની મધુરતા વગેરે વગેરે.

જૈન મહર્ષિઓએ પશુ-પક્ષીઓની તમામ ગતિઓનો ત્રણ વિભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે : (૧) જલમાં ગતિ કરનારા અર્થાત્ જલચર. (૨) સ્થલ પર ગતિ કરનારા અર્થાત્ સ્થલચર અને (૩) ખ એટલે આકાશમાં ગતિ કરનારા અર્થાત્ ખેચર. આ સિવાય ચોથો વિભાગ શક્ય જ નથી. આ જગતમાં એવું કયું સ્થાન છે કે જે જલ, સ્થલ કે આકાશ સિવાય અન્યત્ર આવેલું હોય ? આપણા લશ્કરના પણ ત્રણ જ વિભાગો છે : (૧) દરિયાઈ કાફલો, (૨) જમીન પરનું સૈન્ય અને (૩) આકાશી દળ. એટલે આ

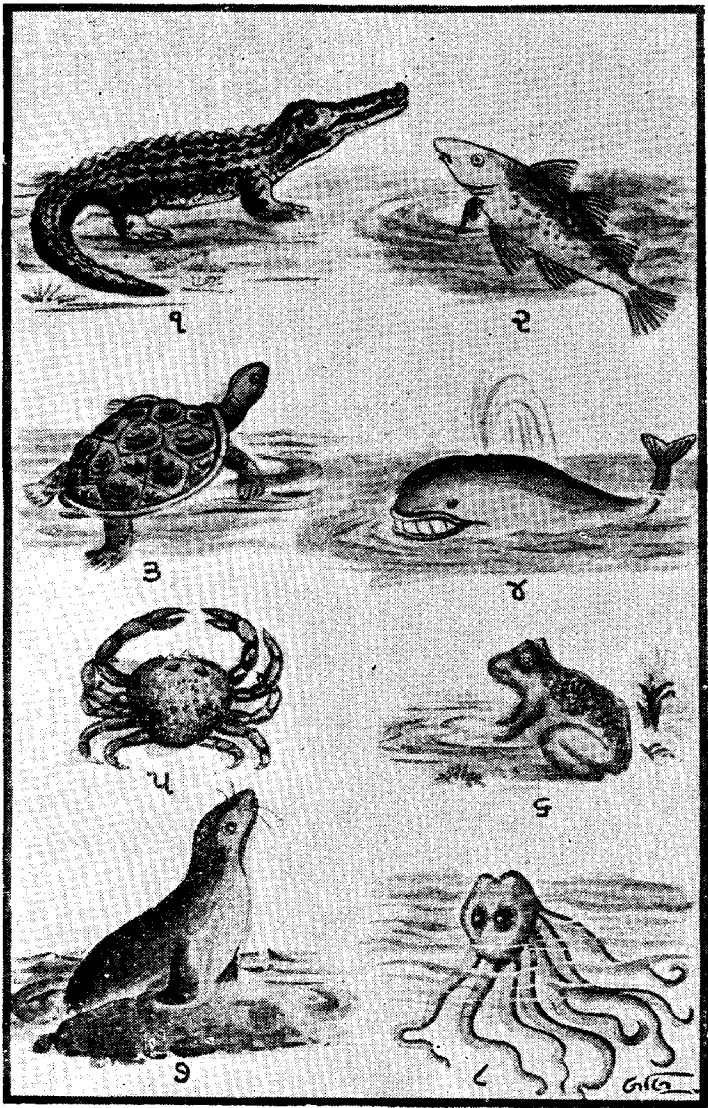

વર્ગીકરણ ઘણું પદ્ધતિસરનું છે અને તે પંચેન્દ્રિય તિથિ-
ચાનો પરિચય મેળવવા માટે અતિ ઉપયોગી છે.

ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જલચર જીવોના પાંચ લેહો
જણાવેલા છે. તેમાં પ્રથમ નિર્દેશ શિશુમારનો કર્યો છે.
શિશુમાર એટલે મોટા કદના દરિયાઈ પ્રાણી. તેમાં કેટ-
લાકનો આકાર પાડા જેવો, કેટલાકનો ઘોડા જેવો.
કેટલાકનો સિંહ જેવો તો કેટલાકનો મનુષ્ય જેવો પણ
હોય છે.

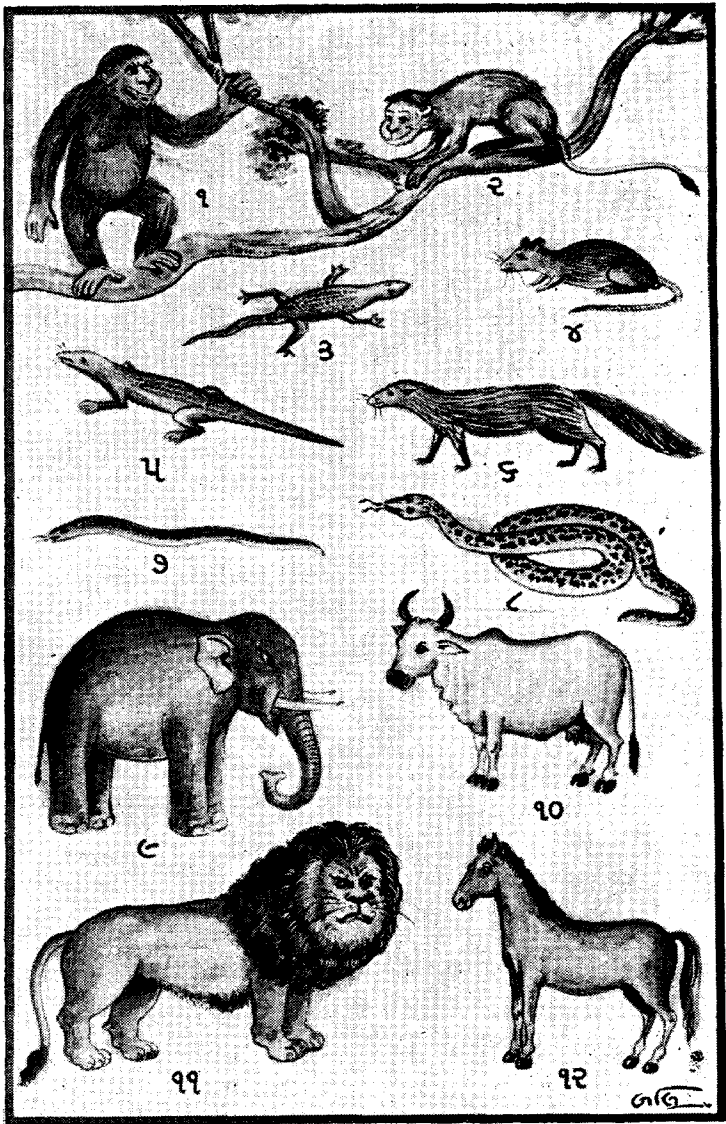
જલચરનો બીજો લેહ મત્સ્ય એટલે માછલાં છે. તે
રંગે અનેક પ્રકારનાં હોય છે, તેમ જ રૂપેરી અને સોનેરી
આલવાળા પણ હોય છે. કેટલાંક માછલાનાં શરીરમાંથી
વીજળી જેવો પ્રકાશ નીકળે છે અને તે ઘણે દૂરથી દેખાય
છે. કેટલાંક માછલા ઉડવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે અને
તે ટોળાબંધ ઉડી ઉડીને દૂરના પાણીમાં પડે છે. આ રીતે
તેમનામાં બીજી પણ અનેક વિશેષતાઓ હોય છે.

આ વર્ગમાં બહેલનું સ્થાન નોંધપાત્ર ગણી શકાય,
કારણ કે તેનું શરીર અત્યંત કઠાવર હોય છે અને તેનામાં
બળ પણ અસાધારણ હોય છે. તે પોતાની પૂંછડીના-પાછલા
ભાગના એક જ ફટકામાંથી વહાણમાં મોટું ગાબડું પાડી
દે છે અને નાનાં વહાણોને તો ભેતભેતામાં ઉથલાવી નાખે
છે. તેનું જડણું એટલું મોટું હોય છે કે જ્યારે તેને
પહોળું કરે ત્યારે છ કુટનો માનવી તેમાં સીધો ગરકાવ
કર્ષી શકે છે.

પંચેન્દ્રિય જલચર પ્રાણીઓ : (૧) મગર, (૨) માછલી, (૩) કાચબો, (૪) વહેલ, (૫) કરચલો, (૬) દેહકો, (૭) સીલ અને (૮) આઠપગો (આહવર્ગનું એક પ્રાણી).

પૃ. ૨૨૦ થી ૨૨૯

પંચેન્દ્રિય સ્થલચર પ્રાણીઓ : (૧) ગોરીલો, (૨) વાનર, (૩) ગરોળી, (૪) ઊંદર, (૫) ઘો, (૬) નોળિયો, (૭) સાપ, (૮) અજગર, (૯) હાથી, (૧૦) ગાય, (૧૧) સિંહ અને (૧૨) ઘોડો. પૃ. ૨૩૧ થી ૨૪૧

આવશ્યકબૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ‘સ્વયંભૂરમણ્યુ સમુદ્રમાં જિનપ્રતિમાના આકારના મત્સ્યો થાય છે, જેને જોઈને ઘણા જળચર જીવોને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન એટલે પૂર્વ ભવનું જ્ઞાન થાય છે અને તેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ શ્રુત તથા દેશવિરતિ ધર્મ પામે છે.’ અહીં એ પણ જણાવ્યું છે કે વાંસ અને નળિયાનો આકાર છોડીને બધા આકારના મત્સ્યો મળી આવે છે.’

કેટલાક કહે છે કે ‘માછલાં તો જળડોડી છે, એટલે કે જળમાં થતી એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે. તેનું લક્ષણ કરવામાં પાપ શું?’ પણ આ વચનો અજ્ઞાનમૂલક છે. માછલાં પંચેન્દ્રિય પ્રાણી છે. તે સ્પર્શ કરવાની, સ્વાદ ચાખવાની, સૂંઘવાની, જોવાની તથા સાંભળવાની, એમ પાંચેય ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ધરાવે છે. વળી તેઓ પોતાની વૃત્તિ-રુચિ અનુસાર જલમાં વિચરણુ કરે છે અને પોતાની આજીવિકા ચલાવવાપૂર્વક કાલ નિર્ગમે છે. વિશેષમાં તેઓ અન્ય જીવંત પ્રાણીની જેમ પ્રજોત્પત્તિ પણુ કરે છે અને પાણીમાંથી બહાર કાઢીએ તો તરફડીને મરણુ પામે છે. શું આ બધાં લક્ષણો જીવનાં-જીવંત પ્રાણીનાં નથી? એક સામાન્ય સમજવાળો મનુષ્ય પણુ આ વસ્તુ સમજી શકે એમ છે; એટલે તેનું લક્ષણુ કરવામાં મહાપાપ છે અને તેથી સુજ્જનોએ તેનાથી અવશ્ય વિરમવું જોઈએ.

એક દીન-હીન મનુષ્ય જેટલો દયાનો અધિકારી છે, અથવા તો એક અબોલ પશુ જેટલું કરુણાપાત્ર છે, તેટલી જ

દયાની પાત્ર-તેટલી જ કરુણાપાત્ર આ મત્સ્યજાતિ છે. આમ છતાં મનુષ્યો તેના પ્રત્યે દયા દાખવતા નથી, કરુણા દર્શાવતા નથી, એ કેટલું શોચનીય છે ?

આર્યત્વનું મુખ્ય લક્ષણ દયા છે અને તેનો વિસ્તાર મનુષ્યથી માંડીને એકેન્દ્રિય પ્રાણી સુધી કરવાનો છે. આમ છતાં આર્ય હોવાનો દાવો કરનારા અને સુશિક્ષિત સમાજમાં માન-મેલો ધરાવનારા કેટલાક પુરુષો વધારે મત્સ્યો ઉત્પન્ન કરવાની, તેમને મોટા પ્રમાણમાં પકડવાની અને પરદેશ ચડાવી આર્થિક કમાણી કરવાની યોજનાઓ ઘડી રહ્યા છે, એ શું સૂચવે છે ? વધારે અફસોસની વાત તો એ છે કે શાસકવર્ગ પરદેશી નાણું મેળવવાના લોકથી આવી યોજનાઓનો સ્વીકાર કરી મહાન હિંસાને ઉત્તેજન આપી રહ્યો છે અને દયાની દેવીનું મુખ મ્હાન બનાવી રહ્યો છે. જીવવિચારનું શિક્ષણ જીવદયાનો પાયો નાખવા માટે છે, એટલે આટલું પ્રસ્તુત બાણીને અહીં કહ્યું છે.

જલચરના ત્રીજા લેદમાં કચ્છપ એટલે કાચબાની જાતિનો સમાવેશ થાય છે. તે નાના મોટા અનેક કદના હોય છે અને માછલાંની જેમ નિરંતર જલમાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. આમ છતાં કોઈક કોઈક વાર તેઓ જલાશયના કિનારે આવે છે અને કિનારા પરની રેતીમાં અહીં-તહીં ફરી ખુશનુમા વાતાવરણની મોજ માણે છે. અહીં કદી શિકારી પશુઓ તરફથી ભય ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ પોતાના ચાર પગ તથા લાંબી ડોક શરીર

પરના કઠણુ કોટલામાં છૂપાવી દઈને નિર્જીવ હોય તેમ પડયા રહે છે. તેમના શરીરનું કોટલું ભલભલા મગ્ન્યૂત દાંતોની પણ કસોટી કરે એવું હોય છે, તેથી તેમનો બચાવ થાય છે.

ભગવાન મહાવીરે આત્માર્થી નર-નારીઓને પોતાની ઈન્દ્રિયો આ કચ્છપ, કૂર્મ કે કાચબાની જેમ ગોપવી રાખવાનો ઉપદેશ આપેલો છે.

જલચરના ચોથા ભેદમાં ગ્રાહ એટલે જીવની જાતિ આવે છે, તે મોટા સરોવરમાં કે સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તાંતણા જેવું લાંબું શરીર ધરાવે છે. આમ છતાં તેનામાં શક્તિ ઘણી હોય છે. જે તે કેઈ પ્રાણીના પગે વળગ્યું તો બળ કરીને તેને પાણીમાં ખેંચી જાય છે અને ત્યાં તેને ઢબાવીને-ચૂસીને મારી નાખે છે. હાથી જેવા બળવાન પ્રાણીઓ પણ તેની ચૂડમાંથી છટકી શકતા નથી.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ગ્રાહના પાંચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે, પણ તેના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી; આમ છતાં અન્ય ગ્રન્થોના અવલોકન પરથી એમ લાગે છે કે ઓક્ટોપસ જેવા પ્રાણીઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ કરેલો હશે, કારણ કે તેમને તાંતણા જેવા ખૂબ લાંબા આઠ પગ હોય છે અને ખીલ ચૂસક નળીઓ પણ હોય છે. તેઓ એક વખત એનાથી શિકાર પકડી લે તો પછી તેમના સકંબમાંથી એ કેમેય ક્યો છૂટતો નથી. સાગરખેડુઓ તેને

જલરાક્ષસ તરીકે ઓળખે છે અને તેનાં દર્શન થતાં જ 'કાળ આવી પહોંચ્યો' એમ માનીને હતાશ થઈ જાય છે. જો કે આમાં પણ અપવાદ હોય છે, પરંતુ સામાન્ય અનુભવ આ પ્રકારનો થાય છે. અમે ઓક્ટોપસનાં ચિત્રો જોયાં છે અને ફીલ્મમાં તેની જલચર પ્રાણીઓ સાથેની લડાઈ નિહાળી છે, તે પરથી તેનું જલરાક્ષસ તરીકેનું વિશેષણ સાર્થક લાગે છે.

જલચરના પાંચમા ભેદમાં મગરની જાતિ આવે છે કે જે તેના તીણા દાંત અને ભયંકર પૂંછડા માટે પ્રખ્યાત છે. તે મોટા તળાવોમાં, સરોવરોમાં તથા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર નદીઓનાં પ્રવાહમાં પણ તણાઈ આવે છે. વળી કોઈક વાર તેઓ જલાશયના કિનારે આવી ચૂપચાપ પડ્યા રહે છે. તેમનો રંગ મોટા ભાગે કિનારાની માટી જેવો હોય છે, એટલે મનુષ્યો તથા પશુઓ છેક તેમની નજીક જાય ત્યાં સુધી બચ્ચર પડતી નથી. પરંતુ મગરો આ તકનો લાભ બરાબર ઉઠાવે છે, એટલે કે તેમનો પગ પકડીને જળમાં ખેંચી જાય છે અને ત્યાં ભયંકર દાંતો વડે બચકાં ભરીને તેમના જીવનનો કરુણ અંત આણે છે.

મગરોનું બળ પાણીમાં ઘણું હોય છે, એટલે તેની સાથે લડવાનું કામ સહેલું નથી; આમ છતાં કોઈ કોઈ મનુષ્યો તેમની સાથે લડીને સફલતાથી બહાર આવ્યાના દાખલાઓ નોંધાયેલા છે.

દેડકા વગેરે ખીબા પણ ઘણા જલચર પ્રાણીઓ છે, પણ અહીં તે સંક્ષેપથી વર્ણન કરવાનું હોવાથી આટલા મુખ્ય લેદો કહ્યા છે.

મૂળ

ચતુષ્પય-ઉરપરિસપ્પા મુજપરિસપ્પા ય થલચરા તિવિહા ।
ગો-સર્પ-નકુલ-પ્રમુહા બોધવ્વા તે સમાસેન ॥૨૧॥

સંસ્કૃત છાયા

ચતુષ્પદા ઉરપરિસર્પા મુજપરિસર્પાશ્ચ સ્થલચરાસ્ત્રિવિધાઃ ।
ગો-સર્પ-નકુલ-પ્રમુહા બોદ્યવ્યાસ્તે 'સમાસેન ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ

ચતુષ્પય-ચતુષ્પદ, ચોપગાં.

ચતુષ્પય અને ઉરપરિસપ્પ તે ચતુષ્પય-ઉરપરિસપ્પા. ચતુષ્પય-ચતુષ્પદ, ચોપગાં. 'ચતુભિઃ પદૈશ્ચરણૈશ્ચરન્તિ ગચ્છન્તિ યે તે ચતુષ્પદાઃ ।' જે ચાર પદો વડે-ચરણો વડે ચાલે છે, તે ચતુષ્પદ. લોકભાષામાં તેને ચોપગાં કહેવાય છે.

ઉરપરિસપ્પા-ઉર:પરિસર્પ, ઉર વડે ચાલનારા, પેટે ચાલનારા.

'ઉરસા પરિસર્પન્તિ યે તે ઉર:પરિસર્પાઃ ।

જે ઉર વડે ચાલે છે, તે ઉર:પરિસર્પ. ઉર એટલે છાતી કે પેટ.

મુજપરિસપ્પા-ભુજપરિસર્પ, ભુજ વડે ચાલનારા, હાથ વતી ચાલનારા.

‘ મુજામ્યાં પરિસર્પન્તિ ચે તે મુજપરિસર્પાઃ ।

જે ભુજાઓ વડે ચાલે તે ભુજપરિસર્પા. ભુજા એટલે હાથ.

ચ-અને

થલચરા-સ્થલચર.

તિવિહા-ત્રણ પ્રકારના.

ગો-ગાય.

ગો અને સપ્પ અને નહલ છે પમુહ જેમાં તે ગો-
સપ્પ-નહલ-પમુહા. ગો-ગાય.

સપ્પ-સર્પ, સાપ.

નહલ-નકુલ, નોળિયા.

પમુહ-પ્રમુખ, વગેરે.

બોધવ્વા—બાણવા.

તે—તે.

સમાસેણ—સંક્ષેપ વડે, ટૂંકમાં.

અન્ય

ચહપ્પચ-હરપરિસપ્પા મુચપરિસપ્પા ચ તિવિહા
થલચરા, તે સમાસેણ ગો-સપ-નહલ-પમુહા બોધવ્વા ॥

ભાવાર્થ

સ્થલચર તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) ચતુષ્પદ
(૨) ઉર:પરિસર્પ અને (૩) ભુજપરિસર્પ. તે અનુક્રમે ગાય,
સાપ અને નોળિયા વગેરે બાણવા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોનો એક વિભાગ તિર્થંચ તરીકે ઓળખાય છે. આ તિર્થંચ જીવોમાંના કેટલાકને જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, કેટલાકને સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે કેટલાકને ખેચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેમાંથી જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનારા જીવોનો પરિચય અપાઈ ગયો. હવે સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનારા જીવોનો પરિચય અપાય છે.

સ્થલચર જીવો એટલે ભૂમિ કે જમીન પર ફરનારા પશુઓ. તેમના વિવિધ અપેક્ષાએ વિવિધ પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ અહીં તેમની ચાલવાની ક્રિયા પરથી ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે : (૧) જે ચાર પગે વડે ચાલે છે, તે ચતુષ્પદ. (૨) જે ઉર વડે પરિસર્પણ કરે છે—ચાલે છે, તે ઉર:પરિસર્પ અને (૩) જે ભુજ વડે પરિસર્પણ કરે છે—ચાલે છે. તે ભુજપરિસર્પ.

આ દરેક પ્રકારને ઓળખવા માટે તેના એક એક પ્રસિદ્ધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. જેમકે ચતુષ્પદ એટલે ગાય વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી બળદ, ભેંસ, પાડા, ઘોડા, ગધેડા, ખચ્ચર, ઊંટ, બકરી, ઘેટાં, હાથી, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિયાળ, સસલાં, કૂતરા, બિલાડી અને એવાં જ બીજાં ચાર પગે ચાલનારાં પ્રાણીઓ સમજવાનાં છે. ઉર:પરિસર્પ એટલે સાપ વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી ચિત્તળ, ધોણુસા, અજગર અને એવાં જ બીજાં પેટ વડે ચાલનારાં

પ્રાણીઓ સમજવાનાં છે. ભુજપરિસપ્ત એટલે નોખિયા વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી ઊંદર, ગરોળી, કાકીડા (કાચંડા) અને એવાં જ બીજાં ભુજ વડે ચાલનારાં પ્રાણીઓ સમજવાનાં છે.

ચતુષ્પદ એટલે ચોપગાં પ્રાણી. વ્યવહારમાં તેના ગ્રામ્ય પશુ અને વનપશુ એવા બે વિભાગો કરવામાં આવે છે. તેમાં જે પશુઓ મનુષ્યો સાથે હળી ગયેલાં છે અને ગામ-ખેતર વગેરેમાં રહે છે, તે ગ્રામ્ય પશુ કહેવાય છે અને જે પશુઓ મનુષ્યોથી દૂર વનપ્રદેશમાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે વનપશુ કહેવાય છે.

ગ્રામ્ય પશુઓનો મોટો ભાગ પાળેલો હોય છે અને તે મનુષ્યોને એક યા બીજા પ્રકારનું કામ આપે છે. દાખલા તરીકે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે સવારીના કામમાં આવે છે; બળદ, પાડા વગેરે ખેતીના કામમાં આવે છે; ગાય, ભેંસ બકરી વગેરે દૂધ દે છે; ગધેડાં, ખચ્ચર વગેરે ભાર ઊંચકે છે અને કૂતરાઓ ઘર, દુકાન, ખેતર કે જનાવરોનાં ટોળાંની ચોકી કરી ઉમદા સેવા બજાવે છે.

વાનરોને પાળવામાં આવે તો તેઓ પણ ચોકીદારનું કામ કરે છે તથા નાચ વગેરે શીખીને ધણીનું દિલ ખુશ કરે છે. વળી કેટલીક વાર તો તેઓ વક્ષદારીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

થોડાં વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે કે ભ્યારે મુંબઈ નજીક થાણા જિલ્લાના એક ગામડામાં એક મદારી વાનર

તથા બકરાને લઈને દાખલ થયો. તેણે વાનરને અનેક પ્રકારના ખેલો શીખવેલા હતા, તે જોઈને લોકો ઘણા ખુશ થયા અને તેમણે મદારી તરફ છૂટથી પૈસા ફેંક્યા. પરંતુ એ ગામના કેટલાક દુષ્ટ લોકોએ-બદમાશોએ મદારીને કહ્યું કે 'તું અમને આ વાંદરો વેચી દે.' ત્યારે મદારીએ કહ્યું કે 'એ તો મારી જીવાદોરી છે. તેને હું વેચી શકીશ નહિ.' આથી બદમાશો ક્રોધે ભરાયા અને ધમકી આપવા લાગ્યા કે 'કાલથી તું આ વાંદરાનો ખેલ કેવી રીતે કરે છે? તે અમે જોઈશું.' છતાં મદારીએ મચક આપી નહિ અને બદમાશો ત્યાંથી ચાલતા થયા.

હવે તે મદારી દિવસભર ખેલ-તમાશા બતાવીને સંખ્યા સમયે ગામ બહાર પોતાના મુકામે પાછો ફર્યો, ત્યારે પેલા બદમાશોએ તેને ઘેરી લીધો અને તેની પાસે જે કંઈ પૈસા-ટકા હતા, તે લૂંટી લઈને તેને મારી નાખ્યો તથા તેનું મડદું પાસેના જંગલમાં જઈને દાટી દીધું. પછી તેઓ બકરાને લઈ ચાલતા થયા. વાનર તેમની પકડમાં આવ્યો નહિ. એ તો બદમાશોએ મદારી પર હુમલો કર્યો, ત્યારે જ નાસી છૂટ્યો હતો અને એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર કૂદતો જંગલમાં ભરાઈ પેઠો હતો. અહીં રહીને તેણે પોતાના ધણીનું મડદું દટાતા જોયું હતું.

પેલા બદમાશો બકરાને મારીને ખાઈ ગયા અને તેનું ચામડું છાપરા પર સૂકવ્યું. વળી મદારીને લૂંટવા

જે પૈસા મળ્યા હતા, તેનો ખૂબ દારૂ ઢીંચ્યો અને અમારો ગુનો કોઈએ જોયો નથી, એમ માનીને મસ્ત થઈને સૂતા.

ખીબ દિવસે પેલો વાંદરો ગામમાં આવ્યો અને થાણુદારની ઈચેરીએ પહોંચ્યો. ત્યાં એવા ચેનચાળા કરવા લાગ્યો કે થાણુદારને તેમાં રહસ્ય લાગ્યું. છેવટે વાંદરાએ તેના પગ પકડયા અને ખેંચવા માંડયા. આથી થાણુદાર સમજ્યો કે તે મને કોઈક સ્થળે લઈ જવા માગે છે, એટલે તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. સાથે બે-ત્રણ સિપાઈઓ પણ ચાલ્યા.

અનુક્રમે વાંદરો તેમને જંગલના એ ભાગમાં લઈ આવ્યો કે જ્યાં બહુમાશોએ મદારીની લાશ દાટી હતી. વાંદરાએ તેના પરની માટી હાથથી દૂર કરવા માંડી, એટલે સિપાઈઓ પણ તે કામે લાગ્યા અને તેમના આશ્ચર્યની વચ્ચે મદારીની લાશ નજરે પડી. પછી તેને બહાર કાઢીને તેઓ ગામમાં લઈ આવ્યા.

લાશની હાલત પરથી તેમને એ સમજતાં વાર ન લાગી કે આ ખૂન તાજેતરમાં જ થયું છે, પરંતુ તેના ગુનેગારોને શોધવાનું કામ સહેલું ન હતું. તેઓ ગંભીર વિચારમાં પડયા. પરંતુ આ વખતે પેલો વાનર તેમની મદદે આવ્યો. તે થાણુદારના હાથ પકડીને પેલા બહુમાશોના સ્થાન પર લઈ ગયો અને તેમને જોતાં જ તેમના પર કૂદી પડી બચકા ભરવા લાગ્યો. આથી થાણુદાર તથા સિપાઈઓ સમજ્યા કે આ બહુમાશોએ જ મદારીનું ખૂન

કર્ચું લાગે છે. પછી તેમણે ઘરની જાતી લીધી તેા મદારીનાં કપડાં તથા કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી અને બકરાનું તાબું ચામડું છાપરા પર સૂકાતું જોયું. આથી તેમને ગિરફતાર કરી લીધા અને ખૂનના આરોપસર મુકદ્દમો ચલાવ્યો. આ કેસમાં પેટ્રો વાનર જ મુખ્ય સાક્ષી રહ્યો, કારણ કે તેણે ખૂન થતું નજરે જોયું હતું.

ન્યારે ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે ‘તું આ માણસોને ઓળખે છે?’ ત્યારે વાનરે માથું ધુણાવીને હા પાડી અને તે દરેકની પાસે જઈને તેમનાં કપડાં ખેંચ્યાં.

ફરી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે ‘શું આ માણસોએ મદારીનું ખૂન કર્યું છે?’ ત્યારે પણ તેણે માથું ધુણાવીને હા પાડી અને કરુણાભરી ચિચિયારી કરવા લાગ્યો. ખીજા સાક્ષીઓએ પણ બદમાશોની વિરુદ્ધમાં જુબાની આપી, આથી ન્યાયાધીશે ગુનો સાબીત માન્યો અને બધા બદમાશોને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી.

મુકદ્દમો પૂરો થયા પછી આ વાંદરો એ જ ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને છૂટથી હરવા-ફરવા લાગ્યો. બધા લોકો તેના પ્રત્યે માનની નજરે જોતા હતા અને તેની પાસેથી વફાદારીનો યોગપાઠ ગ્રહણ કરતા હતા.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચોપગાં અખોલ પ્રાણીઓમાં પણ એવા કેટલાક ગુણો હોય છે કે તેમના પ્રત્યે આપણને માન ઉપન્યા વિના રહે નહિ.

જૈન શાસ્ત્રોએ ચતુષ્પદના ચાર પ્રકારો માનેલા છે :

(૧) ઘાસુરા-એક ખરીવાળાં. તે ઘોડા, ખચ્ચર, ગધેડા, ગોરક્ષર (ગધેડાની જાતિનું જંગલી જાનવર) વગેરે. (૨) ચિત્તુરા-એ ખરીવાળાં. તે ઊંટ, બળદ, ગાય, શેઝ, બકરાં, પાડાં, લેંસ, હરણુ વગેરે. (૩) ગંડીપદા-એરણુ જેવા ગોળ પગવાળા. તે હાથી, ગેંડા વગેરે. (૪) સળત્કયા-સનખપદા. લાંબા નહોરથી યુક્ત પદવાળા, તે સિંહ, વાઘ, તરસ, દીપડો, ચિત્તો, રીંછ, શિયાળ, બિલાડી, કૂતરો, વગેરે.

ઉર:પરિસર્પ એટલે પેટ વડે ચાલનારાં પ્રાણી. તેના શાસ્ત્રકારોએ ચાર પ્રકારો માન્યા છે : (૧) અહિ, (૨) અજગર (૩) આસાલિક અને (૪) મહોરગ.

અહિ એટલે સાપ. તેના પુનઃ એ પ્રકારો છે : (૧) દર્વીકર એટલે જે દર્વીનો-ફેણનો આટોપ કરી શકે છે અને (૨) મુકુલી એટલે જેઓ જરાતરા ખીલેલી કળીના જેવા મુખવાળા છે, અર્થાત્ ફેણરહિત હોવાથી તેનો આટોપ કરી શકતા નથી.

દર્વીકરના પુનઃ અનેક પ્રકારો છે. જેમકે-આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ, ત્વગ્વિષ, લાલાવિષ, કૃષ્ણસર્પ, પ્રવેતસર્પ વગેરે. જેની દાઢમાં વિષ-ઝેર હોય તે આશીવિષ; જેની દૃષ્ટિમાં વિષ હોય તે દૃષ્ટિવિષ; જેનું વિષ ભયંકર હોય તે ઉગ્રવિષ; જેના ભોગમાં-શરીરમાં વિષ હોય તે ભોગવિષ; જેની ત્વચામાં-આમડીમાં વિષ હોય તે ત્વગ્વિષ; જેની લાલામાં-લાળમાં વિષ હોય તે લાલાવિષ; જે રંગે કાળો અને અતિ ઝેરી હોય તે કૃષ્ણસર્પ. આને

લોકલાપામાં કાળોતરો નાગ કહે છે. તેનું વિષ ઘણું કાતિલ હોય છે. તે મનુષ્ય કે પશુને દંશ દે તો થોડી જ ક્ષણોમાં તેના પ્રાણ નીકળી જાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેને કીંગ કોબરા (King Cobra) કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે બધા સાપોમાં આગળ પડતો છે. જેનો રંગ પ્રવેત હોય તે પ્રવેતસર્પ. આ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રકારો છે, તે અન્ય ગ્રન્થોથી જાણવા.

આજના પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે ‘સાપની ૭૦૦ જાતિઓ છે. તેમાં ઝેરી અને ઝેર વિનાના એમ બે પ્રકારો હોય છે.’

સાપ એ પાંચેન્દ્રિય પ્રાણી છે, એટલે તેને સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે. આમાંની પહેલી ચાર તો પ્રકટ દેખાય છે અને પાંચમી ઇન્દ્રિય એટલે કાનના સ્થાને માત્ર મીંડા જેવી આકૃતિ હોય છે. આમ છતાં તેની શ્રવણશક્તિ ઘણી પટુ હોય છે અને તેથી જ તે મોરલી વગેરેનો નાદ સાંભળતાં ડાલવા લાગે છે.

મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષીઓને સામાન્ય રીતે એક જીભ હોય છે અને તે સ્વાદ લેવાનું તથા ખોલવામાં મદદ કરવાનું કામ કરે છે, ત્યારે સાપને પાતળી દોરી જેવી બે જીભો હોય છે અને તે એના લગભગ વડે સૂક્ષ્મ જંતુઓને પકડી પોતાનો શિકાર મેળવી લેવાનું કામ કરે છે. સાપને ‘પવનભુક્’ કહેવામાં આવે છે, તેની પાછળ રહસ્ય છે.

અન્ય ખોરાકના અભાવે તે માત્ર પવનનું લક્ષણ કરીને લાંબો કાળ નિર્ગમન કરી શકે છે.

સાપને પગ હોતા નથી, પણ તેના શરીરમાં હાડકાંની એવી રચના હોય છે કે તે ઝડપથી ભંચાનીચા થઈ શકે છે અને તેના આધારે તે ગતિ કરી શકે છે. વળી વૃક્ષ, વાંસ કે મનુષ્યના શરીર વગેરેને તે ભરડો લઈ શકે છે અને એ જ હાલતમાં કેટલોક વખત પસાર કરી શકે છે. આરામના સમયમાં તે ગુંચળું વાળીને દરમાં કે કોઈ પ્રચ્છન્ન જગામાં પડ્યો રહે છે. x

અજગર તેની તોતીંગ કાયા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેનો રંગ લગભગ ચિત્તળ જેવો હોય છે અને તેમાં તપખીરિયા કે બદામી રંગના ધાબા હોય છે. તેની લંબાઈ વીસ કુટથી માંડીને ચાલીસ-પીસ્તાલીસ કુટ જેટલી હોય છે. આવા લાંબા અજગરો આપણે ત્યાં ખાનદેશના જંગલોમાંથી મળી આવે છે. તે મોટા ભાગે જંગલોમાં ખડક વગેરેવાળા ભાગમાં રહે છે અને સસલાં, હરણુ વગેરે પશુઓનો પોતાની રીતે શિકાર કરીને તેના પર નિર્વાહ કરે છે. અજગરની આંખમાં એક પ્રકારની આકર્ષણશક્તિ હોય છે, એટલે તે કોઈ વૃક્ષની નીચે પડ્યો પડ્યો ઉપરની ડાળ પર રહેલાં પક્ષી પર થોડીવાર મીટ માંડે તો તે પક્ષી તરફીને નીચું પડે

x હાલના વૈજ્ઞાનિકોની એવી માન્યતા છે કે સાપ માંસાહારી પ્રાણી છે અને તે દૂધ પીતો નથી.

છે અને તે એને પોતાના વિકસિત મુખમાં ઝીલી લઈને ગળી જાય છે.

અજગરના વિશેષ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલા નથી અને અમારા જાણવામાં પણ આવ્યા નથી.

આસાલિક એ આપણા અનુભવમાં આવતું પ્રાણી નથી, કારણ કે અમુક વખતે જ જમીનની નીચે સંમૂર્છનથી ઉત્પન્ન થાય છે. X આ પ્રાણી જન્મ વખતે તો માત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે, પણ તે ઝડપથી પોતાની કાયાને વધારી બાર યોજન જેટલી લાંબી કરે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, પણ તે મર્યા પછી ત્યાં એવડો મોટો ખાડો પડે છે કે ચક્રવર્તીની મહાન સેના પણ તેમાં ગરકાવ થઈ જાય અને તેનો પત્તો લાગે નહિ. ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ નગરનો કે ચક્રવર્તી વગેરેની સેનાનો નાશ થવાનો હોય ત્યારે જ તે ઉત્પન્ન થાય છે.

મહોરગ પણ આપણા અનુભવમાં આવતું પ્રાણી નથી, કારણ કે તે અઢીઢીપની બહાર થાય છે કે જ્યાં મનુષ્યનો સંચાર નથી. આમ તો તે ઉર:પરિસર્પ એટલે કે પેટ વડે ચાલતું પ્રાણી છે, પણ વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે જલમાં પણ ચથેચ્છ વિહાર કરી શકે છે. તે નાના મોટા અનેક કદનાં

X ચક્રવર્તીની સેનાનો પડાવ બાર યોજનમાં પથરાયેલો હોય છે. તેના મળમૂત્રમાં આ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક આચાર્યો આસાલિકને બેઈન્દ્રિય પ્રાણી માને છે.

હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટતાએ તો એક હજાર યોજનની કાયા-વાળા પણ મળી આવે છે.

ભુજપરિસર્પ એટલે ભુજ વડે ચાલનારાં પ્રાણી. અહીં ભુજ શબ્દથી આગળના વધારે વિકસેલા એ પગો સમજવાના છે. આ જીવોને પાછળ એ પગો હોય છે, પણ તે એટલા વિકસેલા હોતા નથી, એટલે તેમની ગતિનો મુખ્ય આધાર આગળના એ પગો કે એ ભુજઓ પર વિશેષ રહે છે. આ વર્ગમાં પણ અનેક પ્રાણીઓ આવે છે. જેમકે— નોળિયા, ઊંદર, કાકીડા, ચંદનઘો, પાટલાઘો, સાંઠા, ખીસકોલી વગેરે.

નોળિયાને આપણે સર્પના કટ્ટર દુશ્મન તરીકે ઓળખીએ છીએ, કારણ કે તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સાપને હરાવી દે છે. આમ તો એ વગડાનું પ્રાણી છે, પણ કેટલાક મનુષ્યો તેને પાળે છે અને તેની પાસેથી અમુક પ્રકારનું કામ લે છે.

ઊંદર અતિ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે. તે ગમે ત્યાં મૂકેલી વસ્તુને પણ ચોરીને ખાઈ જાય છે, એટલે મૂષક (ચોર) ની ખ્યાતિ પામેલ છે. જ્યારે તે ખેતરોમાં પડે છે, ત્યારે હજારોની સંખ્યામાં હોય છે અને તેથી ઊંદર પાકનો સંહાર કરી નાખે છે. આ કારણે તેમની ગણના ઇતિમાં થાય છે. (ઇતિ એટલે સાત પ્રકારની આકૃત.) ઊંદરની અક્કલ જેવા માટે તાજેતરમાં અમેરિકા ખાતે કેટલાક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં એ વાત નક્કી થઈ હતી કે ઊંદરમાં પણ અક્કલ હોય છે.

પંચેન્દ્રિય ખેચર પ્રાણીઓ : (૧) વૃક્ષ પર બેઠેલાં-રોમળ પક્ષી, (૨) ચર્મજ પક્ષી, (૩) બીડેલી પાંખવાળા પક્ષી, (૪) ઉઘાડી પાંખવાળા પક્ષી, (૫-૬-૭) ત્રેમળ પક્ષી.

પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૭

(૧) આ લવમાં પરસ્ત્રીગમન કરનાર (૨) નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ
આ પ્રકારની વેદના ભોગવે છે. (૩) આ લવમાં વેશ્યાગમન
કરનારને (૪) નરકમાં આ પ્રકારની શિક્ષા થાય છે.

અને તે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે એક શીશીમાં રહેલી શાહી તેમને પીવી હતી. તેમણે કેઇ પણ પ્રકારે એ શીશીનો ખુચ ઉઘાડી નાખ્યો. હવે જ એ શીશીને આડી પાડી દે તો તેમાંની શાહી ઢોળાઇ જાય અને તે જોઈએ તેટલી શાહી પી શકે નહિ, આથી તેમણે એ શીશી પર બેસીને પોતાની પૂંજડી તેમાં દબાવ કરવા માંડી અને તેને બહાર કાઢીને તેના પરની શાહી ચાટવા લાગ્યા. આ રીતે તેમણે ઘણી શાહી પી લીધી.

ગરોળી આપણા ઘરોમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. કાકીડાને કાચંડા પણ કહેવાય છે. તે વર્ષા ઋતુના પ્રારંભમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમની કાચા પરના રંગો પલટાતા રહે છે.

ચંદનઘો મોટી ગરોળી જેવી હોય છે, જ્યારે પાટલાઘો પાટલા જેવી પહોળી અને લાંબી હોય છે. તે જંગલોમાં શાકભાજીના વાડા વગેરેમાં જોવામાં આવે છે. મલાયાના જંગલોમાં ૩૫ ફુટ મોટી ઘો થાય છે કે જેને 'જંગલની ડાકણ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સાંઠા કાકીડાને મળતા હોય છે, પણ તે દર કરીને જમીનમાં રહે છે.

ખીસકોલી મોટા ભાગે વૃક્ષ પર રહે છે અને પાંદડાં વચ્ચે પર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

આ ઉપરાંત ખીજા પણ અનેક પ્રાણીઓને આ વર્ગમાં

મૂકી શકાય તેમ છે, પણ સ્થલસંકોચને લીધે તેનું વર્ણન કરતા નથી.

મૂળ

સ્વયરા-રોમય-પક્ષી ચમ્મય-પક્ષી પાયડા ચેવ ।
નરલોગાઓ વાહિં સમુગ્ગ-પક્ષી વિયય-પક્ષી ॥૨૨॥

સંસ્કૃત છાયા

સ્વચરા-રોમજપક્ષિણઞ્ચ ચર્મપક્ષિણઞ્ચ પ્રકટાઞ્ચૈવ ।
નરલોકાદ્ બહિઃ સમુદ્ગપક્ષિણો વિતતપક્ષિણઃ ॥૨૨॥

પદ્ધતિ

સ્વયરા--ખેચરો, પક્ષીઓ.

રોમય-પક્ષી-રોમજ પક્ષી.

‘રોમભિર્જાતા યે પક્ષાતે સન્ત્યેષામિતિ રોમજપક્ષિણઃ શુક-હંસ-સારસાદયઃ ।’ રોમવડે બનેલી છે જે પાંખો, તે જેમને હોય તે રોમજ પક્ષી. જેમકે પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે. રોમ એટલે રૂંવાટી. જેના પર ઝીણી રૂંવાટી હોય તે પાંખને રોમજ પાંખ કહેવાય. આવી પાંખને ધારણ કરનારાઓને રોમજ પક્ષી સમજવા. પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે આ વર્ગના પક્ષીઓ છે.

ચમ્મય પક્ષી-ચર્મજ પક્ષી.

‘ચર્મણો જાતા યે પક્ષાસ્તે સન્ત્યેષામિતિ ચર્મજપક્ષિણઃ વાલ્ગુલી-ચર્મચટિકાદયઃ ।’ ચર્મડાથી બનેલી છે જે પાંખો,

તે જેમને હોય તે ચર્મજ પક્ષી. જેમ કે વાગેળ, ચામા-
ચિડિયાં વગેરે.

ચ-અને

પાયઠા-પ્રકટ, જાણીતા.

ચેવ-નિશ્ચય.

નરલોગાઓ-નરલોકથી, મનુષ્યક્ષેત્રથી. જંબુદ્વીપ, ધાત
કીખંડ અને અર્ધો પુષ્કસવર્ત દ્વીપ એ અઠી દ્વીપને નર-
લોક કે મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે, કારણ કે મનુષ્યનાં
જન્મ-મરણ આ ક્ષેત્રમાં જ હોય છે. જંબુદ્વીપ ફરતો લવણ
સમુદ્ર છે અને ધાતકી ખંડ ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે.
આ બંને સમુદ્રો અઠી દ્વીપની અંદર જ સમજવા.

બાહિ—બહાર.

સમુદ્ર-પક્ષી—સમુદ્ર પક્ષી, ખીડાયેલી પાંખવાળા
પક્ષી.

‘તત્ર સમૂદ્રગવત્ સંપુટીભૂતા મિલિતાઃ પક્ષાઃ સન્ત્યેષા-
મિતિ આઘાઃ ।’ તેમાં સમુદ્ર એટલે દાખડાની જેમ સંપુટ
રૂપ મળેલી પાંખો જેમને હોય, તે પહેલા પ્રકારના સમજવા.
ત્રાતપર્યં કે જેમની પાંખો પહોળી ન થાય તેમને સમુદ્ર
પક્ષી સમજવા.

વિચય-પક્ષી—વિતત પક્ષી, પહોળી કરેલી પાંખ-
વાળા પક્ષી.

વિતત્વા વિસ્તીર્ણાં પવ પક્ષાઃ સન્ત્યેષામિતિ દ્વિતીયાઃ ।

વિતત એટલે વિસ્તારવાળી પાંખો જેમને હોય, તે બીજા પ્રકારના સમજવા. સામાન્ય રીતે પક્ષીઓ ઊડે ત્યારે તેમની પાંખો વિસ્તીર્ણ-વિસ્તારવાળી થાય, પરંતુ જ્યારે તે જમીન કે વૃક્ષ વગેરે પર જેસે ત્યારે એ પાંખો ખીડાઈ જાય છે. પરંતુ કેટલાક પક્ષીઓ એવા હોય છે કે જે નીચે જેસવા છતાં તેમની પાંખો પહોળી જ રહે છે, ઉઘાડી જ રહે છે. આવા પક્ષીઓને બીજા પ્રકારના એટલે વિતત પક્ષીઓ સમજવા.

અન્ય

રોમય-પક્ષી ય ચન્મય-પક્ષી સ્વયરા પાચઢા જેવ ।

નરલોગાઓ બાર્હિ સમુગ-પક્ષી વિચય-પક્ષી ।

બાવાર્થ

પક્ષીઓ બે પ્રકારના છે : (૧) સેમજ પક્ષી અને (૨) ચર્મજ પક્ષી. આ બંને પ્રકારો બાણીતા છે. મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર બીડાયેલી પાંખવાળા તથા સતત ઉઘાડી રહેલી પાંખવાળા પક્ષીઓ હોય છે.

વિવેચન

જલચર અને સ્થલચરના વર્ણનમાં પશુઓનો પરિચય પૂરો થયો. હવે ખેચરવર્ગમાં પક્ષીઓનો પરિચય આપે છે.

જે પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ પક્ષ એટલે પાંખથી યુક્ત છે અને તે કારણે એટલે આકાશમાં દૂર સુધી ઉડવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેમને આપણે પક્ષીઓ કહીએ છીએ. ખપેલી, વીર, કુહાં, પતંગિયા વગેરેને પાંખો હોય છે,

પણ તે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ નથી, તેમજ આકાશમાં દૂર સુધી ઉડવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, એટલે તેમને આપણે પક્ષી કહેતા નથી. તેમનો સમાવેશ વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે જંતુ અને કીડામાં કરીએ છીએ.

પશુઓની જેમ પક્ષીઓ પણ વિવિધ પ્રકારના હોય છે અને અપેક્ષાવિશેષથી તેમના અનેક પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ અહીં પાંખના પ્રકારો પરથી જ તેમના બે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે, જે સમજવામાં ઘણા સહેલા છે અને તેથી સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેને તરત ઓળખી શકે છે. તેમાંના પહેલા પ્રકારને રોમજ પક્ષી કહ્યા છે, કારણ કે તેમની પાંખો રોમની-રૂંવાટીની બનેલી હોય છે; અને બીજા પ્રકારને ચર્મજ પક્ષી કહ્યા છે, કારણકે તેમની પાંખો ચામડાંની બનેલી હોય છે.

પ્રથમ પ્રકારમાં અનેક પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે-કાગડા, કખૂતર, હોલાં, ચકલાં, કાબર, મેના, પોપટ, ક્રેયલ, બુલબુલ, કાકાક્રૈઆ, મોર, કૂકડા, ગીધ, સમળી, આજ, ગરુડ, તેતર, નીલકંઠ, ખતક, બગલા, હંસ, સારસ વગેરે. આમાંના કેટલાંક પક્ષીઓ પોતાના મનોહર રંગથી, તો કેટલાંક અતિ સુંવાળાં સુંદર પીંછાથી, કેટલાંક પક્ષીઓ પોતાના કંઠથી, તો કેટલાક મધુર બોલથી આપણા મનનું આકર્ષણ કરે છે. તેમાંના કેટલોક ભાગ વૃક્ષ પર રહે છે, તો કેટલોક ભાગ જલાશયના કિનારે કે જળમાં પણ રહે છે. વળી કેટલોક ભાગ ગાઢ જંગલોમાં રહેવાનું પસંદ કરે

છે, તે કેટલોક ભાગ ખડક વગેરેમાં પોતાના માળા બાંધીને રહેવાનું પસંદ કરે છે.

અહીં તેમની કેટલીક વિશેષતાની નોંધ કરવી ઠીક પડશે. ન્યુઝીલાંડના કિવિ પક્ષીઓને પાંખ હોતી નથી, પીછાં હોય છે. હોનોલુલુમાં ફૂકડાની જાતનું એક પક્ષી થાય છે, તે ઉડી શકતું નથી. હવાઈ ખેટમાં થતા પક્ષીઓને સ્વર હોતો નથી. પેંગુઈન પક્ષીમાં ચાલવાની તથા તરવાની શક્તિ છે, પણ ઉડવાની શક્તિ નથી. કરલુ પક્ષી મહાગતિવાળું હોય છે. ભારતમાં દરજી નામનું પક્ષી થાય છે, તે માત્ર અંગૂઠાના કદનું હોય છે, પણ સાપ કે વાંદરાથી પોતાનો બચાવ બહુ યુક્તિપૂર્વક કરે છે. હિંદીમહાસાગરમાં એવા પક્ષીઓ થાય છે કે જે આગીઆ કીડાઓને એકઠા કરી પોતાના માળામાં અજવાળું રાખે છે. સુઘરીની માળા બનાવવાની આવડત પ્રથમ સાપાત્ર છે. સંદેશ માટેના કબૂતરો બહુ ઝડપથી ઉડે છે. સામાન્ય રીતે તેમની ગતિ એક કલાકના ૧૪૦ માઈલ જેટલી હોય છે અને વિશેષતાથી બ્રેઈએ તે ૫૦૦ કે ૬૦૦ માઈલ ઉપરાંત ગતિ કર્યાના દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. રોમજ પક્ષીને લોમપક્ષી પણ કહે છે.

ખીબ પ્રકારમાં વાગોળ કે વડવાગોળ, ચામાચીડિયાં, ભારંડ, જીવંજીવ, સમુદ્રવાયસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી વડવાગોળ આપણા જોવામાં અનેક વાર આવે છે. કોઈ વૃક્ષની ડાળે તે બાંધા મસ્તકે લટકેલી હોય છે.

પરંતુ તે એકલી ભાગ્યે જ હોય છે. ન્યાં લટકે છે, ત્યાં મોટા સમૂહમાં લટકે છે.

ચામાચીડિયા મોટા ભાગે અવાવડ કે અધારા ઘર, લોંચરા વગેરેમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમની ચીસ એટલી તીણી હોય છે કે આપણા કાન તેને પકડી શકતા નથી.

ભારંડ પક્ષીનાં વર્ણન શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તે ઘણા જ મોટા કદના હોય છે અને મનુષ્ય તેના પગ પકડી લે તો તે સહેલાઈથી ઊડી શકે છે. વળી અપ્રમત્તતાની આબતમાં તેમનું દષ્ટાંત અપાય છે, એટલે તે ઘણા વખત બાગૃત અવસ્થામાં જ રહેતાં હશે, એમ લાગે છે. બે જીવ બે શરીર, પણ એક મોઢું અને લિન્ન ઈન્દ્રિયો મરણ, એ એની વિશેષતા છે.

જીવંજીવ અને સમુદ્રવાયસનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. પ્રજાપનાસૂત્રમાં ચામડાની પાંખવાળા બીજા પણ કેટલાક પક્ષીઓનાં નામ આપેલાં છે, તે ગુરુગમથી જાણી લેવાં.

મનુષ્યલોક એટલે અઢી દ્વીપની બહાર પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલાં છે. તેમાં ઉપર જણાવેલાં પક્ષીઓ ઉપરાંત બીજા બે જાતના પક્ષીઓ થાય છે. તેમાંના એક આકાશમાં ઉડી શકે છે, પણ તેમની પાંખો ખુલતી નથી, એટલે કે તે સતત બીડાયેલી જ રહે છે, ન્યારે બીજા આકાશમાં ઉડતા હોય કે નીચા બેઠા હોય ત્યારે પણ તેમની

પાંખો પહોળી જ રહે છે, એટલે કે બીકાતી નથી. આમાંના પહેલા પ્રકારને સમુદ્ગપક્ષી અને બીજા પ્રકારને વિતત પક્ષીની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે.

સામાન્ય રીતે આપણી ગતિ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર થતી નથી, એટલે આ પક્ષીઓ આપણા જોવામાં આવતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનીઓના કથન પરથી આપણે તેમનું સ્વરૂપ સમજી શકીએ છીએ.

[૧૪]

તિર્યંચ જીવોની ઉત્પત્તિ

મૂળ

સર્વે જલ-થલ-સ્વયરા સંમુચ્છિન્ના ગર્ભયા દુહા હુંતિ ।

સંસ્કૃત છાયા

સર્વે જલ-સ્થલ-સ્વયરાઃ સંમૂચ્છિન્ના ગર્ભયા દ્વિધા ભવન્તિ ॥

પદાર્થ

સર્વે-સર્વે.

જલ-થલ-સ્વયરા-જલચરો, સ્થલચરો અને ખેચરો.

સંમુચ્છિન્ના-સંમૂર્ચ્છિન્ન.

જેમનો જન્મ સંમૂર્ચ્છિન્નથી થાય, તે સંમૂર્ચ્છિન્ન કહેવાય. સંમૂર્ચ્છિન્ન એટલે શરીરના અવયવોનું સર્વ બાબુથી નિર્માણ થવું. અહીં સમ્ ઉપસર્ગ સમન્તાત્નો ભાવ સૂચવે છે અને મૂર્ચ્છિન્ન શબ્દથી અવયવોની રચના અભિપ્રેત છે. તે અંગે તત્ત્વાર્થશબ્દાર્થિકમાં કહ્યું છે કે 'ત્રિષુ-લોકે-

‘સૂર્વમઘસ્તિર્યક્ ચ દેહસ્ય સમન્તતો મૂર્છનમ્-અવયવપ્રકલ્પનં સંમૂર્છનમ્ ।’ અર્થાત્ ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્ લોક એમ ત્રિવિધ લોકને વિષે બધી બાબુથી અવયવોની રચના થવી, એ સંમૂર્છનક્રિયા છે.’

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે સંમૂર્છન જન્મમાં માતાપિતાના સંયોગની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ તો પુદ્ગલોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી જ થાય છે. દાખલા તરીકે અમુક પ્રકારનું ચૂર્ણ પાણીમાં નાખીએ તો તરત જ માછલાં કે દેડકાં થાય છે, અથવા કેરાંના પાણી વગેરે પર છાણું થપાતાં જ તેમાં વીંછીની ઉત્પત્તિ થાય છે; અથવા વરસાદનું પાણી પડતાં જ થોડી વારમાં અળસિયાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

ગભ્મયા-ગર્ભજ, ગર્ભથી જન્મેલા.

‘ગર્ભાજ્જાતા ગર્ભજાઃ ।’ ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ગર્ભજ. ગર્ભ કોને કહેવાય? તેનું સ્પષ્ટીકરણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રકારે થયેલું છે: ‘યત્ર શુકશોણિતયોર્ગરણં મિશ્રણં ભવતિ સ ગર્ભઃ ।’ ન્યાં શુક એટલે વીર્ય અને શોણિત એટલે માદાના લોહીનું ગરણ અર્થાત્ મિશ્રણ થાય, તે ગર્ભ. ’ તેનું સ્થાન માતાના ઉદરમાં હોય છે.

દુહા-એ પ્રકારના.

હુંતિ-હોય છે.

અન્યથા

ગાથાના મૂળ શબ્દો પ્રમાણે સમજવો.

ભાવાર્થ

સર્વે જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્થંચો સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે.

વિવેચન

વીશમી, એકવીશમી અને બાવીશમી ગાથાના સ્વરૂપ પરત્વે તિર્થંચ જીવોના લેહોપલેહો કહ્યા. હવે ત્રેવીશમી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં જન્મ પરત્વે તેમના લેહો કહે છે.

જન્મ પરત્વે સર્વે તિર્થંચ જીવો એટલે જલચર, સ્થલચર અને ખેચરો બે પ્રકારના હોય છે : એક સંમૂર્ચિમ અને બીજા ગર્ભજ. તેમાં જેમનો જન્મ સંમૂર્ચન-ક્રિયાથી થાય છે, તેમને સંમૂર્ચિમ કહેવાય છે અને ગર્ભધારણની ક્રિયા વડે થાય છે, તેમને ગર્ભજ કહેવાય છે.

અહીં સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન થશે કે 'સંમૂર્ચનક્રિયા કોને કહેવાય ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં જ દેહના સર્વ અવયવોનું બધી બાબુથી નિર્માણ થઈ જવું, એ સંમૂર્ચનની ક્રિયા છે.'

ગર્ભધારણ વિષે પણ આવો જ પ્રશ્ન થવાનો. તેનો ઉત્તર એ છે કે 'માતા-પિતાના સંયોગથી શોણિત અને શુક્રનું ગરણ થવું-મિશ્રણ થવું, એ ગર્ભધારણની ક્રિયા છે.'

અહીં એ બાબુવું જરૂરી છે કે નીચલા સ્તરનાં સર્વ જીવો કે જે સામાન્ય રીતે તિર્થંચ કહેવાય છે, તે બધાં

જ સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વે સ્થાવર જીવો અને સર્વે વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે કે એક ઈન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિય સુધીના જીવો સંમૂર્ચ્છન ક્રિયાથી જ જન્મે છે. તેમાં એકેન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય જીવોને ઉત્પન્ન થવા માટે સ્વભતિના મલ્લ વગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ તો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો મળતાં જ સ્વભતિની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જ્યારે ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો મળતાં સ્વભતિના મલ્લ, લાળ, પુરીષ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં મત્સ્ય વગેરે જલચર પ્રાણીઓ સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બંને પ્રકારના હોય છે. સ્થલચરોમાં ઉર:પરિસર્પ અને ભુજ્વપરિસર્પ પણ પ્રાયઃ બંને પ્રકારના હોય છે, જ્યારે ચતુષ્પદમાં સંમૂર્ચ્છિમ કોઈકે જ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ખેચરોમાં ઇતિ વગેરે કારણે શુક, દહિક અને ખંજરીટ વગેરેની ઉત્પત્તિ સંમૂર્ચ્છિમ ક્રિયાથી થાય છે અને સામાન્ય સંયોગોમાં તો બધાં ખેચરો ગર્ભધારણની ક્રિયાથી જ જન્મે છે કે જેને માટે 'અંડજ' સંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે ગર્ભજ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે : (૧) અંડજ એટલે ઈંડાંરૂપે જન્મતા. ઈંડાંતું કેટલોક વખત સેવન થયા પછી તેમાંથી બચ્ચાં નીકળે છે. (૨) જસાયુજ એટલે ઓરમાં વીંટળાઈને જન્મતા. ગાય, ભેંસ, ખંજરી વગેરેનો જન્મ આ

પ્રકારે થાય છે. અને (૩) પોતજ એટલે સીધા બચ્ચારૂપે જન્મતા. હાથી વગેરેનો જન્મ આ પ્રકારે થાય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બંને પ્રકારના પ્રાણીઓ અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત હોય છે; એટલે પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચના કુલ ૨૦ લેહોની ગણના નીચે મુજબ થાય છે :—

જલચરના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે લેહ. તે દરેક અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર લેહ.

સ્થલચરના ચતુષ્પદ, ઉર:પરિસર્પ અને લુજપરિસર્પ એ ત્રણ લેહ. તે દરેકના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એટલે છ લેહ અને તે દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત, એટલે કુલ બાર લેહ.

ખેચરના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે લેહ. તે દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર લેહ.

આ રીતે ૪ + ૧૨ + ૪ મળી કુલ ૨૦ લેહો થાય છે.

૨૨ સ્થાવરના, ૬ વિકલેન્દ્રિયના અને ૨૦ તિર્થંચ પચ્ચેન્દ્રિયના મળી તિર્થંચના ૪૮ લેહો ગણાય છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં એ પણ જણાવી દઈએ કે બધા સંમૂર્ચ્છિમ જીવો નપુંસક હોય છે અને ગર્ભજમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ત્રણ પ્રકારે હોય છે.

[૧૫]

મનુષ્યો

મૂળ

કમ્માકમ્મગભૂમિ-અંતરદીવા મણુસ્સા ય ॥ ૨૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા

કર્માકર્મકભૂમ્યન્તરદ્વીપા મનુષ્યાઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ્ધતિ

કમ્માકમ્મગભૂમિ-કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિ, તેમાં
જન્મેલા.

કમ્મભૂમિ અને અકમ્મગભૂમિ તે કમ્માકમ્મગભૂમિ.
તેની સાથે અંતરદીવ પદ જોડતાં કમ્માકમ્મગભૂમિ-અંતરદીવા
એવું સામાસિક પદ અને છે.

કમ્મગભૂમિ-કર્મભૂમિ. અહીં કર્મ શબ્દથી અસિ,
મધી અને કૃષિને લગતો વ્યવહાર સમજવાનો છે. અસિને
લગતો વ્યવહાર એટલે તલબાર વગેરે વિવિધ પ્રકારના
હથિયારો ખનાવવા અને તેનો રક્ષણ, યુદ્ધ વગેરે માટે
ઉપયોગ કરવો. મધીને લગતો વ્યવહાર એટલે શાહી
ખનાવવી અને તેના વડે લિપિ તથા અંકો લખવા અને

કૃષિને લગતો વ્યવહાર એટલે ઠારોને પાળવા, તેનો ખેતીમાં ઉપયોગ કરવો તથા ધાન્યાદિ જે વસ્તુઓ વેચવા જેવી હોય તેનું વેચાણ કરવું વગેરે. અહીં કર્મ શબ્દથી શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષાનુષ્ઠાન પણ અહણ કરવું, એવો શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે. 'કર્મ કૃષિવાણિજ્યાદિ મોક્ષાનુષ્ઠાન શ્રુતચારિત્રરૂપં વા।' તાત્પર્ય કે જે ભૂમિના મનુષ્યો ખેતીવાડી, ગોપાલન, વ્યાપાર તથા વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગ-ધંધાઓ વડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે તથા મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય સમજીને તેની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ પ્રકારની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેને કર્મભૂમિ કહેવાય છે.

તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, બળદેવો વગેરે શલાકાપુરુષો કર્મભૂમિમાં જ જન્મે છે અને સાધુ-સંતોનો યોગ પણ કર્મભૂમિમાં જ થાય છે. વળી જિનેશ્વર ભગવાનની મૂર્તિઓ, મંદિરો અને તીર્થો જે ભવસાગર તરવાનાં મહાન સાધન ગણાય છે, તે પણ આ ભૂમિમાં જ નિર્માણ થાય છે. વિશેષ શું? મોક્ષગમનની ક્રિયા પણ આ ભૂમિમાંથી જ થાય છે.

અહીંદ્વીપમાં આવી કર્મભૂમિઓ પંદર છે. તે આ રીતે :

	ભરત	ઐરવત	મહાવિદેહ
જંબૂદ્વીપ	૧	૧	૧
ધાતકીખંડ	૨	૨	૨
અર્ધપુષ્કરવર	૨	૨	૨
દ્વીપ			

૧૫

અક્ષમગભૂમિ-અકર્મભૂમિ. અહીં અ પ્રત્યય નિષેધવાચી છે, એટલે જે ભૂમિમાં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રકારનું કર્મ વિદ્યમાન નથી, પણ માત્ર યુગલિયા ધર્મ પ્રવર્તે છે, તેને અકર્મભૂમિ કહેવાય છે.

અદીદ્વીપમાં આવી અકર્મભૂમિઓ ત્રીશ છે. તે આ રીતે :

	હૈમવત	હૈરણ્યવત	હરિવર્ષ	રમ્યકૃવર્ષ	દેવકુરુ	ઉત્તરકુરુ
જં	૧	૧	૧	૧	૧	૧
ધા.	૨	૨	૨	૨	૨	૨
અર્ધપુક.	૨	૨	૨	૨	૨	૨
	૫	૫	૫	૫	૫	૫ કુલ૩૦

અહીં કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિનો ઉલ્લેખ જન્મક્ષેત્ર તરીકે થયેલો છે, એટલે કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા એમ સમજવાનું છે. અંતરદીવા-અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા.

અંતરદીવ-અંતરદ્વીપ. જંખૂદ્વીપમાં હિમવંત અને શિખરી પર્વતની બંને બાજુએથી ગજદંત સમી જે બજબે દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં ગયેલી છે, તે દરેક પર સાત સાત દ્વીપો આવેલા છે, તેને અંતરદ્વીપ કહેવાય છે. હિમવંત પર્વતની બે બાજુથી બે દાઢાઓ નીકળે અને તે દરેક પર સાત સાત અંતરદ્વીપો છે, એટલે કુલ ૨૮ અંતરદ્વીપો થાય. શિખરી પર્વતનું

પણ એમ જ સમજવું. આ રીતે અંતરદ્વીપની કુલ સંખ્યા ૫૬ થાય છે.

આ અંતરદ્વીપમાં રહેનારા મનુષ્યો અકર્મભૂમિના મનુષ્યો જેવા જ, એટલે કે યુગલિયા હોય છે.

અહીં અંતરદ્વીપનો ઉલ્લેખ જન્મક્ષેત્ર તરીકે થયેલો છે, એટલે અંતરદ્વીપ શબ્દથી અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા એમ સમજવાનું છે.

મણુસ્સા-મનુષ્યો.

ચ-

આ પદ અહીં પાઠપૂર્તિ કરવા માટે મૂકાયેલું છે.

અન્વય

મણુસ્સા કમ્માકમ્મગમ્મિ-અંતરદ્વીવા ચ ।

ભાવાર્થ

મનુષ્યો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) કર્મભૂમિમાં જન્મેલા, (૨) અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને (૩) અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા.

વિવેચન

પાંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ચાર ભેદો પૈકી નારક અને તિર્યંચના ભેદો કહ્યા હવે કમપ્રાપ્ત મનુષ્યના ભેદો કહે છે.

મનુષ્ય એ પાંચેન્દ્રિય પ્રાણી છે, કારણ કે તેને સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ક્ષણેન્દ્રિય, ચક્ષુષિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચેન્દ્રિયો હોય છે અને તેના વડે તે

વિવિધ વસ્તુઓને સ્પર્શી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓની ગંધ પારખી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓને જોઈ-નિરખી શકે છે અને વિવિધ પ્રકારના શબ્દ-ધ્વનિ-અવાજ સાંભળી શકે છે.

અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે ‘એક મનુષ્ય આંધળો અથવા બહેરો હોય તો શું તેને પંચેન્દ્રિય કહી શકાય ખરો?’ તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘હા, તેને પણ પંચેન્દ્રિય જ કહેવાય, કારણ કે તેને પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે. શું તેને આંખના ઠેકાણે આંખ અને કાનના ઠેકાણે કાન નથી? શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ તો તેને નિર્વૃત્તિ અને ઉપકારણ એ બંને પ્રકારની બાહ્ય ઈન્દ્રિયો પૂરેપૂરી હોય છે, પરંતુ તેની ઉપકરણેન્દ્રિયમાં કંઈક ખામી હોવાથી તે જોવાની કે સાંભળવાની ક્રિયા કરી શકતો નથી. જો કોઈ ઉપાય-વિશેષથી આ ખામી દૂર થાય તો તે જોઈ કે સાંભળી શકે છે. તાર્પર્ય કે એક મનુષ્ય આંધળો હોય કે બહેરો હોય તેટલા માત્રથી તેને ‘ચતુરિન્દ્રિય’ કહી શકાતો નથી; તેની ગણના પંચેન્દ્રિય પ્રાણીમાં જ થાય છે.’

પ્રશ્નાપના સૂત્રમાં પ્રશ્ન છે કે ‘મનુષ્યો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?’ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ‘મનુષ્યો બે પ્રકારના કહ્યા છે. જેમ કે-સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ મનુષ્યો.’

ત્યાં વિશેષ પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘હૈ ભગવંત ! સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્યો કયાં ઉત્પન્ન થાય છે?’ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું

છે કે ' હે ગૌતમ ! પીસ્તાદ્રીશ લાખ યોજનપ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં, અદ્વી દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં, પંદર કર્મભૂમિમાં, ત્રીશ અકર્મભૂમિમાં તથા છપ્પન અંતરદ્વીપોમાં ગર્ભજ મનુષ્યના જ (૧) વિદ્યામાં, (૨) મૂત્રમાં, (૩) કર્કમાં (બળખામાં), (૪) નાસિકાના મેલમાં, (૫) વમનમાં (૬) પિત્તમાં, (૭) પડમાં, (૮) લોહીમાં, (૯) વીર્યમાં, (૧૦) વીર્યના સૂકાઈ ગયેલાં પુદ્ગલો લીના થાય તેમાં, (૧૧) જીવરહિત કલેવરમાં, (૧૨) સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગમાં, (૧૩) નગરની ખાળમાં અને (૧૪) સર્વ અશુચિનાં સ્થાનકોમાં સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા ઉત્પન્ન થાય છે. તે અસંજી, મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની તથા સર્વ પર્યાપ્તિઓ વડે અપર્યાપ્ત હોય છે અને અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય લોગવીને કાલ કરે છે. '

સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ જ્ઞાની ભગવંતોએ પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિથી તેમને જોયા છે અને તેથી જ તેમનું યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે.

આપણે જે મનુષ્યોને જોઈએ છીએ કે જેના સંપર્ક-સહવાસમાં આવીએ છીએ તે બધા ગર્ભજ મનુષ્યો છે, કારણ કે તેમનો જન્મ ગર્ભધારણની ક્રિયા વડે થયેલો છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાગમ થયા પછી શુક્ર અને શોષિતનું વિશિષ્ટ પ્રકારે મિશ્રણ થતાં ગર્ભધાન થાય છે. આ ગર્ભ-માતાના ઉદરમાં સામાન્ય રીતે નવથી સાડાનવ માસ સુધી ચોષાય છે અને તે પરિપક્વ થયા પછી તેનો જન્મ થાય.

છે. કેટલાક ગર્ભો આઠ કે સાત માસે પણ જન્મે છે અને તે જીવે છે, તેા કેટલાક ગર્ભો બાર વર્ષ સુધી માતાના ગર્ભમાં રહ્યા પછી પણ જન્મ ધારણુ કરે છે. ગૂર્જરાધિ-પતિ સિદ્ધરાજનો જન્મ આ રીતે થયો હતો. ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની હોય છે, એટલે કે ગર્ભ-ધારણુ થયા પછી બે ઘડી સુધીમાં પણ તેનું ક્ષરણુ થવું હોય તેા થઈ જાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) કર્મભૂમિ-માં જન્મેલા, (૨) અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને (૩) અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા. જન્મક્ષેત્ર કે જન્મભૂમિની અસર મનુષ્યના જીવન પર ખહું મોટા પ્રમાણમાં થાય છે, એટલે તેને અનુલક્ષીને આ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે.

કર્મભૂમિમાં સંસ્કૃતિ હોય છે, શિલ્પ હોય છે, કલા હોય છે, વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાયો હોય છે, તથા ધર્મ પાળવાની અને ધર્મ આચરવાની અનેક પ્રકારની સગવડો હોય છે, એટલે તેમાં જન્મેલાઓનું સ્થાન અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા મનુષ્યો કરતાં ઘણું ઊંચું ગણાય છે. અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યો યુગલિયા હોય છે, એટલે કે સ્ત્રી પુરુષનાં જોડકાં રૂપે સાથે જન્મે છે સાથે હરે-હરે છે અને દશ પ્રકરનાં કલ્પવૃક્ષોના આધારે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. વળી તેઓ પરસ્પરના સમાગમથી પ્રજોત્પત્તિ કરે છે અને એ રીતે એ ક્ષેત્રમાં માનવજાતનો વેલો આલુ રહે છે; પણ સંસ્કૃતિ, શિલ્પ, કલા, વ્યવસાય તથા ધર્મના અભાવે તેઓ કોઈ જાણી પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી.

હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં સદા ત્રીજો આરો હોય છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને એકાંતરે આંબળા જેટલો આહાર કરવાની ઈચ્છા થાય છે. તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનનું ૭૯ દિવસ પાલન કરે છે.

હરિવર્ષ અને રમ્યક્રવર્ષ ક્ષેત્રમાં સદા બીજો આરો હોય છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને બે દિવસના અંતરે માત્ર બેર જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનનું ૬૪ દિવસ પાલન કરે છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં સદા પહેલો આરો વર્તે છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને ત્રણ દિવસના અંતરે માત્ર તુવરના ઢાણા જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનનું ૪૯ દિવસ સુધી પાલન કરે છે.

યુગલિક મનુષ્યો સ્વભાવે અત્યંત સરળ હોવાથી કર્મબંધન ઘણું ઓછું કરે છે અને તેથી મૃત્યુ બાદ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અંતરદ્વીપના મનુષ્યો પણ યુગલિકા જ હોય છે. તેમને એકાંતરે આહારની ઈચ્છા થાય છે તથા ૭૯ દિવસ સંતાનનું પાલન કરે છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે પ્રકારો પાડ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ પણ અહીં સમજી લેવું જોઈએ.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘આરાદ્-દ્વેષધર્મેભ્યો-
યાતાઃ પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મૈરિત્યાર્યાઃ-’ને આર એટલે હેય
ધર્મથી દૂર ગયા છે અને ઉપાદેય ધર્મેની પ્રાપ્ત થયા છે,
તે આર્યો સમજવા.’ તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં આર્યોનું લક્ષણ
અન્ય રીતે દર્શાવ્યું છે : ‘ગુણૈગુણવદ્ભિર્વા અર્યન્તે-સેવ્યન્તે
ઈત્યાર્યાઃ-’ને ગુણો વડે કે ગુણવાનો વડે સેવાય છે, તે
આર્ય.’ તાત્પર્ય કે જેનામાં દયા, ઉદારતા, સહૃદયતા, પરો-
પકારવૃત્તિ, વિવેક, વિનય આદિ ગુણો વિકાસ પામ્યા-
હોય તેને આર્ય સમજવા અને બાકીનાઓને અનાર્ય કે
મ્લેચ્છ ગણવા.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આર્યના ભેદોપભેદોનું વર્ણન કર્યું
છે. તેનો સાર એ છે કે આર્યો બે પ્રકારના છે : એક
ઋદ્ધિપ્રાપ્ત અને બીજા અઋદ્ધિપ્રાપ્ત. તેમાં ઋદ્ધિપ્રાપ્ત
આર્યના છ પ્રકારો છે : તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ,
વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ. અહીં ચારણ શબ્દથી
ચારણલબ્ધિવાળા મહાપુરુષ સમજવા કે જે પોતાની લબ્ધિનાઃ
ભેરે સૂર્યનાં કિરણોનો આશ્રય લઈને ન્યાં જવું હોય
ત્યાં જઈ શકે છે. X અઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના નવ પ્રકારો છે :
ક્ષેત્ર-આર્ય, ભતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય,

X અહિંસય ચરણ-સમત્યા, જંઘાવિજ્ઞાહિં ચારણ મુણભો ।

જંઘાહિં જાહ પઢમે, નિસ્સં કાઠં રવિકરે વિ ॥ ૫૧૭ ॥

શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધાર

શિલ્પ-આર્ય, ભાષા-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, દર્શન-આર્ય તથા ચારિત્ર-આર્ય. તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બહુવું :

(૧) ક્ષેત્ર-આર્ય-જેમનો જન્મ મગધ, અંગ, બંગ, કલિંગ, કાશી વગેરે આર્યક્ષેત્રોમાં થયો હોય, તે ક્ષેત્ર-આર્ય. અહીં એટલું સૂચવવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ૨૫૫ આર્ય દેશોની-આર્યક્ષેત્રોની ગણના છે. તે ક્યાં અને કેવી રીતે છે, તે એક સંશોધનનો વિષય છે. બાકી જ્યાં ધર્મ અને નીતિની વ્યવસ્થા છે, તે આર્યક્ષેત્ર છે.

(૨) જાતિ-આર્ય-જેમનો જન્મ ઉત્તમ જાતિમાં થયે હોય-તે જાતિ-આર્ય. દાખલા તરીકે આપણા ભરત ક્ષેત્રમાં એક કાલે અંબષ, કલિંદ, વૈદેહ, વેદંગ, હરિત અને ચૂંચણ એ છ જાતિની ગણના ઇલ્ય જાતિ તરીકે થતી, એટલે તેમાં જન્મ પામેલાઓ જાતિ-આર્ય ગણાતા.

(૩) કુલ-આર્ય-જેમનો જન્મ ઉત્તમ કુલમાં થયે હોય તે કુલ-આર્ય. દાખલા તરીકે આપણે ત્યાં પ્રાચીન છ કુલો ધણા ઊંચા ગણાતા, એટલે તેમાં જન્મ પામેલાઓ કુલ-આર્ય ગણાતા.

(૪) કર્મ-આર્ય-જેઓ વસ્ત્ર, સૂતર, કપાસ, માટીના વાસણ વગેરેનો વ્યાપાર કરતા હોય, તે કર્મ-આર્ય.

(૫) શિલ્પ-આર્ય-જેઓ ઠરણ, સાળવી, સુથાર, લુહાર, ચિત્રકાર, કુંભાર, કંસારા વગેરેનો ધંધો કરતા હોય, તે શિલ્પ-આર્ય.

(૬) ભાષા-આર્ય-જેઓ અર્ધભાગથી ભાષા વડે ઓલતા હોય, તે ભાષા-આર્ય.

(૭) જ્ઞાન-આર્ય-જેમનામાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું મતિ-જ્ઞાન, વિશિષ્ટ પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન, અવગ્રહજ્ઞાન, મનઃપર્યવ જ્ઞાન કે કેવલજ્ઞાન હોય, તે જ્ઞાન-આર્ય.

(૮) દર્શન-આર્ય-જેમને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે દર્શન-આર્ય.

(૯) ચારિત્ર-આર્ય-જેમણે પંચમહાવ્રતાદિ ઉત્તમ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કર્યું હોય, તે ચારિત્ર-આર્ય.

સ્લેચ્છ ભૂમિમાં જન્મેલા સ્લેચ્છ ગણાય છે. જેમ કે—શક, યવન, ચિલાત, શબર, બર્બર વગેરે. સ્લેચ્છોમાં ક્યાનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હોય છે, એટલે અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમનો વર્તાવ કરતાભરેલો હોય છે. વળી તેઓ સ્વાર્થ સાધવા માટે ગમે તેવું અસત્ય ઓલતા અચકાતા નથી કે કોઈની વસ્તુ બળાતકારે પડાવી લેવામાં કંઈ ખોટું સમજતા નથી. તેઓ પોતાની વિષયવાસના પૂરી કરવા માટે સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરે છે, તેના પર બળાતકાર કરે છે તથા તે કચ-વિકચની વસ્તુ હોય તેમ તેનું વેચાણ પણ કરે છે. વળી તેઓ ગમે તેવું ભયાનક પાપ-કર્મ કરીને પણ માલ-મિલકત એકઠી કરે છે અને તેના ઉપયાગમાં આનંદ પામે છે. આ બધાં લક્ષણો આર્યત્વની વિરુદ્ધના છે, એટલે તેને અનાર્ય સમજવાના છે.

અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે મનુષ્યના

પ્રકારો રંગ, રૂપ, કદ, ધંધા, ધર્મ, દેશ, શ્લેષણ વગેરેની દૃષ્ટિએ પણ પડી શકે છે. જેમ કે—

રંગની દૃષ્ટિએ : ઘઉંવર્ણા, ગોરા, કાળા, પીળા, સારા વગેરે.

રૂપની દૃષ્ટિએ : ચપટા નાક ને ઝીણી આંખો-વાળા તે મેંગોલોલિયન વગેરે. બડા હોઠ ને વાંકડિયા વાળ-વાળા તે હુબસી વગેરે. અણિયાળાં નાક અને પાતળા હોઠવાળા તે આર્યો X વગેરે.

કદની દૃષ્ટિએ : લાંબા, મધ્યમ, ઠીંગણા વગેરે.

ધંધાની દૃષ્ટિએ : ખેડૂત, વણકર, સુથાર, લુહાર, દરજી, હુબમ, મોચી, ઘોષી, તેલી, તાંબોલી, શિક્ષક, વકીલ, વ્યાપારી વગેરે.

ધર્મની દૃષ્ટિએ : જૈન, ખૌદ્ર, શીખ, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, જરથોસ્તી વગેરે.

દેશની દૃષ્ટિએ : ભારતીય, ચીના, જાપાની, રશિયન, જર્મન, ફ્રેંચ, ઇંગ્લીશ, આફ્રિકન, અમેરિકન, ઓસ્ટ્રેલિયન વગેરે. મોટા દેશોમાં પ્રાંતો હોય છે, તે પ્રમાણે પણ મનુષ્યના પ્રકારો પડી શકે છે. જેમકે—ગુજરાતી, મરાઠી, રાજસ્થાની, પંજાબી, ઉત્તર હિંદુસ્તાની, પૂર્વી, અંગાળી, ઉડિયા, મદ્રાસી, મલબારી, કન્નડ વગેરે.

X અહીં આર્થ શબ્દનો પ્રયોગ વર્તમાનકાળના વિદ્વાનોની પરિભાષા મુજબ સમજાવે.

રહેઠાણની દૃષ્ટિએ : પહાડી, જંગલી, મેદાનમાં વસનારા, શહેરી, ગામડિયા વગેરે.

૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતર-દ્વીપના મળી મનુષ્યના ૧૦૧ લેહો ગણાય છે. તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણુતાં ૨૦૨ લેહો તથા તેમાં ૧૦૧ સંમૂર્ચિમના લેહો ઉમેરતાં કુલ ૩૦૩ લેહો થાય છે. સંમૂર્ચિમ જીવો અપર્યાપ્ત જ હોય છે, એટલે તે દરેકને અકેક લેહ જ ગણાય છે.

[૧૬]

દેવો

મૂળ

દસઠા ભવનાહિવર્હ, અટ્ટવિહા વાણમંતરા હુંતિ ।
જોઈસિયા પંચત્રિહા, દુવિહા વેમાણિયા દેવા ॥૨૪॥

સંસ્કૃત છાયા

દશઘા ભવનાધિપતયોઽષ્ટવિઘા વાનમંતરા ભવન્તિ ।
જ્યોતિષ્કાઃ પચ્ચવિઘા દ્વિવિઘા વૈમાનિકા દેવાઃ ॥૨૪॥

પદાર્થ

દસઠા-દશ પ્રકારના.

ભવનાહિવર્હ-ભવનાધિપતિ, ભવનપતિ.

ભવણ ના અહિવર્હ તે ભવનાહિવર્હ. ભવણનો સામાન્ય અર્થ ઘર કે નિવાસસ્થાન થાય છે, પરંતુ અહિં પરિભાષાથી રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ ભૂમિમાં ઉપર નીચેના હબ્બર-હબ્બર યોજન છોડી વચલા ૧ લાખ ૭૮ હબ્બર

યોજનમાં રહેલા દેવોને વસવાના વિશિષ્ટ રચનાવાળાં સ્થાનોને ભવન સમજવાનાં છે. અહિવર્ષ-અધિપતિઓ, માલીકો, સ્વામીઓ. તાત્પર્ય કે જે દેવો અધોલોકમાં આવેલા ભવનોમાં વસે છે, તેમને ભવનાધિપતિ કે ભવનપતિ કહેવાય છે.

અટ્ટવિહા-આઠ પ્રકારના.

વાણમંતરા-વાનમંતર, વ્યંતર.

‘વનાનામન્તરાણિ વનાન્તરાણિ, તેષુ ભવા વાનમન્તરાઃ ।’
વનના અંતરો-અવકાશવાળા ભાગો તે વનાન્તર. તેમાં રહેલા તે વાનમંતર.’ અહીં વ્યાકરણના ‘પૃષ્ટોદરાદિ’ સૂત્ર અનુસાર અને પદ્મની વચ્ચે મકાર આવેલો છે.

વાનમંતરને વ્યંતર કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ વિવિધ પ્રકારના ભવન, નગર અને આવાસરૂપ અંતરોમાં-આશ્રયસ્થાનોમાં રહે છે. અહીં ભવન શબ્દથી સ્તંભપ્રભા નામની પ્રથમ નારકભૂમિમાં ઉપરનો જે હબર-યોજનવાળો ભાગ છે, તેના ઉપર-નીચેના સો-સો યોજન છોડતાં વચ્ચે આઠસો યોજનનો ભાગ રહે, તેમાં આવેલાં વિશિષ્ટ રચનાવાળાં વ્યંતર દેવોને વસવાનાં સ્થાનો સમજવાનાં છે. નગરો તિર્યાચ લોકમાં હોય છે અને આવાસો બિર્ધલોક તેમજ અન્ય સ્થળે પણ હોય છે.

વાણવ્યંતર દેવો, જે વ્યંતર દેવોની જ એક ભતિ ગણાય છે, તે વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાનોની ઉપર નીચેના સો યોજનવાળા વિસ્તારમાં રહે છે.

વ્યંતર શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રકારોએ અન્ય રીતે પણ કરી છે. જેમકે—‘વિગતમન્તરં મનુષ્યેભ્યો વેષાં તે વ્યન્તરાઃ । જેઓનું મનુષ્યોથી અંતર ગયું છે, તે વ્યંતર.’ કેટલાક વ્યંતરો તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરુષોની ચાકરની પેઠે સેવા કરે છે, તેથી તેમની અને મનુષ્યોની વચ્ચે અંતર રહેતું નથી.

હુંતિ—હોમ છે.

જોહસિષ્યા—જ્યોતિષ્ક.

તત્ત્વાર્થ—લાપ્યમાં કહ્યું છે કે ‘દ્યોતયન્તિ—પ્રકાશયન્તિ જગદિતિ જ્યોતીષિવિમાનાનિ, તેષુ મવા જ્યોતિષ્કાઃ । જે જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિષ-વિમાનો. તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્યોતિષ્કાઃ’ અથવા ‘જ્યોતિષ एव જ્યોતિષ્કાઃ ।’ જ્યોતિષ—દેવો તે જ જ્યોતિષ્કો. અહીં સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય થયેલો છે. આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે જે દેવોના વિમાનો જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે.

પંચવિદ્યા—પાંચ પ્રકારના.

દુવિદ્યા—બે પ્રકારના.

વૈમાણિયા—વૈમાનિક.

વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય, તે વૈમાનિક. અહીં વિમાનથી આકાશમાં રહેલી દેવોને વસવાની વિશિષ્ટ ભૂમિને સમજવાની છે. શાસ્ત્રકારોએ તેને લાક્ષણિક અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો

છે : 'વિશિષ્ટપુણ્યૈર્જન્તુભિર્માન્યન્તે ઉપયુજ્યન્તે इति विमानानि ।'
વિશિષ્ટ પુણ્યશાળી ભવો વડે જોનો ઉપયોગ કરાય,
તે વિમાનો.'

આકાશમાં ઉડવાની શક્તિવાળા વાહનોને લોકભાષામાં
વિમાન કહેવામાં આવે છે, પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી.

દેવા—દેવો.

દિવ્ ધાતુ સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રીડા, વિજિગીષા, દ્યુતિ,
દીપ્તિ, મોહ, મદ, કાન્તિ, ગતિ આદિ અનેક અર્થમાં
વપરાય છે. તેમાંથી અહીં સુખ્યપણે ક્રીડનશીલ, દ્યુતિમાન,
દીપ્તિમાન, ગતિમાન એ અર્થો પ્રસ્તુત છે.

અન્વય

ભવળાહિવર્ષ વાળમંતરા જોહસિયા લેમાણિયા દેવા દસહા,
અટ્ટવિહા, પંચવિહા, ડુવિહા હુંતિ ।

ભાવાર્થ

દેવો ચાર પ્રકારના છે : (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યંતર,
(૩) જ્યોતિષ્ઠ અને (૪) વૈમાનિક. તે અનુક્રમે દશ, આઠ,
પાંચ અને એ પ્રકારના છે.

વિવેચન

પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં દેવની પણ ગણના થાય છે,
એટલું જ નહિ પણ સુખ-વૈભવની અપેક્ષાએ તેમનું સ્થાન
સર્વાધી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.

નારક ભવોને સુખનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

તેમની સરખામણીમાં તિર્યંચોની હાલત ઠીક ગણાય છે, કારણ કે વિવિધ પ્રકારના દુઃખાનુભવો વચ્ચે પણ તેઓ ક્વચિત્ ક્વચિત્ સુખનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યોની સ્થિતિ તિર્યંચો કરતાં ચડિયાતી છે, કારણ કે તેમને વિશિષ્ટ કોટિનું મન પ્રાપ્ત થયેલું છે અને તેના વડે તેઓ વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોનો, વિવિધ પ્રકારની આપત્તિઓનો કે વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પ્રતિકાર કરી વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનો અનુભવ કરી શકે છે. દાખલા તરીકે કંડકંડતી ઠંડી પડતી હોય તો તિર્યંચો અહીં-તહીં ભરાઈ જાય છે, પણ તેનો વિશિષ્ટ ઉપાય કરી શકતા નથી, બ્યારે મનુષ્યો એ ઠંડીનું નિવારણ કરવા માટે ઘર બાંધે છે, અગ્નિ પ્રકટાવે છે અને ગરમ વસ્ત્રો વગેરેની યોજના કરીને ઠંડીના કષ્ટમાંથી ઉગરી જાય છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો આવા સમયે પણ તેઓ જોઈતી હુંફ મેળવીને એક પ્રકારનો સુખાનુભવ કરે છે. અન્ય આપત્તિઓની બાબતમાં પણ આમ જ સમજવું.

કેટલાક મનુષ્યો એમ કહે છે કે ‘અમે ઘણા દુઃખી છીએ.’ પણ તિર્યંચોની સરખામણીમાં તેમનું દુઃખ કંઈ વિસાતમાં નથી. મનુષ્યો ગમે તેવા દુઃખી હોય તો પણ તેઓ તિર્યંચ કરતાં સારી સ્થિતિ લોગવે છે, એટલે તેમનું સ્થાન તિર્યંચ કરતાં નિઃસંદેહ ચડિયાતું છે.

જે મનુષ્યો અતિ સુખી હોય, તેમને આપણે દેવ સમાન કહીએ છીએ, કારણ કે દેવોનું સુખ આપણા સુખ

કરતાં અનેક ગણું વધારે હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તે તેમનું જીવન મોટા ભાગે વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનો અનુભવ કરવામાં જ વ્યતીત થાય છે અને દુઃખ તો ક્વચિત્ જ ભોગવવું પડે છે. તેમને રહેવા માટે સુંદર સ્થાન હોય છે, તેઓ ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હરીફરી શકે છે, વળી તેઓ પ્રશસ્ત રૂપ અને લાવણ્યથી યુક્ત એવી અનેક દેવીઓથી પરિવરેલા હોય છે. તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરતાં તેમનો કાલ કેવી રીતે નિર્ગમન થાય છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી.

શ્રી ભગવતીસૂત્રના આરમા શતકના નવમા ઉદ્દેશકમાં પાંચ પ્રકારના દેવો કહ્યા છે : 'દ્રવ્યદેવ, નરદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ.' તેમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થનારા જીવો તે દ્રવ્યદેવ, ચક્રવર્તી તે નરદેવ, સાધુ-મુનિરાજો તે ધર્મદેવ, તીર્થંકર ભગવંતો તે દેવાધિદેવ, અને દેવગતિનામકર્મના ઉદ્દયે દેવનો જન્મ ધારણ કરનારા તે ભાવદેવ. આ ભાવદેવને જ આપણે સામાન્ય રીતે દેવ કહીએ છીએ અને અહીં તેના જ લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

દેવો મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના છે : (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યંતર, (૩) જ્યોતિષ્ઠ અને (૪) વૈમાનિક. તેમાં ભવનપતિ દેવો ઠશ પ્રકારના છે : (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર, (૩) વિષ્ણુકુમાર, (૪) સુભદ્રાકુમાર, (૫) અગ્નિ-

કુમાર, (૬) વાયુકુમાર, (૭) સ્તનિતકુમાર, (૮) ઉદ્ધિ-
કુમાર, (૯) દ્વીપકુમાર અને (૧૦) દિક્કુમાર.

આ દશ લવનપતિઓ પૈકી અસુરકુમાર મોટા ભાગે
આવાસોમાં અને કવચિત્ લવનમાં રહે છે, જ્યારે નાગ-
કુમાર આદિ બાકીના લવનપતિઓ મોટાભાગે લવનમાં
અને કવચિત્ આવાસોમાં રહે છે. અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ
છે કે 'આવાસો અને લવનમાં ફેર શો?' તેનો ઉત્તર એ
છે કે 'આવાસો મોટા મંડપો જેવા અને મણિ તથા રત્નના
દીપક વડે દિશાઓના સમુદાયને પ્રકાશિત કરનારા હોય
છે; જ્યારે લવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચોરસ અને
નીચેના ભાગમાં ઠમળની કણિંકા જેવા હોય છે.'

લવનપતિ દેવો સામાન્ય રીતે મૃદુ, મધુર ગતિવાળા
તથા ક્રીડાશીલ હોય છે અને જેવામાં કુમારની માફક
મનોહર તથા સુકુમાર લાગે છે, એટલે તેમના નામને છેડે
કુમાર શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ અસુરકુમારમાં
એક વર્ગ એવો છે કે જે પરમ અધર્મને સેવનારો હોઈ
પરમાધાર્મિક તરીકે ઓળખાય છે. તેના પંદર પ્રકારો
છે અને તે બધા નરકના સંત્રીઓ તરીકે કામ કરે છે. તેમાં
પહેલો અંબ નામનો પરમાધાર્મિક નારકોને જાંચા કરીને
પછાડે છે; તો બીજો અંબરીષ નામનો પરમાધાર્મિક નારક
જીવોના ભટ્ટીમાં પકવી શકાય એવા નાના નાના ટુકડા કરે
છે; ત્રીજો શબ્દ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોનાં
આંતરડાં, હૃદય વગેરેને ભેદે છે, તો ચોથો સ્થામ નામનો

પરમાધાર્મિક નારક જીવોનો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી છેદ કરે છે. પાંચમો રૌદ્ર નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોને ભાલા વગેરેમાં પરોવે છે, તો છઠ્ઠો ઉપરૌદ્ર નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોના અંગોપાંગને તોડે છે. સાતમો અસિપન્ન નામનો પરમાધાર્મિક તરવારના જેવા આકારવાળાં પત્રોનું વન વિકુર્વે છે અને તેમાં નારક જીવોને ફેંકે છે, તો આઠમો ધનુ નામનો પરમાધાર્મિક ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં અર્ધચન્દ્રાદિ ખાણો વડે નારક જીવોને વીંધે છે. નવમો કુંભ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોને કુંભાદિમાં પકાવે છે, તો દશમો મહાકાળ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોના શરીરમાંથી માંસના ટુકડા કાપી, તેને ખાંડીને, તે નારકોને જ ખવડાવે છે. અગિયારમો કાલ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોને અગ્નિકુંડ વગેરેમાં પકાવે છે, તો બારમો વૈતરિણી નામનો પરમાધાર્મિક ઉક્ળતા લોહી અને પૃથ્વી વગેરેથી ભરેલી વૈતરણી નદી રચીને નારક જીવોને તેમાં ડૂબાડે છે. તેરમો વાલુક નામનો પરમાધાર્મિક કઠંબ પુષ્પના આકારવાળી રેતીમાં નારક જીવોને ભુજે છે, તો ચૌદમો મહાઘોષ નામનો પરમાધાર્મિક ત્યાંથી નાસી છૂટવાની તૈયારી કરતાં નારક જીવોને મોટેથી ધૂમ મારીને રોકે છે અને પંદરમો ખરસ્વર નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોને વજના કાંટાને લીધે ભયંકર એવા શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર ચડાવીને નીચે ખેંચે છે. આ પરમાધાર્મિકો અનેક જાતનું પાપ કરીને મૃત્યુ બાદ સમુદ્રની અતિશય અધારી સુકાઓમાં અંગોલિક તરીકે જન્મ પામે છે.

પરમાધાર્મિકને સામાન્ય રીતે પરમાધાર્મી કહેવામાં આવે છે.

વ્યંતર દેવો આઠ પ્રકારના છે : (૧) કિન્નર, (૨) કિંપુરુષ, (૩) મહોરગ, (૪) ગાંધર્વ, (૫) યક્ષ, (૬) રાક્ષસ, (૭) ભૂત અને (૮) પિશાચ. તેઓ ઉર્ધ્વલોક, તિર્યગ્-લોક અને અધોલોકમાં આવેલા આવાસો તથા ભવનોમાં વસે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી કે ખીજની પ્રેરણાથી વિવિધ સ્થળોએ જાય છે. તેઓ પર્વતો, ગુફાઓ તથા વનોમાં પણ વાસ કરે છે અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ આદિ ઉત્તમ પુરુષોની આકરની જેમ સેવા કરે છે.

તેમાં કિન્નરો દેહીપ્યમાન મુગટવાળા તેમજ સુશોભિત આકૃતિવાળા હોય છે; કિંપુરુષો મનોહર મુખ અને હાથવાળા તથા વિચિત્ર પ્રકારની માલા અને વિવિધ પ્રકારના વિલેપનવાળા હોય છે; મહોરગ મહાવેગવાળા, મોટા શરીરવાળા તથા વિવિધ પ્રકારના અલંકારવાળા હોય છે; ગાંધર્વો પ્રિય દર્શનવાળા, ઉત્તમ સ્વરવાળા, મસ્તકે મુગટ અને કંઠે હાર ધારણ કરનારા હોય છે; યક્ષો ગંભીર, મનોહર દર્શનવાળા, તથા વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત અને મસ્તકે મુગટ ધારણ કરનારા હોય છે; રાક્ષસો લાલ અને લાંબા લટકતા હોડવાળા, સુવર્ણના શૃંગારવાળા તેમજ ભયંકર દર્શનવાળા હોય છે; ભૂત સૌમ્ય મુખવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા તથા વિવિધ જાતિના વિલેપનવાળા હોય છે; અને પિશાચ મનોહર રૂપવાળા, સૌમ્ય દર્શનવાળા, રત્નનાં આભૂષણથી શણગારેલ ડોક અને હાથવાળા હોય છે. આ દરેકના

અનુક્રમે ૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૭, ૯ અને ૧૬ મળી કુલ ૮૭ ઉત્તરલેહો છે, પણ તેનું વર્ણન અહીં પ્રસ્તુત નથી.

વ્યંતર દેવોની એક જાતિ વાણવ્યંતર તરીકે ઓળખાય છે, તે આઠ પ્રકારના છે : (૧) અન્નપન્નિય-અન્નપ્રસૂતિક, (૨) પણુપન્નિય-પંચપ્રસૂતિક, (૩) ઈસિવાસિય-ઋષિવાહિત, (૪) ભૂયવાઈવ-ભૂતવાહિત, (૫) કંદિય-કંદિત, (૬) મહાકંદિય-મહાકંદિત, (૭) કોહંકં-કુખમાંડ અને (૮) પયગ-પતક. x

આ ઉપરાંત જૂંલક નામથી ઓળખાતા દેવોની ગણના પણ વ્યંતરમાં જ થાય છે. તેઓ તિર્યંગ લોકમાં આવેલા દીર્ઘવૈતાલ્યમાં ચિત્ર, વિચિત્ર, ચમક, શમક અને કાંચન નામના ગિરિપ્રદેશોમાં વસે છે. ચિત્ર અને વિચિત્ર દેવકુરુક્ષેત્રમાં શીતોદા નદીની બંને બાજુ આવેલા ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના પર્વતો છે. ચમક અને શમક ઉત્તરકુરુક્ષેત્રમાં સીતા નદીની બંને બાજુ આવેલા એ નામના પર્વતો છે; અને કાંચનગિરિ શીતોદા તથા સીતા નદી સાથે સંબંધ ધરાવનાર નિષધ તથા નીલવત્ વગેરે હૃદોના તટ પર આવેલા પર્વતો છે.

આ જૂંલક દેવો દશ પ્રકારના છે : (૧) અન્નજૂંલક, (૨) પાનજૂંલક, (૩) વચ્ચજૂંલક, (૪) વેશ્મજૂંલક, (૫) શય્યાજૂંલક, (૬) પુષ્પજૂંલક, (૭) ફલજૂંલક, (૮) પુષ્પફલજૂંલક, (૯) વિદ્યાજૂંલક અને (૧૦) અવ્યક્ત જૂંલક. તેમાં અન્નાદિ

આઠ જૂંલકે અન્ન વગેરેની હાનિ-વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ દેવો સામાન્ય રીતે તિર્યગ્જૂંલક નામથી ઓળખાય છે અને તેઓ અનુગ્રહ કરવાની તેમજ શાપ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે. શાસ્ત્રકારોનું એ કથન છે કે જ્યારે તેઓ ક્રોધાતુર હોય, ત્યારે તેમનું દર્શન થાય તો શાપ મળે છે અને તેના લીધે અપકીર્તિ તથા અનર્થના ભાગી બનાય છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ ખુશમિજબમાં હોય, ત્યારે તેનું દર્શન થાય તો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના લીધે વિદ્યા તથા કીર્તિ વધે છે. શ્રી વયરસ્વામીને આ રીતે જૂંલક દેવો તરફથી વિદ્યા અને કીર્તિ મળ્યાનું વર્ણન ભગવતીસૂત્રના ચૌદમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમના ૮૭ ઉત્તરલેદો તથા આ ૮ અને ૧૦ ઉત્તરલેદો મળી અંતરના કુલ ઉત્તરલેદો ૧૦૫ થાય છે.

જે દેવો જ્યોતિષ એટલે પ્રકાશમાન વિમાનોમાં રહે છે, તે જ્યોતિષક કહેવાય છે. આ પ્રકાશમાન વિમાનોને લીધે જગતને પ્રકાશ મળે છે અને તેના ઉદય-અસ્ત અનુસાર દિવસ તથા રાત્રિની ગણના થાય છે.

જ્યોતિષક દેવો પાંચ પ્રકારના છે: (૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા. આ ક્રમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આપેલો છે. જેમકે 'સે કિં તં જોહસિયા ? જોહસિયા પંચવિહા પન્નતા । તં જહા ચંદા, સૂરા, ગહા, નક્ષત્તા, તારા ।' પરંતુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં 'સૂર્યચન્દ્ર-મણૌ મહનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ ।' એમ જણાવ્યું છે. એટલે

કે તેમાં સૂર્યને પહેલો મૂક્યો છે અને ચંદ્રને પછી મૂક્યો છે. બાકીનો ક્રમ ઉપર મુજબ જ છે.

આ પાંચેય જ્યોતિષક દેવોનાં વિમાનો કેટલાં દૂર અને કયા ક્રમે આવેલાં છે ? તે જોઈએ.

તિર્યગ્ લોકની ધરાધર વચમાં મેરુ નામનો પર્વત આવેલો છે. તેના મૂળમાં કેટલોક સપાટ જમીનનો ભાગ છે, તે સમભૂતલા નામે ઓળખાય છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં ખતાવેલાં અનેકવિધ માપોની ગણના આ સમભૂતલાથી જ થાય છે. અહીંથી નવસો યોજન ઉપરનો ભાગ અને નવસો યોજન નીચેનો ભાગ તિર્યગ્લોક કહેવાય છે.

તિર્યગ્લોકના ઉપરના નવસો યોજનમાં આ પાંચેય પ્રકારના જ્યોતિષક દેવો આવેલા છે, તે આ પ્રમાણે : સમભૂતલાથી ૭૯૦ યોજન ઉપર તારાના વિમાનો આવે છે, ત્યાંથી ૧૦ યોજન ઉપર સૂર્યનાં વિમાન આવે છે, ત્યાંથી ૮૦ યોજન ઉપર ચંદ્રના વિમાન આવે છે, ત્યાંથી ૪ યોજન ઉપર નક્ષત્રનાં વિમાનો આવે છે અને ત્યાંથી ૧૬ યોજન ઉપર ગ્રહોનાં વિમાનો આવે છે.

ઉપર કહેલા પાંચેય જ્યોતિષક દેવોનાં સર્વ વિમાનો અહીં દ્વીપમાં મેરુ પર્વતની આબુખાબુ ફરે છે, એટલે તે ચર જ્યોતિષક કહેવાય છે. તેમાં ચંદ્ર કરતાં સૂર્યની ગતિ વધારે હોય છે, સૂર્ય કરતાં ગ્રહોની ગતિ વધારે હોય છે, ગ્રહો કરતાં નક્ષત્રોની ગતિ વધારે હોય છે અને

નક્ષત્રો કરતાં તારાની ગતિ વધારે હોય છે. ‘સસિ-રવિ-ગાહ-નક્ષત્રા, તારાઓ હુંતિ જહુત્તર સિગ્ધા ।’

એક ચંદ્ર અને સૂર્યના પરિવારમાં ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટિ તારાઓ હોય છે.

અઠ્યાશી ગ્રહોનાં નામ જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) અંગારક (મંગળ), (૨) વિકાતક, (૩) લોહિતાક્ષ, (૪) શનૈશ્ચર, (૫) આધુનિક, (૬) પ્રાધુનિક, (૭) કણુ, (૮) કણુક, (૯) કણુકણુક, (૧૦) કણુવિતાનક, (૧૧) કણુસંતાનક, (૧૨) સોમ, (૧૩) સહિત, (૧૪) આશ્વાસન, (૧૫) કાર્યોપગ, (૧૬) કર્ખટક, (૧૭) અજકરક, (૧૮) હુંહુલક, (૧૯) શંખ, (૨૦) શંખનાભ, (૨૧) શંખવર્ણાભ, (૨૨) કંસ, (૨૩) કંસનાભ, (૨૪) કંસવર્ણાભ, (૨૫) નીલ, (૨૬) નીલાવલાસ, (૨૭) રૂપી, (૨૮) રૂપાવલાસ, (૨૯) ભસ્મ, (૩૦) ભસ્મરાશિ, (૩૧) તિલ, (૩૨) તિલપુષ્પવર્ણ, (૩૩) દ્ધક, (૩૪) દ્ધકવર્ણ, (૩૫) કાર્ય, (૩૬) વંધ્ય, (૩૭) ઈન્દ્રાગ્નિ, (૩૮) ધૂમકેતુ, (૩૯) હરિ, (૪૦) પિંગલ, (૪૧) બુધ, (૪૨) શુક, (૪૩) બૃહસ્પતિ, (૪૪) રાહુ, (૪૫) અગસ્તિ, (૪૬) માણુવક, (૪૭) કામસ્પર્શ, (૪૮) ધુર, (૪૯) પ્રમુખ, (૫૦) વિકટ, (૫૧) વિસાધિકલ્પ, (૫૨) પ્રકલ્પ, (૫૩) જટાલ, (૫૪) અરુણુ, (૫૫) અગ્નિ, (૫૬) કાલ, (૫૭) મહાકાલ, (૫૮) સ્વસ્તિક, (૫૯) સૌવસ્તિક, (૬૦) વર્ધ-માન, (૬૧) પ્રલંબ, (૬૨) નિત્યાલોક, (૬૩) નિત્યાઘોત,

(૬૪) સ્વયંબ્રહ્મ, (૬૫) ભાસ, (૬૬) શ્રેયસ્કર, (૬૭) ક્ષેમંકર, (૬૮) આભંકર, (૬૯) પ્રભંકર, (૭૦) અરબ્હ, (૭૧) વિરબ્હ, (૭૨) અશોક, (૭૩) વીતશોક, (૭૪) વિતત, (૭૫) વિવસ્ત્ર, (૭૬) વિશાળ, (૭૭) શાલ, (૭૮) સુવ્રત, (૭૯) અનિવૃત્તિ, (૮૦) એકજરી, (૮૧) દ્વિજરી, (૮૨) કર, (૮૩) કરક, (૮૪) રાજન, (૮૫) અર્ગલ, (૮૬) પુષ્પ, (૮૭) ભાવ અને (૮૮) કેતુ.

આમાં મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનૈશ્વર, રાહુ અને કેતુનાં નામો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. વળી ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણપ્રસંગે જે ભસ્મરાશિ નામના ગ્રહે તેમના જન્મનક્ષત્રમાં સંક્રમણ કર્યું અને પરિણામે ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી તેમણે સ્થાપેલા શાસનને અનેકવિધ કપરા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું, તેનું નામ પણ અહીં ત્રીશમા ગ્રહ તરીકે જણાય છે.

અગસ્તિ ગ્રહ કે જેને અગસ્ત્યનો તારો કહેવામાં આવે છે, તે પણ આ યાદિમાં સ્થાન પામેલો છે.

હાલમાં નેપચ્યુન, હર્ષલ અને પ્લુટોની ગણના અગત્યના ગ્રહોમાં થાય છે. તેમાંનો નેપચ્યુન સને ૧૭૮૧માં, હર્ષલ સને ૧૮૬૪માં અને પ્લુટો સને ૧૯૩૦માં શોધાયો એમ કહેવાય છે, પરંતુ આ બધાએ ગ્રહોનો જુદા નામે ઉપરની યાદિમાં જ સમાવેશ થાય છે, એમ અમારું માનવું છે.

અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્રનાં નામો આ પ્રમાણે બહુવા : (૧)

અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષા, (૫) પૂર્વાભાદ્રપદ, (૬) ઉત્તરાભાદ્રપદ, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) કૃત્તિકા, (૧૧) રોહિણી, (૧૨) મૃગશર, (૧૩) આર્દ્રા, (૧૪) પુનર્વસુ, (૧૫) પુષ્ય, (૧૬) અશ્લેષા, (૧૮) પૂર્વાશ્લેષુની, (૧૯) ઉત્તરાશ્લેષુની, (૨૦) હસ્ત, (૨૧) ચિત્રા, (૨૨) સ્વાતિ, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) અનુરાધા, (૨૫) જ્યેષ્ઠા, (૨૬) મૂળ, (૨૭) પૂર્વાષાઠા અને (૨૮) ઉત્તરાષાઠા.

આ દરેકનાં વિમાનો હોય છે, તેનો જે રંગ દેખાય છે, તે વિમાનનો રંગ જાણવો.

જંબુદ્વીપમાં ૨ ચંદ્ર અને ૨ સૂર્ય, લવણસમુદ્રમાં ૪ ચંદ્ર અને ૪ સૂર્ય, ધાતકીખંડમાં ૧૨ ચંદ્ર અને ૧૨ સૂર્ય, કાલોદ્ધિસમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય તથા અર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૭૨ ચંદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય છે. આ રીતે અઠોદ્વીપમાં કુલ ૧૩૨ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે, તે ઉપર કહ્યા મુજબ પોતાના પરિવાર સાથે મેરુ પર્વતની આસપાસ પરિભ્રમણ કરીને લોકમર્યાદા સાચવે છે.

અઠોદ્વીપની બહાર પણ ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ છે, પણ તે બધા સ્થિર છે, એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની માફક પરિભ્રમણ કરતાં નથી. તેઓ સહ એક જ સ્થાને રહે છે અને તેથી તેમનો એક લક્ષ યોજન-પ્રમાણ પ્રકાશ પણ સ્થિર જ રહે છે. ત્યાં સૂર્યના ઉદય-અસ્તની ક્રિયા થતી નથી, એટલે દિવસ, રાત્રિ આદિ તમામ પ્રકારના કાલમાનનો વ્યવહાર સંભવતો નથી.

હાલની ખગોળવિષયક માન્યતાઓ આથી બુદ્ધા જ પ્રકારની છે, પરંતુ તે હજી વિશેષ અભ્યાસ અને સંશોધન માગે છે. આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા ‘વિશ્વરચનાપ્રબંધ’ આદિ ગ્રંથોથી બાણવી.

જે વિમાનમાં વસે તે વૈમાનિક. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા પણ વૈમાનિક દેવોમાં જ સ્થાન પામે, પરંતુ પરિભ્રાષાથી ઉર્ધ્વ લોકમાં રહેનારા વિમાનવાસી દેવોને જ આ સંજ્ઞા લાગુ પડે છે.

આ વૈમાનિક દેવો જે પ્રકારના છે : (૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત. તેમાં કલ્પમાં રહેનારા કલ્પોપપન્ન અને કલ્પની બહાર રહેનારા કલ્પાતીત કહેવાય છે.

કલ્પો ૧૨ છે : (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત-કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) પ્રહ્લ, (૬) લાંતક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્ત્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ્ય અને (૧૨) અચ્યુત. સામાન્ય રીતે આ કલ્પો પહેલો દેવલોક, બીજો દેવલોક, ત્રીજો આરમો દેવલોક, એ રીતે યોજાયા છે.

ન્યોતિષ—ચક્રની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ઉપર દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામાં ઈશાન દેવલોક આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૨ લાખ અને ૨૮ લાખ વિમાનો છે. સૌધર્મથી અસંખ્યાત યોજન ઉંચે સમશ્રેણિમાં સનતકુમાર અને ઈશાનથી અસંખ્યાત યોજન ઉંચે સમશ્રેણિમાં માહેન્દ્ર દેવલોક આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૧૨ લાખ અને ૮ લાખ વિમાનો છે. આ બંનેની વચ્ચે પણ

ઉપરના ભાગમાં બ્રહ્મ નામનો દેવલોક આવેલો છે, જેમાં ૪ લાખ વિમાનો છે. તેની ઉપર એક-બીજાથી ભૂચે લાંતક, મહાશુક, અને સહસ્રાર નામના દેવલોકો આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૫૦ હજાર, ૪૦ હજાર અને ૬ હજાર વિમાનો છે. તેની ઉપર એક બાબુ આનત દેવલોક અને બીજી બાબુ પ્રાણુત દેવલોક બંનેના મળી ૪૦૦ વિમાનો અને તેની ઉપર એક બાબુ આરણુ અને બીજી બાબુ અચ્યુત દેવલોક છે, જે બેની વચ્ચે ૨૦૦ વિમાનો છે.

કિલ્બિષિક અને લોકાંતિક દેવો પણ આ કલ્પોમાં જ વસે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન પહેલા તથા બીજા દેવલોક નીચે, બીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન ત્રીજા દેવલોક નીચે તથા ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન છઠ્ઠા દેવલોક નીચે છે અને લોકાંતિક દેવોનું સ્થાન પાંચમા દેવલોકના અરિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતરમાં છે. તેમના નવ લેહો નીચે પ્રમાણે સમજવા : (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વાહન, (૪) અરુણ, (૫) ગર્હતોય, (૬) તૃષિત, (૭) અબ્યાબાધ, (૮) મરુત અને (૯) અરિષ્ટ.

કલ્પાતીત દેવો બે પ્રકારના છે : (૧) ઐવેચક વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

ઐવેચક વિમાનો નવ પ્રકારના છે : (૧) સુદર્શન, (૨) સુપ્રતિબદ્ર, (૩) મનોરમ, (૪) સર્વતોભદ્ર, (૫) વિશાલ, (૬) સુમન, (૭) સૌમનસ, (૮) પ્રીતિકર અને (૯) નંદિકર.

આ વિમાનો એક-બીજાની ઉપર આવેલાં છે અને તે પુરુષા-કૃતિ-લોકના ગ્રીવાસ્થાને આવેલાં હોઈ ગ્રૈવેયક કહેવાય છે.

અનુત્તર વિમાનો પાંચ પ્રકારના છે : (૧) વિજ્ય, (૨) વૈજ્યંત, (૩) જ્યંત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ. આ વિમાનો ગ્રૈવેયકોની ઉપરના ભાગમાં આવેલાં છે. તેની પછી કોઈ દેવવિમાન નથી, માત્ર સિદ્ધ-શિલાનો ભાગ આવેલો છે.

બધા કલ્પોપપન્ન દેવો સામાન્ય રીતે દશ પ્રકારમાં વિભક્ત છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) ઇંદ્ર : જે સામાનિક આદિ બધા પ્રકારના દેવોનો સ્વામી હોય છે.

(૨) સામાનિક : જે આયુ વગેરેમાં ઇન્દ્રની સમાન તથા અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની જેમ પૂજ્ય હોય છે.

(૩) ત્રાયસ્ત્રિંશ : જે મંત્રી તથા પુરોહિતનું કામ કરે છે.

(૪) પારિષદ્ય : જે મિત્રનું કામ કરે છે.

(૫) આત્મરક્ષક : જે શસ્ત્ર ઊંચું કરીને આત્મ-રક્ષકના રૂપમાં પીઠ પાછળ ઊભા રહે છે.

(૬) લોકપાલ : જે સરહદની રક્ષા કરે છે.

(૭) અનીક : જે સૈનિકો તથા સેનાધિપતિઓનું કામ કરે છે.

(૮) પ્રકીર્ણક : જે નગરવાસી કે દેશવાસી જેવાં હોય છે.

- (૯) આભિયોગ્ય—જે સેવકનું કામ કરે છે.
 (૧૦) કિલિખષિક—જે અંત્યજ સમાન હોય છે.
 વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કમાં આ દશ લેદો પૈકી ત્રાય-
 સ્ત્રિંશ અને લોકપાલો હોતા નથી.

ઈન્દ્રોની સંખ્યા ચોસઠ ગણવામાં આવે છે, તે
 આ પ્રમાણે :—

લવનપતિના ૨૦

- (૧) અસુરકુમારમાં—ચમર અને ળલિ. દક્ષિણ અને ઉત્તર
 એમ બે ત્રેણિઓને આશ્રીને દરેક લવનપતિ-
 નિકાયમાં બળ્યે ઈન્દ્ર હોય છે.
 (૨) નાગકુમારમાં—ધારણ અને ભૂતાનંદ.
 (૩) વિદ્યુતકુમારમાં—હરિ અને હરિષ્ક.
 (૪) સુવર્ણકુમારોમાં—વેણુદેવ અને વેણુદારી.
 (૫) અગ્નિકુમારોમાં—અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવક.
 (૬) વાયુકુમારોમાં—વેલંબ અને પ્રલંબન.
 (૭) સ્તનિતકુમારોમાં—સુઘોષ અને મહાઘોષ.
 (૮) ઉદ્ધિકુમારોમાં—જલકાન્ત અને જલપ્રલ.
 (૯) દ્વીપકુમારોમાં—પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ.
 (૧૦) દિક્કુમારોમાં—અમિતગતિ અને અમિતવાહન.

વ્યંતરના ૧૬

- (૧) કિન્નરોમાં—કિન્નર અને કિંપુરુષ.
 (૨) કિંપુરુષોમાં—સતપુરુષ અને મહાપુરુષ.

- (૩) મહોરગમાં-અતિકાય અને મહાકાય.
- (૪) ગાંધર્વોમાં-ગીતરતિ અને ગીતયશ.
- (૫) યક્ષોમાં-પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર.
- (૬) રાક્ષસોમાં-ભીમ અને મહાભીમ.
- (૭) ભૂતોમાં-સુરૂપ અને અપ્રતિરૂપ.
- (૮) પિશાચોમાં-કાલ અને મહાકાલ.

વાણુવ્યંતરના ૧૬

- (૧) અપ્રજ્ઞિકોમાં-સન્નિહિત અને સમાન.
- (૨) પંચપ્રજ્ઞિકોમાં-ધાતા અને વિધાતા.
- (૩) ઋષિવાહિતોમાં-ઋષિ અને ઋષિપાલ.
- (૪) ભૂતવાહિતોમાં-ઈશ્વર અને મહેશ્વર.
- (૫) કંઠિતોમાં-સુવત્સ અને વિશાલ.
- (૬) મહાકંઠિતોમાં-હાસ અને હાસરતિ.
- (૭) કૂબંઢોમાં-શ્વેત અને મહાશ્વેત.
- (૮) પતકોમાં-પતાક અને પતકપતિ.

જ્યૌતિષકના ૨

- (૧) ચંદ્ર-ચંદ્ર.
- (૨) સૂર્ય-સૂર્ય.

ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્ય છે, એટલે તેના ઈન્દ્રો પણ અસંખ્ય છે, પરંતુ અહીં જાતિથી ૨ ગણેલા છે.

વૈમાનિકના ૧૦

- (૧) સૌધર્મ દેવલોકમાં-શક.

- (૨) ઇશાન દેવલોકમાં—ઇશાન.
 (૩) સનત્ કુમાર દેવલોકમાં—સનત્ કુમાર.
 (૪) માહેન્દ્ર દેવલોકમાં—માહેન્દ્ર.
 (૫) બ્રહ્મ દેવલોકમાં—બ્રહ્મા.
 (૬) લાંતક દેવલોકમાં—લાંતક.
 (૭) મહાશુક દેવલોકમાં—મહાશુક.
 (૮) સહસ્રાર દેવલોકમાં—સહસ્રાર.
 (૯) આનત }
 (૧૦) પ્રાણુત } દેવલોકમાં—પ્રાણુત.
 (૧૧) આરણુ }
 (૧૨) અચ્યુત } દેવલોકમાં—અચ્યુત.

ઐવેચક કે અનુત્તર વિમાનોમાં સેવ્ય-સેવકભાવ હોતો નથી, એટલે ત્યાં બધા દેવો સમાન છે.

દેવોના વિષયલોગ અંગે પણ અહીં થોડી વિવેચના આવશ્યક છે. નવ ઐવેચક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં વસનારા દેવો વિષયસેવનથી રહિત હોય છે, કેમકે તેઓ અલ્પ સંકલેશવાળા હોવાથી સ્વસ્થ અને શાંત હોય છે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મવાસી અને ઇશાનકલ્પવાસી દેવો કાયસેવી છે, એટલે કે તેઓ પોતાના ભવન કે આવાસમાં વસનારી દેવીઓ સાથે શરીર વડે વિષયલોગ કરે છે. સંકલિષ્ટ કર્મ અને તીવ્ર અનુરાગને

લીધે તેઓ મનુષ્યોની માફક કામકીડામાં તલ્લીન થઈ જાય છે. સનતકુમાર અને માહેન્દ્રવાસી સ્પર્શસેવી છે, એટલે કે તેઓ દેવીઓના સ્પર્શમાત્રથી વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે. પ્રહલલોક અને લાંતકવાસી દેવો રૂપસેવી છે, એટલે કે તેવો દેવીઓનું રૂપ જોઈને જ વિષય-સુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે. અને મહાશુક તથા સહસ્રારમાં વસનારા દેવો શબ્દસેવી છે, એટલે દેવીઓના ચિત્તાકર્ષક મનોહર શબ્દો સાંભળીને જ વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે; અને આકીના ચાર દેવલોકના દેવો મન:સેવી છે, એટલે માત્ર મન વડે ચિંતન કરવાથી પણ વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે.

અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દેવીઓની ઉત્પત્તિ બીજા દેવલોક સુધી અને તેમની ગતિ આઠમા દેવલોક સુધી જ છે, આથી કરીને ત્રીજા કે તેથી અધિક દેવલોકોના દેવો કામાતુર થાય, ત્યારે આ દેવીઓ તેમની પાસે પહોંચી જાય છે અને સ્પર્શાદિ વડે તેમની કામવાસના શાંત કરે છે.

સ્વર્ગલોકમાં જેમ ઉપર જઈએ તેમ કામવાસના ઓછી હોય છે અને સંતોષવૃત્તિ અધિક હોય છે, એટલે તેની તૃપ્તિનાં સાધનો પણ ત્યાં ઓછા જ હોય છે.

દેવોના લોકોની અણુમ નીચે પ્રમાણે થાય છે :

૧૦ ભવનપતિ	}	ભવનપતિ.....	૨૫
૧૫ પરમાધાર્મિક			
૮ વ્યંતર	}	વ્યંતર.....	૨૬
૮ વાણવ્યંતર			
૧૦ તિર્યગ્ નૃલોક			
૫ ચર	}	જ્યોતિષક	૧૦
૫ સ્થિર			
૧૨ દેવલોક	}	કલ્પોપપન્ન-૨૪	વૈમાનિકદેવ ૩૮
૩ કિલ્બિષિક			
૬ લોકાંતિક			
૬ ઐવચક			
૫ અનુત્તર	}	કલ્પાતીત ૧૪	કુલ ૬૬

તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં દેવોના કુલ ૧૬૮ ભેદો થાય છે.

[૧૭]

સિદ્ધ જીવો

મૂળ

સિદ્ધા પનરસ-મેયા, તિત્થાતિત્થાઽઽહ-સિદ્ધ-મેણં ।
एए संखेवेणं जीव-विगप्पा समख्याया ॥२५॥

સંસ્કૃત છાયા

સિદ્ધાઃ પચ્ચદશ-મેદાઃ તીર્થાતીર્થાદિ-સિદ્ધ-મેદેન ।
एते संक्षेपेण जीव-विकल्पाः समाख्याताः ॥ २५ ॥

સિદ્ધો-સિદ્ધો, સિદ્ધ જીવો.

સિદ્ધનો સામાન્ય અર્થ નિષ્ઠિતાર્થ છે. નિષ્ઠિતાર્થ એટલે પોતાના અર્થને પૂર્ણ કરનાર. અહીં અર્થ શબ્દથી પ્રયોજન કે ધ્યેય અભિપ્રેત છે. આ રીતે જેણે કર્મ એટલે ધંધા કે વ્યવસાયમાં નિષ્ણાત થવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને કર્મ-સિદ્ધ કહેવાય છે; શિદ્ધ એટલે વિવિધ

કલાઓમાં નિષ્ણાત થવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને શિલ્પ-સિદ્ધ કહેવાય છે; વિદ્યાને સિદ્ધ કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને વિદ્યા-સિદ્ધ કહેવાય છે; મંત્રને સિદ્ધ કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને મંત્ર-સિદ્ધ કહેવાય છે; યોગને સિદ્ધ કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને યોગ-સિદ્ધ કહેવાય છે; આગમ એટલે સૌદાન્તિક જ્ઞાનમાં નિપુણ થવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને આગમ-સિદ્ધ કહેવાય છે; અર્થ એટલે દ્રવ્યને ઉપાર્જન કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને અર્થ-સિદ્ધ કહેવાય છે; યાત્રા એટલે વિવિધ પ્રદેશનો પ્રવાસ કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને યાત્રા-સિદ્ધ કહેવાય છે; અભિપ્રાય એટલે મત કે સલાહ આપવામાં કુશલતા પ્રાપ્ત કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને અભિપ્રાય-સિદ્ધ કહેવાય છે; વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવાની ક્ષમતા કેળવી હોય તેને તપઃસિદ્ધ કહેવાય છે; અને જેણે કર્મનો ક્ષય કરવાનું પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય, તેને કર્મ-ક્ષય-સિદ્ધ કહેવાય છે. અહીં આ છેલ્લા પ્રકારના સિદ્ધને જ આપણે સિદ્ધ સમજવાના છે. ‘સિદ્ધા નિષ્ઠિતાર્થાઃ ક્ષીણાષ્ટકર્માતઃ ।’ સિદ્ધ એટલે નિષ્ઠિતાર્થ, તે અષ્ટ કર્મોને ક્ષીણ કરનાર સમજવા.

પનરસ-મેયા—પંદર પ્રકારના.

તિત્થાતિત્થાહ-સિદ્ધમેણ—તીર્થ, અતીર્થ આદિ સિદ્ધ થવાના ભેદો પ્રમાણે.

તિત્થ અને અતિત્થ તે તિત્થાતિત્થ. તે છે જેની આઈ આદિમાં તે તિત્થાતિત્થાઈ. તેવા જે સિદ્ધ ના મેઝ તે તિત્થા તિત્થાઈ-સિદ્ધ-મેઝ, તેના વડે તિત્થાતિત્થાઈ-સિદ્ધ-મેણ.

(૧) તિત્થસિદ્ધ—જેનાથી તરાય તે તીર્થ. તે અહીં ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ કે પ્રથમ ગણધર સમજવા. તેમની વિદ્યમાનતામાં જે સિદ્ધ થાય, તે તિત્થસિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ. જેમકે શ્રીજંબુસ્વામી વગેરે. અતિત્થ-તીર્થની અવિદ્યમાનતા. તેમાં સિદ્ધ થાય તે (૨) અતિત્થસિદ્ધ-જેમકે-શ્રી મરુદેવીમાતા. તેઓ તીર્થની સ્થાપના થયા પહેલાં જ સિદ્ધ થયા હતા. તીર્થના વ્યવસ્થેદમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારાઓને પણ આ પ્રકારના સિદ્ધ ગણવામાં આવે છે.

અહીં આઈ પદથી બાકીના તેર પ્રકારો ગ્રહણ કરવા તે આ પ્રમાણે:-

(૩) તિત્થગરસિદ્ધ-તીર્થંકરસિદ્ધ. શ્રીઋષભદેવ વગેરેની જેમ તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થયેલા.

(૪) અતિત્થગરસિદ્ધ-અતીર્થંકરસિદ્ધ. શ્રીભરત ચક્રવર્તી વગેરેની જેમ સામાન્ય કેવલીરૂપે સિદ્ધ થયેલા.

(૫) સયંબુદ્ધસિદ્ધ-સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ. કપિલ વગેરેની જેમ જાતે જ બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

(૬) પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ. રાજર્ષિ કરકંડૂની જેમ કોઈ પણ બાહ્ય નિમિત્ત પામીને સિદ્ધ થયેલા.

સ્વયંબુદ્ધને બાહ્ય નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી. તે પોતાની જાતે જ બોધ પામે છે, જ્યારે પ્રત્યેક બુદ્ધને કોઈ પણ નિમિત્તની જરૂર પડે છે. આ બંને વચ્ચે આટલો તફાવત છે.

(૭) બુદ્ધવોધિયસિદ્ધ-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. આચાર્યાદિથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

(૮) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ-સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ. શ્રી ચંદ્રનબાલાની જેમ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

સ્ત્રીઓ પણ મોક્ષની અધિકારિણી છે, તે આ ભેદ પરથી સિદ્ધ થાય છે.

(૯) પુરિસલિંગસિદ્ધ-પુરુષલિંગસિદ્ધ. શ્રી ઇલાચી-કુમારની જેમ પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

(૧૦) નપુંસકલિંગસિદ્ધ-નપુંસકલિંગસિદ્ધ. શ્રી ગાંગેચની જેમ નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા. (અહીં જાતિ નપુંસકો લેવાના નથી, પણ કૃત્રિમ નપુંસકો લેવાના છે.)

(૧૧) સલિંગસિદ્ધ-સ્વલિંગસિદ્ધ. સાધુના વેશમાં સિદ્ધ થયેલા.

(૧૨) અન્નલિંગસિદ્ધ-અન્યલિંગસિદ્ધ. શ્રી વલ્કલ-ચીરિની જેમ બીજા વેશમાં સિદ્ધ થયેલા.

(૧૩) ગિહિલિંગસિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ. મરુદેવી માતાની જેમ ગૃહસ્થના વેશમાં સિદ્ધ થયેલા.

(૧૪) એકસિદ્ધ-એકસિદ્ધ. એક સમયે એક એક

સિદ્ધ થયેલા. અહીં સમય શબ્દથી કાલનો નિર્વિલાન્ય ભાગ સમજવો.

(૧૫) અનેગસિદ્ધ-અનેકસિદ્ધ. એક સમયે અનેક સિદ્ધ થયેલા.

સિદ્ધભેદાણં—સિદ્ધ થવાના ભેદો વડે. સિદ્ધ થવાના જે પ્રકારો છે, તે પ્રમાણે.

एए—आ.

સંસ્થેવેણં—સંક્ષેપથી, ટુંકમાં.

જીવ-વિગપ્પા-જીવના વિકલ્પો, જીવના ભેદો.

જીવનો વિગપ્પ તે જીવ-વિગપ્પ.ખડુવચનાર્થે જીવ-વિગપ્પા. જીવ-જીવ. વિગપ્પા-વિકલ્પ, ભેદ.

સમક્ષાયા—કહ્યા.

‘સમાખ્યાતા મળિતા: ।’

અન્વય

તિત્થાતિત્થાઈ-સિદ્ધ-ભેદાણં સિદ્ધા પતરસ-ભેયા એ જીવ-વિગપ્પા સંસ્થેવેણં સમક્ષાયા ।

ભાવાર્થ

તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ આદિ સિદ્ધો થવાના પ્રકારો પ્રમાણે સિદ્ધો પંદર પ્રકારના છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત જીવોના ભેદો ટુંકમાં કહ્યા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના ભેદો પૂર્ણ થયા, તેની સાથે

સંસારી જીવોના લેદો પણ પૂર્ણ થયા. આ લોક, વિશ્વ કે જગતમાં છ ઈન્દ્રિયોવાળા કોઈ જીવો નથી, એટલે પંચેન્દ્રિય જીવો એ સંસારી જીવોની છેલ્લી સીમા છે અને તેને અહીં ચાર લેદો વડે ખરાબર સ્પર્શવામાં આવ્યા છે. હવે બાકી રહેલ સિદ્ધના લેદો કહે છે.

આમ તો સિદ્ધ થયેલા સર્વ જીવો શક્તિ-સામર્થ્યમાં કે ગુણપ્રાપ્તિમાં સમાન છે; તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ કે તફાવત નથી; પરંતુ સિદ્ધ થવાની રીત પરથી તેમના પંદર પ્રકારો પડે છે. તેમાંથી તીર્થસિદ્ધ અને અ-તીર્થસિદ્ધ આ બે લેદો અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યા છે અને બાકીના તેર આદિ પદ્ધતી ગ્રહણ કરવાના છે.

તીર્થસિદ્ધ એટલે શ્રી તીર્થકરદેવોએ સ્થાપેલા શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ શ્રીસંઘરૂપ તીર્થની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા. જેના વડે તરાય તે તીર્થ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા મુજબ શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તીર્થની સંજ્ઞા પામેલો છે, કારણ કે તેના આલંબન વડે સંસારસાગરને સરલતાથી તરી શકાય છે.

પરંતુ તીર્થની વિદ્યમાનતા ન હોય તો કોઈ જીવ સિદ્ધ ન થાય, એવું નથી. એવા સમયે પણ કેટલાક જીવો કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે અને સિદ્ધોની પંક્તિમાં બિરાજે છે; તેથી બીજા પ્રકાર અતીર્થસિદ્ધનો કહી છે.

સિદ્ધના આ બે પ્રકારો એવા છે કે તેમાં સર્વે સિદ્ધોનો સમાવેશ થઈ જાય, પરંતુ શાસ્ત્રનો પ્રયત્ન લેદોનું પરિજ્ઞાન કરાવવા માટે હોય છે, તેથી બીજા પ્રકારોનું પણ અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારમાં તીર્થંકરસિદ્ધ અને અતીર્થંકરસિદ્ધની ગણના થાય છે. તેનો સાર એ છે કે કેટલાક જીવો પુણ્યપ્રકર્ષને લીધે તીર્થંકરની પદવી પ્રાપ્ત કરીને તે જ જીવમાં સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક જીવો આવી પદવી પ્રાપ્ત કર્યા વિના માત્ર સામાન્ય કેવળી તરીકે જ સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે જે જીવ તીર્થંકરપદને પામ્યો નથી કે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સામાન્ય કેવલીની પંક્તિમાં બિરાજ્યો નથી, તે સિદ્ધિગમનનો અધિકારી નથી, અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જ્યારે કોઈ પણ જીવ સંવર અને નિર્જરાના ઉત્કૃષ્ટ આલંબન વડે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરે છે, ત્યારે તેને અપ્રતિપાતી એવું કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના વડે તે સર્વ પદ્ધતિોના સર્વ લાભો જાણી શકે છે. આવા જીવોને આપણે માનાર્થે કેવલી લગવંત કહીએ છીએ. આ કેવલી લગવંતો અંત સમયે બાકીનાં ચાર અઘાતીકર્મોનો પણ ક્ષય કરે છે અને નિષ્કિતાર્થ થઈને ઉર્ધ્વગમનપૂર્વક સિદ્ધશિલામાં વિરાજી સિદ્ધ નામ સાર્થક કરે છે.

જેમણે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી તીર્થં સ્થાપ્યું હોય,

તે તીર્થંકર કહેવાય છે અને બાકીના સામાન્ય કેવલી કહેવાય છે.

પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રકારમાં સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધની ગણના થાય છે, તેનું રહસ્ય પણ સમજી લઈએ. એ તો નિશ્ચિત કે કે બોધ પામ્યા વિના મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થયા વિના સિદ્ધિપદ સાંપડતું નથી. બોધ પામવો એટલે સંસારની અસારતાનું પૂરેપૂરું ભાન થવું અને આત્મ-કલ્યાણ માટે સંયમાદિ અનુષ્ઠાનોની મહત્તા સમજવી. આ પ્રકારનો બોધ કેટલાક આત્માઓને જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાન વડે સ્વયં થાય છે, તો કેટલાક આત્માઓને કોઈ પણ નિમિત્ત મળવાથી થાય છે અને કેટલાક આત્માઓને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્યાદિના ઉપદેશ વડે થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારને અહીં અનુક્રમે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ કહેવામાં આવ્યા છે.

આઠમા, નવમા અને દશમા પ્રકારમાં સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગસિદ્ધ અને નપુંસકલિંગસિદ્ધનો નિર્દેશ થયેલો છે. તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા શરીરની અપેક્ષાએ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક ગમે તે લિંગમાં રહેલો હોય, પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત બને અને અને કર્મકટકનો સંહાર કરે તો એ અવશ્ય સિદ્ધિસદ્ધનમાં દાખલ થઈ શકે છે તથા નિરંજન-નિરાકાર એવા સિદ્ધ પરમાત્માની પંક્તિમાં બિરાજી શકે છે.

કેટલાક કહે છે કે ‘ સ્ત્રીઓથી સંયમનું પાલન સર્વાંશે થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેમને મર્યાદાના પાલન માટે વસ્ત્રો ધારણ કરવા પડે છે અને વસ્ત્રધારણ એ એક જાતનો પરિગ્રહ છે; એટલે તેઓ મોક્ષમાર્ગની અધિકારિણી નથી; પરંતુ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. ‘ મુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તો ’ એવાં શાસ્ત્રનાં ટંકશાળી વચનો છે. તેનો અર્થ એ છે કે સંયમની સાધના કરતી વખતે વસ્ત્ર, ઉપધિ આદિ જે કંઈ રાખવામાં આવે છે, તે પરિગ્રહ નથી, પણ તેના પ્રત્યે મૂર્છા-મમતા જાગે તો એ પરિગ્રહ છે. એટલે જે મૂર્છાશીલ જાનીને અર્થાત્ નિર્મમત્વ લાવે વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, તે પરિગ્રહ-દોષથી યુક્ત નથી અને તે કારણે તેમનો સંયમ અધૂરો કે અપૂર્ણ ગણાતો નથી. તાત્પર્ય કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષની જેમ સંયમનું પાલન સર્વાંશે કરી શકે છે અને તેથી સકલ કર્મોના ક્ષય કરવાપૂર્વક મોક્ષમાં જઈ શકે છે.

શ્રીમરુદેવી માતાએ સ્ત્રીલિંગે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. શ્રીમદ્વિનાય સ્ત્રીલિંગે હોવા છતાં તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિ કરીને મોક્ષે સિધાવ્યા. શ્રી રાજિમતીએ પણ સ્ત્રીલિંગે જ સિદ્ધિપદ સંપાદન કર્યું અને શ્રી ચંદનબાળા તથા મૃગાવતીએ પણ સ્ત્રીલિંગે જ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધાવસ્થાનું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના છત્રીશમા અધ્યયનમાં ‘ ઈત્થીપુરિસ-સિદ્ધા ય, તદેવ ય નપુંસગા ’ એવો સ્પષ્ટ પાઠ છે અને પ્રજ્ઞા-

પનાસૂત્રના પ્રથમપદે પણ 'ઈત્થીલિંગસિદ્ધા, પુરિસલિંગસિદ્ધા, નપુંસગલિંગસિદ્ધા' એવા સ્પષ્ટ શબ્દો છે, એટલે સ્ત્રી પણ પુરુષના જેટલી જ મોક્ષની અધિકારિણી છે, એમ માનવું જ યોગ્ય છે. જેમણે નગ્નત્વનો આગ્રહ સેવીને સ્ત્રીઓને મોક્ષની અનધિકારિણી ઠરાવી, તેમણે જૈન ધર્મના એક મૂળભૂત મહાન સિદ્ધાંતનો અપલાપ કર્યો છે, એમ કહીએ તો જરા પણ અત્યુક્તિ નથી. નગ્નત્વ કે અનગ્નત્વ એ કંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિનાં સીધાં કારણો નથી. મોક્ષપ્રાપ્તિનું સીધું કારણ તો કર્મક્ષય જ છે અને તે નગ્ન કે અનગ્ન કોઈ પણ હાલતમાં થઈ શકે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થોમાં પણ સ્ત્રીને ચૌદ ગુણુસ્થાનક કહ્યા છે, છતાં કદાચકુથી તેઓ માનતા નથી.

અગિયારમા, બારમા અને તેરમા પ્રકારમાં સ્વલિંગ-સિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ અને ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અહીં લિંગનો અર્થ વેદ (Sex) નથી, પણ વેશ છે. તાત્પર્ય કે કેટલાક જીવો આહીંત ધર્મમાં ઉપદેશાયેલા શ્રમણ-શ્રમણીના વેશે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક તાપસ વગેરેના વેશમાં રહ્યા છતાં તથાપ્રકારની આત્મવિશુદ્ધિનાં કારણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે. તો કેટલાક વળી ગૃહસ્થ વેશમાં રહ્યા છતાં પણ ભાવવિશુદ્ધિનું પ્રબળ નિમિત્ત પામીને ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને છેવટે સિદ્ધ બને છે. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે સ્વલિંગે સિદ્ધ થવું, એ

ઉત્સર્ગરૂપ છે, એટલે કે ધોરી માર્ગ છે અને અન્ય લિંગે સિદ્ધ થવું કે ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ થવું એ અપવાદરૂપ છે, એટલે કે કવચિત્ બનતી ઘટના છે. શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ જીવોના અદ્ય-બહુત્વનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ‘ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, એથી અન્યલિંગસિદ્ધ સંખ્યાતગુણ છે અને એથી સ્વલિંગસિદ્ધ સંખ્યાતગુણ છે.’

ચૌદમા અને પંદરમા પ્રકારમાં એકસિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધને મૂકવામાં આવ્યા છે. તેનો પરમાર્થ એ છે કે કોઈક વાર એક સમયમાં માત્ર એક જીવ જ મોક્ષે જાય છે અને કોઈક વાર એક સમયમાં અનેક જીવો સાથે મોક્ષે જાય છે. દાખલા તરીકે ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી જે સમયે મોક્ષે ગયા, ત્યારે ખીને કોઈપણ જીવ મોક્ષે ગયો ન હતો, એટલે તેઓ એકસિદ્ધની કોટીમાં ગણાય છે અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન જે સમયે મોક્ષે ગયા, તે જ સમયે બધા મળીને ૧૦૮ જીવો મોક્ષે ગયા હતા, એટલે તેઓ અનેકસિદ્ધની કોટીમાં ગણાય છે. એકી સાથે ૧૦૮ થી વધારે જીવો સિદ્ધ થતા નથી, એવો શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે. અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી પણ ઉચિત છે કે શ્રી ઋષભદેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા, તે આશ્ચર્ય ગણાય છે, તેનું કારણ ૧૦૮ ની સંખ્યા નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ ક્રાયાવાળા ૧૦૮ ગયા એ છે.

અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જણાવી દઈએ કે

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યભવમાં જ છે, એટલે મનુષ્યદેહ ધૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી જાય છે, તે બાબતું જરૂરી છે. આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી ન્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મબંધન ન હોય ત્યારે સીધી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે, એટલે જે સ્થળેથી દેહ છોડ્યો હોય, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલામાં સ્થિર થાય છે. આ ક્રિયાને પાણીમાં રહેલા તુંબડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેમ કોઈ તુંબડા ઉપર કપડું વીંટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, ફરી તેના પર કપડું વીંટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારંવાર કપડું વીંટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુંબડું ભારે બનીને પાણીના તળિયે બેસી જાય છે. હવે પાણીના દબાણ કે ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાંનો અકેક આંટો ઉકેલાતો જાય, તો એક પછી એક તેના પરનાં બંધનો ઓછાં થતાં જાય છે; અને આ રીતે ન્યારે તેનાં બધાં બંધનો ઓછાં થઈ જાય છે, ત્યારે કપડાં અને માટીમાંથી એ તુંબડું સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધું ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીનાં મથાળે પહોંચી જાય છે. અહીં તુંબડાના સ્થાને જીવ, કપડાં અને માટીના લેપને સ્થાને કર્મબંધન અને પાણીના સ્થાને લોકાકાશમાં રહેલું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સમજવું.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ છે અને તે કર્મનાં લીધે જ સંભવે છે, પરંતુ સિદ્ધ ભવેને

કર્મનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું શરીર, ઇન્દ્રિય કે મન હોતાં નથી; તેઓ માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ હોય છે અને તે કારણે તેમને અશરીરી કહેવાય છે.

ન્યાં શરીર નથી, ત્યાં જન્મ કેવો? જરા પણ કેવી? અને મૃત્યુ પણ કેવું? વળી રોગ, શોક અને ભય પણ શરીરના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનો પણ સિદ્ધ જીવોને સર્વથા અભાવ હોય છે.

સિદ્ધ જીવો નિરંજન-નિરાકાર હોય છે, પણ તેમની હસ્તી ભૂંસાતી નથી કે તેમના સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી; એટલે કે તેઓ અક્ષય-અચલ-અવ્યાખાધ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને સદાકાળ એ જ સ્થિતિમાં રહે છે.

કેટલોક વર્ગ એમ માને છે કે ‘ સિદ્ધાલયમાં રહેલા સિદ્ધો જગતને દુઃખી જોઈને મૃત્યુલોકમાં અવતાર ધારણ કરે છે અને દુઃખી જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે. ’ પરંતુ જેઓ નિષ્ઠિતાર્થ છે, કૃતકૃત્ય છે અને સર્વ પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, તે ફરી અવતાર ધારણ કેમ કરે? જેમ ખીજ બળી ગયા પછી તે ઉગવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, તેમ કર્મો પણ દગ્ધ થયા પછી આત્માને ફરી જન્મ-જરા-મૃત્યુના બંધનમાં જકડી શકતા નથી. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો કર્મ એ કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, એ તો પુદ્ગલનું

જ એક સ્વરૂપ છે અને આત્મા જ્યારે મિથ્યાત્વ આદિ દોષોથી યુક્ત હોય છે, ત્યારે તેને પોતાના લાણી આકર્ષી તેમાં તન્મય થાય છે અને ત્યારે જ તે કર્મની સંજ્ઞા પામે છે. જ્યારે સિદ્ધ જીવોમાં મિથ્યાત્વ આદિ કોઈ દોષ રહેલો નથી, એટલે તે પુદ્ગલોને પોતાના લાણી આકર્ષી તેમાં તન્મય બને એ સંભવિત નથી, એથી જ તે કોઈ પણ પ્રકારનો જન્મ ધારણ કરે કે સિદ્ધશિલા છોડી તેની નીચેના પ્રદેશમાં જાય, એ બનવાની શક્યતા નથી.

સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિરતા એ જ સિદ્ધ જીવોનું સુખ છે અને તે એટલું ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું છે કે જગતનું અન્ય કોઈ પણ સુખ તેની ખરોખરી કરી શકતું નથી. આવશ્યક-નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

“ નવિ અત્થિ મણુસ્સાણં સુફલ્લં નેવ સવ્વદેવાણં ।

જં સિદ્ધાણં સુફલ્લં, અવ્વાવાહં સ્વગયાણં ॥૧૧૦॥

“ તે સુખ મનુષ્યોને નથી કે સર્વ દેવોને પણ નથી કે જે સુખ અગ્યાબાધ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધોને છે.”

સિદ્ધ જીવોને સિદ્ધ પરમાત્મા પણ કહેવામાં આવે છે અને તેમની ગણના દેવતત્ત્વમાં થાય છે, એટલે અરિહંતોની જેમ તેમની પણ દ્રવ્ય-ભાવપૂજા થાય છે અને તે આત્મકલ્યાણમાં અતિ ઉપકાર નીવડે છે.

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

ત્રીજો ખંડ
પંચ-દ્વાર

[१]

જીવોના વિશેષ જ્ઞાન માટે પાંચ દ્વારની પ્રરૂપણા

શ્રૂણ

एएसिं जीवाणं सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।

પ્રાણા જોણિ—પરમાણં જેસિં જં અત્થિ તં મણિવો ॥૨૬॥

संस्कृत छाया

एतेषां जीवानां शरीरमायुः स्थितिः स्वकाये ।

પ્રાણા ચોનિપ્રમાણં ચેષાં યદસ્તિ તદ્ મણિવ્યામઃ ॥૨૬॥

पदार्थ

एएसिं—એ.

આ પદ જીવાણં ના વિશેષણ તરીકે છઠ્ઠી વિભક્તિના અહુવચનમાં આવેલું છે.

जीवाणं—જીવોના.

सरीरं—શરીર, કાયા, દેહ.

आऊ--આયુષ્ય.

ઠિઈ—સ્થિતિ.

સકાયમ્મિ—પોતાની કાયાને વિષે.

સ એવી કાય તે સકાય. તેના વિષે સકાયમ્મિ. સ-
સ્વ. કાય-કાયા.

પાણા—પ્રાણો.

જેના આધારે જીવન ધારણ કરી શકાય, તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રાણ દશ પ્રકારના છે : (૧-૫) પાંચ ઇન્દ્રિયો, (૬) મનોબળ, (૭) વચનબળ, (૮) કાય-બળ, (૯) શ્વાસોચ્છ્વાસ અને (૧૦) આયુષ્ય.

જોણિ-પમાણ-યોનિનું પ્રમાણ.

જોણિનું પમાણ તે જોણિ-પમાણ. જોણિ-યોનિ. જીવેને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનને યોનિ કહે છે.

પમાણ--પ્રમાણ, માપ, ધોરણ. અહીં વપરાયેલ પ્રમાણ શબ્દ શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ અને પ્રાણોને પણ લાગુ પડે છે. તાત્પર્ય કે જેમ યોનિનું પ્રમાણ કહેવાનું છે, તેમ શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્યનું પ્રમાણ, સ્વકાયસ્થિતિનું પ્રમાણ તથા પ્રાણોનું પ્રમાણ પણ કહેવાનું છે.

જેસિં-જેમનું.

જં—જે.

અત્થિ—છે.

તં—તે.

મણિમો—કહીએ છીએ.

અન્વય

एषसि जीवाणं जेसिं जं सरिरं, आऊ, सकायम्मि
ठिई, पाणा, जोणि-पमाणं अत्थि, तं भणिमो ।

ભાવાર્થ

આ જીવોના શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાય-સ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિઓનું શાસ્ત્રોક્ત જે પ્રમાણ છે, તે અમે કહીએ છીએ.

વિવેચન

વિશદ વર્ગીકરણ, સુયોગ્ય પરિભાષા અને ક્રમાનુસારી સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી પ્રકરણ-કર્તાએ આપણને સંસારી જીવોના ૫૬૩ લેદો તથા સિદ્ધ જીવોના ઔપચારિક ૧૫ લેદોનો પરિચય કરાવ્યો. આને આપણે જીવ-વિષયક પાયાનું શિક્ષણ (Basic education) સમજીએ. જેમ પાયા વિના ઘર હોય નહિ, તેમ આ મૂળભૂત જ્ઞાન વિના જીવો અંગે વિશેષ યોગ્ય સંભવે નહિ. વાસ્તવમાં લેદ-પરિજ્ઞાનથી જ વસ્તુનો વિશેષ યોગ્ય થાય છે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારો કોઈ પણ વસ્તુનો વિશેષ યોગ્ય કરાવવા માટે તેના લેદો તથા ઉત્તરલેદોનું વર્ણન કરે છે.

જેમ પાયા નાખ્યા પછી તેના પર મજબૂત ચણતર કરવામાં આવે છે અને તે જ તે ઘર ટકાઉ બને છે, તેમ શાસ્ત્રકારો પણ પાયાનું જ્ઞાન આપ્યા પછી તે અંગે વિવિધ માહિતી રજૂ કરે છે અને એ રીતે વિવક્ષિત વિષયના

જ્ઞાનની પુષ્ટિ કરે છે. વર્તમાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે જેમણે મોટા ભાગે માનસવિજ્ઞાનના આધારે શિક્ષણને લગતા સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા છે, તેઓ પણ આ જ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે. દાખલા તરીકે ભૂગોળનું જ્ઞાન આપવું હોય તો પ્રથમ દુનિયાના ખંડોનો, પછી તેમાં આવેલા દેશોનો, પછી તેના જીલ્લા અને પ્રાંતોનો નિર્દેશ કરે છે અને ત્યાર બાદ તેની સીમાઓ, તેનું હવામાન, ત્યાંની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ ત્યાંનું લોકજીવન વગેરે વર્ણવે છે; આથી વિદ્યાર્થીઓને તાલુકાઓ, જિલ્લાઓ, દેશો વગેરેનો યથાર્થ ખાધ થાય છે અને તે જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે છે.

વિવક્ષિત વિષયનો કોઈ એક મુદ્દો પકડીને તે અંગે વિચારણા કરવી કે તે સંબંધી અવનવી માહિતી આપવી તેને 'પદ' કે 'દ્વાર' કહે છે. અહીં પદ પ્રકરણ (chapter) નો અર્થ અને દ્વાર જ્ઞાનરૂપી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજાનો અર્થ દર્શાવે છે.

‘એક વિષય અંગે પદ કે દ્વાર કેટલાં હોઈ શકે?’ એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે, પરંતુ તેનો ઉત્તર વિષય ઉપર આધાર રાખે છે. જે વિષય ઘણો ગહન-ગંભીર હોય તો તે અંગે અનેક પદો કે દ્વારો હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે જીવનો વિષય અતિ ગહન-ગંભીર છે, તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તે અંગે નીચે મુજબ ૩૬ પદો યોજવામાં આવ્યાં છે:—

(૧) પ્રજ્ઞાપનાપદ, (૨) સ્થાનપદ, (૩) અલ્પ-ગહનપદ, (૪) સ્થિતિપદ, (૫) વિશેષ કે પર્યાયપદ, (૬)

ઓત્કાંતિપદ, (૭) ઉન્નિધવાસપદ, (૮) સંજીપદ, (૯) મૌનિક પદ, (૧૦) ચરમાચરમપદ, (૧૧) ભાષાપદ, (૧૨) શરીર પદ, (૧૩) પરિણામપદ, (૧૪) કષાયપદ, (૧૫) ઈન્દ્રિયપદ, (૧૬) પ્રયોગપદ, (૧૭) લેશ્યાપદ, (૧૮) કાયસ્થિતિપદ, (૧૯) સમ્યક્ત્વપદ, (૨૦) અંતક્રિયાપદ, (૨૧) અવગાહના-સંસ્થાનપદ, (૨૨) ક્રિયાપદ, (૨૩) કર્મપ્રકૃતિપદ, (૨૪) કર્મબંધપદ, (૨૫) કર્મવેદપદ, (૨૬) કર્મવેદબંધપદ, (૨૭) કર્મવેદવેદપદ, (૨૮) આહારપદ, (૨૯) ઉપયોગપદ, (૩૦) પશ્યતાપદ, (૩૧) સંજીપદ, (૩૨) સંયતપદ, (૩૩) અવધિ-પદ, (૩૪) પરિચારણાપદ, (૩૫) વેદનાપદ અને (૩૬) સમુદ્ઘાતપદ.

આહીં જીવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહેવાનું છે, એટલે પ્રકરણકારે અતિ અગત્યના એવા પાંચ દ્વારોની પસંદગી કરી છે અને તેનું વર્ણન ક્રમશઃ કર્યું છે.

આ પાંચ દ્વારોમાંનું પ્રથમ શરીરદ્વાર છે, તેમાં જીવોના શરીરનું પ્રમાણ કહ્યું છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેની ઊંચાઈનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે કે જેને સામાન્ય રીતે અવગાહના કહેવામાં આવે છે. બીજું આયુષ્યદ્વાર છે, તેમાં જીવોનું આયુષ્ય કહ્યું છે. ત્રીજું સ્વકાયસ્થિતિ-દ્વાર છે, એટલે કે એક જીવ તે જ પ્રકારની કાયામાં વારં-વાર જન્મ અને મરણ પામી કેટલો કાળ રહી શકે, તે કહ્યું છે. ચોથું પ્રાણુદ્વાર છે, તેમાં દરેક જીવોને કેટલા પ્રાણ હોય છે? તે જણાવવામાં આવ્યું છે અને પાંચમું

ચોનિદ્વાર છે, એટલે કે કયા વર્ગના જીવો કેટલી ચોનિમાં ઉત્પન્ન થાય, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં જીવોના શરીરો સંબંધી જે પ્રમાણ કહેવાનું છે, તે શાસ્ત્રોએ કહ્યા મુજબ જ કહેવાનું છે, તેથી પ્રકરણકારે 'જેસિં જં અત્થિ તં મણિમો' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

વ્યવહારદૃષ્ટિએ જીવનો સહુથી અધિક સંબંધ શરીર સાથે છે; વળી આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ કે ચોનિનો વિચાર શરીર વિના થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રથમ દ્વાર શરીરનું કહ્યું છે. શરીર સાથે આયુષ્યનો વિચાર ગાઢપણે સંકળાયેલો છે, તેથી બીજા દ્વાર આયુષ્યનું કહ્યું છે. આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછી સંસારી જીવને અવશ્ય નવી કયા ધારણ કરવાની હોય છે, એટલે ત્રીજા દ્વાર સ્વકાય-સ્થિતિનું કહ્યું છે. શરીરધારણની ક્રિયા પ્રાણ વિના સંભવતી નથી, એટલે ચોથું દ્વાર પ્રાણનું કહ્યું છે અને શરીરધારણની ક્રિયા માટે કોઈ પણ ચોનિમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે, એટલે પાંચમું દ્વાર ચોનિનું કહ્યું છે. આ રીતે હવે પછી જે વસ્તુની રજૂઆત થવાની છે, તે સહે-તુક છે અને જીવો સંબંધી વિશિષ્ટ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારી છે.

[૨]

શરીર-દ્વાર

[જીવોના શરીરનું પ્રમાણ]

મૂળ

અંગુલ-અસંખ-ભાગો, સરીરમેર્ગિદિયાણ સન્વેસિ ।
જોયણ-સહસ્તમહિયં, નવરં પત્તેય-રુક્ષાણં ॥૨૭॥

સંસ્કૃત-છાયા

અક્કલાસહસ્ત્રેયમાગઃ શરીરમેકેન્દ્રિયાણાં સર્વેષામ્ ।
યોજનસહસ્ત્રમધિકં, નવરં પ્રત્યેક-વૃક્ષાણામ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ

અંગુલ-અસંખ-ભાગો-અંગુલનો અસંખ્યતાનો ભાગ

અંગુલ નો અસંખ એવો ભાગ તે અંગુલ-અસંખ-ભાગ.

અંગુલ-માપવિશેષ. તે ત્રણ પ્રકારના હોય છે : (૧) આત્માંગુલ, (૨) ઉત્સેધાંગુલ અને (૩) પ્રમાણાંગુલ. તેમાં જે જે સમયે જે પુરુષો વિશિષ્ટ કે મહાન ગણાતા હોય તેના

હાથની આંગળીના એક વેઠા જેટલી લંબાઈને આત્માંગુલ કહેવામાં આવે છે; આઠ જવના મધ્ય ભાગને એકઠા કરીએ તેટલી લંબાઈને ઉત્સેધાંગુલ કહેવામાં આવે છે અને જે ઉત્સેધાંગુલથી ચારસો ગણું લાંબું તથા અઠી ગણું પહોળું હોય, એટલે ક્ષેત્રરૂપમાં એક હજારગણું મોટું હોય, તેને પ્રમાણાંગુલ કહેવામાં આવે છે. આમાંથી કયા અંગુલનો કયારે ઉપયોગ કરવો? તે અંગે મૃહત્સંગ્રહણીમાં નીચેની ગાથા જોવામાં આવે છે :

આયંગુલેણ વત્યું, સરીરમુસેહ અંગુલેણ તહા ।

નગપુઢવિવિમાણાઈમિણસુ પમાણંગુલેણ તુ ॥

‘આત્માંગુલ વડે વસ્તુઓ મપાય છે, ઉત્સેધાંગુલ વડે નરકાદિ ચારે ગલિના જીવોનાં શરીર મપાય છે અને પ્રમાણાંગુલ વડે મેરુ વગેરે પર્વતો, રત્નપ્રભા વગેરે નારક પૃથ્વીઓ તથા સૌધર્માવતંસકાદિ વિમાનો વગેરે મપાય છે.’ તાત્પર્ય કે જગતના સામાન્ય વ્યવહારમાં વસ્તુઓનું જે માપ કહેવાય છે, તે આત્માંગુલની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં શરીરનાં જે માપ કહ્યાં છે, તે ઉત્સેધાંગુલની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે અને મેરુપર્વત, રત્નપ્રભા આદિ નારક પૃથ્વીઓ, તેમજ વિમાનો વગેરેનાં જે માપ કહ્યાં છે, તે પ્રમાણાંગુલની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે. અહીં શરીરના પ્રમાણમાં વિષય હોઈ અંગુલ શબ્દથી ઉત્સેધાંગુલ સમજવાનું છે.

અસંસ્થ-અસંખ્ય. જેની ગણના સંખ્યા વડે થઈ ન શકે તેને અસંખ્ય કહેવાય છે. સામાન્ય લોકો અખજ

ઉપરાંતની સંખ્યાનો અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે; ગણિતશાસ્ત્રીઓ પરાધર્મ એટલે અદ્વાર અંક ઉપરાંતની સંખ્યાનો અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે; પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોમાં શીર્ષ-પ્રહેલિકા એટલે ૧૬૪ અંકની સંખ્યા કહેલી છે અને તેની પછી પણ લાંબા અંતરે અસંખ્યાતનો વ્યવહાર માનેલો છે. વળી અસંખ્યાતના પણ પરિત્ત, મધ્યમ, અસંખ્યાત અને તે દરેકના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, એવા ત્રણ પ્રકારો માનતાં અસંખ્યાતના કુલ નવ પ્રકારો માનેલા છે.

માગ-લાગ.

સરીર-શરીર, કાયા, દેહ.

સરીર અને ઈર્ગિદિયાણ એ બે પદોની સંધિ થવાથી અહીં સરીરમેર્ગિદિયાણ એવું પદ બનેલું છે.

ઈર્ગિદિયાણ—એકેન્દ્રિયોતું, એકેન્દ્રિય જીવોતું.

સર્વેસિ—સર્વોતું.

જોયણ-સહસ્સં—એક હજાર યોજન.

જોયણ-સહસ્સં અને અહિયં એ બે પદોની સંધિથી અહીં જોયણ-સહસ્સમહિયં એવું પદ બને છે.

જોયણતું સહસ્સ પ્રમાણુ તે જોયણ-સહસ્સં. જોયણ-યોજન. તે એક પ્રકારતું માપ છે. તેની ગણના આ પ્રમાણુ થાય છે :-

અંબુચ્છદ્ધં પામો, સો દુગુણ ત્રિહત્થી સા દુગુણ હત્યો ।
 ચહસ્સમં ધણુ દુસહસ, કોસો તે જોઅણં ચરો ॥

૬ ઉત્સેધાંગુલ	= ૧ પાદ.
૨ પાદ	= ૧ વેંત
૨ વેંત	= ૧ હાથ.
૪ હાથ	= ૧ ધનુષ.
૨૦૦૦ ધનુષ	= ૧ કોશ (ગાઉ).
૪ કોષ	= ૧ યોજન.

સહસ્ત—હબર, એક હબર. સોથી દશ ગણી
સંખ્યાને હબર કહેવામાં આવે છે.

અહિયં—અધિક, વધારે, કંઈક વધારે.

નવરં—તેમાં વિશેષ એ કે—

‘નવરં ત્તિ અયં વિશેષ : ।’

પત્તેય રુક્ષાણં—પ્રત્યેક વૃક્ષોનું, પ્રત્યેક વનસ્પતિનું.

પત્તેય એવું જે રુક્ષ તે પત્તેય-રુક્ષ. તેનું ધર્ષીના
અહુવચનમાં પત્તેય-રુક્ષાણં એવું રૂપ થાય છે. પત્તેય-
પ્રત્યેક. તે અહીં વનસ્પતિનો એક વિશેષ પ્રકાર સમજવો.
રુક્ષ-વૃક્ષ, વનસ્પતિ.

અનવય

સત્ત્વેસિં ઈર્ગિદિયાણ સરીરં અંગુલ-અસંસ્ત-ભાગો નવરં
પત્તેય રુક્ષાણં અહિયં જોયણ-સહસ્તં ।

ભાવાર્થ

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યા-
તમાં ભાગ જેટલું હોય છે. તેમાં વિશેષતા એટલી કે

પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર એક હુબર યોજનથી કંઈક અધિક હોય છે.

વિવેચન

પ્રસ્તુત પ્રકરણની સત્તાવીશમી ગાથાથી તેત્રીશમી ગાથા સુધી શરીર-દ્વારનો વિસ્તાર છે. તેમાં સર્વે જીવોનાં શરીરનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જેને સામાન્ય રીતે અવગાહના કહેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ આને અવગાહના-દ્વાર કહીએ તો પણ ચાલે.

અહીં શરીરને અનુલક્ષીને તેની ઉંચાઈ કહેવાની છે, એટલે શરીર સંબંધી કેટલીક સ્પષ્ટતા કરીએ. શરીર એ જીવને ક્રિયા કરવાનું સાધન છે. કાયા, કલેવર, તનુ, ચય, ઉપચય, સંઘાત, દેહ, એ બધા તેના પર્યાયશબ્દો છે. સંસારી જીવો અનંત છે, પરંતુ તેમના શરીરો અસંખ્યાત છે. તેના જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારો પડી શકે, પણ જૈન શાસ્ત્રકારોએ કાર્ય-કારણ વગેરેની સમાનતાને અનુલક્ષીને તેના પાંચ પ્રકારો પાડેલા છે : (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ્ય.

જે શરીર ઉદાર-ઉત્કૃષ્ટ પુદ્ગલોનું બનેલું હોય, તે ઔદારિક કહેવાય; અથવા જે શરીર અન્ય શરીરની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળું હોય, તે ઔદારિક કહેવાય; અથવા જેનું છેદન, ભેદન, ગ્રહણ, દહન વગેરે થઈ શકે તે ઔદારિક કહેવાય. પ્રાકૃત ભાષામાં તેને માટે ઔદારિક્ય શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જે શરીર વિવિધ વિક્રિયાને પામે

એટલે કે આમાંથી મોટું, મોટામાંથી નાનું, નાનામાંથી પાતળું, પાતળામાંથી જાડું, એકમાંથી અનેક, અનેકમાંથી એક એમ વિવિધ પ્રકારનું બની શકે તે વૈકિય કહેવાય. સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદેહ નિવારણ કરવા માટે ચતુર્દશપૂર્વ-ધારી મુનિ કેવલી ભગવંત પાસે જવા માટે વિશુદ્ધ પુદ્ગલનું બંધારણ જે અવ્યાઘાતી શરીર ધારણ કરે, તે આહારક કહેવાય. જે શરીર તેજસ્વી બનેલું કે તેજમય હોય, તે તૈજસ કહેવાય અને આત્મપ્રદેશ સાથે એકતા પામેલો એવો કર્મનો સમૂહ, તે કાર્મણુ શરીર કહેવાય.

ઔદારિક કરતાં વૈકિય, વૈકિય કરતાં આહારક આહારક કરતાં તૈજસ અને તૈજસ કરતાં કાર્મણુ શરીર વધારે સૂક્ષ્મ હોય છે.

આપણું શરીર ઔદારિક છે, પશુ-પક્ષી વગેરેનાં જે શરીરો જોઈએ છીએ, તે પણ ઔદારિક છે અને વનસ્પતિ વગેરેનાં શરીરો પણ ઔદારિક છે. નારક અને દેવોના જીવોને સ્વભાવથી જ વૈકિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર તો ઉપર જણાવ્યું તેમ કોઈ કારણ પ્રસંગે જ ચતુર્દશપૂર્વધર મુનિઓ દ્વારા ધારણ કરાય છે. તૈજસ શરીર દરેક સંસારી જીવને હોય છે, પણ તે ઔદારિક કે વૈકિયની અંદર રહેલું હોય છે અને કાર્મણુ શરીર પણ દરેક સંસારી જીવને હોય છે, પણ તે આત્મા સાથે આત્મપ્રેત થયેલું હોય છે.

એક પણ જીવ મરણ પામે ત્યારે તેનું ઔદારિક કે

વૈકિંચ શકીર પડી બન્ય છે, પણ તૈજસ તથા કાર્મણ એ બે શરીરો તેની સાથે જ રહે છે.

અહીં શરીર સંબંધી જે પ્રમાણ કહેવાનું છે, તે ઔદારિક તથા વૈકિંચનું સમજવું.

એકેન્દ્રિય જીવોના કુલ બાવીશ લેહો છે, તે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ બાવીશ લેહો પૈકી પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના બાકીના બધા જીવોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. અલબત્ત, આમાં પણ સ્તર-તમતા એટલે નાના-મોટાપણું હોય છે, તે આ પ્રમાણે :-

(૧) સહુથી નાનું શરીર સૂક્ષ્મ નિર્ગોહનું હોય છે. સૂક્ષ્મ નિર્ગોહ એટલે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ.

(૨) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ વાયુક્રમનું હોય છે.

(૩) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ અગ્નિક્રમનું હોય છે.

(૪) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ અપ્ક્રમનું હોય છે.

(૫) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ પ્રથ્વીક્રમનું હોય છે.

(૬) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બહુ વાયુક્રમનું હોય છે.

(૭) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બહુ અગ્નિક્રમનું હોય છે.

હોય છે.

(૮) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બાહર અપૂકાયનું હોય છે.

(૯) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બાહર પૃથ્વીકાયનું હોય છે.

(૧૦) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બાહર નિર્ગોદનું હોય છે.

આમ છતાં તે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગથી તેા અધિક હોતું જ નથી.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક હબર યોજનથી કંઇક અધિક હોય છે. આ પ્રમાણ કેટલાક દ્રહો એક હબર યોજનની ઊંડાઈવાળા હોય છે અને તેમાં કમળો થાય છે, તેને આશ્રીને કહ્યું છે. તેમાં એક હબર યોજન જેટલો પાણીનો ભાગ તેટલી નાળ હોય છે અને પાણીની સપાટી પર રહેલું કમલ તેથી અધિક હોય છે, તેથી એક હબર યોજનથી કંઇક અધિક એવી તેની ઊંચાઈ કહેલી છે. અહીં દ્વીપની બહાર કેટલીક લતાઓ પણ આવડા પ્રમાણવાળી થાય છે.

આપણી વર્તમાન દુનિયા કે જે જૈન શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલા મધ્યલોકની વચ્ચે આવેલા જંબૂદ્વીપનો એક બહુ નાનકડો ભાગ છે, તેમાં પણ પ્રત્યેક વનસ્પતિ સંબંધી કેટલોક આશ્ચર્યજનક વિકાસ જોવામાં આવે છે. તેની અહીં નોંધ કરવી ઉચિત ગણાયો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કેલિફોર્નિયા પ્રાંતના દુલેર

પરગણના જંગલમાં એવાં વૃક્ષો મળી આવ્યાં છે કે જેનો ઘેરાવો મૂળમાં ૧૦૮ કુટ જેટલો અને ૧૨ કુટની ઊંચાઈએ ૭૬ કુટ જેટલો છે. કલોઈના દરિયાઈ ખાગમાં ૮૦ કુટ ઊંચો, ૧૫ કુટ પહોળો અને દર વર્ષે ૫૦૦૦૦ કુલ આપતો ગુલાબનો છોડ છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં યુકેલિપ્ટસૂનાં વૃક્ષો ૫૦૦ કુટ ઊંચા થાય છે. તાત્પર્ય કે સ્થાન-સંયોગે અનુસાર છોડ, લતા, વેલા, વૃક્ષો વગેરે ઘણા મોટા થાય છે, એટલે અહીં જે પ્રમાણ ખતાવવામાં આવ્યું છે, તેથી જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરી દઈએ કે સૂક્ષ્મ શરીર ગમે તેટલાં ભેગાં કરવામાં આવે તો પણ આપણે ભેઈ શકતાં નથી, ન્યારે બાહર શરીરો અમુક પ્રમાણમાં ભેગાં થાય, ત્યારે આપણે ભેઈ શકીએ છીએ. જૈન શાસ્ત્રોએ જણાવ્યું છે કે જે માત્ર લીલા આંખળા જેટલી પૃથ્વીના જીવ સરસવના દાણા જેટલી કાયા કરે તો એક લાખ યોજન પ્રમાણ જંબૂદ્વીપમાં સમાય નહિ. તે જ રીતે અપૂકાયના એક ઇંદુમાં રહેલા જીવો જે કખૂતર જેવડી કાયા કરે તો તે પણ જંબૂદ્વીપમાં સમાય નહિ.

મૂળ

વાસ જોયણ તિન્નેવ, ગાઝઆ જોયણં ચ અણુકમસો ।

બેંદિય-તેંદિય-ચઝરિંદિય-દેહમુચ્ચત્તં ॥૨૮॥

સંસ્કૃત-છાયા

દ્વાદશયોજનાનિ ત્રિણ્યેવ ગઘ્યૂતાનિ યોજનં ચાનુકમતઃ ।

દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-દૈહોચ્ચત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

વારસ-ધાર.

જોયણ-યોજન.

તિન્નેવ-નિશ્ચય ત્રણ યોજન.

ગાઝઆ-ગાઉ.

જોયણ-યોજન.

વ-અને.

અણુક્રમસો-અનુક્રમશઃ, અનુક્રમ પ્રમાણે.

બેહંદિય અને તેહંદિય અને ચઝરિંદિય નો દેહ, તે
બેહંદિય-તેહંદિય-ચઝરિંદિય-દેહ. આ પદ વિભક્તિવ્યત્યયથી
ખીજીમાં આવેલું છે, પણ તેનો અર્થ છઠ્ઠી પ્રમાણે સમજવાનો
છે. બેહંદિય-એઘંદ્રિયવાળા હવો.

તેહંદિય-ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા હવો.

ચઝરિંદિય-ચાર ઇંદ્રિયવાળા હવો.

દેહ-શરીરની.

ઉચ્ચત્ત-ઊંચાઈ.

અ-વચ

બેહંદિય-તેહંદિય-ચઝરિંદિય-દેહમુચ્ચત્ત અણુક્રમસો
વારસ-જોયણ, તિન્નેવ ગાઝઆ, ય જોયણં ॥

ભાવાર્થ

એઘંદ્રિયવાળા હવો, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા હવો અને
ચાર ઇંદ્રિયવાળા હવોના શરીરની ઊંચાઈ અનુક્રમે
ધાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને એક યોજન હોય છે.

વિવેચન

એકેન્દ્રિય એટલે પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો. તેની પછી વિકલેન્દ્રિયનો ક્રમ આવે છે કે જેમને સામાન્ય રીતે કીડાઓ અને જંતુઓ કહેવામાં આવે છે. તેમાં બે ઇન્દ્રિય-વાળા જીવોનું ઉલ્કૃષ્ટ દેહમાન બાર યોજનનું હોય છે. ચરંતુ તે અઠીદ્વીપની બહાર સમુદ્રમાં રહેલા શંખાદિનું સમજવું. ‘દ્વાદશ-યોજનાનિ દ્વીન્દ્રિયાણાં બહિઃ સમુદ્રવર્તિ-શંખાદીનામ્ ।’

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું ઉલ્કૃષ્ટ દેહમાન ત્રણ ગાઉનું હોય છે, તે પછી અઠીદ્વીપની બહાર રહેલા કાનખજૂરા વગેરેનું સમજવું. ‘તથા ત્રીણ્યેવ ગવ્યૂતાનિ ત્રીન્દ્રિયાણાં બહિર્દ્વીપવર્તિ કર્ણશ્રગાલ્યાદીનામ્ ।’

અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું ઉલ્કૃષ્ટ દેહમાન એક યોજનનું હોય છે. તે પછી અઠીદ્વીપની બહાર થતાં ભ્રમર આદિનું સમજવું. ‘તથા યોજનં ચૈક ચતુરિન્દ્રિયાણાં બહિ-ર્દ્વીપવર્તિભ્રમરાદીનામ્ ।’

મૂળ

ઘણુ-સયપંચ-પમાણા નેરહ્યા સત્તમાઈ પુઢવીણ ।
તત્તો અદ્દહુણા નેયા રયણપ્પહા જાવ ॥૨૧॥

સંસ્કૃત છાયા

પચ્ચશતધનુઃપ્રમાણા નૈરયિકાઃ સત્તન્યાં પૃથિવ્યામ્ ।
તત્તોઽર્દ્ધાર્દ્ધીના જ્ઞેયા રત્નપ્રભાં યાવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ

ઘણુસયપંચપમાણા—પાંચસો ધનુષ્યના પ્રમાણુવાળા.

ઘણુનું સયપંચ એવું જે પમાણ ધારણ કરનાર તે ઘનુ—સય—પંચપમાણ. ઘનુ—ધનુષ. સયપંચ—શતપંચ, પંચશત પાંચસો. પમાણ—પ્રમાણુવાળા.

નેરહયા—નૈરથિકો, નારક-જીવો.

સત્તમાઈ—સાતમી.

પુઢવીણ—પૃથ્વીને વિષે.

તત્તો—ત્યાંથી.

અઢ્ઢુણા—અર્ધ અર્ધ ઓછા.

નેયા—જાણવા.

રયણપ્પહા—રત્નપ્રભા.

જાવ—જ્યાં સુધી.

અન્વય

સત્તમાઈ પુઢવીણ નેરહયા ઘણુ—સય—પંચ—પમાણા, તત્તો જાવ રયણપ્પહા અઢ્ઢુણા નેયા ।

ભાવાર્થ

સાતમી પૃથ્વીમાં નારક જીવો પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણુ-વાળા હોય છે. ત્યાંથી રત્નપ્રભા સુધી અર્ધા અર્ધા ઓછા જાણવા.

વિવેચન

એક ઇન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર

ઇન્દ્રિયવાળા જીવો પછી પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરનું પ્રમાણ ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમાં પ્રથમ નારકીના જીવોનું શરીર-પ્રમાણ કહે છે. સાતમી નરકના જીવો પાંચસો ધનુષની કાયાવાળા હોય છે. તેનાથી છઠ્ઠી નરકના જીવો અર્ધા ઓછા, એટલે અઢીસો ધનુષની કાયાવાળા હોય છે. આ રીતે પાંચમી નરકના જીવો સવાસો ધનુષની કાયાવાળા, ચોથી નરકના જીવો સાડી બાસઠ ધનુષની કાયાવાળા, ત્રીજી નરકના જીવો સવા એકત્રીશ ધનુષની કાયાવાળા, બીજી નરકના જીવો સાડા પંદર ધનુષ અને બાર આંગળની કાયાવાળા તથા પહેલી રત્નપ્રભા નરકના જીવો પોણા આઠ ધનુષ અને છ આંગળની કાયાવાળા હોય છે. તેની તાલિકા બનાવીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય :

	ધનુષ આંગળ
પહેલી રત્નપ્રભા નારકીના શરીરની ઊંચાઈ	૭૫ ૬
બીજી શર્કરાપ્રભા " " "	૧૫૫ ૧૨
ત્રીજી વાલુકાપ્રભા " " "	૩૧૫
ચોથી પંકપ્રભા " " "	૬૨૫
પાંચમી ધૂમપ્રભા " " "	૧૨૫
છઠ્ઠી તમઃપ્રભા " " "	૨૫૦
સાતમી તમસ્તમઃપ્રભા " " "	૫૦૦

મૂળ

જોયણ-સહસ્ર-માણા મચ્છા ઉરગા ય ગન્ધયા હુંતિ ।
 ઞ્ણુહ-પુહુત્તં પક્ષિવસુ, મુઅચારી ગાઉઅ-પુહુત્તં ॥૩૦॥

સંસ્કૃત છાયા

યોજનસહસ્રમાનો મત્સ્યા ડરગાશ્ચ ગર્ભજા ભવન્તિ ।

ધનુઃપૃથક્ત્વં પક્ષિષુ ભુજપરિસર્પાનાં ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ ॥૩૦॥

પદાર્થ

જોયણ-સહસ્સ-માણા—હબર યોજનના પ્રમાણવાળા.
જોયણનું સહસ્સ એવું જે માણ તે જોયણ-સહસ્સ-માણ.
જોયણ-સહસ્સ-હબર યોજન. માણ-પ્રમાણ.

મચ્છા—મત્સ્યો.

ડરગા—ઉર:પરિસર્પા.

ય—અને.

ગભયા—ગર્ભાંબે.

હુંતિ—હોય છે.

ઘણુહ-પુહુત્ત—ધનુષપૃથક્ત્વ, એથી નવ ધનુષ સુધી.

ઘણુહનું પુહુત્ત તે ઘણુહ-પુહુત્ત. ઘણુહ-ધનુષ. પુહુત્ત—
પૃથક્ત્વ. એથી નવની સંખ્યાનું માપ બતાવવું હોય ત્યાં
પૃથક્ત્વ એવો શબ્દ જોડવામાં આવે છે. તે નીચે એકથી
અને ઉપર દશથી જુદો પાડનાર હોય છે.

પક્ષિસુ—પક્ષીઓમાં.

ભુઅચારી—ભુજપરિસર્પા.

ગાડઅ-પુહુત્ત—ગાઉપૃથક્ત્વ, એથી નવ ગાઉ સુધી.

અન્યથ

ગભયા મચ્છા ય ડરગા જોયણ-સહસ્સ-માણા હુંતિ ।
પક્ષીસુ ઘણુહ-પુહુત્તં ભુઅચારી ગાડઅ-પુહુત્તં ।

ભાવાર્થ

ગર્ભજ મસ્ત્યો અને ઉર:પરિસર્પો એક હબ્બર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, ગર્ભજ પક્ષીઓ યેથી નવ ધનુષ સુધીના પ્રમાણવાળા હોય છે અને ગર્ભજ ભુજ-પરિસર્પો યેથી નવ ગાઉ સુધીના પ્રમાણવાળા હોય છે.

વિવેચન

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં પ્રથમ ગર્ભજનું શરીરપ્રમાણ દર્શાવે છે અને પછી સંમૂર્છિમનું. તેમાં ગર્ભજનું શરીર-પ્રમાણ દર્શાવતાં કહે છે કે ગર્ભજ મસ્ત્યો અને ઉર:પરિસર્પો એટલે સાપ વગેરે ઉલ્કૃષ્ટ દેહમાનથી એક હબ્બર યોજન-પ્રમાણવાળા હોય છે. પરંતુ આ પ્રમાણ અઢી દ્વીપની બહાર ઉત્પન્ન થતા મસ્ત્યો તથા સર્પો વગેરેનું સમજવાનું છે અઢી દ્વીપની અંદર આટલી ઊંચાઈ જોવા મળતી નથી.

વર્તમાન દુનિયામાં ૪૫ કુટ લાંબી વહેલ માછલી તથા અજંગર મળી આવે છે. વળી રૂમી સિપાઇઓએ ૧૨૦ કુટ લાંબી સાપની કાંચળી રોમ મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ભજ પક્ષીઓની ઊંચાઈ યેથી નવ ધનુષ્ય એટલે આઠ હાથથી માંડીને ૩૬ હાથ સુધીની હોય છે. એક વાર સુબર્ધના સાંજ વર્તમાન નામના પત્રમાં પ્રકટ થયું હતું કે 'હાલ મનુષ્ય આનાંદથી સૂઈ શકે એવા ૨૮ ઈંચ બાંસ'

ઈડાનાં અડધિયાં મળી આવ્યાં છે. તો તે બતનાં પક્ષીઓ કેટલાં મોટાં હશે ? ’

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પતું ઉલ્કૃષ્ટ દેહમાન યેથી નવ ગાઉ સુધીતું હોય છે, તે યજ્ઞ અઠી દ્વીપની બહાર સમ-જવું. વર્તમાન દુનિયામાં મલાયાના જંગલમાં ૩૫ કુટલાંબી ઘે મળી આવે છે.

મૂળ

સ્વયરા ધણુહ-પુહુત્તં મુયગા ઉરગા ય જોયણ-પુહુત્તં ।
ગાઉઅ-પુહુત્ત-મિત્તા સમુચ્છિમા ચઉષ્પયા મણિયા ॥૩૧॥

સંસ્કૃત છાયા

સ્વચરાણાં ધનુઃ પૃથક્ત્વં મુજગાનાં ઉરગાણાં ચ યોજનપૃથક્ત્વમ્ ।
ગવ્યૂતિપૃથક્માત્રા સંમૂર્ચ્છિમાશ્ચતુષ્પદા મણિતાઃ ॥

પદાર્થ

સ્વયરા—ખેચરો, પક્ષીઓ.

ધણુહપુહુત્ત—ધનુષ-પૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા. યેથી નવ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા.

મુયગા—ભુજપરિસર્પો.

ઉરગા—ઉર:પરિસર્પો.

ય—અને.

જોયણ-પુહુત્ત—યોજનપૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા. યેથી નવ યોજનની અવગાહનાવાળા.

ગાઝા-પુહુત્ત-મિત્તા—ગાઉ પૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા. એથી નવ ગાઉની અવગાહનાવાળા.

‘માત્રાશબ્દોઽત્ર પ્રમાણવાચી’ અહીં મિત્તા-માત્રા એવો જ શબ્દ છે, તે પ્રમાણવાચી છે.

સમુચ્છિન્ના—સંમૂર્ચ્છિમ્ભો.

ચરુપ્પયા—ચતુષ્પદો, ચોપગાં.

મળિયા—કહેલા છે.

અન્યથ

સમુચ્છિન્ના સ્વયરા મુયગાં ધગુહ-પુહુત્ત, ચ ડરગા જોચણ-પુહુતં, ચરુપ્પયા ગાઝા-પુહુત્ત-મિત્તા મળિયા ।

ભાવાર્થ

સંમૂર્ચ્છિમ્ભ એચરો અને ભુજપરિસર્પો એથી નવ ધનુષ્ય પ્રમાણવાળા, ઉર:પરિસર્પો એથી નવ યોજન પ્રમાણવાળા અને ચતુષ્પદો એથી નવ ગાઉ પ્રમાણવાળા કહ્યા છે.

વિવેચન

ગર્ભજ એચર એટલે પક્ષીઓ એથી નવ ધનુષ્ય-પ્રમાણ કહેવાળા હોય છે, તેમ સંમૂર્ચ્છિમ્ભ એચરો પણ એથી નવ ધનુષ્યપ્રમાણ કહેવાળા હોય છે; પરંતુ ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ અને સંમૂર્ચ્છિમ્ભ ભુજપરિસર્પની અવગાહના સરખી હોતી નથી. પહેલાની એથી નવ ગાઉની હોય છે, ત્યારે બીજાની માત્ર એથી નવ ધનુષ્ય જ હોય છે. ઉર:પરિસર્પના પ્રમાણમાં પણ આવો જ મોટો તફાવત છે.

ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પો એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, ત્યારે સંમૂર્ઙ્ઙિમ ઉર:પરિસર્પો યેથી નવ ગાઉ જેટલા પ્રમાણવાળા હોય છે.

ગર્ભજ મત્સ્યો એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, તેમ સંમૂર્ઙ્ઙિમ મત્સ્યો પણ એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, પરંતુ અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી.

સંમૂર્ઙ્ઙિમ ચતુષ્પદો યેથી નવ ગાઉ પ્રમાણવાળા હોય છે. ગર્ભજ ચતુષ્પદનું પ્રમાણ હવે પછીની ગાથામાં કહેશે.

મૂળ

છચ્ચેવ ગાડઆઈં ચડપ્પયા ગભ્મયા મુણેયવ્વા ।
કોસ-તિગં ચ મણુસ્સા ઉક્કોસ-શરીર-માણેણં ॥૩૨॥

સંસ્કૃત છાયા

ષડ્ગવ્યૂતય ઇવ ચતુષ્પદા ગર્ભજા જ્ઞાતવ્યાઃ ।
કોશત્રિક ચ મનુષ્યા સ્ત્કૃષ્ટ-શરીર-માનેન ॥૩૨॥

પદાર્થ

છચ્ચેવ-છ જ.

ગાડઆઈં-ગાઉ.

ચડપ્પયા-ચતુષ્પદો.

ગભ્મયા-ગર્ભજ.

મુણેયવ્વા-બાણવા.

કોસ-તિગં-ત્રણુ ગાઉ.

કોસ-ગાઉ. તિગં-ત્રણુ.

ચ-અને

મળુસ્સા--મનુષ્યો.

ઉક્કોસ-સરીર માણેણ-ઉત્કૃષ્ટ શરીર-માપથી.

ઉક્કોસ એવા સરીર નું માણ તે ઉક્કોસ-સરીરમાણ.

ઉક્કોસ-ઉત્કૃષ્ટ, વધારેમાં વધારે. સરીર-શરીર. માણ-માન, માપ.

અન્વય

ગન્ભયા ચ્ચપ્પયા છ્ચ્ચેવ ગાહઆઈ મુણેયવ્વા, ચ
મળુસ્સા ઉક્કોસ-સરીર-માણેણં કોસ-તિગં ॥

ભાવાર્થ

ગર્ભજ ચતુષ્પદો છ ગાઉ બાણવા. મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટઃ
દેહુમાનથી ત્રણ ગાઉના હોય છે.

વિવેચન

સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદનું શરીરપ્રમાણુ ગત ગાથામાં
અતાબ્યું છે, તે બેથી નવ ગાઉ જેટલું હોય છે; ન્યારે
ગર્ભજ ચતુષ્પદો વધારેમાં વધારે છ ગાઉની અવગાહના
વાળા હોય છે. આ પ્રમાણુ દેવકુરુ વગેરે ક્ષેત્રમાં રહેલા
હાથીઓને અનુલક્ષીને સમજવું. મનુષ્યોના દેહની ઊંચાઈ
વધારેમાં વધારે ત્રણ ગાઉની હોય છે. આ પ્રમાણુ પણ
દેવકુરુ વગેરે ક્ષેત્રમાં રહેલા યુગલિયા મનુષ્યોને અનુલક્ષીને
સમજવું.

મનુષ્યની ઊંચાઈ સંબંધી જે હેવાલો વર્તમાન
સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંના કેટલાકની અહીં નોંધ.

કરીશું. સાલ્મિનના વખતમાં ફરટીકસ નામનો એક માણસ થઈ ગયો, તેની ઊંચાઈ ૨૮ ફીટ હતી. કીન્કોલોક્સ નામના બીજા માણસની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફીટ નોંધાયેલી છે. સને ૧૮૫૦ની સાલમાં મારુઆ પાસેની ભૂમિ ખોદતાં રાક્ષસી કંદના મનુષ્યનાં હાડ નીકળ્યાં છે. તેનાં જડાંમાં માણસના પગ જેટલાં લાંબાં હતાં. તેની ખોપરીમાં એક ખુશલ એટલે ૪૮ શેર ઘઉં માઈ શકતા હતા. તેના એક એક દાંતનું વજન લગભગ બે તોલા જેટલું હતું. આવા હેવાલો વર્તમાનપત્રમાં અવારનવાર પ્રગટ થયા કરે છે, તે પરથી અમુક કાલે મનુષ્યો ઘણા ઊંચા હતા અને તેમનું કંઠ કેમે કેમે ઘટી ગયું, એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી પ્રદેશ પરવે પણ મનુષ્યોની ઊંચાઈમાં ઘણો ફેર પડે છે. દાખલા તરીકે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમાં વસતા એસ્કિમો ઘણા ઠીંગણા હોય છે, તેા ઉષ્ણકટિબંધમાં રહેતા આફ્રિકન હબસીઓ તથા ગંગા-જમનાના ફલદ્રુપ પ્રદેશમાં રહેતા આર્યો-પુરબિયા વગેરે ઘણા ઊંચા હોય છે.

મૂળ

ईसाणंत-सुराणं रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं ।

दुग दुग दुग चउ गोविज्जणुत्तरेक्किपरिहाणी ॥३३॥

संस्कृत छाया

ईशानान्तसुराणां रत्नयः सप्त भवन्त्युच्चत्वम् ।

द्विकद्विकद्विकचतुष्कप्रैवेयकानुत्तरेष्वेकैपरिहानिः ॥

પદાર્થ

ईसाणंत-सुराणं-ईशान देवलોકना अंत सुधीना देवोनी.

ઈસાણ જેના અંતમાં છે એવા સુર તે ઈસાણંત-સુર. તેઓની. 'અત્ર ઈશાનાન્તગ્રહણેન ભવનપતિવ્યંતરજ્યોતિષ્ક સૌધર્મેશાના ગ્રાહ્યાઃ।' અહીં ઈશાન દેવલોક સુધીના અંતનું ગ્રહણ છે, તેથી ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોક ગ્રહણ કરવા.

રચણીઓ-હાથ. અહીં રચણી-રત્ન શબ્દ એક હાથનું માપ દર્શાવનારો છે.

સત્ત-સાત.

હુંતિ-હોય છે.

ઉચ્ચત્તં-ઉંચાઈ.

દુગ-બે.

ચર-ચાર.

ગેવિજ્જણુત્તરે-ઐવેયક અને અનુત્તરમાં.

ગેવિજ્જ અને અણુત્તર તે ગેવિજ્જણુત્તર. ગેવિજ્જ-ઐવેયક. અણુત્તર-અનુત્તર. આ બંને દેવલોકના ઉચ્ચતમ પ્રકારો છે.

ઈક્કિક-પરિહાણી-એક એકની પરિહાણી. એક એકનું ઓછાપણું.

ઈક ને ઈક તે ઈક્કિક. તેની પરિહાણી તે ઈક્કિક-પરિહાણી. ઈક-એક. પરિહાણી-પરિહાણી, ઓછાપણું.

અન્વય

ઈસાણંત-સુરાણં ઉચ્ચત્તં સત્ત રચણીઓ હુંતિ, દુગ દુગ દુગ ચર ગેવિજ્જણુત્તરેક્કિકપરિહાણી ॥

ભાવાર્થ

ઈશાન દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની ઉંચાઈ સાત.

હાથની હોય છે. ત્યાર પછી ઝે, ઝે, ઝે, ચાર, ત્રૈવેયકે અને અનુત્તરોમાં એક એકનું ઓછાપણું છે.

વિવેચન

દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ કેટલી હોય છે, તે અહીં દર્શાવ્યું છે. ઈશાન સુધીના દેવો અટલે ભવનપતિ, વ્યંતર, ન્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવતાઓના શરીરની ઊંચાઈ સાત હાથની હોય છે. ત્યાર પછી ઝે, ઝે, ઝે, ચાર, ત્રૈવેયક અને અનુત્તર દેવોની ઊંચાઈ એક એક હાથ ઓછી હોય છે. તાત્પર્ય કે—

સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ છ હાથ હોય છે.

બ્રહ્મ અને લાંતક દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ પાંચ હાથ હોય છે.

શુક અને સહસ્ત્રાર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ ચાર હાથ હોય છે.

આનંત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત એ ચાર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ ત્રણ હાથ હોય છે.

નવ ત્રૈવેયકના દેવોની ઊંચાઈ બે હાથ હોય છે અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ એક હાથ હોય છે.

[३]

आयुष्य-द्वार

[लवोना आयुष्यनुं प्रमाण]

भूण

बावीसा पुढवीए सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ।
वास-सहस्सा दस तरुगणाण तेज तिरत्ताउ ॥ ३४ ॥

संस्कृत छाया

द्वाविंशतिः पृथिव्याः सप्ताप्रकायस्य त्रीणि वायुकोयस्य ।
वर्षसहस्रा दश तरुगणानां तेजस्कायस्य त्रीण्यहोरात्राण्यायुः ॥३४॥

पदार्थ

बावीसा—भावीश.

पुढवीए—पृथ्वीनुं, पृथ्वीकायिक लवोनुं.

सत्त—सात.

य—अने.

आउस्स—अपकायिक लवोनुं.

તિન્નિ—ત્રણ.

વાસસ્—વાયુકાયિક જીવોનું.

વાસ-સહસ્સા—હજાર વર્ષ.

વાસનું સહસ્સ તે વાસ-સહસ્સ. વાસ વર્ષ. સહસ્સ—
હજાર.

આ પદ તેજસ્કાય સિવાયની ચારે કાયના જીવોના આયુષ્યપ્રમાણ સાથે જોડવાનું છે. તાત્પર્ય કે જ્યાં બાવીશ કહ્યા છે, ત્યાં બાવીશ હજાર, સાત કહ્યા છે ત્યાં સાત હજાર, ત્રણ કહ્યા છે ત્યાં ત્રણ હજાર તથા દશ કહ્યા છે, ત્યાં દશ હજાર સમજવા.

દસ—દશ.

તરુગણાણ—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું. અહીં તરુગણુથી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ગ્રહણ કરવી.

તેઝ—તેજસ્કાય, અગ્નિકાયિક જીવોનું.

તિરત્તાઝ—ત્રણ રાત્રિનું આયુષ્ય.

તિરત્તનું ઝાઝ તે તિરત્તાઝ.

અન્વય

પૃથ્વીએ આસસ્ વાસસ્ તરુગણાણ બાવીસા, સત્ત-
તિન્નિ ય દસ વાસ-સહસ્સા, તેઝ તિરત્તાઝ ।

ભાવાર્થ

પૃથ્વીકાયિક જીવોનું આયુષ્ય બાવીશ હજાર વર્ષ,
અપૂકાયિક જીવોનું આયુષ્ય સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયિક

જીવોનું આયુષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ હોય છે. અગ્નિકાયિક જીવોનું આયુષ્ય માત્ર ત્રણ રાત્રિનું હોય છે.

વિવેચન

આયુષ્યના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકારો છે. જઘન્ય એટલે ઓછામાં ઓછું, ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે અને મધ્યમ એટલે તે બેની વચ્ચેનું. તેમાં જઘન્ય આયુષ્યનો ઉલ્લેખ અહીં કરેલો નથી, કારણ કે સર્વે ઔદારિક શરીરનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતમુહૂર્ત-પ્રમાણ હોય છે. અહીં મધ્યમ આયુષ્યનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો નથી, કારણ કે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની મર્યાદા સમજાયા પછી તેનો ખ્યાલ આપોઆપ આવી જાય છે.

જે કમથી જીવોનું શરીર-પ્રમાણ કહ્યું, તેજ કમથી આયુષ્ય-પ્રમાણ કહે છે. આ રીતે પાંચેય સ્થાવરનો કમ પહેલો આવે છે. તેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આ પ્રમાણે સમજવું:-

(૧) પૃથ્વીકાયિક જીવો	૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૨) અપ્કાયિક જીવો	૭૦૦૦ વર્ષ
(૩) વાયુકાયિક જીવો	૩૦૦૦ વર્ષ
(૪) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦૦૦૦ વર્ષ
(૫) અગ્નિકાયિક જીવો	૩ અહોરાત્ર.

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આગળ આકત્રીશમી ગાથામાં જણાવ્યું છે, તે મુજબ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. આ આયુષ્યપ્રમાણ બાહર સ્થાવરોનું સમજવું.

સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણુ પણ અંત-
મુદ્દત્ જોટલું જ હોય છે.

હવે પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યમાં જે
વિશેષતા છે, તે પણ કહીએ છીએ. તે અંગે બૃહત્સંગ્રહ-
શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે—

સળ્હા ય સુદ્ધવાલુએ, મળાસિલ સક્કરા ય સ્વરપુઢ્વી ।

ઙ્ગ વારસ ચોદસ સોલટ્ઢાર વાવોસ સમ સહસ્તા ॥

સ્લક્ષ્ણુ-સુવાળી પૃથ્વીનું ઉ. આં ૧૦૦૦ વર્ષ

શુદ્ધ પૃથ્વીનું ” ” ૧૨૦૦૦ વર્ષ

વાલુકારૂપ પૃથ્વીનું ” ” ૧૪૦૦૦ વર્ષ

મણુસિલનું ” ” ૧૬૦૦૦ વર્ષ

કાંકરાનું ” ” ૧૮૦૦૦ વર્ષ

અતિ કઠિન પૃથ્વીનું ” ” ૨૨૦૦૦ વર્ષ

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક
તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના આયુષ્ય સંબંધી આપણે
વિશેષ વિચારણા કરી શકીએ એમ નથી; કારણ કે તે
આપણી બુદ્ધિની બંધારનો વિષય છે; પણ પ્રત્યેક વનસ્પ-
તિના આયુષ્ય અંગે આપણે કંઈક વિચારણા કરી શકીએ
એમ છીએ.

શ્રી શત્રુઙ્ગય ગિરિરાજ ઉપર ઘણા બુના કાળનું
રાયણનું ઝાડ વિદ્યમાન છે. પ્રયાગ પાસે ભોંયરાનો વડ
૧૫૦૦ વર્ષ બુનો ગણાય છે. જેરુસલેમમાં ઓલીવ્લા
ઝાડો વર્ષો-પુરાણાં મળી આવે છે અને શોધખોળ કરનારા-

એએ અમુક વૃક્ષો ૫૦૦૦ વર્ષ પુરાણા હોવાનું પણ જાહેર કર્યું છે, એટલે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સર્યાદા ૧૦૦૦૦ વર્ષની હોવા બાબત કોઈ શંકા રહેતી નથી.

મૂળ

વાસાણિ વારસાઙ્ગ વેદંદિયાણ તેદંદિયાણં તુ ।
અઙ્ગાપન્ન-દિણાઈં ચઙ્ગરિંદીણં તુ છમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

સંસ્કૃત છાયા

વર્ષાણિ દ્વાદશાયુર્દ્વીન્દ્રિયાણાં ત્રીન્દ્રિયાણાં તુ ।
एकोनपञ्चाशद्दिनानि चतुरिन्द्रियाणं તુ ષમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ

વાસાણિ—વર્ષ.

વારસ—બાર.

આઙ્ગ—આયુષ્ય.

વેદંદિયાણ—એ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોનું.

તેદંદિયાણં—ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોનું.

અઙ્ગાપન્ન-દિણાઈં—એગણુપચાસ દિવસોનું.

ચઙ્ગરિંદીણં—ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા જીવોનું.

તુ—તો.

છમ્માસા—છ માસ.

અન્યથા

વેદંદિયાણ તેદંદિયાણં તુ ચઙ્ગરિંદીણં આઙ્ગ વારસ વાસાણિ
અઙ્ગાપન્ન-દિણાઈં, છમ્માસા ॥

ભાવાર્થ

એ ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે બાર વર્ષ, ઓગણપચાસ દિવસ અને છ માસનું હોય છે.

વિવેચન

એ ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને વિકલેન્દ્રિય એટલે કીડા કે જંતુઓ ગણવામાં આવે છે. તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અન્ય જીવોની સરખામણીમાં ઘણું ઓછું હોય છે.

એ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે શંખ, કોડા, કોડી, જળો, અળસિયાં વગેરે. તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાર વર્ષનું હોય છે.

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે કીડી, મંકોડી, ઉધેઈ, કાનખજૂરા વગેરે. તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઓગણપચાસ દિવસનું હોય છે.

અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે વીંછી, અગાઈ, ભમરા, ભમરી વગેરે. તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છ માસનું હોય છે.

આ બધા કીડા તથા જંતુઓ સંમૂર્ચિત્તમ હોય છે, તે ભૂલવાનું નથી.

મૂળ

સુર-નેરહ્યાણ ઠિઈ ઉકોસા સાગરાણિ તિત્તીસં ।
ચઉપ્પય-તિરિય-મણુસ્સા તિન્નિય પલ્લિઓવમા હુંતિ ॥૩૬॥

સંસ્કૃત છાયા

સુર-નૈરયિકાણાં સ્થિતિરુલ્કૃષ્ટા સાગરોપમાણિ ત્રયચ્ચિંશત્ ।
 ચતુષ્પદ-તિર્યચ્ચ-મનુષ્યાણાં ત્રીણિચ પલ્યોપમાનિ ભવન્તિ ॥૩૬॥

પદાર્થ

સુર-નેરહ્યાણ—દેવો અને નારકોની.

સુર અને નેરહ્ય તે સુર-નેરહ્ય. સુર-દેવ. નેરહ્ય-
 નારક.

ઠિર્ઠ્ઠિ-સ્થિતિ, આયુષ્ય.

ઉક્કોસા-ઉલ્કૃષ્ટ.

સાગરાણિ-સાગરોપમ.

અહીં સાગરોપમને ટૂંકમાં સાગર કહેલ છે. સાગરો-
 પમ એટલે સાગરની ઉપમાવાળો કાળ. જેમ સાગરનો પાર
 પામવો દુર્લભ છે, તેમ આ પ્રમાણનો પાર પામવો દુર્લભ
 છે. આમ છતાં શાસ્ત્રકારોએ તેનું પ્રમાણ તો બતાવ્યું જ
 છે. દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમે એક સાગરોપમ થાય. એક
 કોડને કોડથી ગુણીએ ત્યારે કોટાકોટિ થાય. $10,000,000 \times$
 $10,000,000 = 10,00,00,00,00,00,000$ એક
 કોટાકોટિ. આ રકમને પુનઃ દશે ગુણીએ એટલે દશ
 કોટાકોટિ થાય.

હવે એક પલ્યોપમ કોને કહેવાય? તે જાણીએ.
 પલ્ય એટલે કૂવો કે ખાડો. તેની ઉપમા વડે સમજાવતું
 જે માપ, તે પલ્યોપમ. તેના ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એવા
 ત્રણ પ્રકારો છે અને તે દરેકના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય ગણતાં

કુલ છ પ્રકારો થાય છે. તેમાંથી અહીં સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્થો-પમનું પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘एएहिं सुहुमअद्धा पल्लिओवमसागरोवमेहिं - नेरइयतिरिक्खजोणियमणुयदेवाणां आवयाइं मविज्जंति ।’ આ સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્થોપમ અને સાગરોપમો વડે નારક, તિર્યંચ યોનિ, મનુષ્ય અને દેવોના આયુષ્યો મપાય છે.

એક યોજન ઊંડા, પહોળા અને લાંબા ખાડામાં સાત દિવસના જન્મેલા યુગલિયા મનુષ્યના બાળકના એક વાળના સાત વાર આઠ આઠ કરેલા (૨૦૯૭૧૫૨) કકડા ઠાંસી ઠાંસીને ભરી તેમાંથી સો વર્ષે વાળનો એક એક કકડો કાઢતાં જેટલા કાળે એ ખાડો ખાલી થાય, તેટલા કાળને બદ્ધ-અદ્વા-પલ્થોપમ કહેવાય છે, અને એ દરેક ટૂંકડાનાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ ટૂંકડા કરીને સો-સો વર્ષે વાળનો એક એક ટૂંકડો કાઢીએ તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ-અદ્વા-પલ્થોપમ કહેવાય છે.

તિત્તીસં—તેત્રીશ.

ચહપ્પય—તિરિય—તિર્યંચ ચતુષ્પદ.

ચહપ્પય—તિરિય અને મણુસ્સ તે ચહપ્પય—તિરિય—મણુસ્સ-ચહપ્પય-ચતુષ્પદ. તિરિય-તિર્યંચ. તાત્પર્ય કે તિર્યંચ ચતુષ્પદ-મણુસ્સ—મનુષ્ય.

તિત્તિ—ત્રણ.

ચ—અને.

પલ્લિઓવમા—પલ્થોપમો.

હુંતિ—હોય છે.

અનવય

સુર-નેરદ્યાણ રક્ષોસા ઠિર્ઘે તિર્ત્તાસં સાગરાણિ, ચ ચર-
ણ્ય-તિરિચ-મણુસ્સા તિન્નિ પલિઓવમા હુંતિ ।

ભાવાર્થ

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરો-
પમની તથા તિર્થચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે.

વિવેચન

અહીં દેવની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે અનુત્તર
વાસી દેવોની અપેક્ષાએ કહી છે અને નારકની જે ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ કહી છે, તે સાતમી નરકના જીવોની અપેક્ષાએ કહી
છે. તેમજ તિર્થચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની જે ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ કહી છે, તે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વગેરે યુગલિક ક્ષેત્રોની
અપેક્ષાએ કહી છે.

અહીં દેવો તથા નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ કહી નથી,
તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન તથા
સાતમી નરકની જ કહી છે, એટલે તેમની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિનું વર્ણન કરીશું.

ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય
દશહજાર વર્ષનું હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જુદા જુદા
વર્ગ પ્રમાણે ૧ પદ્યોપમથી માંડીને ૧ સાગરોપમથી કંઈકે
અધિક મુધી હોય છે.

જ્યોતિષક દેવોમાં ચન્દ્ર તથા સૂર્યના ઇન્દ્રને જઘન્ય આયુષ્ય હોતું નથી, એટલે કે ચન્દ્રનો ઇન્દ્ર ૧ પલ્લોપમ અને ૧ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે અને સૂર્યનો ઇન્દ્ર ૧ પલ્લોપમ અને ૧ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ અને નક્ષત્રમાં વસતા અન્ય દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય $\frac{1}{4}$ પલ્લોપમ અને તારામાં વસતા દેવોનું તો પલ્લોપમના આઠમા ભાગથી કંઈક અધિકથી માંડીને ૧ પલ્લોપમ ઉપરાંત ૧ લાખ વર્ષનું હોય છે.

વિમાનવાસી, ઐવેયક તથા અનુત્તરવિમાનવાસી દેવોનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય નીચેની તાલિકા મુજબ હોય છે :—

દેવવિશેષ	જઘન્ય આયુ	ઉત્કૃષ્ટ આયુ
૧ સૌધર્મ દેવલોક	૧ પલ્લોપમ	૨ સાગરોગમ
૨ ઇશાન	૧ પલ્લો.થી અધિક	૨ સાગરો.થીઅધિક
૩ સનત્કુમાર,,	૨ સાગરો.	૭ સાગરો.
૪ માહેન્દ્ર	૨ સાગરોથી.અધિક	૭ સાગરો.થીઅધિક
૫ ધ્રુવ	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬ લાંતક	૧૦	૧૪
૭ શુક	૧૪	૧૭
૮ સહસ્રાર	૧૭	૧૮
૯ આનત	૧૮	૧૯
૧૦ પ્રાણુત	૧૯	૨૦

૧૧ આરણ્ય	દેવલોક	૨૦	સાગરોપમ	૨૧	સાગરોપમ
૧૨ અચ્યુત	"	૨૧	"	૨૨	"
૧ સુદર્શન	ત્રૈવેયક	૨૨	"	૨૩	"
૨ સુપ્રતિબદ્ધ	"	૨૩	"	૨૪	"
૩ મનોરમ	"	૨૪	"	૨૫	"
૪ સર્વતોભદ્ર	"	૨૫	"	૨૬	"
૫ સુવિશાલ	"	૨૬	"	૨૭	"
૬ સુમનસ	"	૨૭	"	૨૮	"
૭ સૌમનસ	"	૨૮	"	૨૯	"
૮ પ્રિયંકર	"	૨૯	"	૩૦	"
૯ આદિત્ય	"	૩૦	"	૩૧	"
૧ વિજય	અનુત્તર	૩૧	"	X ૩૩	"
૨ વૈજયંત	"	૩૧	"	X	"
૩ જયંત	"	"	"	X	"
૪ અપરાજિત	"	"	"	X	"
૫ સર્વાર્થસિદ્ધ	"	નથી.	"	"	"

નારકોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે

હોય છે :-

નામ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧ રત્નપ્રભા	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧ સાગરોપમ
૨ શર્કરાપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૩ "
૩ વાલુકાપ્રભા	૩ "	૭ "

X મતાંતરે ૨૨ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટાયુ છે.

૪ પંકપ્રભા	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૫ ધૂમપ્રભા	૧૦ ,,	૧૭ ,,
૬ તમઃપ્રભા	૧૭ ,,	૨૨ ,,
૭ તમસ્તમઃપ્રભા	૨૨ ,,	૩૩ ,,

શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ લઘુક્ષેત્રસમાસમાં કેટલાંક તિર્યંચ ચતુષ્પદોનું આયુષ્ય આ પ્રમાણે સૂચવ્યું છે :-

મણુઆડસમગ્યાઈ, હયાઈ ચડરંસજાઈ અટુંસા ।

ગોમહિસુટ્ટુચરાઈ, પળંસ સાળાઈ દસમંસા ॥ ૯૮ ॥

ઈચ્ચાઈ તિરચ્છાળ વિ, પાયં સચ્ચારણુ સારિત્થં ।

તટ્ટ્યારસેસિ કુલગરનયજિણધમ્માઈઉપ્પવત્તી ॥ ૯૯ ॥

‘ મનુષ્યના આયુષ્ય જેટલું આયુષ્ય હાથી, સિંહ, અષ્ટાપદ વગેરેનું હોય છે; એનાથી ચોથા ભાગે ઘોડા વગેરેનું હોય છે; બકરાં ઘેટાં, શિયાળ વગેરેનું આઠમે ભાગે હોય છે; ગાય, ભેંસ, હરણુ, ઊંટ, ગધેડાં વગેરેનું પાંચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનું દશમા ભાગે હોય છે. આ પ્રમાણે તિર્યંચોના આયુષ્ય પ્રાયઃ સર્વ આરાઓમાં સરખા હોય છે. ત્રીભ આરાના અંતમાં કુલકરોની નીતિ, જિનધર્મ, બાહર અગ્નિકાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય.

જેન હિતોપદેશમાં વર્તમાનકાલે પ્રાણીઓઉં વધારેમાં વધારે કેટલું આયુષ્ય હોય, તેની યાદી આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે :-

નામ	વર્ષ
૧ કાચળો	૧૦૦૦
૨ હાથી	૧૨૦
૩ સિંહ	૧૦૦
૪ વાઘ	૬૪
૫ મુવર	૫૦
૬ ઘોડો	૪૦
૭ ગાય	૨૫
૮ બળદ	"
૯ ભેંસ	"
૧૦ ઊંટ	"
૧૧ હરણ	૨૪
૧૨ ગધેડો	"
૧૩ ગેંડો	૨૦
૧૪ કૂતરો	૧૬
૧૫ બકરી	"
૧૬ ઘેટું	"
૧૭ સસલું	૧૪
૧૮ શિયાળ	૧૩
૧૯ બિલાડી	૧૨

અહીં પક્ષીઓનું આયુષ્ય પણ બતાવ્યું છે, પરંતુ તે પક્ષીઓના આયુષ્ય પ્રસંગે જણાવીશું.

સંસૃષ્ટિમ મનુષ્યોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.

અંતર્મુહૂર્તની હોય છે, જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ ક્ષેત્ર પરત્વે નીચે પ્રમાણે હોય છે :-

મનુષ્ય	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
દેવકુરુવાસી	૩ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૩ પલ્યોપમ
ઉત્તરકુરુવાસી	”	”
હરિવર્ષવાસી	૨ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૨ પલ્યોપમ
રમ્યક્રવર્ષવાસી	”	”
હૈમવત વાસી } હૈરણ્યવત ” }	૧ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૧ પલ્યોપમ
અંતરદ્રીપવાસી	પલ્યોપમના અસં- ખ્યાતમા ભાગથી કંઈક ન્યૂન	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
મહાવિદેહ	અંતર્મુહૂર્ત	પૂર્વકોટિવર્ષ
ભરત	”	૩ પલ્યોપમ [અવસર્પિણીના પહેલા આરાને આશ્રીને]
ઐરવત	”	”

વર્તમાન કાલમાં જે દુનિયાનો આપણને પરિચય છે, તેમાં સહુથી વધારે આયુષ્ય રશિયામાં એક ડોસાનું ૨૦૫ વર્ષ નોંધાયું હતું. ભારતના છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં

એટલે સને ૧૬૬૧માં જે વસ્તીપત્રક તૈયાર થયું, તેમાં ૧૦૦ થી અધિક વર્ષની ઉંમરવાળા ૧૫૦ ઉપરાંત સ્ત્રીપુરુષો નોંધાયાં હતાં, તેમાં કેટલાકનું આયુષ્ય ૧૫૦ થી ૧૬૦ વર્ષનું પણ હતું. જે મનુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ જીવે, તેણે એકંદરે સારું આયુષ્ય લોગવ્યું ગણાય છે, પરંતુ એટલા આયુષ્યવાળા આજે બહુ જ થોડા છે. આજે તો પચાશ વર્ષ વટાવ્યા કે મનુષ્યો ખખડી જાય છે અને સાઠ-સીતેર વર્ષના આયુષ્યની ગણના પણ ઠીકમાં થાય છે. અલબત્ત ચીન વગેરેમાં અહીંના કરતાં આયુષ્ય લાંબું છે, પણ સામાન્ય મર્યાદા તે ૬૦ થી ૧૦૦ વચ્ચેની જ છે.

મૂળ

जलयर-उर-भुयगाणं परमाऊ ह्रीं पुव्व-कोडी उ ।
पक्खीणं पुण भणिओ असंख-भागो य पलियस्स ॥३७॥

સંસ્કૃત છાયા

जलचरोरग-भुजगानां परमायुर्भवति पूर्वकोटी तु ।
पक्षिणां पुनर्भणितोऽसखख्येयभागः पल्योपमस्य ॥३७॥

પદાર્થ

जलयर-उर-भुयगाणं-जलयर, उरःपरिसर्पं અને
पुणपरिसर्पानुं.

जलयर અને उरग અને भुयग ते जलयर-उर-भुयग
अह्नीं उर અને भुय थनेने गभनसूयक ग अक्षर सभा-

નપણે લાગેલો છે. જલયર-જલથર. ડરગ-ઉર:પરિસર્પ.
મુયગ-ભુજપરિસર્પ.

પરમાઝ—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

પરમે એવું આઝ તે પરમાઝ, પરમ-ઉત્કૃષ્ટ. આઝ આયુષ્ય.
હોઈ-હોય છે.

પુઠ્ઠવ-કોઢી-પૂર્વ કોઢ વર્ષનું.

‘સપ્તતિલક્ષકોટયઃ ષટ્પંચાશ્ચ સહસ્રકોટયો વર્ષાણિ
એકં પૂર્વમુચ્યતે ઈદ્દક્રકોટિપૂર્વાણીત્યર્થઃ’—૭૦૫૬૦૦૦ કોઢ
વર્ષનું એક પૂર્વ ગણાય છે. આવા એક કોઢ પૂર્વ
એમ સમજવું. તાત્પર્ય કે ૭૦,૫૬૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦, વર્ષનું
એક પૂર્વ, તેને ગુણ્યા એક કોઢ એટલે ૭૦૫,૬૦૦,૦૦૦
૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ.

પક્ષીણં—પક્ષીઓનું.

પુણ—વળી.

મણિઓ—કહ્યો છે.

અસંખ્યભાગો—અસંખ્યાતમો ભાગ.

ય—અને.

પલિયસ્સ—પલિયપમનો.

અન્વય

જલયર-ડર-મુયગાણં પરમાઝ પુઠ્ઠવ-કોઢી હોઈ પુણ
ય પક્ષીણં પલિયસ્સ અસંખ્ય-ભાગો મણિઓ ॥

ભાવાર્થ

જલથર, ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ

આયુષ્ય કોડ પૂર્વ વર્ષ હોય છે તથા પક્ષીઓને પત્યો-
પમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલો છે.

વિવેચન

અહીં જલચર સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ ખંનેનું
ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કોડ પૂર્વ વર્ષનું સમજવું, કારણ કે અન્ય
ત્રથોમાં સંમૂર્ધિમ ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું
આયુષ્ય જુદું ગણાવ્યું છે, પરંતુ સંમૂર્ધિમ જલચરનું
આયુષ્ય જુદું ગણાવેલ નથી.

સંમૂર્ધિમ ચતુષ્પદનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૮૪૦૦૦
વર્ષ, ઉર:પરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૫૩૦૦૦ વર્ષ અને
ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૪૨૦૦૦ વર્ષ હોય છે.
સંમૂર્ધિમ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૭૨૦૦૦ વર્ષનું
હોય છે.

ગર્ભજ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પત્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

જૈન હિતોપદેશમાં જણાવ્યું છે કે પંચમ કાલ તથા
ભરતક્ષેત્રને આશ્રીને પક્ષીઓનું આયુષ્ય નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

નામ	વર્ષ
૧ હંસ	૧૦૦
૨ કાગડો	"
૩ ગીધ	"
૪ સારસ	૬૦
૫ કૌચ	"

६ भरघो (कूकडो)	६०
७ अगलो	"
८ धूवड	५०
९ चीअरी	"
१० समडी	"
११ वागोण	"
१२ अपैया	३०
१३ सूडो (पोपट)	१२

बुज'परिस'प'

१ साप	१२०
-------	-----

उरःपरिस'प'

१ गरोणी	१
२ काकीडो (काच'डो)	१

भूण

सव्वे सुहुमा साधारणा य समुच्छिमा मणुस्सा य ।
उकोस-जहन्नेण अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥ ३८ ॥

संस्कृत छाया

सर्वे सूक्ष्माः साधारणाश्च समूर्च्छिमा मनुष्याश्च ।
उत्कर्षेण जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तमेव जीवन्ति ॥ ३८ ॥

पदार्थ'

सव्वे—सर्वे.

सुहुमा—सूक्ष्म.

અહીં સુદુમ શબ્દથી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ ભુવો સમજવા. 'સર્વે સૂક્ષ્માઃ પૃથ્વ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતયશ્ચ ।' વનસ્પતિકાયમાં સાધારણ વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બે ભેદો છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિ તે બાહર જ હોય છે, એટલે આ ભેદ સાધારણ વનસ્પતિકાયનો સમજવો.

સાહારણા—સાધારણ વનસ્પતિકાય.

'પુનઃ સાધારણા વાદશ્મિભોદરૂપા અનન્તકાયિકાશ્ચ ।'
અહીં સાધારણથી બાહર નિગોદરૂપ અનન્તકાયિકો સમજવા.

ય—અને.

સમુચ્છિમા—સંમૂર્છિમ.

મણુસ્સા—મનુષ્યો.

ય—અને.

ઉક્કોસ—જહન્નેણં—ઉત્કૃષ્ટ અને જધન્યથી.

ઉક્કોસ અને જહન્ન તે ઉક્કોસ—જહન્ન. ઉક્કોસ—ઉત્કૃષ્ટ.

જહન્ન—જધન્ય.

અંતમુદ્દત્તં—અંતમુદ્દૂર્તં.

ચિય—નિશ્ચયથી.

જિયંતિ—ભુવે છે.

અન્વય

સર્વે સુદુમા સાહારણા ય સમુચ્છિમા મણુસ્સા ઉક્કોસ—
જહન્નેણં અંતમુદ્દત્તં ચિય જિયંતિ ।

ભાવાર્થ

પૃથ્વીકાયિક વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો, સાધારણ વનસ્પતિ અને સંભૂષિમ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યથી અંતર્મુદૂર્ત સુધી જ જીવે છે.

વિવેચન

વિષયનું અનુસંધાન બરાબર રહે તે માટે આ વસ્તુ અમે તે તે સ્થળે જણાવેલી છે.

શુભ

ઓગાહનાઽઽઙ્ગમાણં, एवं 'સેવજો સમસ્ત્વાયં ।

જે પુણ્નમ્મિત્થ વિસેસા વિસેસ-સુત્તાઽઽ તે નેયા ॥ ૩૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા

અવગાહનાઽઽયુર્માનમેવં સંક્ષેપતઃ સમાહ્યાતમ્ ।

યે પુનરત્ર વિશેષા વિશેષસૂત્રેભ્યસ્તે જ્ઞેયાઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ

ઓગાહનાઽઽઙ્ગ-માણં-અવગાહના અને આયુષ્યનું પ્રમાણ.

ઓગાહના અને આઽ તેનું માણ તે ઓગાહનાઽઽઙ્ગ-માણં.

ઓગાહના-અવગાહના. 'અવગાહન્ને અવતિષ્ઠન્તે જીવા અસ્યા-મિત્સ્યવગાહના દેહઃ । જેને વિષે જીવો અવગાહન કરે, તે અવગાહના કહેવાય. અહીં અર્થથી તેને દેહ સમજવો.

તાત્પર્ય કે અહીં અવગાહનાથી શરીર અભિપ્રેત છે.

આઽ-આયુષ્ય. માણ-માન, પ્રમાણ.

एवं-આ પ્રકારે.

સંલેવઓ-સંક્ષેપથી.

સમક્ષાય-કલ્પં.

જે-જે.

પુણ-વળી.

इत्य-અહીં.

વિસેસા-વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ.

વિસેસ-સુત્તાહ-વિશેષ સૂત્રોથી.

અહીં વિશેષ સૂત્રોથી પ્રજ્ઞાપના, સંગ્રહણી વગેરે સૂત્રો

સમજવા.

તે-તેને.

નેયા-બાણવા.

અન્વય

एवं सलेवओ ओगाहणाऽऽउ-माणं समक्खायं । पुण इत्य
जे विसेसा ते विसेस-सुत्ताह नेया ॥

બાવાર્થ

આ પ્રમાણે જીવોની અવગાહના અને આયુષ્યનું
પ્રમાણ ટૂંકમાં કહ્યું. પણ એમાં જે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ
જરૂરી છે, તે વિશેષ સૂત્રોથી બાણવું.

વિવેચન

પ્રકરણકારે શરીર-દ્વારના અને આયુષ્ય-દ્વારના ઉપ-
સંહાર રૂપે આ ગાથા કહી છે. તેમાં તેમણે બાણવ્યું છે
કે આ પ્રકરણ સંક્ષેપથી બોધ કરાવવાને 'અર્થ' રચાયેલું
હોઈ તેમાં જીવોનાં શરીર અને આયુષ્યને લગતી હકીકતો

દ્ર઼કમાં જ જણાવી છે, પરંતુ આ સંબંધી જેમણે વિશેષ જાણવું હોય તેમણે તે અંગેનાં ખાસ સૂત્રો જેવાં કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, સંગ્રહણી વગેરેથી જાણી લેવા.

અમે શરીર-દ્વાર તથા આયુષ્ય-દ્વારમાં જે વિવેચન કર્યું છે, તે આ સૂત્રોના આધારે જ કર્યું છે, તેથી આ વિષયની જાણવા જેવી હકીકતો પ્રાયઃ તેમાં આવી ગઈ છે; આસ છતાં આ વિષયમાં વિશેષ જ્ઞાના ઇચ્છનારે ઉપરનાં બંને સૂત્રો અને ખાસ કરીને સંગ્રહણી અવશ્ય જોવી.

[४]

स्वकायस्थिति—द्वार

भूष

एगिंदिया य सव्वे असंख उस्सप्पिणी सकायम्मि ।
उववज्जंति चयंति य अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

संस्कृत छाया

एकेन्द्रियः सर्वेऽसंख्येयोत्सर्पिणीः स्वकाये ।
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते चानन्तकाया अनन्ताः ॥ ४० ॥

पदार्थ

एगिंदिया—एकेन्द्रिय एवो.

य—अने.

सव्वे—सर्वे.

असंख—असंख्य.

उस्सप्पिणी—उत्सर्पिणी.

पद्योपम अने सागरौपमत्तुं माप छत्रीशमी गाथाना
पदार्थमां दर्शाव्युं छे. एवा दश डोडाडोडी सागरौपमन्ने

ઉત્સર્પિણી કાલ થાય. જેમાં વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે ઉત્સર્પણ કરે-ચડતા જાય, તે ઉત્સર્પિણીકાળ. બીજો કાળ તેથી ઉલટો છે. તેમાં વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે અવસર્પણ કરે છે, એટલે કે ઉતરતા જાય છે. તેનું કાલમાન પણ એટલું જ છે, એટલે કે દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી અને અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી એવો સનાતન ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી કાળમાં છ-છ આરા હોય છે, તેમનો ક્રમ એક બીજાથી ઉલટો છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં પ્રથમ દુષમદુષમ, પછી દુષમ, પછી દુષમસુષમ, પછી સુષમ-દુષમ, પછી સુષમ અને છેવટે સુષમસુષમ નામનો આરો આવે છે, ત્યારે અવસર્પિણી કાલમાં પ્રથમ સુષમસુષમ અને છેલ્લો દુષમદુષમ આવે છે. આ આરાઓનું કાલમાન નીચે પ્રમાણે હોય છે :-

સુષમસુષમ-આરો-	ચાર	કોડાકોડી	સાગરોપમ	વર્ષ
સુષમ આરો-	ત્રણ	"	"	"
સુષમદુષમ આરો	બે	"	"	"
દુષમસુષમ આરો	બેતાલીશ	હજાર	વર્ષ	ન્યૂન
		એક કોડાકોડી	સાગરોપમ	વર્ષ
દુષમ આરો	૨૧૦૦૦	વર્ષ		
દુષમદુષમ આરો	૨૧૦૦૦	વર્ષ		

આ રીતે ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીમાં દશ કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ હોય છે અને તે બંને મળીને એક

કાલચક્ર પૂરું થયું ગણાય છે. અનંત કાલચક્રનું એક પુદ્-
ગણપરાવર્ત અને છે. આ માપનો પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં
ઉપયોગ થયેલો છે.

અહીં ઉત્સર્પિણીનો નિર્દેશ છે, પણ તેની સાથે
અવસર્પિણી પણ સમજી લેવાની છે.

સકાયમ્મિ-પોતાની કાયને વિષે.

સ્વવજ્જંતિ-ઉત્પન્ન થાય છે.

ચયંતિ-ચ્યવે છે, મરણ પામે છે.

ચ-અને.

અણંતકાયા-અનંતકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય.

અણંતાઓ-અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી.

અન્વય

સચ્ચે ઈગિંદિયા ચ અણંતકાયા, સકાયમ્મિ અસંલ ચ
અણંતાઓ ઉત્સર્પિણી સ્વવજ્જંતિ ચ ચયંતિ ।

ભાવાર્થ

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવો અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને
અવસર્પિણી સુધી પોતાની જ કાયમાં એટલે પૃથ્વીકાય
આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે અને
અનંતકાય એટલે સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવો અનંત
ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં
જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે.

વિવેચન

સ્વ એટલે પોતાની, કાય એટલે કાયામાં પુનઃ પુનઃ સ્થિતિ કરવી, તેને સ્વકાયસ્થિતિ કહે છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો એક જ જાતિની કાયામાં વારંવાર ઉત્પન્ન થવા અને મરણ પામવા વડે પસાર થતો કાળ તે સ્વકાય સ્થિતિનો અર્થ છે. જૂદા જૂદા જીવો પરત્વે તેનો કેટલો સમય હોય છે? તેનું અહીં નિદર્શન કરાવ્યું છે.

તેમાં પ્રથમ એ જણાવ્યું છે કે સર્વ એકેન્દ્રિય જીવો અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલ સુધી પોતાની જ કાયામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચ્યવે છે. પરંતુ આ એક સામાન્ય વિધાન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે આ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવો, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયિક જીવો અને સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની જાણવી.

બાહર પૃથ્વીકાયિક જીવો, બાહર અપ્કાયિક જીવો, બાહર અગ્નિકાયિક જીવો અને બાહર વાયુકાયિક જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ સીત્તર કોટાનુકોટી સાગરોપમ જેટલી હોય છે. દશ કોટાનુકોટી સાગરોપમનો એક ઉત્સર્પિણીકાળ અને દશ કોટાનુકોટી સાગરોપમનો એક અવસર્પિણીકાળ થાય છે, એટલે આ કાળ સાડાત્રણ ઉત્સર્પિણી અને સાડા ત્રણ અવસર્પિણી જેટલો થયો કે જે પૂર્વના કાળ કરતાં ઘણો ઓછો છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં સૂક્ષ્મનો પ્રકાર હોતો નથી.

તે માત્ર બાહર જ હોય છે. તેની સ્વકાયસ્થિતિ પણ સીત્તેર કોટાનુકોટી સાગરોપમ જેટલી જ બાણવી.

હવે વાત રહી સાધારણ વનસ્પતિકાય એટલે અનંતકાય કે નિગોદની. તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બંને પ્રકારો હોય છે. આ બંને પ્રકારોની સ્વકાયસ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલ જેટલી હોય છે. પરંતુ તેમાં સ્પષ્ટતા એટલી કે આ પ્રમાણ અસાંવ્યવહારિક નિગોદને આશ્રીને સમજવાનું છે.

અહીં ‘ અસાંવ્યવહારિક ’ અને ‘ સાંવ્યવહારિક ’ એવા જે પારિભાષિક શબ્દો વપરાય છે, તેનું રહસ્ય સમજ લેવું અવશ્યક છે. જે જીવો અનાદિ કાલથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં પડેલા છે અને કોઈ પણ સમયે તથા-વિધ સામગ્રીના અભાવે તેમાંથી બહાર નીકળી વ્યવહાર રાશિમાં એટલે કે સૂક્ષ્મ-બાહર-પૃથ્વીકાયાદિપણે વિવિધ વ્યવહારમાં આવ્યા નથી, તેમને અસાંવ્યવહારિક કહેવામાં આવે છે આ અસાંવ્યવહારિક જીવો બે પ્રકારના હોય છે. એક તો અનાદિ-અનંત સ્થિતિવાળા અને બીજા અનાદિ-સાન્ત સ્થિતિવાળા. તેમાં અનાદિ-અનંત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો કદાપિ વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી અને આવવાના પણ નથી; બ્યારે અનાદિ-સાન્ત કાય-સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો હજી સુધી વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા નથી, પણ આવવાના છે, એટલું નિશ્ચિત. આ બંને પ્રકારના જીવો અનંત છે.

જે જીવો અનાદિ નિગોહમાંથી તથાવિધ સામગ્રીના થેગે પૃથ્વ્યાદિક-સૂક્ષ્મ કે આદરના વ્યવહારમાં એક વખત પણ આવેલા હોય, તે સાંવ્યવહારિક. પછી કર્મથેગે ભલે તેઓ પાછા સૂક્ષ્મ નિગોહમાં આવેલા હોય. આ જીવો પણ અનંતા છે, પરંતુ તે સાદિ-સાન્ત સ્થિતિવાળા છે. તાત્પર્ય કે સૂક્ષ્મ નિગોહની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે : (૧) અનાદિ-અનંત, (૨) અનાદિ-સાન્ત અને (૩) સાદિ-સાન્ત. તેમાં પ્રથમની જે સ્થિતિ અસાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે અને છેલ્લી સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે. તેમાં પહેલા જેની સ્વકાયસ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ હોય છે અને છેલ્લાની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ હોય છે.

આદર સાંવ્યવહારિક નિગોહની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સીત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની હોય છે.

સામાન્ય નિગોહની કાયસ્થિતિ અઢી પુદ્ગલપરાવર્તની એટલે અનંત કાલચક્ર પ્રમાણ હોય છે.

મૂળ

સંલિજ્જ-સમા વિગલા, સત્તદ્ધ-ભવા પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ ।
ઉવવજ્જંતિ સકાએ નારય-દેવા ય નો ચેવ ॥ ૪૧ ॥

સંસ્કૃત છઃયા

સદ્ધ્યેયસમાન્ વિકલાઃ સપ્તાષ્ટ-ભવાન્ પબ્ધેન્દ્રિય-તિર્યગ્-
મણુખ્યાઃ ઉત્પદ્યન્તે સ્વકાયે નારકા દેવા ન ચૈવ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ

સંસ્થિજ્જ-સમા--સંખ્યાતા હબ્બર વર્ષ.

‘ સઙ્ખ્યાતસમાઃ સઙ્ખ્યાતવર્ષસહસ્રાઃ । ‘ વિગલા
 ઇણ વાસસહસસ લેજ્જતિ ” પઞ્ચસઙ્ખ્યાતવર્ષવચનાત્ । ’ પંચસંઘ-
 માં એવું વચન આવે છે કે વિકલેન્દ્રિયોની સ્વકાય-
 સ્થિતિ સંખ્યાતા હબ્બર વર્ષ હોય છે, અટલે અહીં
 સંસ્થિજ્જ-સમાનો અર્થ સંખ્યાતા હબ્બર વર્ષ કરવો. ઉપા૦
 શ્રી ક્ષમાકલ્યાકલ્પ્યે પશુ ‘ સઙ્ખ્યેસમાઃ સઙ્ખ્યાત-
 વર્ષસહસ્રાણિ ’ એવો અર્થ કરવો છે. બૃહત્સંઘણીમાં
 પશુ ‘ સંસ્થિજ્જા વાસસહસ વિગલેસુ ’ એવો પાઠ છે.

વિગલા—વિકલેન્દ્રિયો.

સત્તટ્ટ-ભવા--સાત કે આઠ ભવ સુધી.

સત્ત અને અટ્ટ એવા જે ભવ તે સત્તટ્ટભવા.

સત્ત-સાત. અટ્ટ-આઠ. ભવ ભવ, જન્મ. પર્ણિદિ-તિરિ-
 મણુઆ-પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યો. પર્ણિદિઅ એવા
 તિરિઅ અને મણુઅ તે પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ. પંચિદિઅ-
 પંચેન્દ્રિય, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા. તિરિઅ-તિર્થંચ. મણુઅ-
 મનુજ, મનુષ્ય.

ઉવવજ્જંતિ--ઉત્પન્ન થાય છે.

સકાણ--સ્વકાયમાં.

નારય-દેવા--નારક અને દેવોની.

નો--નથી.

ચેવ--નિશ્ચયથી જ.

આન્વય

વિગલા સંલિજ્જ-સમા, પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ સત્તદ્-ભવા
સકાષ ઉવવજ્જંતિ ય નારય-દેવા નો ચેવ ।

ભાવાર્થ

વિકલેન્દ્રિય જીવો સંખ્યાતા હજાર વર્ષ સુધી અને
પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચો તથા મનુષ્યો સાત-આઠ ભવ સુધી
પોતાની કાયામાં ઉત્પન્ન થાય છે. નારક અને દેવોને
સ્વકાયસ્થિતિ નથી જ.

વિવેચન

વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિ-
યવાળા જીવો કે જેમને સામાન્ય રીતે કીડાઓ અને
જંતુઓ કહેવામાં આવે છે, તે મરીને પોતાની કાયામાં
એટલે બે ઇન્દ્રિયવાળા મરીને બે ઇન્દ્રિયવાળા તરીકે, ત્રણ
ઇન્દ્રિયવાળા મરીને ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા તરીકે તથા ચાર
ઇન્દ્રિયવાળા મરીને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તરીકે સંખ્યાતા
હજાર વર્ષ સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી બીજી કાયા
ધારણ કરે છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો એટલે જલચર, સ્થલચર અને
ખેચરો મરીને પોતાની જ કાયામાં સાત કે આઠ વાર
ઉત્પન્ન થાય છે. પછી અવશ્ય બીજો ભવ ધારણ કરે છે.
મનુષ્યોનું પણ એમ જ છે.

અહીં સાત કે આઠ ભવ વિકલેપથી કહેવાનું કારણ

એ છે કે જેમનું આયુષ્ય સંખ્યાતા વર્ષનું હોય છે, તે એ જ કાયમાં સાત ભવ કરે છે અને પછી ધીજી કાય ધારણુ કરે છે કે મોક્ષે જાય છે. અગર આઠમે અસંખ્યાત આયુષ્યવાળો યુગલિઆનો એક જ ભવ કરે છે. યુગલિઆ મરી અવશ્ય દેવલોકમાં જાય છે, તેથી એકથી વધારે સતત ભવ અસંખ્યાત આયુષવાળામાં થતા નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે ૭ ભવ સંખ્યાત વર્ષવાળા અને એક અસંખ્યાત વર્ષવાળા તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો ૮ ભવ પૂરા કરે અને ફક્ત સંખ્યાતા વર્ષવાળા તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો ૭ ભવ પૂરા કરે, પછી અન્યકાયમાં ઉત્પન્ન થાય.

નારક અને દેવાને સ્વકાય-સ્થિતિ હોતી નથી, એટલે કે કોઈ નારક મરીને પુનઃ નારક થતો નથી કે કોઈ દેવ મરીને પુનઃ દેવ થતો નથી. તે અવશ્ય ધીજી કાયા ધારણુ કરે છે.

[૫]

પ્રાણ-દ્વાર

શ્રુણ

દસહા જિઆણ પાણા, ઇંદિ-ઉસાસાઉ-જોગવલ-રૂવા ।
પર્ગિદિયસુ ચરો, વિગલેસુ છ સત્ત અદ્દેવ ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃત છાયા

દશહા જીવાનાં પ્રાણાન્દ્રિય-ઉચ્છ્વાસાયુ-યોગવલ-રૂપા : ।
પર્કેન્દ્રિયેષુ ચત્વારો વિકલેષુ ષ્ઠ સપ્ત અષ્ટૈવ ॥૪૨॥

પદાર્થ

દસહા-દશ પ્રકારના.

જિઆણ-જીવોના.

પાણા-પ્રાણો.

પ્ર ઉપસર્ગ અને અણ-જીવનું, એ ધાતુ પરથી પ્રાણ
શબ્દ બનેલો છે. 'પ્રાણિતિ-જીવતિ અનેનેતિ પ્રાણઃ' જેના
વડે જીવાય, તે પ્રાણ. એ જીવનું બાહ્ય લક્ષણ છે. કેઈ
પણ જીવ, જંતુ કે પ્રાણી 'જીવે છે' એવી પ્રતીતિ પ્રાણ
વડે જ થાય છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો જે જીવ, જંતુ

કે પ્રાણીમાં પ્રાણુ વિદ્યમાન હોય તેને આપણે જીવંત કહીએ છીએ અને જેનામાં પ્રાણુ વિદ્યમાન ન હોય, તેનું મૃત્યુ, મરણ કે અવસાન થયેલું' મानीએ છીએ.

શાસ્ત્રોમાં 'જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવઃ' જે જીવે છે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે છે, તે જીવ.' આવી વ્યાખ્યા જોવામાં આવે છે. તેનો ફલિતાર્થ એ છે કે પ્રાણુધારણ એ જ જીવન છે. પ્રાણુને ધારણ કરવાને લીધે જ જીવને 'પ્રાણી' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે.

इन्द्रिय-ઈન્દ્રિયો.

इन्द्रिय અને उसास અને आर અને जोगतुं बल અને हव, એ इन्द्रि-उसासाउ-जोगबल-रूवा. અહીં इन्द्रिय-उसासाउ-बल-रूवा એવો પણ પાઠ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી અર્થમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. इन्द्रिय-ઈન્દ્રિયો. એના પાંચ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ છે. આ દરેક પ્રકારને એક એક પ્રાણુ ગણવામાં આવે છે. આ રીતે પાંચ ઈન્દ્રિયો એ પાંચ પ્રાણુ છે.

उसास-ઉચ્છ્વાસ, श्वासोश्च्वास.

उर्ध्व કે પ્રખલ રીતે શ્વાસ લેવો, તે ઉચ્છ્વાસ કહેવાય છે. ઉચ્છ્વાસ વર્ગણમાંથી પુદ્ગલગ્રહણ કરે તે ઉચ્છ્વાસ અને લીધેલા પુદ્ગલોને છોડે તે નિઃશ્વાસ કહેવાય. અથવા અતાંતરે ઔદારિક શરીરવાળા ઔદારિક વર્ગણના, વૈક્રિય શરીરવાળા વૈક્રિયવર્ગણના, અને આહારક શરીરવાળા

આહારક વર્ગણના પુદ્ગલોને ઉચ્છ્વાસ—નિઃશ્વાસ રૂપે સરિણુમાવીને છોડે તે શ્વાસોચ્છ્વાસ કહેવાય.

જાત-આયુષ્ય.

જેના વડે જીવ પ્રસ્તુત ભવમાં અમુક સમય સુધી ટકી શકે તેને આયુષ્ય કહે છે. આ આયુષ્ય બે પ્રકારનું છે: (૧) દ્રવ્યાયુષ્ય અને (૨) કાલાયુષ્ય. તેમાં આયુષ્ય કર્મનાં જે પુદ્ગલો તે દ્રવ્યાયુષ્ય કહેવાય છે અને તે પુદ્ગલો વડે જીવ જેટલા કાળ સુધી અમુક ગતિ કે ભવમાં ટકી શકે તે કાલાયુષ્ય કહેવાય છે. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે જીવને જીવવામાં આયુષ્યકર્મનાં પુદ્ગલો (આયુષ્યનો ઉદ્ભવ), એ જ મુખ્ય કારણ છે. ત્યાં એ પુદ્ગલો સમાપ્ત થયાં કે આહાર-ઔષધિ આદિ અનેક પ્રયત્નોથી પણ જીવ જીવી શકતો નથી. આ બંને પ્રકારના આયુષ્યમાં જીવને દ્રવ્યાયુષ્ય તો અવશ્ય પૂર્ણ કરવું જ પડે છે. તેમાં કોઈ અપવાદ હોતો નથી, પરંતુ કાલાયુષ્ય તે પૂર્ણ કરે કે ન પણ કરે; કારણ કે કાલાયુષ્ય જે અપવર્તનીય હોય, એટલે કે શસ્ત્રાદિકના આઘાતથી શીઘ્ર પરિવર્તન પામે તેવું હોય તો અપૂર્ણકાળે પણ મરણ પામે અને જે અપવર્તનીય હોય તો ગમે તેવાં નિમિત્તો મળવા છતાં તે આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરીને જ મરણ પામે.

અહીં વિશેષમાં એટલું સમજવાતું છે કે શસ્ત્રાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય તો તે સોપક્રમ આયુષ્ય કહેવામાં, અહીં ક્રિપક્રમનો અર્થ બાહ્ય નિમિત્ત છે અને

આયુષ્યના અંતિમ કાળમાં જેને બાહ્ય નિમિત્ત આવી પડે તેવું આયુષ્ય પણ સોપકમ જ કહેવાય. આવા કોઈ પણ બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ જે આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે નિરુપકમ આયુષ્ય કહેવાય.

હવે જે અનપવર્તનીય આયુષ્ય છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય, એટલે કે તે સોપકમ અને નિરુપકમ એમ બંને પ્રકારનું હોય છે અને જે અપવર્તનીય આયુષ્ય હોય છે, એ તો સોપકમી જ હોય છે. અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ આવશ્યક છે કે સોપકમ અપવર્તનીય આયુષ્યમાં અકાળે મરણ નીપજે છે, પણ સોપકમ અનપવર્તનીય આયુષ્યમાં તે માત્ર નિમિત્ત રૂપ બને છે, એટલે કે એ ઉપકમ આયુષ્યને ન્યૂન કરતો નથી.

બૃહત્સંપ્રહણીમાં કહ્યું છે કે—

ઉત્તમચરમસરીરા, સૂરનેરદ્યા અસંસ્થનરત્તિરિશ્વા ।

હુંતિ નિરુવક્કમાહ, દુણ વિ સેસા મુણેઞ્ચવા ॥

ઉત્તમ પુરુષો એટલે તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, પ્રતિવાસુદેવો અને બળદેવો વગેરે ચરમ શરીરી એટલે જેઓ તે જ લવમાં મોક્ષે જવાના છે, એવા સ્ત્રી પુરુષો, દેવો, નારકો, અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તથા તિર્થંચો અનપવર્તનીય નિરુપકમ આયુષ્યવાળા હોય છે, બ્યારે બાકીના સર્વ મનુષ્ય અને તિર્થંચ જીવો બંને પ્રકારના એટલે સોપકમ અને નિરુપકમ આયુષ્યવાળા હોય છે.

આયુષ્યનો ક્ષય સાત પ્રકારે થાય છે. તે સંબંધી કહ્યું છે કે-

અજ્ઞવસાણનિમિત્તે, આહારે વેચના પરાઘાણ ।
 ફાસે આણાપાણૂ, સત્તવિહં સ્નિજ્ઞાણ આહં ॥

(૧) પ્રબળ અધ્યવસાયથી.

કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને અત્યંત કામાસક્તિ કે સ્નેહાસક્તિ હોય અને પ્રિયપાત્રનો વિયોગ થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણી નીપજે છે.

(૨) નિમિત્તથી.

શસ્ત્રાદિકનો આઘાત થાય, વિષપાન કર્યું હોય કે દંડ-ચાપૂક વગેરેનો સખ્ત પ્રહાર થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણી નીપજે છે.

(૩) આહારથી.

અતિ અલ્પ આહાર કરતાં, શરીર કૃશ થતાં, અતિ સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી રોગાદિક થતાં અને બહુ ભારે, ઘણા તથા અહિતકર આહાર કરવાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણી નીપજે છે.

(૪) વેદનાથી.

શૂલ વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓની વેદનાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણી નીપજે છે.

(૫) પરાઘાતથી.

અન્ય તરફથી થયેલા આઘાતથી, અથવા ઊંડા ખાડા

વગેરેમાં પડવાથી કે પર્વત પરથી અંપાપાત કરવાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણુ નીપજે છે.

(૬) સ્પર્શથી.

ચામડીને તાલપુટ વિષનો સ્પર્શ થાય, અગ્નિનો સ્પર્શ થાય કે ભયંકર સર્પાદિક ઝેરી વસ્તુનો સ્પર્શ થાય કે વિષકન્યાદિનો સ્પર્શ થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણુ નીપજે છે.

(૭) આણુપ્રાણુથી.

શ્વાસનું રુંધન થવાથી. કેઈ ગણે કાંસો ઘાલે તો શ્વાસનું રુંધન થાય છે અથવા ગળા કે નાકમાં કેઈ પ્રકારની આડખીલી ઊભી થાય તો પણ શ્વાસનું રુંધન થાય છે. વળી રોગાદિ કારણોએ પણ શ્વાસનું રુંધન થાય છે અને તેથી આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થતાં મરણુ નીપજે છે.

જોગબલ—યોગબળ.

આત્મપ્રદેશમાં જે પરિસ્પંદન થાય છે, તેને યોગ કહેવાય છે. આ પરિસ્પંદનને લીધે જ મન, વચન અને કાયાને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને છે. તેમાં જે યોગ-ક્રિયાથી મનને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે મનોયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પ્રાણુમાં થાય છે. જે યોગ-ક્રિયાથી વચનને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે વચનયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પણ પ્રાણુમાં થાય છે. તથા જે યોગક્રિયાથી કાયાને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે

કાયયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પણ પ્રાણમાં થાય છે. તાત્પર્ય કે ત્રણ પ્રકારનું યોગબળ એ ત્રણ પ્રાણો છે.
રૂવ—સ્વરૂપ.

एगिदिपसु—એકેન્દ્રિયોમાં, એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવોમાં, સ્થાવરોમાં.

चउरो—ચાર.

विगलेसु—વિકલેન્દ્રિયોમાં, વિકલેન્દ્રિય તરીકે લેખાતા જીવોમાં.

छ—છ.

सत्त—સાત.

अट्ट—આઠ.

अट्ट અને एव ની સંધિ થવાથી અટ્ટેવ એવું પદ બનેલું છે.

एव—જ.

અન્યથા

जीवाण पाणा दसहा, इंदि-उसासाउ-जोगवलरूवा ।

एगिदिपसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्टेव ॥

ભાવાર્થ

જીવોના પ્રાણ દશ પ્રકારના હોય છે. તે પાંચ ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુ અને ત્રણ પ્રકારના યોગબળ રૂપ બાણવાઃ તેમાં એકેન્દ્રિય કે સ્થાવર જીવોને ચાર પ્રાણ હોય છે અને વિકલેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાતા જીવોને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે, છ, સાત કે આઠ પ્રાણો હોય છે.

વિવેચન

પાંચદ્વારમાંથી શરીર-દ્વાર, આયુષ્ય-દ્વાર અને સ્વ-કાયસ્થિતિ-દ્વાર એ ત્રણ દ્વારોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે ચોથા પ્રાણ-દ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે જીવ અને પ્રાણ એ બે એકજ વસ્તુ છે, પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી. જો જીવ અને પ્રાણ એ બે એકજ વસ્તુ હોત તો પ્રકરણકાર 'જીવાણ પાણા' એવો શબ્દપ્રયોગ કરત નહિ. જ્યાં 'ઘોડાની લગામ' એવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં ઘોડો અને લગામ એ બે વસ્તુ જુદી હોવાનું પ્રતિપાદન આપો-આપ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવાનું છે. તાત્પર્ય કે જીવ અને પ્રાણ એક નથી, પણ જુદા છે, તેથી જ અહીં 'જીવોના પ્રાણ' એવો શબ્દપ્રયોગ થયેલો છે.

શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે 'પ્રાણિતિ જીવતિ અનેનેતિ પ્રાણઃ --જેના વડે જીવી શકાય, તે પ્રાણ.' આ પ્રાણ એક પ્રકારનો નથી, પણ દશ પ્રકારનો છે અને એ દશેય પ્રકારોની અહીં સ્પષ્ટ ગણના કરાવી છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો તે પાંચ પ્રાણ, શ્વાસોચ્છ્વાસ એ છઠ્ઠો પ્રાણ, આયુષ્ય એ સાતમો પ્રાણ અને ત્રણ પ્રકારનું યોગબળ એ આઠ, નવ તથા દશમો પ્રાણ.

અહીં એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'શું દરેક જીવને દશ પ્રાણો હોય છે?' તેનો ઉત્તર નકારમાં છે. અહીં જે દશ પ્રાણનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ કરેલો

છે, એટલે જે જીવો યોગ્ય વિકાસ પામેલા છે, તેમને દશ પ્રાણો હોય છે અને બાકીનાને એાછા પ્રાણો હોય છે.

‘એાછા એટલે કેટલા ?’ તેનો ખુલાસો અહીં પ્રકરણ-કારે વ્યવસ્થિત રીતે કર્યો છે. એકેન્દ્રિય જીવો કે સ્થાવરો જેમનો વિકાસ સહુથી એાછો છે, એટલે કે જેઓ સહુથી નીચા સ્તરના છે, તેમને ચાર પ્રાણો હોય છે. અહીં તેમણે એ પ્રાણોનાં નામ આપ્યાં નથી, પણ અન્ય ગ્રંથોના ઉલ્લેખ પરથી એમ સમજવાનું છે કે તેમને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રાણુ, (૨) શ્વાસોસ્ઠ્ધવાસ પ્રાણુ, (૩) આયુષ્ય પ્રાણુ અને (૪) કાયબલ પ્રાણુ એ ચાર પ્રાણો હોય છે. અહીં સ્પષ્ટતા એટલી કે એકેન્દ્રિયોને નાસિકા હોતી નથી, પણ તેઓ સર્વાંગે શ્વાસોસ્ઠ્ધવાસની ક્રિયા કરે છે અને તેઓ ઔદારિક શરીરથી જ આહાર-ગ્રહણાદિ ક્રિયા કરતા હોવાથી તેમને કાયબલ પણ હોય છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ પ્રકાર : (૧) બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવો, (૨) ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો અને (૩) ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા જીવો. તેમાં બે ઈન્દ્રિય જીવોને ઉપરના ચાર પ્રાણુ ઉપરાંત રસનેન્દ્રિય તથા વચનબળ પ્રાણુ અધિક હોય છે, એટલે કુલ છ પ્રાણુ હોય છે; ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને તેથી અધિક એક ઘ્રાણેન્દ્રિય હોય છે, એટલે કુલ સાત પ્રાણુ હોય છે; અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને તેથી અધિક ચક્ષુરિન્દ્રિય હોય છે, એટલે કુલ આઠ પ્રાણુ હોય છે. આ રીતે સામાન્ય તિર્યંચોને ચારથી આઠ સુધીના પ્રાણો હોય છે.

મૂળ

અસન્નિ-સન્નિ-પંચિદિણ્ણુ નવ દસ ક્રમેણ બોધવ્વા ।
તેહિં સહ વિપ્પઓગો જીવાણં મ્મણ્ણ મરણં ॥ ૪૩ ॥

સંસ્કૃત છાયા

અસન્નિ-સન્નિ-પચ્ચેન્દ્રિયેષુ નવ દશ ક્રમેણ બોધવ્યાઃ ।
તૈઃ સહ વિપ્રયોગો જીવાનાં મ્મયતે મરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ

અસન્નિ—અસંજ્ઞી.

અસન્નિ અને સન્નિ-પંચિદિઅ તે અસન્નિ-સન્નિ-પંચિદિઅ. જેને સંજ્ઞા ન હોય તે અસંજ્ઞી કહેવાય. અહીં સંજ્ઞા શબ્દથી (૧) હેતુવાદોપદેશિકી, (૨) દીર્ઘકાલિકી અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી, એ ત્રણ પૈકી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા સમજવાની છે. ‘શું થઈ ગયું?’ ‘શું થશે?’ ‘હવે શું કરવું?’ એ પ્રમાણે અતિ દીર્ઘકાલિકી ભૂતકાલ અને ભવિષ્ય કાલ સંબંધી જે વડે ચિંતન થાય, તેને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહેવાય. આ સંજ્ઞાને સંપ્રધારણ સંજ્ઞા પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેના દીર્ઘ ઉચિત-અનુચિતનો વિચાર તથા નિર્ણય થાય છે. અહીં સંજ્ઞાનો અર્થ સામાન્યપણે વિચાર-શક્તિ એમ કરીએ તો પણ ચાલે.

સન્નિ—સંજ્ઞી, સંજ્ઞાવાળા.

પંચિદિણ્ણુ—પચ્ચેન્દ્રિયોમાં, પચ્ચેન્દ્રિય જીવોમાં.

નવ—નવ.

દશ—દશ.

કમેણ—કંમાનુસાર, કંમ પ્રમાણે.

બોધવ્વા—બોધવા.

તેહિં—તેની.

સહ—સાથેનો.

વિપ્પઓગો—વિપ્રયોગ, વિયોગ.

જીવાણં—જીવોનું.

મણ્ણણ—કહેવાય છે.

મરણં—મરણ, મૃત્યુ, અવસાન (Death).

અન્વય

અસન્નિ-સન્નિ-પંચિંદિણ્ણુ કમેણ નવ દસ બોધવ્વા ।

તેહિં સહ વિપ્પઓગો જીવાણં મરણં મણ્ણણ ॥

ભાવાર્થ

અસંજી અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને અનુક્રમે નવ અને દસ પ્રાણો હોય છે. તેઓની-પ્રાણોની સાથેનો વિયોગ એ જીવોનું મરણ કહેવાય છે.

વિવેચન

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોમાં કેટલા પ્રાણ હોય છે ? તે કહે છે. દીર્ઘકાલિકી સંજાની અપેક્ષાએ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના અસંજી અને સંજી એવા બે પ્રકારે છે. તેમાં સંમૂર્ચ્છિમ તિર્ચચ અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને અસંજી ગણવામાં આવે છે, કેમકે તેમનામાં દીર્ઘકાલિકી સંજા યાને મન હોતું નથી. આવા જીવોને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા

જીવો કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોય છે, એટલે કુલ નવ પ્રાણ હોય છે; પરંતુ દશ પૈકી મનોબળ પ્રાણ તેમને હોતો નથી. કેટલાક સંમૂર્ઘિમ મનુષ્યોમાં વચનબળ હોતું નથી, તેથી આઠ પ્રાણ હોય છે. અને આવા મનુષ્યો શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના મરી જાય તો તેમને સાત પ્રાણ પણ હોય છે. *

દેવ, નારક તથા ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચને સંજ્ઞી ગણવામાં આવે છે, કેમકે તેમનામાં દીર્ઘકલિકી સંજ્ઞા યાને મન અવશ્ય હોય છે. આ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉપર કહેલા દ્વિતીય પ્રાણોથી યુક્ત હોય છે.

અહીં એટલો ખુલાસો આવશ્યક છે કે જેને સામાન્ય અથવા ઓધસંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે, એ તો સર્વે સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય છે. તેના દશ પ્રકારો આ પ્રમાણે જાણવા : (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુન-સંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા, (૫) ક્રોધસંજ્ઞા, (૬) માનસંજ્ઞા, (૭) માયાસંજ્ઞા, (૮) લોભસંજ્ઞા, (૯) ઓધસંજ્ઞા અને (૧૦) લોકસંજ્ઞા.

અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે ‘શું એકેન્દ્રિય જીવોને પણ આહારાદિ દ્વિતીય પ્રકારની સંજ્ઞાઓ હોય છે?’ તેના ઉત્તર જૈન શાસ્ત્રોએ હકારમાં આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે ‘વનસ્પતિ પાણી પીએ છે, તે આહારસંજ્ઞા છે. તે સ્પર્શથી સંકોચ પામે છે, તે ભયસંજ્ઞા છે. વેલડીઓ

* નવતરવ-અવચૂરિકાર ૭ જ પ્રાણ કહે છે.

વૃક્ષને વીંટાય છે, તે પરિગ્રહસંજ્ઞા છે. કુરબકવૃક્ષ સ્ત્રીના આલિંગનથી ફળે છે, તે મૈથુનસંજ્ઞા છે. કોકનદનો કંદ હુંકાર કરે છે, તે ક્રોધસંજ્ઞા છે. રુદંતી રડયા કરે છે (કે મારા હોવા છતાં લોકો દુઃખી કેમ?) એ માનસંજ્ઞા છે. દરેક વેલીઓ પોતાનાં ફળને ઠાંકી દે છે, તે માયાસંજ્ઞા છે. બિલી તથા પલાશ (ખાખરો) વગેરે વૃક્ષો નિધાન પર પોતાનાં મૂળ સ્થાપે છે, તે લોભસંજ્ઞા છે. વળી રાત્રે કમલો સંકોચ પામે છે, તે લોકસંજ્ઞા છે અને વેલડીઓ માર્ગ શોધવાને વૃક્ષ ઉપર ચડે છે, તે ઝોઘસંજ્ઞા છે. આ રીતે એકેન્દ્રિય એવી વનસ્પતિમાં પણ દશે ય સંજ્ઞાઓ જોવામાં આવે છે.’

આ દશ સંજ્ઞાઓ ઉપરાંત મોક્ષ, ધર્મ, સુખ, દુઃખ, જુગુપ્સા અને શોક એ નામની બીજી પણ છ સંજ્ઞાઓ છે, પરંતુ ઉપર જણાવી તે દશ સંજ્ઞાઓની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ છે અને તેમાં પણ પ્રથમની ચાર એટલે આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાઓ વધારે જણાવી છે.

મનુષ્યોમાં ભય, આહાર, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે, એટલે સહુથી થોડા ભય સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેનાથી વધારે આહાર સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેનાથી વધારે પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા હોય છે અને તેથી વધારે મૈથુન સંજ્ઞાવાળા હોય છે. તાત્પર્ય કે મનુષ્યોમાં મૈથુન સંજ્ઞાવાળા સહુથી અધિક હોય છે. આ રીતે તિર્યંચોમાં પરિગ્રહ, મૈથુન, ભય અને આહાર

સંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે; નારકોમાં મૈથુન, આહાર, પરિશ્રદ્ધ અને લયસંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે. અસ્તુ.

‘મરણ કોને કહેવાય?’ તેનો ઉત્તર જુદા જુદા મનુષ્યો જુદી જુદી રીતે આપે છે. કોઈ કહે છે કે શરીરના માર્મિક ભાગો (Vital Parts) કામ કરતાં બંધ થઈ જાય, તેનું નામ મરણ; કોઈક કહે છે કે શ્વાસોચ્છવાસનું બંધ થઈ જવું, એ જ મરણ, પરંતુ અમુક સંયોગોમાં શરીરના માર્મિક ભાગો કામ કરતાં બંધ થઈ જાય છે અને પાછા ચાલુ થઈ જાય છે, એટલે તેને વાસ્તવિક મરણ કહી શકાય નહિ. વળી શ્વાસોચ્છવાસનું બંધ થઈ જવું એને પણ મરણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે યોગ-વિશારદો યોગક્રિયાથી લાંબા વખત સુધી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા બંધ રાખી શકે છે. વળી હૃદય અમુક વખત બંધ પડીને પાછું ચાલતું થઈ જાય છે. હુમલાં જ રશિયન ડોક્ટરોએ બંધ પડેલા હૃદયને અમુક પ્રકારનું મસાજ કરીને ચાલુ કર્યાના હેવાલો વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા, એટલે આ વ્યાખ્યાઓ મરણને યથાર્થપણે લાગુ પડતી નથી; બ્યારે પ્રકરણકારે જૈનસૂત્ર-સિદ્ધાંતોના આધારે મરણની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે મરણને યથાર્થપણે લાગુ પડે છે.

જે જીવોને જેટલા પ્રાણ ધારણ કરવાની મર્યાદા છે, તેનો જીવથી વિયોગ થવો, તેનું નામ મરણ છે. દાખલા

તરીકે મનુષ્યોને દશ પ્રાણુ ધારણ કરવાની મર્યાદા છે. હવે એક મનુષ્યને ગમે તેવો સ્પર્શ કરીએ તો પણ તે કંઈ નાણી શકતો નથી; તેનું મોઢું બંધ છે, એટલે તે કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વાદ આખી શકતો નથી; તેના નાક આગળ ગમે તે વસ્તુ ધરીએ, તો પણ તેનો ગંધ પારખી શકતો નથી; વળી તેની આંખો બંધ છે, એટલે તે કોઈ વસ્તુ જોઈ શકતો નથી; પરંતુ આપણે અવાજ કરીએ તો તે સાંભળી શકે છે, તો તેને મરણ પામેલો કહી શકાશે નહિ, કારણ કે તેનામાં શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાણુ અવશિષ્ટ છે. આ જ રીતે કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિય કામ આપતો હોય, ત્યાં સુધી તેને મરણ પામેલો કહી શકાય નહિ.

હવે માની લો કે તેની પાંચે ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ પડી ગઈ છે, પણ તે જરા અંગૂઠો હલાવે છે, તો તેનામાં કાયબળ પ્રાણુ અવશિષ્ટ છે, એટલે તેને મરણ પામેલો કહી શકાય નહિ. આ જગતમાં એવા દાખલાઓ જોવામાં આવ્યા છે કે જ્યારે એક માણસને મરેલો માની સ્મશાનમાં લઈ ગયા હોય અને તેને લાકડાની ચેહ પર સૂવાડ્યો હોય, પણ ત્યાં તેના પગનો અંગૂઠો જરા હલવાથી તેને નીચો ઊતાર્યો હોય અને વૈદ્ય-હકીમને બોલાવી ઉપચાર કરતાં પાછો તે જીવંત થયો હોય.

કોઈક વાર માણસની પાંચેય ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ પડી જાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ અટકી જાય છે, તે વિચાર કરતો બંધ પડે છે, મોઢેથી કંઈ પણ બોલી શકતો

નથી કે કાયાનું જરા પણ હલનચલન કરી શકતો નથી, છતાં બ્રહ્મરંધ્રમાં તેની ચેતનાશક્તિ અવશિષ્ટ રહી હોય તે તે પાછો જીવંત થાય છે. આ વખતે માત્ર આયુષ્ય પ્રાણ જ બાકી હોય છે, એટલે આમ બની શકે છે. એટલે જીવથી સર્વ પ્રાણોનું અલગ પડી જવું—ચાલ્યા જવું, નાશ થવો, એ જ સાચા અર્થમાં મરણ, મૃત્યુ કે અવસાન છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ કરવી જોઈ એ કે જ્યાં સુધી આત્માને કર્મનું બંધન છે અને તેનાં ફળ ભોગવવા માટે તેને એક યા બીજી ગતિ-ચેતિમાં જઈને જીવન ધારણ કરવું પડે છે, ત્યાં સુધી જ તેને આ દશ પ્રાણો કે તે પૈકી કેટલાક ઓછા ધારણ કરવાની ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે, પરંતુ તે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થયો કે તેને આવા દ્રવ્યપ્રાણો ધારણ કરવા પડતા નથી. શુદ્ધ થયેલો આત્મા પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રાણના આધારે જ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે.

અહીં પ્રકરણકારે એક ઔપદેશિક ગાથા પણ કહી છે, તે આ પ્રમાણે :

મૃગ

एकं अणोरपारे, संसारे सायरम्मि भीमम्मि ।

पत्तो अणंतखुत्तो, जीवेहि अपत्तधम्मेहि ॥४४॥.

संस्कृत छाया

एवमनारपारे संसारे सागरे मीमे ।

प्राप्तोऽनन्तकृत्वः जीवैरप्राप्तधर्मे ॥४४॥.

પદાર્થ

‘એવં-આ પ્રકારે.

‘ એવં પ્રાણવિયોગલક્ષણપ્રકારેણ.’-આ પ્રકારે એટલે આ પ્રકારના પ્રાણવિયોગથી.

અણોરપારે-આ પાર કે તે પાર વિનાના, આદિ-અંતરહિત.

સંસારે સાયરમ્મિ-સંસાર-સાગરમાં.

મીમમ્મિ-ભયંકર.

પત્તો-પ્રાપ્ત થયો.

અહીં ખરી રીતે પત્તં એવો પાઠ જોઈએ, પણ પ્રાકૃત ભાષાના ધોરણે પુલ્લિંગનો પ્રયોગ છે. કેટલાક પ્રતિઓમાં પત્તં એવો પાઠ મળે છે.

અણંતસુત્તો-અનંત વાર.

જીવેહિં-જીવો વડે.

અપત્તધમ્મેહિં-અપ્રાપ્ત ધર્મવાળા, જેમણે ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો નથી.

અ-નથી કર્યો, પત્ત-પ્રાપ્ત, જેણે કોઈ પ્રકારનો ધમ્મ તે અપત્તધમ્મ. આ પદ જીવેહિં નું વિશેષણ હોવાથી ત્રીજાના અહુવચનમાં છે.

અ-વચ

અણોરપારે મીમમ્મિ સંસારે સાયરમ્મિ અપત્તધમ્મેહિં જીવેહિં એવં અણંતસુત્તો પત્તો ॥

ભાવાર્થ

આદિ-અંતરહિત ભયંકર સંસારસાગરમાં ધર્મ ન પામેલા જીવો વડે આ પ્રકારનું પ્રાણવિયોગરૂપ મરણ અનંતવાર પ્રાપ્ત થયેલું છે.

વિવેચન

જેમાં પ્રાણીઓનું નિરંતર સંસરણ થાય, એટલે કે એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવાની ક્રિયા અસ્પષ્ટિત પણે ચાલી રહી છે, તેને સંસાર કહેવાય છે. આ સંસાર અનાદિ કાલનો છે અને અનંતકાલ સુધી ચાલવાનો છે. તે સ્વરૂપે ભયંકર છે, કારણ કે તેમાં ભવરૂપી અગાધ જળ ભરેલું છે અને તે આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ અનેક પ્રકારના ભયંકર જલચરોથી ભરેલો છે. તેનો પાર પામવાનું કામ સહેલું નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અતિ કઠિન છે.

ધર્મને ન પામેલા જીવો આ ભયંકર સંસારસાગરમાં ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે અને પ્રાણ-વિયોગરૂપ મૃત્યુ પામ્યા કરે છે. આવું અનંતવાર બનવા છતાં તેનો છેડો આવતો નથી, કારણ કે સર્વજકથિત શુદ્ધ ધર્મ એ જ એને તરવાનો એક માત્ર ઉપાય છે અને તે પ્રાપ્ત થયો નથી. તેથી સુસ, શાસ્ત્રા કે સમજી ગણ્યાતા મનુષ્યોએ અતિ દુર્લભ એવો મનુષ્યજન્મ પામીને પ્રથમ પ્રયત્ન આવા ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે કરવો જોઈ એ અને તેની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનામાં પોતાનો પુરુષાર્થ ફેરવવો જોઈએ.

‘ ધર્મની શી આવશ્યકતા છે ? ધર્મ શો કામનો છે ?

એ તો વાડાબંધી ઊભી કરે છે' વગેરે ઉદ્દગારો આજે અનેકના મુખમાંથી નીકળતા જણાય છે, એ લૌકિકવાદથી બ્રહ્મ થયેલા વાતાવરણનું પરિણામ છે. પ્રાણીઓને દુર્ગંધિમાં પડતા અટકાવી રાખનારો ધર્મ છે અને ઉન્નતિ, પ્રગતિ કે વિકાસના માર્ગે લઈ જનારો પણ ધર્મ છે. જ્યાં ધર્મ નથી, ત્યાં પતન છે અને તે એવું ઊંડું પતન છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવું અતિશય કઠિન છે; તેથી જ સુસજ્જનો ધર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારીને તેના સંગ્રહ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે અને પરિણામે ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિનો અનુભવ કરી અભીષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરે છે.

ધર્મ હૃદયને વિશાળ બનાવે છે, સહુની સાથે પ્રેમ કરતાં શીખવે છે, સહુની સાથે સમાનતાથી વર્તવાનું શિક્ષણ આપે છે, એટલે વિશ્વમાં સાચી મૈત્રી-સાચી સમાનતા ફેલાવવાનું તે ઉત્તમ સાધન છે. તેના પર વાડાબંધી ઊભી કરવાનો આરોપ મૂકવો, એ નરી પાગલતા છે. વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા વિશ્વનો ઉદ્ધાર ધર્મથી થયો છે અને થાય છે, એટલે તેની મંગલમયતા વિષે કોઈએ કશી શંકા રાખવાનું કારણ નથી.

જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં જય છે. જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં સહુનું સર્વ પ્રકારે ઠલ્યાણુ છે.

[६]

योनि-द्वार

भूष

तह चोराशी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाणं ।
पुढवाईण चउण्हं पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥४५॥

संस्कृत छाया

तथा चतुरशीतिर्लक्षाः संख्या योनीनां भवति जीवानाम् ।
पृथिव्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं सप्त सप्तैव ॥४५॥

पदार्थ

तह—तथा.

चोरासी लक्खा—चोराशी लाख.

संखा—संख्या.

जोणीण—योनीयोनी.

अवने उत्पन्न थवानुं स्थान योनि कुडेवाय छे. तत्त्वार्थ—
सूत्रनी अडद्वृत्तिभां कथ्यं छे के 'अयमात्मा पूर्वभवशरीर
भाशे तदनु शरीरान्तरप्राप्तिस्थाने यान् पुद्गलान् शरीरार्थ-

७. २५

માદત્તે તાન્ કાર્મણેન સહ મિશ્રયતિ તપ્તાયઃ વિષ્ણ્વામ્ભોગ્રહણ
 વચ્છરીરનિર્વૃત્ત્યર્થં બાહ્યપુદ્ગલાન્ યસ્મિન્ સ્થાને તત્સ્થાનં
 યોનિઃ । આ આત્મા પૂર્વાલવના શરીરનો નાશ થયા પછી
 નવું શરીર ધારણ કરવાનાં જે સ્થાને શરીરરચના માટે
 ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોને તપ્ત લોહનો ગોળો પાણીને જે
 રીતે ગ્રહણ કરી લે છે, તે રીતે કાર્મણુ શરીરની સાથે
 ભેળવી દે છે, તે સ્થાનને યોનિ કહેવાય છે.' પ્રજ્ઞાપના-
 સૂત્રના નવમા પદની ટીકામાં શ્રીમલયગિરિ મહારાજે પણ
 યોનિ શબ્દની લગભગ આવી જ વ્યાખ્યા કરી છે.

યોનિના મુખ્ય પ્રકારો નવ છે :

(૧) સચિત્ત યોનિ—જીવપ્રદેશવાળી યોનિને સચિત્ત
 યોનિ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગાયના શરીરમાં
 કૃમિ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગાયનું શરીર ચૈતન્ય
 પરિણામવાળું હોઈને તે સચિત્ત યોનિ છે.

(૨) અચિત્ત યોનિ—જીવપ્રદેશથી રહિત યોનિને
 અચિત્ત યોનિ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સૂકા
 લાકડામાં કીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તે સૂકું લાકડું ચૈતન્ય
 પરિણામથી રહિત હોઈને અચિત્ત યોનિ છે.

(૩) સચિત્તાચિત્ત યોનિ—સચિત્ત અને અચિત્તના
 મિશ્રણવાળી યોનિને સચિત્તાચિત્ત યોનિ કહેવામાં આવે
 છે. દાખલા તરીકે ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોની
 યોનિમાં શુક્ર અને શોણિતના પુદ્ગલો હોય છે, તેમાં જે
 પુદ્ગલો આત્મસાત્ કરાયેલા છે, એટલે કે આત્મપ્રદેશો સાથે

સંબદ્ધ છે, તે સચિત્ત હોય છે અને બાકીના અચિત્ત હોય છે. આ રીતે ન્યાં સચિત્ત અને અચિત્તનું મિશ્રણ હોય ત્યાં સચિત્તાચિત્ત યોનિ ગણાય છે.

(૪) શીતયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ શીત એટલે ઠંડો હોય, તે શીતયોનિ કહેવાય છે.

(૫) ઉષ્ણયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ ઉષ્ણ એટલે ઊંનો હોય, તે ઉષ્ણયોનિ કહેવાય છે.

(૬) શીતોષ્ણયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ અતિ શીત કે અતિ ઉષ્ણ ન હોય તે શીતોષ્ણ કહેવાય છે.

(૭) સંવૃતયોનિ—જે યોનિ ઢંકાયેલી હોય, તે સંવૃતયોનિ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે દેવલોકની દિવ્ય શય્યા કે ન્યાં દેવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલી હોય છે.

(૮) વિવૃતયોનિ—જે યોનિ ઉઘાડી હોય, તે વિવૃતયોનિ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે જલાશય, તે ભવોને ઉત્પત્તિ થવાનું સ્થાન છે અને ઉઘાડું હોઈ સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે.

(૯) સંવૃત-વિવૃતયોનિ—જે યોનિ કેટલેક અંશે ઢંકાયેલી અને કેટલેક અંશે ઉઘાડી હોય, તે સંવૃત-વિવૃત કહેવાય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચની યોનિ આ પ્રકારની હોય છે. તેનો અંદરનો ભાગ ઢંકાયેલો હોય છે અને બહારનો ભાગ દેખાય છે.

હોઈ-હોય છે, છે.

જીવાણ-જીવોની.

પુઠવાઈણ-પૃથ્વીકાય આદિ.

ચરણહં-ચારની, ચારમાં.

પત્તેયં-પ્રત્યેકની.

સત્ત સત્તેવ--સાત, સાત જ.

અન્વય

તહ જીવાણ જોણીણ સંઘા ચરણાસી લક્ષ્વા હોઈ, પુઠવા-
ઈણ ચરણહં પત્તેય સત્ત સત્તેવ ।

ભાવાર્થ

તથા જીવોની યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ
છે. તેમાં પૃથ્વીકાય આદિ ચારમાં દરેકને સાત સાત લાખ
સમજવાની છે.

વિવેચન

હવે પાંચમા યોનિકારની પ્રરૂપણા કરે છે. જીવોને
ઉત્પન્ન થવાનું જે સ્થાન, તે યોનિ કહેવાય છે. આ યોનિઓ
(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, (૩) સચિત્તાચિત્ત, (૪) શીત,
(૫) ઉષ્ણ, (૬) શીતોષ્ણ, (૭) સંવૃત, (૮) વિવૃત અને
(૯) સંવૃત-વિવૃતના ભેદથી નવ પ્રકારની છે. તેમાં એકે-
ન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો, તેમજ સંમૂર્ધિમ
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોની યોનિ સચિત્ત,
અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત એ ત્રણેય પ્રકારની હોય છે.
ગર્ભજ તિર્યંચ, પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ

તો મિશ્ર જ હોય છે, કેમકે જે સ્થાનમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં શુક્ર-શોણિતાદિ અચિત્ત પુદ્ગલો હોય છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ વસ્તુ ખૂબ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવી છે. ‘ગબ્મવ્રક્કંતિયપંચિંદિયતિરિક્કજોણિયાણં ગબ્મ-વ્રક્કંતિયમણુસ્સાણ ય નો સચિત્તા, નો અચિત્તા, મીસિયા જોણી ।’

નૈરયિકોનાં ઉપપાત-ક્ષેત્રો કોઈપણ જીવથી પરિગૃહીત નથી, તેથી તેમની ચોનિ અચિત્ત છે. અહીં એવી શંકા થવા સંભવ છે કે ‘જ્યારે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સર્વ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે, ત્યારે આ વાત કેમ સંભવી શકે?’ પરંતુ તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘યદ્યપિ એ જીવો લોક-વ્યાપી છે, છતાં તેમના પ્રદેશોની સાથે ઉપપાત-ક્ષેત્રનાં પુદ્ગલો એકમેક થઈ ગયા નથી, એટલે આ વસ્તુ સંભવી શકે છે.’

આ પ્રમાણે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોની ચોનિ પણ અચિત્ત જ હોય છે, કારણકે તેઓ અચિત્ત શબ્દોમાંથી ઉપપાત દ્વારા જન્મ ધારણ કરે છે. ગર્ભધારણાદિ ક્રિયા વિના સીધા ઉત્પન્ન થવું, એ ઉપ-પાતક્રિયા છે.

નારક જીવોની ચોનિ શીત કે ઉષ્ણ હોય છે; પરંતુ તે શીતોષ્ણ હોતી નથી. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા અને વાલુકા-પ્રભા એ ત્રણ પૃથ્વીઓમાં જે નૈરયિકોનાં ઉપપાતક્ષેત્રો છે, તે બધાં શીત પરિણામે પરિણત છે, એથી ત્યાં રહેલા

જીવો ઉષ્ણ વેદનાનો અનુભવ કરે છે. પંકપ્રભા તથા ધૂમ-પ્રભામાં કેટલાંક ઉપપાતક્ષેત્રો શીત છે અને કેટલાંક ઉપ-પાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણ છે. ત્યાં અનુક્રમે ઉષ્ણતા અને શીતની વેદનાનો અનુભવ થાય છે. તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભામાં તો બધાં જ ઉપપાતક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શી છે, એટલે ત્યાં ઉત્પન્ન થનાર ઉષ્ણયોનિવાળા નૈરયિકોને ભયંકર શીતવેદનાનો અનુભવ થાય છે.

ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક દેવો, તેમજ ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ શીતોષ્ણ હોય છે.

માનવ-સ્ત્રીની યોનિના ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) કૂર્મોન્નત, (૨) વંશીપત્ર અને (૩) શંખાવર્ત. તેમાં કાચબાની પીઠની જેમ જે યોનિ ઊંચી હોય તે કુર્મોન્નત, વાંસના બે સંયુક્ત પત્ર જેવા આકારની હોય તે વંશીપત્ર અને શંખના જેવા આવર્તવાળી હોય તે શંખાવર્ત.

અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બલદેવની માતા-ઓની યોનિ કૂર્મોન્નત હોય છે, બાકીની સર્વ સ્ત્રીઓની યોનિ વંશીપત્ર હોય છે અને ચક્રવર્તી જે સ્ત્રીરત્નને પરણે છે, તેની યોનિ શંખાવર્ત હોય છે. આ યોનિથી સંતાન ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે અત્યંત કામાગ્નિને લીધે તેમાંનો ગર્ભ નાશ પામે છે.

જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે, પરંતુ જેના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ સમાન હોય, તેવાં બધાં સ્થાનોની એક યોનિ ગણીએ તો એવી યોનિઓની સંખ્યા

ચોરાશી લાખ છે. સમવાયાંગસૂત્ર, જ્વાલવાલિગમસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરેમાં યોનિની સંખ્યા ચોરાશી લાખની જ કહેલી છે. અહીં નોંધપાત્ર વસ્તુ એટલી છે કે આજીવિક સંપ્રદાય પણ યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ માનતો હતો અને હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પણ યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ જ હોવાનું જણાવેલું છે.

હવે ચોરાશી લાખ યોનિમાંથી કયા વર્ગને કેટલી યોનિ હોય છે ? તે અહીં પ્રકરણકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વીકાય આદિ ચાર એટલે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ ચારમાં દરેકને સાત-સાત લાખ યોનિઓ હોય છે, એટલે કે તેઓ સમાન સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણુ સમાન હોય તેવી સાત લાખ યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

હવે એક જ યોનિમાં અનેક કુલ હોય છે. જેમકે છાણરૂપ યોનિમાં કૃમિકુલ, કીટકુલ, વૃશ્ચિકકુલ વગેરે. તેને કુલકોટિ કહે છે. આવા કુલકોટિની સંખ્યા એક કોડ અને સાડી સત્તાણુ લાખની કહેલી છે. તે પૃથ્વીકાયાદિ ચારને અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે હોય છે :

કાય	યોનિસંખ્યા	કુલકોટિ સંખ્યા
પૃથ્વીકાય	૭ લાખ	૧૨ લાખ
અપ્કાય	”	૭ ”
અગ્નિકાય	”	૩ ”
વાયુકાય	”	૭ ”

કુલ ૨૮ લાખ

કુલ ૨૮ લાખ

भूष

दस पत्तेय-तरूणं चउदस लक्खा हवन्ति इयरेसु ।
विगळिंदिएसु दो दो चउरो पंचिदि-तिरियाणं ॥ ४६ ॥

संस्कृत छाया

दश प्रत्येक-तरूणां चतुर्दशलक्षा भवन्तीतरेषु ।
विकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे चतस्रः पञ्चेन्द्रियतिरश्चाम् ॥४६॥

पदार्थ

दस-दश ला०।

पत्तेय-तरूणं-प्रत्येक वनस्पतिकायनी.

चउदस लक्खा-चौदं ला०।

हवन्ति-होय छे.

इयरेसु-सामान्य वनस्पतिकायनी.

प्रत्येकथी धतर ते सामान्य वनस्पतिकाय.

विगळिंदिएसु-विकलेन्द्रिय लुपोभां.

दो दो-अण्णे ला०।

चउरो-चार ला०।

पंचिदि-तिरियाणं-पञ्चेन्द्रिय तिर्यंयाने.

अन्वय

पत्तेयतरूणं दस, इयरेसु चउदस लक्खा हवैति ।
विगळिंदिएसु दो दो पंचिदि-तिरियाणं चउरो ॥

लावार्थ

प्रत्येक वनस्पतिकायनी दश ला०, साधारण्य वनस्पति-

કાયની ચૌદ લાખ, વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં દરેક પ્રકારને બખ્ખે લાખ અને પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચોને ચાર લાખ ચોનિઓ હોય છે.

વિવેચન

નીચેની તાલિકામાં આ વર્ગની ચોનિઓની સામેજ કુલકોટિની સંખ્યા દર્શાવેલી છે.

કાય.	ચોનિસંખ્યા	કુલકોટિ સંખ્યા
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦ લાખ	} ૨૮ લાખ
સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૪ "	
એકેન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ "	૭ "
ત્રણેકેન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ "	૮ "
ચારેકેન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ "	૯ "
તિર્યંચ પચ્ચેન્દ્રિય	૪ લાખ	જલચર ૧૨૧ લાખ
		ખેચર ૧૨ "
		ચતુષ્પદ ૧૦ "
		ઉર:પરિસર્પ ૧૦ "
		ભુજપરિસર્પ ૯ "

આગળના સરવાળા સાથે કુલ ૬૨ લાખ કુલ ૧૩૪૧ લાખ

મૂળ

ચરો ચરો નારય-સુરેસુ મણુઆણ ચડદસ હવંતિ ।
સંપિહિઆ ય સવ્વે ચુલસી લક્ષ્વા ઉ જોણીણાં ॥ ૪૭ ॥

x જેમ આ બંનેની ચોનિઓની સંખ્યાનું પ્રમાણ જુદું જુદું મળે છે, તેમ કુલકોટિનું મળતું નથી. તે સંયુક્ત જ મળે ન્હ.

સંસ્કૃત છાયા

ચતુરશ્વતસો નારક-સુરેષુ મનુષ્યાણાં ચતુર્દશ ભવન્તિ ।
સંપિઙ્ઢિતાશ્ચ સર્વે ચતુરશીતિર્લક્ષાસ્તુ યોનીનામ્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ

ચરો-ચરો-ચાર, ચાર.

નારય-દેવેસુ-નારક અને દેવોમાં.

નારય અને દેવ તે નારય-દેવ.

મણુઆણ-મનુષ્યોની.

ચત્તદસ-ચૌદ લાખ.

હવંતિ-છે.

સંપિઙ્ઢિઆ-સંપિંડિત, અધી એકઠી કરતાં.

ય-અને,

સઙ્ઘે-સર્વે.

ચુલસી લક્ષા-ચૌદાશી લાખ.

ઉ-તો.

જોણીણં-યોનિઓની.

અન્ય

નારય-સુરેસુ ચરો ચરો, મણુઆણ ચત્તદસ(લક્ષા) હવંતિ ।
સઙ્ઘે સંપિઙ્ઢિઆ જોણીણં ચુલસી લક્ષા ।

ભાવાર્થ

નારક અને દેવોને ચાર ચાર લાખ તથા મનુષ્યોને

ચૌદ લાખ ચોનિઓ હોય છે. આ બધી ચોનિઓને એકઠી કરીએ તો તેની સંખ્યા ચોરાશી લાખ થાય છે.

વિવેચન

નીચેની તાલિકામાં આ વર્ગની ચોનિઓની તેમ જ કુલકોટિની સંખ્યા જણાવેલી છે.

કાય	ચોનિસંખ્યા	કુલકોટિ	સંખ્યા
નારક	૪ લાખ	૨૫	લાખ
દેવ	૪ ,,	૨૬	,,
મનુષ્ય	૧૪ ,,	૧૨	,,

આગળના } કુલ ૮૪ લાખ   કુલ ૧૯૭૧ લાખ
સરવાળા સાથે }

આ રીતે બધી મળીને ચોરાશી લાખ ચોનિઓ તથા એક કોઠ ને સાડી સત્તાણુ લાખ કુલકોટિ થાય છે.

પ્રતિક્રમણ પ્રસંગે ઓલાતાં ' સાત લાખ ' સૂત્રમાં ચોરાશી લાખ ચોનિઓની ગણના બરાબર આ જ પ્રમાણે બતાવી છે. જેમ કે—

- ૭ લાખ પૃથ્વીકાય,
- ૭ લાખ અપ્સકાય,
- ૭ લાખ તેહકાય (તેજસ્કાય, અગ્નિકાય),
- ૭ લાખ વાયુકાય,
- ૧૦ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય,
- ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય,

- ૨ લાખ બેઈન્દ્રિય,
 ૨ લાખ તેઈન્દ્રિય,
 ૨ લાખ ચક્રિન્દ્રિય,
 ૪ લાખ દેવતા,
 ૪ લાખ નારકી,
 ૪ લાખ તિર્થંચ પચેન્દ્રિય,
 ૧૪ લાખ મનુષ્ય,

એવંકારે ચોરાશી લાખ જીવોનિમાંહે માહરે જીવે
 જે કોઈ જીવ હણ્યો હોય, હણ્યાવ્યો હોય, હણતાં પ્રત્યે
 અનુભોધો હોય, તે સર્વે મને, વચને, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ
 દુક્કડં ॥

મૂળ

સિદ્ધાણં નત્થિ દેહો ન આઝકમ્મં ન પાણ-જોણીઓ ।
 સાઈ-અણંતા તેસિં ઠિઈ જિણિંદાગમે મણિયા ॥ ૪૮ ॥

સંસ્કૃત છાયા

સિદ્ધાનાં નાસ્તિ દેહો નાયુઃકર્મ ન પ્રાણ-યોનયઃ ।
 સાઘનન્તા તેષાં સ્થિતિર્જિનેન્દ્રાગમે મણિતા ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ

સિદ્ધાણં-સિદ્ધોને.

નત્થિ-નથી.

દેહો-શરીર.

ન-નથી.

પાણ-જોણીઓ-પ્રાણ અને યોનિએ.

પાળ અને જોળી તે પાળ-જોળી. બહુવચનમાં પાળ-જોળીઓ.

સાહ-અણંતા—સાહિ-અનંત.

આહિ અને અનંતનાં ભંગ કે વિકલ્પો ચાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) અનાહિ-અનંત—જેનો આહિ પણ નહિ અને અંત પણ નહિ.

(૨) અનાહિ-સાંત—જેનો આહિ નહિ, પણ અંત ખરો.

(૩) સાહિ-સાંત—જેનો આહિ પણ ખરો, અને અંત પણ ખરો.

(૪) સાહિ-અનંત—જેનો આહિ ખરો, પણ અંત નહિ.

તેસિં-તેઓની.

ઠિઈ-સ્થિતિ.

જિણિંદાગમે-જિનેન્દ્રોના આગમમાં, જિનાગમોમાં.

મળિયા-કહેલી છે.

અન્વય

સિદ્ધાણં વેહો નત્થિ, આલકમ્મં ન, પાળ-જોળિઓ ન, તેસિં ઠિઈ જિણિંદાગમે સાહ-અણંતા મળિયા ॥

ભાવાર્થ

સિદ્ધોને શરીર નથી, આયુષ્યકર્મ નથી, તેમજ

પ્રાણ કે યોનિઓ પણ નથી. જિનાગમોમાં તેમની સ્થિતિ સાદ્દિ-અનંત કહેલી છે.

વિવેચન

પાંચ દ્વારોની પ્રક્રમણા પરી થઈ હવે તે સંબંધી સિદ્ધોની સ્થિતિ કેવી છે? એ અહીં જણાવ્યું છે. સિદ્ધોને શરીર નથી અને આયુષ્યકર્મ પણ નથી. આ સ્થિતિમાં સ્વકાયસ્થિતિ તો હોય જ ક્યાંથી? વળી તેમને પ્રાણો પણ નથી અને યોનિઓ પણ નથી. તાત્પર્ય કે આ પંચ-દ્વાર સંસારી જીવોને અનુલક્ષીને છે, સિદ્ધ જીવોને તેમાંનું કંઈ પણ હોતું નથી.

‘ત્યારે તેમની સ્થિતિ કયા પ્રકારની હોય છે?’ તેના ઉત્તરમાં પ્રકરણકાર જણાવે છે કે ‘જિનાગમોમાં તેમની સ્થિતિ સાદ્દિ-અનંત કહેલી છે.’ એટલે કે એ સ્થિતિની આદિ હોય છે, પણ કદી અંત હોતો નથી. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેઓ સિદ્ધ થતી વખતે જે અવસ્થામાં હોય છે, તે જ અવસ્થામાં અધો કાલ રહે છે. તેમાં કોઈ પણ કારણે કંઈ પણ પરિવર્તન થતું નથી.

મૂળ

કાલે અણાઈ--નિહણે જોણિ--ગહણમ્મિ મીસણે इत्थ ।

મમિયા મમિહિંતિ ચિરં જીવા જિણ--વચણમલહંતા ॥૪૯॥

સંસ્કૃત છાયા

કાલે અનાદિ--નિધને યોનિગહને મીષણેऽત્ર ।

આન્તા મમિષ્યન્તિ ચિરં જીવા જિન--વચનમનલમમાના ॥૪૯॥

પદાથ^૧

કાલે-ક્ષણમાં.

અણાઈ-નિહણે-અનાદિ-અનંત.

‘ આદિ-પ્રારમ્ભ:-નિધનં નાશ:-આદિશ્ચ નિધનં ચ આદિ-
નિધને ન વિદ્યતે યસ્ય સઃ અનાદિ-નિધન:-તસ્મિન્ । ’ આદિ
એટલે આરંભ અને નિધન એટલે નાશ. જેનો આરંભ
કે નાશ નથી એવો. તાત્પર્ય કે અનાદિ-અનંત.

જોણિ-ગહણમ્મિ-થોનિઓથી અતિ ગહુન બનેલા.

‘ ગહને અતિસંકુલે. ’ અહીં ગહુનથી અતિ દુઃખદાયક
અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે.

મીસણે-લીપણુ, લયંકર.

ઈત્થ-આ સંસારમાં.

મમિયા-ભમેલા છે.

મમિહિતિ-ભમશે.

ચિરં-લાંબા સમય સુધી.

જીવા-જીવો.

જિણ-વચણં-જિન વચનને.

અહીં જિણવચણ અને અલહંતા એ બે પદોની સંધિથી
જિણવચણમલહંતા એવો પાઠ બનેલો છે.

જિણનું વચણં તે જિણ-વચણં. જિણ-જિન, જિનેશ્વર
વચણં-વચન. તે હિતોપદેશરૂપ સમજવું.

અલહંતા-ન. પામતા.

અન્યથ

જાણાઈ-નિહળે કાલે જોણિ-ગહણમ્મિ મીસળેં ઇત્થ જિણ-
વચણં અલહંતા જીવા ચિરં મમિયા મમિહંતિ ।

ભાવાર્થ

શ્રી જિનેશ્વરદેવનાં વચનને નહિ પામેલા જીવો.
યોનિઓથી ગડન અને ભયંકર આ સંસારમાં અનાદિ-
અનંત એવા કાલપ્રવાહમાં લાંબા સમય સુધી ભમ્યા છે.
અને ભમશે.

વિવેચન

આ સંસારમાં ચારાશી લાખ યોનિઓ છે, તેમાં
વારંવાર ઉત્પન્ન થવું પડે, એ અતિ દુઃખદાયક ઘટના છે.
મનુષ્ય માતાના ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારે કેવી સ્થિતિમાં
હોય છે? તે કોઈથી અબાણ્યું નથી. એતું ચિત્ર જોઈએ
છીએ, ત્યારે મનમાં અવશ્ય એવો વિચાર આવે છે કે
આ ભવમાં એવી કરણી કરીએ કે જેથી આ પ્રમાણે ફરી
કોઈ યોનિમાં અવતરવું ન પડે; પરંતુ મોહ અને અજ્ઞા-
નથી આવૃત્ત થયેલો આ જીવ એ વિચાર ઘડીકમાં જ
ભૂલી ભય છે અને પાછો દુનિયાના રંગરાગમાં ફસાય છે.
પરિણામે, તેને આથી પણ અતિ નિકૃષ્ટ એવી યોનિઓમાં
વારંવાર અવતરવું પડે છે અને અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ
—વિટંબણાઓ ભોગવવી પડે છે.

આ સ્થિતિમાંથી ઉગરવાનો એક જ ઉપાય છે અને

તે શ્રી જિનેશ્વરદેવનાં વચનોનું શરણુ. જેમણે એ શરણુ સ્વીકાર્યું, તેમનો સંસાર ઝડપથી ઘટી ગયો અને તેઓ જન્મ-મરણની જંબળમાંથી સદાને માટે મુક્ત થયા.

થોનિઓનું સ્વરૂપ તથા થોનિઓની સંખ્યા બહુવાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે જીવને કર્મવશાત્ કેવા કેવા પ્રકારની અને કેટલી થોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે અને ત્યાં તેમની હાલત કેવી થાય છે? તેનું લાન થાય. એ દષ્ટિએ થોનિ-દ્વારમાં વિજ્ઞાન પણ છે અને ઉપદેશ પણ છે. પંચ-દારની પ્રરૂપણા અહીં પૂરી થાય છે.

[७]

उपदेश अने अंतिम वचन

भूण

ता संपद् संपत्ते मणुअत्ते दुल्लहे वि संपत्ते ।
सिरि-संति सूरि-सिद्धे करेह भो ! उज्जमं धम्मे ॥५०॥

संस्कृत-छाया

तत् सम्प्रति संप्राप्ते मनुष्यत्वे दुर्लभेऽपि सम्यक्त्वे ।
श्री-शान्ति-सूरि-शिष्टे कुरुत भो उद्यमं धर्मे ॥५०॥

पदार्थ

ता-तेथी, तो.

संपद्-संप्रति, वर्तमान कावे, हुवे.

संपत्ते-प्राप्त थये छते, प्राप्त थयुं छे त्यारे.

मणुअत्ते-मनुष्यत्व, मनुष्यपाणुं.

दुल्लहे-दुर्लभ.

दुल्लहे मणुअत्ते संपत्ते-आ त्रणे पद्दे सति सप्तमीना

પ્રયોગમાં આવેલા છે. સંમત્તે પણ સતિ સપ્તમીના પ્રયોગમાં છે. દુલ્લહ-દુર્લાલ. જે વસ્તુ ઘણા દુઃખે-કષ્ટે પમાય, તે દુર્લાલ કહેવાય.

વિ-છતાં.

અહીં ચ એવું પણ પાઠાંતર છે.

સંમત્તે-સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્ દર્શન.

જીવાણુવાદિ તત્ત્વોમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી તેને સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્ દર્શન કહેવામાં આવે છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ તેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. તે નૈસર્ગિક અને આધિગમિક એમ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જે સમ્યક્ત્વ નિસર્ગથી એટલે કોઈના ઉપદેશ વિના તથાવિધ સામગ્રીના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, તે નૈસર્ગિક કહેવાય છે અને આધિગમ એટલે ગુરુના ઉપદેશ વગેરે નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે આધિગમિક કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વ સંબંધી જૈન શાસ્ત્રોમાં ઘણી જિંડી વિચારણા થયેલી છે. તે બધાનો સાર મહો-પાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી ગણિવરે ધર્મસંગ્રહ પહેલા ભાગમાં આપેલો છે. × વળી ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સમક્રિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય રચેલી છે, + તે પણ આ વિષયનો સુંદર બોધ કરાવે છે. અમે તેના

× આ અંચનું ગુજરાતી ભાષાંતર શા. નરોત્તમદાસ મયાભાઈ, હાળ પટેલની પોળ, અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલું છે. + આ પુસ્તક જૈન ટ્રેયરકર મંડળ, મહેસાણા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

આધારે ધર્મબોધ-અથમાળાના સાતમા પુબ્પ ' શ્રદ્ધા અને શક્તિ ' માં તેનું સારભૂત વિવેચન કરેલું છે. તે પણ જિજ્ઞાસુઓને આ વિષયમાં સારું માર્ગદર્શન આપી શકે એમ છે. આ ત્રણેય કૃતિઓ જિજ્ઞાસુઓએ અવશ્ય જોવી.

સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિદ્ધે-જ્ઞાનશ્રી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા. બીજા અર્થમાં શ્રી શાન્તિ-સૂરિએ કહેલા.

સિરિ અને સંતિ થી યુક્ત સૂરિ વડે સિદ્ધિ તે સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિદ્ધે. સિરિ-શ્રી. ઉપલક્ષણથી જ્ઞાનશ્રી. સંતિ-શાન્તિ. રાગાદિ દોષોનું શમન થવું તેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં શાન્તિ કહેવાય છે. સૂરિ-પૂજ્ય પુરુષ. તે અર્હત, ગણધર કે શાસનપ્રભાવક આચાર્યાદિ સમજવા. સિદ્ધે-ઉપદેશેલા. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનશ્રી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા. આ પદોમાં પ્રકરણકર્તાનું—' શ્રી શાન્તિસૂરિ ' એવું નામ પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

કરેહ-કરો.

મો-હે ભવ્યો ! હે ભવ્ય જીવો !

ઉજ્જમં-ઉદમ, પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ.

ધમ્મે-ધર્મમાં.

અહીં ધર્મ શબ્દથી સંયમધર્મ કે ચારિત્રધર્મ અભિપ્રેત છે.

અન્વય

મો ! દુલ્ભદે વિ મણુજ્જતે સંમત્તે સંપત્તે,

તા સંપદ્ધ સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિદ્ધે ધમ્મે ઉજ્જમં કરેહ !

ભાવાર્થ

હે ભવ્ય જીવો ! જ્યારે દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ત્યારે તો હવે જ્ઞાનશ્રી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત એવા પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશોદો ધર્મ આચરવામાં પુરુષાર્થ ફેરવો.

વિવેચન

જ્ઞાની ભગવંતોએ ચાર વસ્તુની પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહી છે. તેમાંની પહેલી વસ્તુ છે મનુષ્યપણું—મનુષ્યત્વ—મનુષ્યનો ભવ. તે અનંતકાળ સુધી નિકૃષ્ટ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી પુણ્યનો સારો એવો સંચય થાય છે, ત્યારે જ પમાય છે. વળી એક વાર મનુષ્યનો ભવ પ્રાપ્ત થયો અને તેને અજ્ઞાન, મોહ કે પ્રમાદવશાત્ ગુમાવી દીધો તો નિકૃષ્ટ યોનિઓમાં પુનઃ અવતાર ધારણ કરવો પડે છે અને એ સ્થિતિમાંથી જિંચા આવતાં ઘણા દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે.

હાલના ડાવીન વગેરે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે સૂક્ષ્મ જંતુમાંથી ઉત્કાન્તિ પામતાં પામતાં વાનરનું અને છેવટે મનુષ્યનું સ્વરૂપ પમાય છે, પછી તેમાંથી અવકાન્તિ થતી નથી. વળી થીઓસોફી વગેરે કેટલાક વાદો એમ પણ માને છે કે એક વાર મનુષ્યની ઉત્કાન્તિ થઈ, એટલે પીછેહઠ થતી નથી, પરંતુ જૈન દર્શનને આવાત માન્ય નથી. એ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે ‘જે જીવો સારી કરણી કરે તે ક્રમશઃ ઉન્નતિ પામે છે અને

ઉત્તમ દશા પામ્યા પછી જો ખૂરી-ખરાબ-ન ઈચ્છવા યોગ્ય કરણી કરે તો પાછો નિકૃષ્ટ યોનિમાં અવતાર લેવો પડે છે. જેણે ‘જ્ઞાનબાજી’ અથવા ‘સાપ-સીડી’ ની રમત જોઈ હશે, તેમને ખ્યાલમાં જ હશે કે આગળ વધતાં વધતાં એવા ખરાબ ઘરમાં પ્રવેશ થાય તો સીધું નીચે ઉતરી પડવું પડે છે અને ત્યાંથી ઊંચે ચડવા માટે ફરી મહેનત-પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કરવો પડે છે.

આવાં જ કારણે શાસ્ત્રકારોએ માનવલવને દશ દૃષ્ટાંતો દર્શાવેલ કહ્યો છે. તેનો સાર એ છે કે-

(૧) ચૂલાનું દૃષ્ટાંત-ચકવર્તી રાજા છ ખંડ ધરતીનો ધણી હોય છે. તેના રાજ્યમાં કેટલા ચૂલા હોય છે? હવે કોઈને પ્રથમ ચકવર્તીના ચૂલે જમવાનું હોય અને પછી તેની રૈયતના દરેક ચૂલે જમવાનું હોય તો ફરી ચકવર્તીના ચૂલે જમવાનું ક્યારે મળે?

(૨) પાસાનું દૃષ્ટાંત-કોઈ રમતમાં કળવાળા પાસાનો ઉપયોગ કરીને એક માણસનું બધું ધન પડાવી લીધું હોય અને તે માણસને પાસાની રમત રમીને એ બધું ધન પાછું મેળવવું હોય તો ક્યારે મળે?

(૩) ધાન્યના ઢગલાનું દૃષ્ટાંત-લાખો મણુ ધાન્યના ઢગલામાં થોડા સરસવના દાણા ભેળવ્યા હોય અને તે પાછા મેળવવા એક ઘરડી ડોસીને બેસાડી હોય, તો તે દાણા પાછા ક્યારે મેળવી રહે?

(૪) જુગારનું દૃષ્ટાંત—એક રાજમહેલને ૧૦૦૮ સ્થંભો હોય અને તે દરેક સ્થંભને ૧૦૮ હાંસો હોય અને તે દરેક હાંસને જુગારમાં જિતવાથી જ રાજ્ય મળે તેમ હોય, તો એ રાજ્ય ક્યારે મળે ?

(૫) રત્નનું દૃષ્ટાંત—સાગરમાં સફર કરતાં પોતાની પાસે રહેલાં રત્નો જળમાં પડી ગયાં હોય, તો શોધ કરતાં એ રત્નો પાછાં ક્યારે મળે ?

(૬) સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત—કોઈ લાગ્યશાળીને રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું શુભ સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને તેથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એવું સ્વપ્ન લાવવાનો ખીન્ને નિર્ભાંગી મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે, તો ક્યારે આવે ?

(૭) ચક્રનું દૃષ્ટાંત—સ્થંભના મથાળે ૮ ચક્ર અને ૮ પ્રતિચક્ર ફરતા હોય, તેના ઉપર એક પૂતળી ચક્કર ચક્કર ફરતી હોય, તેનું નામ રાધા. સ્થંભની નીચે તેલની કડાઈ ઉકળતી હોય, સ્થંભના મધ્યમાં ત્રાજવું હોય અને તે ત્રાજવામાં ઊભા રહીને નીચે પડતા રાધાના પ્રતિબિંબના આધારે બાણુ મારીને તેની ડાબી આંખ વીંધવી હોય તો ક્યારે વીંધાય ?

(૮) ચર્મનું દૃષ્ટાંત—અહીં ચર્મ શબ્દથી ચામડા જેવી જાડી થઈ ગયેલી શેવાળ સમજવાની છે. કોઈ પૂનમની રાતે પવનનો ઝપાટો આવતાં ચર્મ જેવી શેવાળનો થોડો ભાગ આઘો-પાછો થઈ ગયો હોય અને તેમાં એક છિદ્ર પડ્યું હોય અને તેમાંથી કોઈ કાચબાએ ચંદ્રનું દર્શન

ક્યું હોય, તેવું જ ચંદ્રદર્શન એ કાચબાને પોતાનાં સગાં-વહાલાંઓને કરાવવું હોય તો ક્યારે કરાવી શકે ? પવનના અપાટાથી એ જ જગાએ બાકેઈ પડવું, એ જ વખતે પૂનમનો યોગ હોવો તથા આકાશ એ જ પ્રમાણે નિર્મળ હોવું, એ બધું કેટલું દુર્લભ છે ?

(૯) યુગનું દૃષ્ટાંત—યુગ એટલે ધોંસરી. તે બળદના ખલા પર બરાબર બેસે તે માટે તેના બંને બાજુના કાણામાં સમોલ એટલે લાકડાના નાના ઢંડુકાઓ ભેરવવામાં આવે છે. હવે ધોંસરી મહાસાગરના એક છેડેથી પાણીમાં તરતી મૂકી હોય અને બીજા છેડેથી બે સમોલને તરતી મૂકી હોય તો તે ધોંસરીમાંનાં કાણામાં ક્યારે પેસે ?

(૧૦) પરમાણુનું દૃષ્ટાંત—એક સ્થંભનું બારીક ચૂર્ણ કરીને એક ભૂંગળીમાં ભર્યું હોય અને પર્વતની ટોચ ઉપર ઊભા રહેલા કોઈ બળવાન દેવ દ્વારા તેને ફૂંક વડે હવામાં ઉડાવવામાં આવ્યું હોય, તો એ ચૂર્ણના બધા પરમાણુ ફરી ક્યારે એકત્ર થાય !

આ કામો જેટલાં દુર્લભ છે, તેટલી જ મનુષ્ય-ભવની પુનઃપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

બીજી દુર્લભ વસ્તુ છે - શાસ્ત્રશ્રવણ. મનુષ્યપણું ધાર્યા પછી પણ સર્વજ્ઞ ભગવંતોના કહેલા શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોનું શ્રવણ અતિ દુર્લભ છે, કારણ કે આગસ, અવજ્ઞા, પ્રમાદ આદિ અનેક દોષોથી મનુષ્ય ઘેરાયેલો હોય છે અને તે સંસાર-વ્યવહારનાં કાર્યોમાં એટલો રચ્યો-પચ્યો

રહે છે કે તે છોડીને સદ્ગુરુનો સમાગમ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ થતો નથી કે આતુર બનતો નથી. અને કદાચ તે પ્રયત્નશીલ બને કે આતુર થાય તો સર્વશકથિત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતોનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારા સદ્ગુરુઓનો સમાગમ થવો વિરલ હોય છે. કેઈક અનુભવીએ ઠીક જ કહ્યું છે કે-

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં, મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।
સાધવો ન હિ સર્વત્ર, ચન્દનં ન વને વને ॥

‘બધા પર્વતોમાંથી માણેક મળતાં નથી; એ તો કેઈક પર્વતમાંથી જ મળે છે. વળી બધા હાથીઓના કુંભસ્થળ-માંથી મોતી મળતા નથી; એ તો કેઈક જ હાથીના કુંભસ્થળમાંથી મળે છે. અને બધાં વનોમાં ચંદનનાં વૃક્ષો ઉગતાં નથી; એ તો કેઈક જ વનમાં ઉગે છે. તે જ રીતે બધા સ્થળે સાધુઓનો સમાગમ થતો નથી; એ તો કેઈક જ સ્થળે અને કેઈક જ વાર થાય છે.’

ત્રીજી દુર્લભ વસ્તુ છે - શ્રદ્ધા યાને સમ્યક્ત્વ.

કદાચ સદ્ગુરુનો સમાગમ થાય અને તેમના મુખેથી સર્વશકથિત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો સાંભળવાનો સુયોગ સાંપડે તો તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતો કે તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા જામવી મુશ્કેલ છે; કારણ કે અનાદિ કાલના મિથ્યાત્વના સંસ્કારોને લીધે તેને સાચું એ ખોટું સમજાય છે અને ખોટું એ સાચું સમજાય છે, અથવા તો સાચા અને ખોટા વચ્ચે વિશેષ તફાવત જણાતો નથી. વળી સદ્ગુરુની

અનુપમ વાક્યક્રમથી કહાય એ વસ્તુ બુદ્ધિને સ્પર્શ કરે. તો પણ આંતરિક શ્રદ્ધા જામવી મુશ્કેલ છે. ખરી વાત તો એ છે કે રાગ અને દ્વેષની નિખિડ ગ્રંથિનો લેહ થયા સિવાય સમ્યક્ત્વનો સ્પર્શ થતો નથી અને એ ગ્રંથિનો લેહ થવો એ ઘણું કપડું કામ છે. પરંતુ લવ્ય આત્માઓ એ કપડું કામ પણ પાર પાડે છે અને સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત થાય છે.

ચોથી દુર્લભ વસ્તુ છે - સંયમ માટે પુરુષાર્થ. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ પાપવિરતિરૂપ સંયમધર્મનો સ્વીકાર કરવો અને તેનું નિરતિચાર પાલન કરવા માટે સદા તત્પરતા રાખવી, એ ઘણું જ દુર્લભ કાર્ય છે. પરંતુ આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શાન્તિસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે 'હે લવ્ય જીવો ! જ્યારે તમે અતિ દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું, વળી સદ્ગુણના મુખેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરીને કે નૈસર્ગિક રીતે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી, તો હવે તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય એ જ રહે છે કે પૂન્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા સંયમ-ધર્મને વિષે ઉદ્યમ કરવો, પ્રયત્ન કરવો, પુરુષાર્થ ફેરવવો. જો તમે સંયમધર્મ એટલે કે ચારિત્રધર્મમાં તમારો પુરુષાર્થ ફેરવશો તો તમારું મનુષ્યપણું સફળ થશે.'

સંયમધર્મ કે ચારિત્રધર્મ અધિકારલેહથી એ પ્રકારનો છે. તેમાં સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ સાધુઓને હોય છે અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ ગૃહસ્થોને હોય

છે. આ બંને ધર્મનું શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ થયેલું છે, તે જિજ્ઞાસુ આત્માઓએ ગુરુમુખેથી કે શાસ્ત્રો દ્વારા અવસ્થ બાણી લેવું.

મૂળ

एसो जीव-वियारो संखेव-रुईण जाणणा-हेऊँ ।
संखित्तो उद्धरिओ रुद्धाओ सुय-समुद्धाओ ॥ ५१ ॥

સંસ્કૃત છાયા

एष जीव-विचारः संक्षेपरुचीनां ज्ञापना-हेतोः ।
संक्षिप्त उद्धृतो रुद्धात् श्रुत-समुद्रात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ

एसो--आ.

जीव-वियारो--जिवोનો વિચાર અથવા જીવ-વિચારનામનો પ્રકરણ અર્થ.

जीवने। विचार ते जीव-विचार. जीव-प्राणी. विचारः विचार, तात्त्विक निर्णय, लेखपूर्वकनुं कथन. अहीं जीव-विचार पदधी प्रस्तुत प्रकरण-अर्थनुं विशिष्ट नाम पण अहण કરી શકાય છે.

संखेव-रुईण--संक्षेप रुचिओना, टुंकमां બાણવાની ઇચ્છવાળાઓના.

સંખેવ છે રુહ જેની તે સંખેવ-રુહ. પદીનાં બહુ વચનમાં સંખેવ-રુહણ એવું પદ બનેલું છે. સંખેવ-સંક્ષેપ, ટૂંકણ. રુહ-રુચિ, ઇચ્છા. તાત્પર્ય કે જેઓ વસ્તુનું સ્વરૂપ

દુઃકાણુમાં જાણવા ઇચ્છે છે, તે સંક્ષેપ-રુચિ. સામાન્ય માણુસો ઘણા ભાગે સંક્ષેપરુચિ હોય છે અને પુદ્ધિમાનો વિસ્તાર રુચિવાળા હોય છે.

જાળના-હેઠં—જ્ઞાપન નિમિત્તે, જણાવવા માટે.

સંખિત્તો—સંક્ષિપ્ત, સંક્ષેપમાં.

ઉદ્ધરિઓ—ઉદ્ધર્યો છે, ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

રુદ્ધાઓ—જેનો વિસ્તાર અહણુ ન થઈ શકે એવા.

‘રુદ્ધાન્ અનવગ્રાહ્યવિસ્તારાન્’ રુદ્ધથી એટલે જેનો વિસ્તાર અહણુ ન થઈ શકે એવાથી.

સુય-સમુદ્ધાઓ—શ્રુતસામુદ્રમાંથી, શાસ્ત્રરૂપી સાગર-માંથી, મહાન આગમ-અથોમાંથી

સુય એ જ સમુદ્ર તે સુય-સમુદ્ર. સુય-શ્રુત, શાસ્ત્ર, આગમ. સમુદ્ધ-સમુદ્ર, સાગર. અતિ વિશાળતાને લીધે આગમ-સાહિત્ય કે શાસ્ત્ર-સમુદ્ધાયને સમુદ્ર અથવા સાગરની ઉપમા આપવામાં આવે છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રીમહાવીરસ્તુતિ અપરનામ સંસારદાવાનલ-સ્તુતિમાં ‘બોધાગાઘં સુપદ્મદ્વીનીરપૂરામિરામં’ આદિ પદોથી શ્રી વીર પ્રભુના આગમોની જલનિધિ એટલે સમુદ્ર કે સાગર સાથે તુલના કરી છે.

અનવય

એસો જીવ-વિચારો સંક્ષેપ-રૂઢિ જાળના-હેઠં
રુદ્ધાઓ સુય—સમુદ્ધાઓ સંખિત્તો ઉદ્ધરિઓ ॥

ભાવાર્થ

આ જીવ-વિચાર નામનો પ્રકરણ-ગ્રંથ સંક્ષેપ-રુચિ જીવોને સમજાવવા માટે મેં અતિ વિસ્તૃત એવા શ્રુત-સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલો છે.

વિવેચન

જેમ ગ્રંથની આદિમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે, તેમ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે. અથવા તો અંતિમ વચન રૂપે કંઈક મહત્વનું કથન રજૂ કરવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રકરણકારે અહીં અંતિમ વચનરૂપે ત્રણ મહત્વની વસ્તુ રજૂ કરી છે.

પ્રથમ તો ‘જ્ઞાનો જીવ-વિચારો’ એ શબ્દ વડે અત્યાર સુધીમાં કહેવાઈ ગયેલા જીવોના જુદા જુદા સ્વરૂપ, તેમનું દેહમાન, તેમનું આયુષ્ય, તેમની સ્વકાય-સ્થિતિ, તેમને કેટલા પ્રાણ હોય છે? અને કેટલી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે? વગેરે માહિતી તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કર્યો છે અને તે સાથે પોતાને ઈષ્ટ એવું આ પ્રકરણ-ગ્રંથનું જીવ-વિચાર એવું નામ પણ સૂચવી દીધું છે.

બીજું આ જગતમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે: એક સંક્ષેપરુચિ અને બીજા વિસ્તારરુચિ. તેમાં સંક્ષેપરુચિ જીવો જે વસ્તુ સંક્ષેપમાં અર્થાત્ દૂંકાણમાં કહેવામાં આવે તેને બરાબર ગ્રહણ કરી શકે છે, પણ વિસ્તારથી કહેવામાં આવે તો તેને બરાબર ગ્રહણ કરી શકતા નથી; એટલું જ નહીં પણ તેમાં તેમની

મતિ મુંઝાઈ જાય છે અથવા તો તેમને એક પ્રકારનો કંટાળો આવે છે. અલખત, અલ્પમતિ કે વિશેષ નહિ ખેડાયેલી એવી બુદ્ધિનું આ પરિણામ છે, પણ આવો વર્ગ ઘણો મોટો હોય છે, તેથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. તેમને તેમની રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે અને તેથી જ પ્રકરણકારે સંસ્કૃત-હૈમ્ય જાણના-હેતુ એ શબ્દો વડે આ અંતરચના સંક્ષેપરુચિ જીવોના જ્ઞાપન-નિમિત્તે તેમને અનુરૂપ શૈલિમાં રજૂ કર્યાની સ્પષ્ટતા કરી છે.

ત્રીજું તેમણે આ પ્રકારે એક નૂતન અંતરચના કરવા છતાં કલ્પનાનો દોર છૂટો મૂક્યો નથી કે મનકાવતાં વિધાનો કર્યાં નથી, પરંતુ શ્રુતસાગર એટલે અતિ ગહન અર્થવાણાં એવાં જિનાગમોનો આશ્રય લીધો છે અને તેમાંથી જે જે વસ્તુઓ ઉપયુક્ત લાગી, તેનો આમાં સંગ્રહ કરી લીધો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ અંતમાં ભાષા તેમની પોતાની છે, પણ ભાવ પવિત્ર જિનાગમોનો છે અને તે એમણે ખૂબ કાળજીથી ભવભીરુતાની લાગણીપૂર્વક સંચિત કરેલો છે. આવો અંત અબુધને બુધ બનાવે અથવા તો અલ્પમતિવાળાને વિશેષ જ બનાવે, એમાં આશ્ચર્ય શું? હાલમાં આ અંતનું પઠન-પાઠન જે રીતે શ્રી સંઘમાં થઈ રહ્યું છે, એ જોતાં તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રકરણકારની ભાવના મહદ્ અંશે સાકાર બની છે અને આ કૃતિ સહસ્ર-સહસ્ર વર્ષ સુધી પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખશે.

આ મહત્વપૂર્ણ પ્રકરણ-ગ્રંથ ઉપર એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ રચવાની અમારી ભાવના નિર્વિધને પૂર્ણ થઈ છે અને તેના સંશોધનઆદિમાં પૂજ્ય ગુરુદેવોનો સુંદર સાથ સાંપડ્યો છે, તેને અમે જીવનનું પરમ સૌભાગ્ય માનીએ છીએ.

પર્યાપ્ત સંશોધન કરવા છતાં કેઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો વિશેષજ્ઞો કૃપા કરીને સુધારી લે અને તે બાબતની અમને જાણ કરે તો મહદ્ ઉપકાર થશે.

સર્વે જીવોનું કલ્યાણ થાઓ, જૈન ધર્મનો સદા જય થાઓ.

સં. ૨૦૨૧ના માગશર સુદિ બીજી
એકમ, વાર થનિ, તા. ૮-૧૨-૬૪
મુંબઈ.

}

परिशिष्ट
[१ था ११]

[૨]

જીવોનું વર્ગીકરણ

[મુખ્ય ભેદો]

૧—જીવોના બે ભેદ.

- (૧) સંસારી—કર્મસંહિત.
- (૨) મુક્ત કે સિદ્ધ—કર્મરહિત.

૨—સંસારી જીવોના બે ભેદ.

- (૧) સ્થાવર—જે ઠંડી, તાપ વગેરેથી પીડા પામવા છતાં તેનો પરિહાર કરવાને અસમર્થ હોઈ જેવી હાલતમાં હોય, તેવી હાલતમાં પડ્યા રહે તે.
- (૨) ત્રસ—જે ઠંડી, તાપ, ભય વગેરેથી ત્રાસ પામીને તેનો પ્રતિકાર કરવાની ચેષ્ટા કરે તે.

૩—સ્થાવર જીવોના પાંચ ભેદ.

- (૧) પૃથ્વીકાય—માટી-પાષાણાદિક રૂપે.
- (૨) અપૃકાય—ધાણી રૂપે.

- (૩) અગ્નિકાય—અગ્નિ રૂપે.
 (૪) વાયુકાય—વાયુ રૂપે.
 (૫) વનસ્પતિકાય—ઋડપાન રૂપે.

આ પાંચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.

૪—વનસ્પતિકાયના બે લેહ.

- (૧) પ્રત્યેક—જે શરીરમાં એક જીવ હોય તે.
 (૨) સાધારણ—જે શરીરમાં અનંત જીવો હોય તે.

૫—ત્રસકાયના ચાર લેહ.

- (૧) બેઘનેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય એ બેઘનેન્દ્રિયોવાળા. તે પોરા વગેરે.
 (૨) તેઘનેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણ ઘનેન્દ્રિયોવાળા. તે કીડી-મંકોડ વગેરે.
 (૩) ચક્રિન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઘનેન્દ્રિયોવાળા. તે વીછી-કાનખજૂરા વગેરે.
 (૪) પંચેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઘનેન્દ્રિયોવાળા. તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે.
 એમાંના પ્રથમના ત્રણ લેહોને વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૬—પંચેન્દ્રિયના ચાર લેહ.

- (૧) નારક—નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા.

- (૨) તિર્યચ—પશુ, પક્ષી વગેરે.
- (૩) મનુષ્ય.
- (૪) દેવ.

૭—નારકના સાત ભેદ.

- (૧) રત્નપ્રભામાં ઉત્પન્ન થનાર
- (૨) શર્કરા " " "
- (૩) વાલુકા " " "
- (૪) પંક " " "
- (૫) ધૂમ " " "
- (૬) તમઃ " " "
- (૭) તમસ્તમઃ,, " "

૮—તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ.

- (૧) જલચર—જલમાં રહેનારા. તે માછલી, કાચળા વગેરે.
- (૨) સ્થલચર—જમીન ઉપર રહેનારા. તે ગાય, ભેંસ વગેરે.
- (૩) ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા. તે કાગડા, કબૂતર, સમળી વગેરે.

૯—સ્થલચરના ત્રણ ભેદ.

- (૧) ચતુષ્પદ—ચાર પગવાળા. તે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે.
- (૨) ઉરઃપરિસર્પ—પેટે ચાલનારા. તે સર્પ વગેરે.

(૩) ભુજપરિસર્પ—હાથની મદદથી ચાલનારા. તે નોળિયા, કાચંડા વગેરે.

૧૦—મનુષ્યના ત્રણુ ભેદ.

- (૧) પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા.
- (૨) ત્રીશ અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા.
- (૩) છપ્પન અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા.

૧૧—દેવોના ચાર ભેદ.

- (૧) ભવનપતિ.
  - (૨) વ્યંતર-વાણુવ્યંતર.
  - (૩) જ્યોતિષક.
  - (૪) વૈમાનિક.
- તે દરેકના ઉત્તરભેદો અનેક છે.

[૩]

સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદ

સ્થાવર	૨૨
વિકલેન્દ્રિય	૬
નારક	૧૪
તિર્યંચ પચ્ચેન્દ્રિય	૨૦
મનુષ્ય	૩૦૩
દેવ	૧૯૮
	૫૬૩

[४]
पंच-दारनो यंत्र

	शरीरनी उंच्याध	आयुष्य	स्वकायस्थिति	प्राण्य	यानिको
संसारि ज्वो					
स्थावर—					
पृथ्वीकाय					
१ धादर	अंगुलतो अस्'प्या- तसो लाग.	२२००० वर्ष	असं'प्य उत्सपिण्णी अवसपिण्णी	स्पर्शतेन्द्रिय, आयुष्य श्वसोच्छ्वास, कायमण	} उदा'भ
२ सूक्ष्म	अंगुलतो अस्'प्या तसो लाग.	अं तमु'हर्त	असं'प्य उत्सपिण्णी अवसपिण्णी	स्पर्शतेन्द्रिय, आयुष्य श्वसोच्छ्वास, कायमण	
अपूकाय---					
३ धादर	अंगुलतो अस्'प्या- तसो लाग.	७००० वर्ष	असं'प्य उत्सपिण्णी अवसपिण्णी	स्पर्शतेन्द्रिय, आयुष्य श्वसोच्छ्वास, कायमण	} उदा'भ
४ सूक्ष्म	अंगुलतो अस्'प्या- तसो लाग.	अं तमु'हर्त	असं'प्य उत्सपिण्णी अवसपिण्णी	स्पर्शतेन्द्रिय, आयुष्य श्वसोच्छ्वास, कायमण	

તેજસ્કાય-							
૫ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	ત્રણ બહોરાત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૭લાખ		
૬ સૂદમ	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	અંતર્મુહર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૭લાખ		
વાયુકાય-							
૭ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	૩૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૭લાખ		
૮ સૂદમ	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	અંતર્મુહર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૭લાખ		
વનસ્પતિકાય-							
સાધારણ-							
૯ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	અંતર્મુહર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૧૩લા.		
૧૦ સૂદમ	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	અંતર્મુહર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૧૩લા.		
પ્રત્યેક-	૧૦૦૦ યોજનથી અધિક	૧૦૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસ, કાયમળ	૧૦લા.		

વિકલેન્દ્રિય- ૧૨ યોદ્ધેન્દ્રિય	બાર યોજન	૧૨ વર્ષ	સંખ્યાત વર્ષ	વચનબળ. રસનેન્દ્રિય વધારે (૬)	૨ લાખ
૧૩ તેદ્ધેન્દ્રિય ૧૪ ચક્રેન્દ્રિય	ત્રણ ગાઉ ૧ યોજન	૪૯ દિવસ ૬ માસ	સંખ્યાત વર્ષ સંખ્યાત વર્ષ	દ્રાણેન્દ્રિય વધારે (૭) ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે (૮)	૨ લાખ ૨ લાખ
૧૫. પહ્લેલીના નારકો-	૭૧૧ ધનુષ ૬ અંગુલ	૧ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	૪ લાખ
૧૬. બીજીના	૧૫૧૧ ધનુષ ૧૨ અંગુલ	૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૭. ત્રીજીના	૩૨૧૧ ધનુષ	૭ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૮. ચોથીના	૬૨૧૧ ધનુષ	૧૦ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૯. પાંચમીના	૧૨૧૧ ધનુષ	૧૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૦. છઠીના	૨૫૦ ધનુષ	૨૨ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૧. સાતમીના	૫૦૦ ધનુષ	૩૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	

					૪લાખ
તિથિ-ચો-	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કેલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મતોખળ સહિત	
ગર્ભાન્-					
૨૨ જ્વલયર					
૨૩ અતિપદ	૭ ગાઉ	ત્રણ પદ્યોયમ	૭-૮ ભવ	કેલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મતોખળ સહિત	
૨૪ ઉરપરિસર્પ	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કેલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મતોખળ સહિત	
૨૫ ભ્રુજપરિસર્પ	ગાઉપૃથક્ત્વ	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કેલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મતોખળ સહિત	
૨૬ ખેચર	ધનુષપૃથક્ત્વ	પદ્યોપમતો અ- સંખ્યાતમા લાગ	૭-૮ ભવ	કેલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મતોખળ સહિત	
સંમૂલ્લિમ-					
૨૭ જ્વલયર-	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ્ય	
૨૮ અતિપદ	ગાઉપૃથક્ત્વ	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ્ય	
૨૯ ઉરપરિસર્પ	યોજનપૃથક્ત્વ	૫૩૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ્ય	
૩૦ ભ્રુજપરિસર્પ	ધનુષપૃથક્ત્વ	૪૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ્ય	
૩૧ ખેચર	ધનુષપૃથક્ત્વ	૭૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ્ય	

મનુષ્ય—	ત્રણ ગાઠિ અં ગુલનો અસં- ખ્યાતમે ભાગ	ત્રણ પલ્યોપમ અંતસુદર્ભ	૭-૮ ભવ ૭ ભવ	૧૦ પ્રાણ મનવિના ૯ પ્રાણ	૧૪ સાખ
૩૨ ગર્ભજ ૩૩ સંભૂત્ક્રમ દેવો— ભવનપતિ—	૭ હાથ	૧ સાગરોપમથી અધિક કંઈકે ઓછા ૨ પલ્યોપમ ૧ પલ્યોપમ	x	૧૦ પ્રાણ	}
૩૪ અસુરકુમાર	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ તે	x	૧૦ પ્રાણ	
૩૫-૪૩આડીનાદ	૭ હાથ	૧ લાખ વર્ષ ૧ પલ્યોપમ તે	x	૧૦ પ્રાણ	
૪૪-૫૧ વ્યંતરો	૭ હાથ	૧ હસ્ત વર્ષ એક પલ્યોપમ અર્ધ પલ્યોપમ ૦૧ પલ્યોપમ	x	૧૦ પ્રાણ ૧૦ પ્રાણ ૧૦ પ્રાણ	
બ્યોતિકે—					
૫૨ ચંદ્ર	૭ હાથ		x	૧૦ પ્રાણ	
૫૩ સૂર્ય	૭ હાથ		x	૧૦ પ્રાણ	
૫૪ ગ્રહ	૭ હાથ		x	૧૦ પ્રાણ	
૫૫ નક્ષત્ર	૭ હાથ		x	૧૦ પ્રાણ	
૫૬ તારા	૭ હાથ		x	૧૦ પ્રાણ	

વૈમાનિક દેવો- ૫૭ કલ્પોપપન્ન-									
(૧) સૌધર્મ	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય	સર્વ				
(૨) કૃશાન્	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ- થી અધિક	×	૧૦ ગ્રાણ્ય	દેવોની				
(૩) સનતકુમાર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય	મળાતે				
(૪) માહિન્દ્ર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ- થી અધિક	×	૧૦ ગ્રાણ્ય	૪ લાખ				
(૫) વ્રહ્મલોક	૫ હાથ	૧૦ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૬) લાતક	૫ હાથ	૧૪ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૭) મહાશુક	૪ હાથ	૧૭ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૮) સહસ્ત્રાર	૪ હાથ	૧૮ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૯) આનન્દ	૩ હાથ	૧૯ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૧૦) પ્રાણ્ય	૩ હાથ	૨૦ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૧૧) આરણ્ય	૩ હાથ	૨૧ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૧૨) અન્યુત	૩ હાથ	૨૨ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
૫૮ કલ્પાતીત- ઐવેયક—									
(૧) સુકર્શન	૨ હાથ	૨૩ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૨) સુપ્રતિમક	૨ હાથ	૨૪ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					
(૩) મનિરંમ	૨ હાથ	૨૫ સાગરોપમ	×	૧૦ ગ્રાણ્ય					

(४) सप्तताम्र	२ हाथ	२५ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(५) सुविशाण	२ हाथ	२७ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(६) सुभन्स	२ हाथ	२८ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(७) सीभन्स	२ हाथ	२९ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(८) प्रियंकर	२ हाथ	३० सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(९) नंदीकर	२ हाथ	३१ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
अनुत्तरवैभानिक-						
(१) विज्य	१ हाथ	(३१ थी) ३३	X	१० प्राण्य		
(२) विज्यंत	१ हाथ	सागरोपम	X	१० प्राण्य		
(३) ज्यंत	१ हाथ		X	१० प्राण्य		
(४) अपराजित	१ हाथ		X	१० प्राण्य		
(५) सर्वार्थसिद्ध	१ हाथ	३३ सागरोपम	X	१० प्राण्य		
सिद्धत्वाने	नथी	नथी	साहि-अनंत	नथी		नथी

[५]

पंच-द्वारनी संक्षिप्त समन्वृती

संकेतो

श० शरीरनी विंचार्ध.

आ० आयुष्य.

स्व० स्वकायस्थिति.

प्रा० प्राणु.

थो० थोनि.

१-पृथ्वीकाय

श०—अंगुलनो असंभ्यातमो लाग.

आ०—आवीश हुन्नर वर्ष.

स्व०—असंभ्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी.

प्रा०—१ स्पर्शनेन्द्रिय, २ आयुष्य, ३ कथमण, ४ आसे
व्धवास.

थो०—सात वाप.

૨-અપકાય

શ૦--અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦--સાત હજાર વર્ષ.

સ્વ૦--અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦--૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

થો૦--સાત લાખ.

૩-તેજસ્કાય

શ૦--અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦--ત્રણ અહોસત્રિ.

સ્વ૦--અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦--૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

થો૦--સાત લાખ.

૪-વાયુકાય

શ૦--અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦--ત્રણ હજાર વર્ષ.

સ્વ૦--અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦--૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

થો૦--સાત લાખ.

૫-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શ૦--એક હજાર થોજનથી અધિક.

આ૦—દશ હજાર વર્ષ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

યો૦—દશ લાભ.

૬-સાધારણ વનસ્પતિકામ

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—અંતર્મુહૂર્ત.

સ્વ૦—અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

યો૦—ચૌદ લાભ.

૭-ખેઈન્દ્રિય

શ૦—બાર યોજન.

આ૦—બાર વર્ષ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ. (૬)

યો૦—બે લાભ.

૮-તેઈન્દ્રિય

શ૦—ત્રણ ગાઉ.

આ૦—૪૯ દિવસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ,
કાયબળ અને વચનબળ. (૭)

થો૦—બે લાખ.

૬-ચક્રિન્દ્રિય

શ૦—ચાર ગાઉ.

આ૦—છ માસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ અને ચક્ષુરિન્દ્રિય, આયુષ્ય,
શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ. (૮)

થો૦—બે લાખ.

૧૦-પ્રથમ નરકના ભવો

શ૦—૭૫૫ ધનુષ ને ૬ અંગુલ.

આ૦—એક સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પૂંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

થો૦—સાતે ય નરકની ચાર લાખ.

૧૧-બીજા નરકના ભવો

શ૦—૧૫૫૫ ધનુષ અને ૧૨ અંગુલ.

આ૦—ત્રણ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

જી. ૨૮

પ્રા०—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય
બળ. ૧૦

ચો०—

૧૨-ત્રીજી નરકના જીવો

શ૦—૩૧૧ ધનુષ.

આ०—સાત સાગરોપમ.

સ્વ०—નથી.

પ્રા०—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

ચો०—

૧૩-ચોથી નરકના જીવો

શ૦—૬૨૧૧ ધનુષ.

આ०—૧૦ સાગરોપમ.

સ્વ०—નથી.

પ્રા०—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

ચો०—

૧૪-પાંચમી નરકના જીવો

શ૦—૧૨૫ ધનુષ.

આ०—૧૭ સાગરોપમ.

સ્વ०—નથી.

પ્રા०—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

ચો०—

૧૫-છઠ્ઠી નરકના ભુવો

શ૦—૨૫૦ ધનુષ.

આ૦—૨૨ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોદ્ધવાસ, ત્રણેય
બળ (૧૦)

યો૦—

૧૬-સાતમી નરકના ભુવો

શ૦—૫૦૦ ધનુષ્ય.

આ૦—૩૩ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોદ્ધવાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

યો૦—

૧૭-ગર્ભજ જલચર

શ૦—એક હજાર યોજન.

આ૦—કોડ પૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત લવ.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોદ્ધવાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

યો૦—સર્વ તિર્યંચ પચેન્દ્રિયોની મળીને ચાર લાખ

૧૮-ગર્ભજ સ્થલચર

૧. ચતુષ્પદ-

શ૦—છ ગાઉ.

આ૦—ત્રણ પલ્લોપમ.

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છવાસ, ત્રણેય
બળ. (૧૦)

યો૦—સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની મળીને ચાર લાખ
સમજવી.

૨. ગર્ભજ લુજપરિસર્પ-

શ૦—બેથી નવ ગાઉ. (ગાઉ પૃથક્ત્વ)

આ૦—કોડપૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩. ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ--

શ૦—એક હજાર યોજન.

આ૦—કોડ પૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૧૯-ગર્ભજ બેચર

શ૦—બેથી નવ ધનુષ્ય. (ધનુષ્યપૃથક્ત્વ).

આ૦—પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૦-સંમૂર્ચિર્મ જલચર

શ૦—એક હજાર યોજન.

આ૦—કોડ પૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત-ભવ.

પ્રા૦—પાંચ ઈન્દ્રિયો, કાયબળ, વચનબળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય. (૯.)

યો૦—ઉપર પ્રમાણે.

૨૧-સંમૂર્ચિર્મ સ્થલચર

૧. ચતુષ્પદ

શ૦—ખેથી નવ ગાઉ (ગાઉપૃથક્ત્વ).

આ૦—૮૪૦૦૦ વર્ષ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨. ભુજપરિસર્પ

શ૦—ખેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ).

આ૦—૪૨૦૦૦ વર્ષ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૨-સંમૂર્ચિર્મ ખેચર

શ૦—ખેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ).

આ૦—૭૨૦૦૦ વર્ષ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૩-ગર્ભજ મનુષ્ય

શ૦—ત્રણ ગાઉ.

આ૦—ત્રણ પત્યોપમ.

સ્વ૦—સાત-આઠ લવ.

આ૦—દશ.

યો૦—સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ.

૨૪-સંમૂર્ચિર્ષમ મનુષ્ય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—અંતર્મુદૂર્ત.

સ્વ૦—સાત લવ.

આ૦—મન વિના નવ.

યો૦—સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ.

૨૫-ભવનપતિ દેવો

શ૦—દરેકનું સાત હાથ.

આ૦—અસુરકુમાર-નિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી
અધિક. ળાકીના નવ નિકાયના દેવોનું દેશે જીણું
બે પલ્યોપમ.

સ્વ૦—નથી.

આ૦—દશ.

યો૦—સર્વ દેવોની મળીને ચાર લાખ.

૨૬-વ્યંતર દેવો

શ૦—સાત હાથ.

આ૦—એક પલ્યોપમ.

સ્વ૦—આ૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૭-જ્યોતિષી દેવો

શ૦—સાત હાથ.

આ૦—ચંદ્રમાનું એક પલ્લોપમ અને એક લાખ વર્ષ.

સૂર્યનું૦—એક પલ્લોપમ અને એક હજાર વર્ષ.

અહોનું૦—એક પલ્લોપમ.

નક્ષત્રોનું૦—અર્ધ પલ્લોપમ.

તારાનું૦—૧ પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૮-સૌધર્મ દેવલોકના દેવતા

શ૦—સાત હાથ.

આ૦—બે સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૯-ઈશાન દેવલોકના દેવો

શ૦—સાત હાથ.

આ૦—બે સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૦-સનત્કુમાર દેવલોકના દેવો

શ૦—છ હાથ.

આ૦—સાત સાગરોપમથી અધિક.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૧-માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો

શ૦—છ હાથ.

આ૦—સાત સાગરોપમથી અધિક.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦ ઉપર પ્રમાણે.

૩૨-બ્રહ્મ દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ.

આ૦—દશ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૩-લાંતક દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ.

આ૦—ચૌદ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૪-મહાશુક દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ.

આ૦—સત્તર સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૫-સહસ્રાર દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ.

આ૦—અઠાર સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૬-આનત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ.

આ૦—ઓગણીશ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

३७-प्राणुत देवलोकना देवो

श०--त्रणु हाथ.

आ०--वीश सागरापम.

स्व०--प्रा०-यो०-उपर प्रमाणे.

३८-आरणु देवलोकना देवो

श०--त्रणु हाथ.

आ०--अेक वीश सागरापम.

स्व०--प्रा०-यो०-उपर प्रमाणे.

३९-अर्युत देवलोकना देवो

श०--त्रणु हाथ.

आ०--भावीश सागरापम.

स्व०--प्रा०-यो०-उपर प्रमाणे.

४०-नव त्रैवेयकना देवो

श०--जे हाथ.

आ०--नीये प्रमाणे.

पडेली त्रैवेयके २३ सागरापम.

धीन " २४ "

त्रीन " २५ "

चोथा " २६ "

पांचमा " २७ "

अठ्ठा " २८ "

સાતમા	ઐવેયકે	૨૬	સાગરોપમ
આઠમા	„	૩૦	„
નવમા	„	૩૧	„

૪૧-પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો

૨૦—એક હાથ.

આ૦—વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ
ચાર વિમાનના દેવતાઓનું ૩૧ થી ૩૩ સાગરોપમ.
સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાને ૩૩ સાગરોપમ.

૨૧૦—પ્રા૦—યો૦—ઉપર પ્રમાણે.

[૬]

શરીરની ઊંચાઇનો ક્રમ

૧—અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઊંચાઈ.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય.

સાધારણ વનસ્પતિકાય.

સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય.

૨—એક હાથની ઊંચાઈ.

પાંચ અનુત્તર દેવો.

૩—બે હાથની ઊંચાઈ.

નવ ત્રૈવેયક દેવો.

૪—ત્રણ હાથની ઊંચાઈ.

આઠમાથી બારમા દેવલોક સુધીના દેવો.

૫—ચાર હાથની ઊંચાઈ.

મહાશુક તથા સહસ્રારના દેવો.

૬—પાંચ હાથની ઊંચાઈ.

બ્રહ્મલોક તથા લાંતક દેવલોકના દેવો.

ત્રીજા કિલ્ખિષકના દેવો.

૭—છ હાથની ઊંચાઈ.

સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો.

બીજા કિલ્ખિષકના દેવો.

૮—સાત હાથની ઊંચાઈ.

દશ ભવનપતિ દેવો.

આઠ વ્યંતર દેવો.

આઠ વાણુવ્યંતર દેવો.

દશ તિર્યગૂર્ભક દેવો.

પાંચ ચર ન્યોતિષ્ક દેવો.

પાંચ સ્થિર ન્યોતિષ્ક દેવો.

સૌધર્મ દેવલોકના દેવો.

ઈશાન દેવલોકના દેવો.

પહેલા કિલ્ખિષકના દેવો.

૯—ધનુષ પૃથક્ત્વ (ખેથી નવ ધનુષ)

ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર.

સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પ.

૧૦—નારકોની ઊંચાઈ.

પહેલી નરક ૭૧૧ ધ. ૬. અં.

બીજી નરક ૧૫૧ ધ. ૧૨ અં.

ત્રીજી નરક ૩૧૧ ધ.

ચોથી નરક ૬૨૧ ધ.

પાંચમી નરક ૧૨૫ ધ.

છઠ્ઠી નરક ૨૫૦ ધ.

સાતમી નરક ૫૦૦ ધ.

૧૧—ત્રણ ગાઉ ઊંચાઈ.

તેઈન્દ્રિય.

ગર્ભજ મનુષ્ય.

૧૨—છ ગાઉ ઊંચાઈ.

ગર્ભજ ચતુષ્પદ.

૧૩—ગાઉ પૃથકત્વ (બેથી નવ ગાઉ).

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ.

સંમૂર્ધ્ધિમ ચતુષ્પદ.

૧૪—એક યોજન ઊંચાઈ.

ચઉરિન્દ્રિય.

૧૫—બાર યોજન ઊંચાઈ.

બેઈન્દ્રિય.

૧૬—યોજન પૃથકત્વ.

સંમૂર્ધ્ધિમ ઉર:પરિસર્પ.

૧૭—એક હજાર યોજન ઊંચાઈ.

ગર્ભજ અને સંમૂર્ધ્ધિમ જલચર.

ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ.

૧૮—એક હજાર યોજનથી અધિક ઊંચાઈ.

બાહર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

[૭]

આયુષ્યનો ક્રમ

૧—અંતમુહૂર્ત.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસકાય અને વાયુકાય.
સૂક્ષ્મ અને બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાય.

૨—ત્રણ અહોરાત્રિ.

તેજસકાય.

૩—ઓગણપચાસ દિવસ.

તેઈન્દ્રિય.

૪—છ માસ.

ચતુરિન્દ્રિય.

૫—બાર વર્ષ.

બેઈન્દ્રિય.

૬—ત્રણ હજાર વર્ષ.

બાહર વાયુકાય.

૭—સાત હજાર વર્ષ.

બાહર અપ્કાય.

- ૮—દશ હજાર વર્ષ.
બાહર પ્રત્યેક વનરપતિકાય.
જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવતા અને નારકી.
- ૯—બાવીશ હજાર વર્ષ.
બાહર પૃથ્વીકાય.
- ૧૦—બેતાલીશ હજાર વર્ષ.
સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પ.
- ૧૧—ત્રેપન હજાર વર્ષ.
સંમૂર્ચ્છિમ ઉર:પરિસર્પ.
- ૧૨—બહોંતેર હજાર વર્ષ.
સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર.
- ૧૩—ચોરાશી હજાર વર્ષ.
સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ.
- ૧૪—કોડ પૂર્વ વર્ષ.
સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ જલચર.
ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ.
- ૧૫—પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ.
ગર્ભજ ખેચર (પક્ષીઓ).
- ૧૬—ત્રણ પદ્યોપમ.
ગર્ભજ મનુષ્ય.
ગર્ભજ ચતુષ્પદ.
- ૧૭—તેત્રીશ સાગરોપમ.
નારક અને દેવતાઓ.

[૮]

સ્વકાયસ્થિતિ

૧—સ્વકાયસ્થિતિરહિત.

નારક અને દેવો.

૨—સાત-આઠ ભવ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો.

૩—સંખ્યાત વર્ષ.

ઘેઠંદ્રિય, તેઠંદ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય.

૪—અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક
વનસ્પતિકાય.

૫—અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

સાધારણ વનસ્પતિકાય.

✽

[૯]

પ્રાણોની સંખ્યા

૧—ચાર પ્રાણ.

પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વન-
સ્પતિકાય.

૨—છ પ્રાણુ.

બેઈન્દ્રિય.

૩—સાત પ્રાણુ.

તેઈન્દ્રિય.

૪—આઠ પ્રાણુ.

ચત્તરિન્દ્રિય.

૫—નવ પ્રાણુ.

સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો.

૬—દશ પ્રાણુ.

ગર્ભજ તિર્યંચ, મનુષ્યો, નારક અને દેવો.

[૧૦]

ચોનિઓનું પ્રમાણ

૧—બે લાખ.

બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય.

૨—ચાર લાખ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, નારક અને દેવતા :

૩—સાત લાખ.

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય.

૪—દશ લાખ.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.

૫—ચૌદ લાખ.

સાધારણ વનસ્પતિકાય.

મનુષ્યો.

[૧૧]

આધારભૂત સાહિત્યની યાદી

અભક્ષ્ય અનંતકાચ વિચાર.

લે. પં. શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ.

પ્ર. શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ મહેસાણા.

અભિધાન-ચિન્તામણિનામમાલા.

૨. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય.

પ્ર. શ્રી યશોવિજય જૈન, ગ્રંથમાલા, ભાવનગર.

અર્ધમાગધી કોષ.

સં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી.

પ્ર. સ્થા. જૈન કોન્કરન્સ, મુંબઈ.

આર્યભિષકુ (આવૃત્તિ નવમી)

પ્ર. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

આર્હતદર્શનદીપિકા.

૨. ડ. શ્રી મંગલવિજયજી મહારાજ.

વિ. પ્રો. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા એમ. એ.

પ્ર. શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર.

આવશ્યકવૃત્તિ.

૨. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રખૂડકવૃત્તિ.

૨. શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય.

૩. શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત.

ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ.

લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી.

૩. પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મહારાજા સયાજીરાવ
યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

ગ્રહ અને રત્નો.

લે. જ્યોતિષાચાર્ય દત્તાત્રેય ગણેશ ટિકલે.

૩. ધી. સંદેશ લીમિટેડ, અમદાવાદ.

ચેદયવંદણમહાભાસ.

૩. શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.

જિનરત્નકોષ—ભાગ પહેલો.

સં. હરિ દામોદર વેલાણકર એમ. એ.

૩. ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ,
પૂના.

જીવવિચાર અર્થસહિત. (આવૃત્તિ સાતમી).

૩. શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા.

જીવ-વિચાર-પ્રકરણ (હિંદી)

સં. પં. હીરાલાલ ફૂગડ, જૈન સ્નાતક.

૩. શ્રી જૈન માર્ગ પ્રભાવક સભા, મદ્રાસ.

જીવ-વિચાર-પ્રકરણમ્. (સંસ્કૃત)

પાઠક રત્નાકરચિત ટીકાસમેત.

પ્ર. શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા,
મહેસાણા.

જીવ-વિચાર-પ્રકરણુ. (અંગ્રેજી)

સં. મુનિશ્રી રત્નપ્રભવિજયજી.

પ્ર. જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટી, અમદાવાદ.

જીવ-વિચાર-વૃત્તિ.

વૃત્તિકાર-ઉ. શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકલ્પ.

પ્ર. શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.

જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા.

લે. શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ,

પ્ર. ન્યોતિ કાર્યાલય, અમદાવાદ.

જીવ-સમાસ-પ્રકરણુ (સંસ્કૃત)

શ્રી મલધારગચ્છીય હેમચંદ્રસૂરિ નિર્મિત-
વૃત્તિચુત.

પ્ર. શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ.

જીવાજીવાભિગમસૂત્ર.

વિવરણુ-શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ.

પ્ર. દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુસ્ત.

જૈન ગ્રંથાવલી.

પ્ર. શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ.

જૈન દર્શન ઓર આધુનિક વિજ્ઞાન.

લે. મુનિશ્રી નગરાજ.

પ્ર. આત્મારામ એન્ડ સન્સ, દિલ્લી.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ.

લે. ત્રિપુટી મહારાજ.

પ્ર. શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લે. શ્રી મોહનલાલ દ્લીચંદ દેશાઈ.

પ્ર. શ્રી જૈન પ્રવેતામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ.

જૈનાગમશબ્દસંગ્રહ.

સં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર.

પ્ર. સંઘવી ગુલાબચંદ જશરાજ, વઢવાણ શહેર.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

૨. શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ.

વિ. પં. સુખલાલ.

પ્ર. શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દીસ્મારક

બોર્ડ, મુંબઈ.

દક્ષિણમાં દિવ્ય પ્રકાશ

લે. પં. શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ.

પ્ર. શ્રી આત્મ-કમલ-લખિ-જૈન ગ્રંથમાળા,

મુંબઈ.

દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસ પર વિવેચન

લે. આ. શ્રી વિજયધર્મધુરન્ધરસૂરિ.

પ્ર. જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા, અમદાવાદ.

નારકી ચિત્રાવલી

સંયોજક-મુનિશ્રી જિનેન્દ્રવિજયજી.

પ્ર. શ્રી હર્ષપુષ્પામૃત જૈન ગ્રંથમાળા,
લાખાખાવળ (સૌરાષ્ટ્ર).

પાદ્ય-સદ-મહાણુવો (પ્રાકૃત શબ્દકોષ)

સં. પં. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ.

પ્ર.

”

”

કલકત્તા

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-ભાગ પહેલો, બીજો, ત્રીજો.

૨. આર્ય સ્થામાચાર્ય.

અનુ. પ્ર. પં. શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદ,
અમદાવાદ.

બટાકા અને તેનું વિજ્ઞાન

લે. પ્ર. ડો. અમીચંદ છગનલાલ શાહ, સુરત.

બૃહત્ હિન્દી કોષ

જ્ઞાનમંડળ લી૦, વારાણસી.

ભગવતીસૂત્ર-ભાગ પહેલો, બીજો.

પ્ર. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, મુંબઈ.

ભગવતીસૂત્ર-ભાગ ત્રીજો, ચોથો.

પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

રાજપ્રશીય સૂત્ર

૧. શ્રી મલયગિરિ મહારાજ.
૨. શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ.

લઘુપ્રકરણસંગ્રહ

૧. શ્રાવક ભીમશી માણેક, મુંબઈ.

લોકપ્રકાશ

૨. ડી. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ.
૩. હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-ભાગ પહેલો, બીજો. (ગુ. અનુવાદ)

૨. શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ.
૧. શ્રી મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય.
૩. શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત.

વિશ્વરચનાપ્રબંધ

૧. મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી.
૨. એ. એ. એમ. એન્ડ કું, પાલીતાણા.

શબ્દસ્તોમમહાનિધિ (સંસ્કૃત કોષ).

- સં. પં. તારાનાથ ભટ્ટાચાર્ય.
૩. પં. આશુબોધ વિદ્યાભૂષણ તથા પં. શ્રી નિત્યબોધ વિદ્યારત્ન, કલકત્તા.

શાબ્દપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ

૨. રત્નશેખરસૂરિ.
૩. શ્રી દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત.

શ્રી તપાગચ્છ પદ્માવલી

૨. શ્રી ધર્મસાગરગણિ.

સં. વિ. શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ.

૩. શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી જૈન લાયપ્રેરી,

અમદાવાદ.

ઉપરાંત

અનેક માસિકો, વર્તમાનપત્રના હેવાલો તથા

પ્રકીર્ણ નોંધો.

- શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને જીવ
વિચાર - પ્રકરણનો અભ્યાસ કરાવતાં
પહેલાં આ ગ્રંથ ધ્યાનથી વાંચી જવાની
જરૂર છે અને ખુદ વિદ્યાર્થીઓએ પણ
તેનું પુનઃ પુનઃ વાંચન - મનન કરવા
જેવું છે. સંઘો, સંસ્થાઓ તથા પુણ્યશાળી
આત્માઓએ આવા સાહિત્યનો પ્રચાર
કરવા માટે કટિબદ્ધ થવું જોઈ એ.

પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયકીર્તિચંદ
સૂરી ચરણ મહારાજ

મંત્રમનીષી શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજીલાલ શાહનું રચેલું

મનનીય સાહિત્ય

નમસ્કારમંત્રસિદ્ધિ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૮-૦૦
મહાપ્રાભાવિક ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર	૭-૫૦
હ્રીંકારકલ્પતરુ	૭-૫૦
ભક્તામર-રહસ્ય	૧૦-૦૦
શ્રી ઋષિમંડલ-આરાધના	૮-૫૦
મંત્રવિજ્ઞાન	૭-૫૦
મંત્રચિંતામણિ	૭-૫૦
મંત્રદિવાકર	૭-૫૦
ગણિત-ચમત્કાર	૫-૦૦
ગણિત-રહસ્ય	૫-૦૦
ગણિત-સિદ્ધિ	૫-૦૦
સંકલ્પસિદ્ધિ યાને ઉન્નતિ સાધવાની અદ્ભુત કલા	૫-૦૦
સ્મરણકલા	૫-૦૦
જૈન ચરિત્રમાળા (૨૦ પુસ્તકોનો સેટ)	૫-૦૦
જીવવિચારપ્રકાશિકા યાને જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન (ખી. આ.)	૮-૦૦
નવતત્ત્વદીપિકા યાને જૈન ધર્મનું અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાન (ખી. આ.)	૮-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

પ્રજ્ઞા પ્રકાશન મંદિર

લલાભાઈ ગણુપત બોદડીંગ,

ચીંચબંદર, મુંબઈ-૯